

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİ**

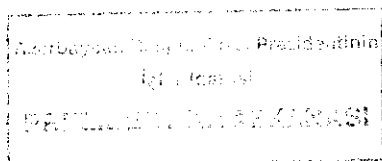
4 CİLDDƏ

I CİLD

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

I HİSSƏ

5655

Bakı – «Nurlan» – 2009

Elmi redaktoru: Nərmin Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytür abidələri. I hissə, Bakı: «Nurlan», 2009, 568 s.

Kitabda Orxon çayı vadisində və Şərqi Türküstanda (Turfanda) tapılmış göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələr toplanmışdır. Kitabın əvvəlində bu daş kitabələr tarixə yadigar qoyub getmiş qədim türk xalqlarının tarixi haqqında qısa məlumat verilir, sonra daş kitabələrin kəşfi, oxunması, kitabələrin özlərinin və onların dilinin araşdırılması tarixi nəzərdən keçirilir. Daha sonra Orxon və Turfan abidələri – kitabələrin faksimilesi, transkripsiyası və tərcüməsi, habelə kitabələr haqqında qısa qeydlər təqdim edilir. Lüğət əsərin II hissəsinə daxil edilmişdir.

Əsər bütün türklər, o cümlədən ilk növbədə bütün azərbaycanlılar, habelə türk xalqlarının və dillərinin keçmişi ilə maraqlanan bütün əcnəbilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602000000 - 221}{N - 098 - 2009}$ qrifli nəşri

© «Nurlan», 2009

Bizim eranın VI əsrinin ortalarında qədim türk qəbilələri həmin dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən birini – Türk Xaqanlığını yaradır. Onun sərhədləri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Qara dənizədək, cənubda Tibet yaylasının ətəklərindən şimalda Sayan dağlarınadək geniş bir sahədə uzanırdı. Bu dövlətin qüdrəti Sasani İranı və Vizantiya kimi ilk orta əsrlər dövlətlərini lərzəyə salırdı, bu dövlətin xaqanları Çin imperatorlarını «cənubdakı bizim uşaqlar» adlandırırdılar. 551-ci ildə birinci türk xaqanlığı (türküt xaqanlığı) yaranır. Sonralar bu xaqanlıq iki hissəyə – qərbi və şərqə türk xaqanlıqlarına parçalanır. Şərqi türk xaqanlığı qısa bir müddət üçün öz müstəqilliyini itirsə də onu yenə əldə edir (689) və 745-ci ilədək – iki əsr ərzində Mərkəzi Asiyada hakim qüvvə olur və həmin dövrün siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynayır. 745-ci ildə Şərqi türk (göytürk xaqanlığı) süqut edir və onun əvəzinə tarix səhnəsinə digər bir türkdilli xaqanlıq – qədim uyğur qəbilələrinin yaratdığı Uyğur (qədim uyğur) xaqanlığı çıxır. Nəhayət, 840-cı ildə qırğızlar uyğurları məğlub edir və öz müstəqil dövlətlərini yaradırlar. Qırğız xaqanlığı 1040-cı ilədək yaşayır. Beləliklə, tam beş əsr ərzində Mərkəzi Asiyada bir-birini əvəz edən üç türk xaqanlığı hakim siyasi qüvvə olur. Lakin buna baxmayaraq, istər qədim türk qəbilələrinin, istərsə də qədim türk xaqanlıqlarının tarixi hələ də lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir.

Mən tarixçi olmadığım, habelə bu əsər də tarixi səciyyə daşımadığı üçün qədim türk qəbilələrindən göytürklər və qədim uyğur qəbilələri haqqında oxucuda, səthi də olsa, təsəvvür yaratmaq üçün burada onlar haqqında qıscadan qısa məlumat verirəm.

Oxuculara təqdim edilən bu əsər iki hissədən – göytürk abidələri və qədim uyğur abidələri ibarətdir. Əlbəttə, burada istər göytürk, istərsə qədim uyğur abidələrinin hamısı əhatə edilməmişdir. Nəyə gücüm çatmışsa, onu etmişəm, nəyə gücüm çatmamışsa, qoy oxucum məni bağışlasın. Və ümid edirəm ki, oxucum məni bağışlayacaq, çünki bu qədər abidəni bir yerə toplamaq

maq, faksimilesini çıxarmaq üçün az əmək sərf etməmişəm. İstər göytürk, istərsə qədim uyğur abidələrinin əldə edilməsi mümkün olan bütün orijinalarını (faksimilelərini) və foto şəkillərini oxucuya təqdim edirəm, faksimilesini əldə edə bilmədiyim abidələrin isə transkripsiya və tərcüməsini verirəm. Hər abidədən əvvəl həmin abidə haqqında qısa məlumat verirəm, abidədən sonra onun haqqında bəzi qeydlər vermişəm. Birinci hissədən sonra göytürkcə-azərbaycanca, ikinci hissədən sonra qədim uyğurca – azərbaycanca müfəssəl (lüğət) təqdim edilir ki, bu da oxucunun mətni müstəqil şəkildə tərcümə etməsinə imkan verəcəkdir.

Oxucuların mühakiməsinə təqdim edilən bu kitab qədim türk abidələrinin Azərbaycan dilində belə geniş nəşrinin ilk təşəbbüsü olduğu üçün nöqsansız deyildir. Ümid edirəm ki, gələcəkdə qədim türk abidələri daha mükəmməl, daha müfəssəl, daha geniş şəkildə yenidən nəşr ediləcəkdir. Həmin nəşrdə qədim türklərin hər iki əlifba ilə yazdıqları bütün abidələr əhatə ediləcək və indi oxucuya təqdim edilən bu kitabdakı nöqsanlar da düzəldiləcəkdir.

Sonda bu kitabın nöqsanlarını göstərəcək oxuculara qabaqcadan minnətdarlığımı bildirirəm.

ÖN SÖZ

Mən göytürk abidələrini Azərbaycan dilində nəşrə hazırlayarkən indiyədək Azərbaycandan, rus, alman, ingilis, türk, qazax və qırğız dillərində edilmiş nəşrləri nəzərdən keçirmiş, onlardan istifadə etmişəm. Lakin tərcümələri birbaşa, bilavasitə göytürk mətnlərindən etmişəm. Buna görə də göytürk mətnlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bir sıra hallarda hətta oxusu (transkripsiya) V.V.Radlov, B.Tomson, P.M.Meliorski, S.Y.Malov, H.N.Orkun, İ.A.Batmanov, Mühlərrəm Ergin və başqalarının tərcümə (uyğun dillərə) və oxusundan fərqlənir.

«Göytürk abidələri» adlı bu cild beş hissədən ibarətdir. Əvvəlcə Orxon kitabələri, sonra Turfanda tapılmış kağız üzərində yazılmış əlyazmalar, daha sonra Yenisey kitabələri, Talas (Qırğızıstan) kitabələri və nəhayət, müxtəlif abidələr dərc edilir. Abidəni nəşr edərkən əvvəlcə göytürk əlifbası ilə olan mətn, sonra onun transkripsiyası və tərcüməsi verilir, lazım gəldikdə həmin abidənin bəzi xüsusiyyətləri haqqında qeydlər göstərilir. Qədim türk sözlərini öyrənmək, mətnlərdən müstəqil şəkildə faydalanmaq üçün əsər göytürkcə – azərbaycanca lüğət ilə təchiz edilmişdir. Ayrıca olaraq xüsusi adlar lüğəti təqdim etməyi də məqsədəuyğun hesab etmişəm.

Göytürk abidələri bütün türkdilli xalqların daşlara həkk edilmiş ilk tarixi sənədləri, türkdilli ədəbiyyatların ilk poetik nümunələridir. 1300-1500 il yaşı olan bu abidələr türk xalqlarının fəxri, ulu babalarımızın bizə miras qoyduğu ən böyük hədiyyədir. Bu elə bir yadigardır ki, onun qiymətini heç nə ilə müəyyənləşdirmək olmaz. Çox vaxt məzar poeziyası adlandırılan bu abidələr qədim türk qəbilələrinin daşlar üzərində yazılmış tarixidir, xaqanların, sərkərdələrin xalq qarşısında hesabatıdır, dövlətin və xalqın qarşısında duran vəzifələr haqqında türk elinin bəyannaməsidir, türk elinin, törüsünün (qanunun), yüksək şəkildə inkişaf etmiş türk mədəniyyətinin və türk hərbi sənətinin nümunəsidir, türk ictimai-fəlsəfi fikrinin və türk bədii ədəbiyyatının ilk səhifəsidir, nəhayət, türk natiqlik sənətinin, xalqa müraciət üsulunun

ən yaxşı, təqlidəlayiq nümunəsidir. Əsrlərin imtahanından çıxmış bu daş kitabələr istər dilçilik, istər ədəbiyyatşünaslıq, istər tarix, istər etnoqrafik, istər nitq mədəniyyəti, istər fəlsəfə ... baxımından bu gün də hər hansı bir türk xalqı, türk milləti üçün aktual əhəmiyyətə malikdir. Ancaq göytürk abidələri, hər şeydən əvvəl, türk dillərinin ilk yazılı nümunələri kimi türk dillərinin inkişaf tarixini öyrənmək, onların tarixi, müqayisəli və müqayisəli-tarixi qrammatikalarını yazmaq üçün əvəzsiz qaynaqdır.

GİRİŞ

İnsan cəmiyyəti yaranandan dil də yaranmışdır. Mübaligəsiz demək olar ki, insanın özünün yaranmasında, insanın bioloji varlıqdan ictimai, sosial varlığa çevrilməsində əməklə yanaşı dilin də böyük rolu olmuşdur. Məhz bunu nəzərdə tutaraq, F.Engels yazır: «Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə aydın nitq iki ən başlıca amil olmuş və bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir»¹. Dil yarandığı gündən səslə olmuş və insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxlamasına xidmət etmişdir. Dil insanların öz aralarında ünsiyyət saxlamaları, fikir mübadilə etmələri üçün ən mühüm vasitədir. Dil insanı digər canlıların fəvqünə qaldırır, onlardan fərqləndirir. Dil bəşəriyyətin varlıq, mövcudluq formasıdır. Dil olmasa idi, insanın özü də olmazdı, cəmiyyət də yaranmazdı. Məhz dil vasitəsilə insan həтта şüur əldə etmişdir. Bəşəriyyətin əldə etdiyi hər bir uğur əvvəlcə dil, daha sonra yazı vasitəsi ilə damcı-damcı toplanmış, inkişaf etdirilmişdir. Məhz dil vasitəsilə insan cəmiyyəti öz mədəni sərvətini qoruyub saxlamış və nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Lakin dil donuq vəziyyətdə olmur, cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir: dilə ağırlıq gətirən ünsürlər tədricən dildən çıxır, əvəzinə isə daha artıq miqdarda yeni ünsürlər dilə daxil olur. Dil mənsub olduğu cəmiyyətlə birlikdə yaşayır: cəmiyyət inkişaf etdikdə dil də inkişaf edir, cəmiyyət tənəzzülə uğradıqda dil də tənəzzül edir, cəmiyyət məhv olduqda dil də ölür. Qədim xald, hett, nesit, toxar, elam, şumer, latın və s. dillərin bir ünsiyyət vasitəsi kimi aradan çıxması həmin dillərin mənsub olduğu cəmiyyətin məhv olması ilə izah edilə bilər. Qədim dillərdən bəziləri tamamilə məhv olmuş, digərləri isə parçalanıb yeni dillərin yaranması üçün əsas olmuşdur. Məsələn, latın dili Avropada italyan, fransız, ispan, portəgiz, rumın və moldavan dillərinin yaranması üçün əsas olmuşdur. Bölünmə vasitəsi ilə dillərin yaranması haqqında F.Engels yazır: «Bölünmə vasitəsilə yeni tayfalar və dialektlər əmələ gəlməsi Amerikada

¹ K.Marks, F.Engels. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı, 1953, s.78

hələ bu yaxınlarda olmuşdur və indi də çətin ki, tamam dayanmışdır»¹.

Eyni bir dildən əmələ gəlmiş yeni dillər mənşəcə qohum olur. Buna görə də belə qohum dillərdən birinin qrammatikasını öyrəndikdə eyni mənşədən olan digər dillərin qrammatikalarına, dil materiallarına, habelə ölmüş əcdad dilin materiallarına da müraciət etmək lazımdır. Nəinki qohum və ölü dillərin qrammatikalarını, hətta ana dilinin qrammatikasını öyrənməyin əleyhinə çıxan Dürinqi tənqid edərək F.Engels yazırdı: «...ana dilinin qrammatikası möhkəmcə əzbərlənməli olacaqdır. Lakin «ana dilinin materiyası və forması» yalnız o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvələn, onun aradan qalxmış olan öz formalarına, ikincisi də, qohum canlı və ölü dillərə diqqət verilmədən mümkün deyildir... Lakin bir halda ki, c-b Dürinq bütün müasir qrammatikanı öz tədris planından silib atır, onda dilləri öyrətmək üçün onun yalnız, köhnə klassik filologiya üslubunda biçilmiş olan qədim texniki qrammatika və onun tarixi təmələ malik olmamaqdan irəli gələn bütün kauzistikası və əsassızlığı qalır»².

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarının qədimliyini, klassik ədəbiyyatımızda işlənmiş bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərin müasir dilimizdən fərqlənməsinin qanunauyğunluqlarını elmi əsaslarla izah etmək və qavramaq üçün təkcə dilimizin müasir qrammatik qanunlarını və Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını öyrənmək kifayət deyildir; bu fərqli xüsusiyyətlərin qanunauyğun olduğunu düzgün, elmi əsaslarla izah etmək üçün, Engelsin dili ilə desək, «qohum canlı və ölü dillərə diqqət vermək» lazımdır. Azərbaycan dili üçün qohum canlı dillər müasir qardaş türk dillədirsə, ölü dillər ən qədim ümumtürk (yəni bütün türk dilləri üçün müştərək olan) yazılı abidələrdir. Ən qədim türkdilli abidələr qədim türk əlifbası ilə (bəzən buna run əlifbası da deyilir, lakin bu termin səhvdir, çünki qədim türk əlifbasının run əlifbaları ilə mənşəcə heç bir qohumluğu yoxdur) yazılmış Orxon-Yenisey kitabələridir.

¹ *Yenə orada*, s.247

² F.Engels. *Anti-Dürinq*. Bakı, Azərənəşr, 1967, s.325.

QƏDİM TÜRK LƏR

Sonralar göytürk abidələrini yazmış türklərin mənşəyi haqqında ilkin tarixi məlumatlardan əlavə bir neçə əfsanə vardır.¹

Qədim türk qəbilələri, onların sosial-siyasi həyatı, məişəti, dini, adəti və ənənələri, qədim türk dövlətçiliyi (birinci və ikinci türk xaqanlıqları, uyğur xaqanhığı və qırğız xaqanlığı) haqqında ən mötəbər mənbə onların özlərinin yazdığı, tarixdə Orxon-Yenisey abidələri, habelə qədim uyğur abidələri adı ilə məşhur olan kitabələrdir. Qədim türklərin tarixini araşdırmaq üçün ərəb, fars, Vizantiya, habelə Çin mənbələri də etibarlı məlumat verir.

Çin mənbələrindən Tan şu, Çjou şu, Bey şu və Suy şu türk informatorlarının sözlərinə əsaslanaraq türk qəbilələrinin genealogiyasına (mənşəyinə) aid iki əfsanəni bizə çatdırır. Əfsanələr Çjou şuda daha tam mühafizə edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, əfsanələr müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı adamlar tərəfindən söylənmişdir. Hər iki əfsanənin təhlili göstərir ki, onlarda realistik əsas vardır. Bu əfsanələr türklərin mənşəyini öyrənmək üçün müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Birinci əfsanəyə görə, türklərin ulu əcdadları böyük bataqlığın kənarında yaşamışlar. Bey şu və Suy şu onların məskunlaşdığı yeri daha da dəqiqləşdirərək göstərmişdir ki, türklər Si xayın, yəni Qərbi dənizinin sağ sahilində məskunlaşmışlar. Si xay batanlığının yaxud dənizinin harada yerləşdiyi hələ dəqiqləşdirilməmişdir. Bizim eranın VI-VIII əsrlərində Si xay adı ilə Aral və Xəzər dənizləri nəzərdə tutulurdu. Bizim eranın birinci minilliyinin birinci yarısında, yəni bizim eranın V yüzilliyinin sonlarına qədər həmin bu ad Kuku-nor gölüne

¹ *Qədim türklərin mənşəyi, qədim türk qəbilələri, qədim türk xaqanlıqlarının tarixi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün* bax: Н.Я.Бичурин (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. I, М.-Л., 1951; А.Бернштам. *Происхождение тюрков*. Проб. ИДО, 5-6, 1934; *Yenə opin. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков*. М.-Л., 1946; С.В.Киселев. *Древняя история Южной Сибири*, М., 1951; Л.Н.Потанов. *Очерки истории Алтая*. М.-Л., 1953; С.Г.Кляшторный. *Древнетюркские рунические памятники*. М., 1964; Л.Н.Гумилев. *Древние тюрки*. М., 1967; Н.В.Кюнер. *Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока*. М., 1961; Ә.Ә.Рәсәблi. *Улу түркләр*. Bakı, 2003 və s.

və Qərbi Tsinqayın sərhədindəki vilayətlərə də tətbiq edilirdi. Başqa bir məlumata (R.Materin tədqiqatlarına) görə bizim eramızın IV-V yüzilliklərində Si xay dedikdə Edzin-qol çayı (Monqolustandır) deltasındaki geniş ərazi nəzərdə tutulmuşdur. Bu çayın qolları (şaxələri) Qoşunor və Soqonor göllərinə tökülürdü və ətrafda çoxlu göl və şoran göllər (şorakətlər) əmələ gətirirdi. Mənbələrin göstərdiyi dövrdə Si xay dairəsi Qansunun böyük bir hissəsini, şimal-qərb Turfan depresiyasını və cənubda Sinini əhatə edən Lyan əyalətinin tərkib hissəsi idi. Həmin bu Si xayda yaşayan türklər qonşu qəbilənin əsgərləri (bəzi tərcüməçilər «Lin dövlətinin əsgərləri» deyərək tərcümə edir və onları Siyənbi qəbilələrindən birinin adamları ilə eyniləşdirirlər; Siyənbi qəbilələri türk və monqol qəbilələri ittifaqından yaranmışdır) tərəfindən qırılıb məhv edilir. təkə düşmənlər tərəfindən eybəcər hala salınmış (bəzi mənbələrin məlumatına görə, qolları və ayaqları kəsilmiş) on yaşlı bir oğlan sağ qalır. Dişi qurd (canavar) bu oğlanı acliqdan xilas edir və onun arvadı olur. Düşmənlər bundan xəbər tutduqda onların gizləndiyi yeri tapır və qəbilədən sağ qalmış sonuncu adamı - oğlanı da öldürür, qurd isə Qaoçandan şimaldakı dağlara (Turfan vadisinə) qaçır. Turfan vadisində mağarada qurd türk oğlandan on uşaq doğur. Qurdun türk oğulları qaoçanlı qızlarla evlənilir və öz tayfalarını yaradırlar. Oğullardan biri Aşına adlanırdı, ondan törəyən tayfanın adı da Aşına tayfası olur. Aşına zirəkliyi, bacarığı və ağılı ilə qardaşlarından fərqləndiyi üçün qəbilənin başçısı olur. Zaman keçdikcə, qəbilədəki tayfaların sayı artıb bir neçə yüzə çatır. Aşınanın xələflərindən biri – Asyan şad qəbilənin başçısı seçilir və o, qurd nəslini Qaoçan dağlarından endirir və Altayda (Tsinqanda) məskunlaşdırır. Altayda onlar juan-juanların təbəəliyini qəbul edir, onlar üçün dəmir çıxarır və emal edir. Altay dağlarında qəbilə türk adını qəbul edir. Əfsanəyə görə, bu ad Altay dağlarının yerli adı ilə əlaqədardır.

İkinci əfsanəyə görə, türklərin ulu əcdadları So ölkəsindən çıxmışdır. Rus tədqiqatçısı K.A.Aristov bu yeri Altay dağlarının şimal yamaclarında Qu (Lebed) çayının Biy çayına töküldüyü yelə lokallaşdırır. Qəbilə başçısı Abandunun on yeddi oğlu olmuşdur. Onlardan biri – İçjinninşi «dişi qurdun oğlu» adlanır. So ölkəsi düşmənlər tərəfindən məhv edilir, xilas olmağa imkan tapmış tayfalar dağılıb dünyaya səpələnir. «Qurd oğlu» İçjinnindunun bacarığı sayəsində

onun tayfası başqa tayfalara nisbətən əlverişli şəraitdə yaşayır. İçjinnindunun oğullarından biri «ağ qu» olur və rəvayətə görə, Altaydakı Qu çayının adı buradan götürülmüşdür. İkinci oğul Afi (Abakan) və Qyan (Kem, Yenisey) çayları arasında yerləşən Tsiqu ölkəsinin əsasını qoyur. Üçüncü oğlu Çjuçje çayı hövzəsini idarə edir. Böyük oğlu Nodulu şad isə Tszyansı Çjuçjeşi (başqa varianda Basıçusişi) dağlarında məskən salır. Abanbunun öz tayfası da Nodulu şadın tayfasına birləşir. Əfsanəyə görə, Nodulu şadın on arvadı olmuşdur. Nodulu şadın hər arvaddan olan oğulları öz analarının tayfa adını daşınırdı. Aşına Nodulu şadın kiçik arvadından olan oğlunun adıdır. Nodulu şad vəfat etdikdən sonra onun oğulları belə qərara gəlirlər ki, yarış keçirsinlər, başqa qardaşlara nisbətən daha güclü və daha çevik olanı qəbiləyə başçı seçsinlər. Yarışda Aşına qalib gəlir və onu qəbiləyə başçı seçirlər. Qəbilə başçısı olduqdan sonra o, Asyan şad adını qəbul edir. Asyan şad vəfat etdikdən sonra onun oğlu yaxud qardaşı oğlu Tuu qəbilənin başçısı olur. Tuunun oğlu Tumın türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur. Tumın göytürk abidələrində Bumun adı ilə təqdim edilir. Tan şü salnaməsi yazır ki, «qərb türklərinin ulu əcdadı Nodulunun nəvəsi Tuu idi. Ona böyük yabğu da deyirdilər. Tumın Tuunun böyük oğlu idi»

Bu əfsanələr bir-birindən fərqlənsə də onların əsas motivi budur ki, türklər öz mənşələrini dişi qurddan almışlar. Lakin türklərin genealogiyası haqqındakı bu iki əfsanənin oxşarlığı təkə bununla bitmir. Hər iki əfsanədə türklərin ulu əcdadlarının mənsub olduqları qəbilənin əsasını qoyan şəxs (yaxud şəxslərin) qaçması göstərilir. Hər iki əfsanədə qəbilənin ilk dövrlərdə on tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir: birinci əfsanədə dişi qurdun oğlanlarının sayına görə; ikinci əfsanədə dişi qurdun nəvəsinin arvadlarının sayına görə (nəvənin hər arvadından olan oğulları öz analarının tayfa adını daşıyırdı). Hər iki əfsanədə qəbilənin tarixində, formalaşmasında Asyan şadın mühüm rol oynadığı göstərilir. Hər iki əfsanədə tayfanın (qəbilənin) əvvəllər, Aşına adlandırıldığı, türk etnoniminin nisbətən sonralar yarandığı qeyd edilir. Kiçik fərqləri nəzərə almamaq da olar. Bu fərqlər ondan irəli gəlir ki, əfsanələr müxtəlif zamanlarda və ayrı-ayrı adamlar tərəfindən danışılmışdır. Belə halda əlavələrin və ötürmələrin ol-

ması labüddür, çünki bip nəfər üçün əhəmiyyətli görünən təfərrüat başqa üçün artıq görünə bilər.

Məhz türklərin öz mənşələrini qurdla əlaqələndirmələrinə görədir ki, sonralar türklər öz bayraqlarında qurd başının şəklini çəkirdilər.

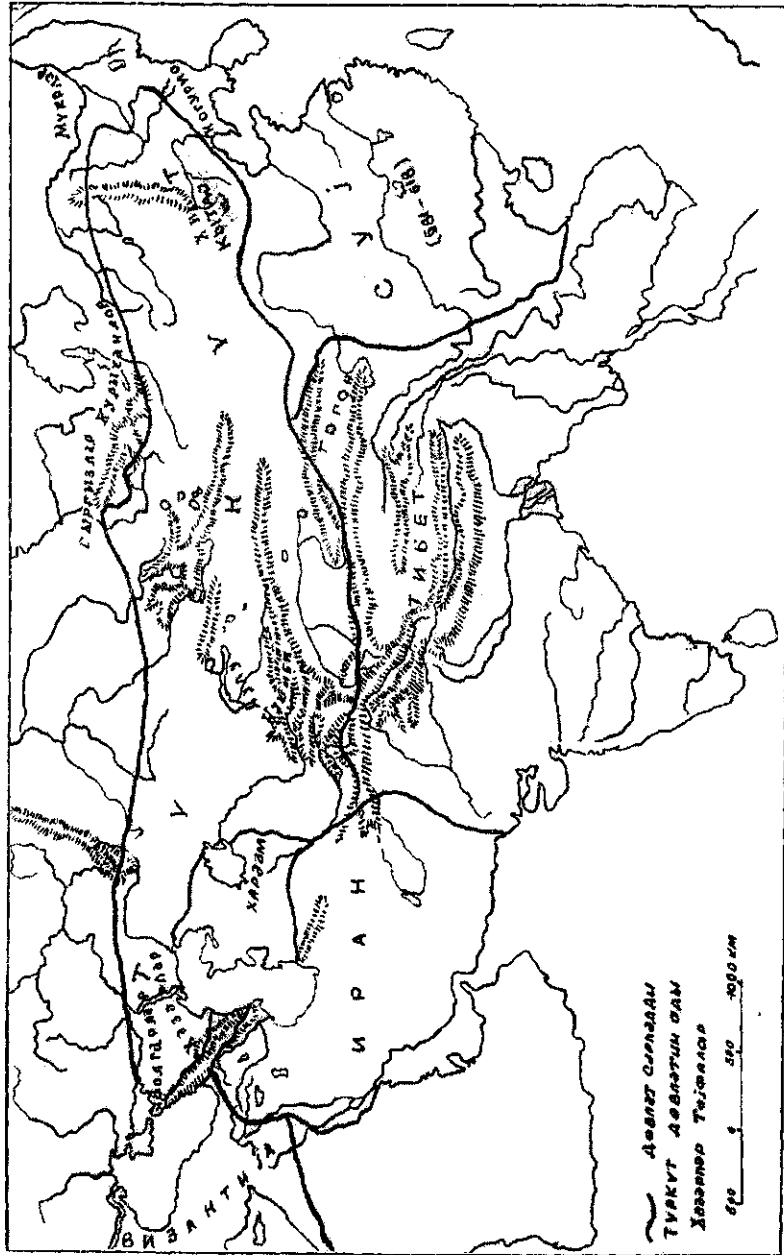
Türk sözü haqqında uzun müddət mübahisə getmişdir. Göytürk abidələri, daha doğrusu, Ongin, Kül tigin, Bilkə xaqan və Tonyukuk abidələrini yazanlar özlərini göytürk adlandırırlar. Çin mənbələrində onları tu-kyu, tu-kyue, tukyuk, türküt adlandırırlar. Mahmud Kaşğarlıdan başlayaraq *türk* sözüne müxtəlif mənalar verirlər. Son zamanlar belə bir fikir yaranmaqdadır ki, türk sözü qüvvət, qüdrət, güc mənalarını ifadə edir. Göytürk abidələrinin yazıldığı dövrdə türk adı bütün qədim türkdilli qəbilələrə deyil, Birinci və İkinci türk xaqanlığında hakim rol oynayan türkdilli qəbiləyə verilmişdir.

Çin mənbələrində Çjou şu, Bey Tsi şu, Suy şu və Bey şu sülalələrinin tarixində orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada meydana gəlmiş Türk xaqanlığının (551-744) tərkibinə daxil olan qədim türk qəbilələri haqqında geniş məlumatlara rast gəlirik. Çin mənbələrində türküt kimi yazılan qəbilə adına VI-X əsrlərin qeyri-çincə elmi ədəbiyyatda bu sözə tez-tez təsadüf edilir: ərəbcə *تُرْكُوت* (VI əsr), yunanca *Tospxoi* (VI əsrin sonu), suriyaca *turkaye* (VI əsrin sonu), sanskritcə *турушка*, *prakritcə*, *turukka* (VI əsr), orta farsca *türk* (VIII əsrin ortaları), soğd dilində *turk* (IX əsrin əvvəlləri), xotan dilində *tirruki*, *turki* (VII-X əsrlər), Tibet dilində *druq*, *dru-qu* (VIII-IX əsrlər), qədim türk (göytürk və qədim uyğur) abidələrində *türk* (VII-IX əsrlər).

Çin mənbələrində türk sülaləsinin əsasını qoyan tayfanın tarix səhnəsinə çıxması eramızın 92-ci ilindən hesablanır. «Yeni eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbağatay şəhərinin yanında hunları tamamilə məğlub etdilər. Həmin il siyənbilər onların Şimali Monqolustandakı torpaqlarına və əhalisinə yiyələndilər. Bu məğlubiyətdən sonra hun sülaləsindən Aşina tayfa adı ilə bir nəsil sağ qaldı. Bu nəsil Dulqa (Tukyuk – indiki uyğun qədim çin heroqlifləri tukyuk kimi deyil, türküt kimi transkripsiya edilir. Sözlün kökü türk-dür, - üt isə monqol mənşəli cəm şəkilçisidir. Çox güman ki, çinlilər türkləri türküt adlandırarkən cəm şəkilçisini monqol dilindən götürmüşlər. Türkooloji ədəbiyyatda qədim türklər *tuqyu* termini ilə ifadə edilir, lakin indi bu ter-

min üzəldilib *türküt* şəklində işlədilməyə möhtacdır – Ə.R.) xalq adı ilə Altay dağlarının ətəklərinə köçür, əvvəlcə siyənbilərdən, sonra jujanlardan asılı olur və xana xərac vermək əvəzinə onun üçün dəmir istehsal etməli idi. Bu qəbilə bir müddət keçdikdən sonra yenə də qüvvətlənir və Dulğa (Tuqyue) hakimi Tumın (göytürk abidələrində o, Bumın kağan adlandırılır – Ə.R.) jujan sülaləsinin hakimiyyətini yıxıb özünü İli-xan elan edir»¹. Altayda yaşayan türk qəbilələrinin şimalı Çin dövlətlərindən biri ilə – Qərbi Vey dövləti ilə bilavasitə münasibətləri VI əsrin ortalarına gedib çıxır. 545-ci ildə Qərbi Vey imperatorunun səfiri Qansudan olan Annopanto (mənsəcə soğdalıdır) türk xaqanının (güman ki, xanının) sarayın gəlir, o biri il türklərin səfiri imperator sarayına cavab görüşünə gəlir. Çin mənbələrində məlum olur ki, türklərlə jujanlar arasındakı nifaqa və müharibəyə səbəb jujan xanı Anaxuanın öz qızını Bumına ərə verməməsi idi. Lakin bu yalnız bəhanə idi. Əsas səbəb isə türklərin azadlığa can atmaları idi. Jujanlara qarşı çıxmazdan əvvəl Bumın 546-cı ildə avarlara (Çin mənbələrində juan-juan, jujan adlanır) qarşı üsyan etmiş və Çin mənbələrində tie-li adlandırılan başqa bir türkdilli qəbiləni tele qəbilələrini məğlub edir və 50000 əlaçığı özünə tabe edir. Bir qədər qüvvətləndikdən sonra jujan xaqanından əskik olmadığını göstərmək üçün onun qızına elçi göndərir. Anaxuan onun elçilərini qovur və belə bir sifariş göndərir (Çin mənbələrində göstərilir ki, söyüş göndərir): «Sən mənim dəmir əridənimdən; necə cürət edib belə bir təkliflə mənə müraciət edərsən!». Bumın bu sözlərdən qəzəblənir, xaqanın elçilərini öldürür və jujanlarla bütün əlaqələri kəsir. Bir qədər sonra 551-ci ildə o, Çin imperatorunun qızı ilə evlənir və çinlilərin köməyi ilə 552-ci ildə jujan qoşunlarını məğlub edir. Məğlub olan Anaxuan özünü öldürür. Beləliklə, 552-ci ildə Bumın özünü xaqan elan edir, türk sülaləsinin əsasını qoyur və sonralar mərkəzi Asiyanın siyasi həyatında böyük rol oynayan Türk Xaqanlığını yaradır. Bumın taxta çıxdıqdan sonra türk adətində görə ölkənin qərb hissəsinin idarəsini çinlilərin Şe-tie-mi adlandırdıqları qardaşı İstəmi xaqana tapşırır.

¹ İ.Y. Biçuran. *Adı çəkilən əsər*, s. 226.

Turkut dövləti VI əsrin sonunda

Bumın xaqan 553-cü ilin mart ayında vəfat edir.¹ Onun yerinə oğlu Kolo (Çin dilində belə adlandırılır) İsigi-xaqan adı ilə taxta oturur (türkcə: Kara Issıq xaqan). Kara Issıq xaqan öldükdən sonra taxta onun oğlu Nyetu (gələcək İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan) deyil, kiçik qardaşı Kigin (türkcə: Muğan xaqan) Muyun-xan çıxır.² A. Bernştam yazır ki, guya Muyun xan Aşına tayfasından deyil, başqa tayfadan imiş.³ Bütün başqa mənbələr isə Çin mənbələri ilə düz gəlir. N.Y. Biçurin'in təsvirinə görə⁴, Muyun xaqan taxta oturmaq üçün bütün keyfiyyətlərə malik imiş. Çin mənbələrində Mu-kan adlandırılan bu xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti xeyli güclənir. Onun hakimiyyəti illərində türk dövlətinin sərhədləri Mancuriyadan Səmərqənd şəhəri ilə Bəlx arasındakı Dəmir Qapıyadək uzanır, Qərbdə, Orta Asiyada, Eftalilər adlanan güclü dövləti məğlub etdikdən (563-567) və dövləti daha da genişləndirdikdən sonra Muğan xaqan üzünü şərqə çevirir. 571-ci ildə İrana edilən səfərdən sonra xaqanlığın sərhədi Amu-Dərya çayı boyunca müəyyənləşdirilir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində Türk xaqanlığı nəinki Mərkəzi Asiyada, həm də Orta Asiyada siyasi hegemonə çevrilir. Bu zaman onun əmisi İstəmi xaqan da dövlətin qərb sərhədlərini genişləndirir, qərb dövlətləri ilə münasibətlər yaradırdı. O, Bizans və İran ilə münasibətlərə girmişdi. 568-ci ildə Bizans imperatoru türklərə səfirlik göndərmiş və türklər haqqında ətraflı məlumat toplamışdı. Səfirliyin topladığı məlumat Bizans tarixçilərindən Menandr və Feofilakt Simokatta kimi ta-

¹ L.N. Qumilevin verdiyi məlumata görə, Bumın xaqan (İl xan) 552-ci ilin sonunda vəfat etmişdir (bax: «Древние тюрки», с.28)

² Çin mənbələrində göstərilir ki, Bumın öldükdən sonra taxta onun oğlu İstəmi çıxır. Çinlilər öz adətlərindən çıxış edərək məsələni dolaydırırlar. İstəmi xaqan Bumın xaqanın oğlu yox, kiçik qardaşı olmuşdur. Çin mənbələri bir məsələdə səhv edə bilərdi. Qədim türklərin adətinə görə ölənin xaqanın yerinə onun kiçik qardaşı keçməli idi, sonuncu qardaş öldükdən sonra birinci (böyük) qardaşın böyük oğlu xaqan olmuş. Bumın böyük, İstəmi isə ondan kiçik qardaş olmuşdur. İstəmi xaqanın başı qərbdə istilalarla qarışmışdı və əslində o, Qərbi Türk xaqanlığının banisi idi. Kara Issıq xaqan Bumın xaqanın böyük oğlu idi. Muyun (yaxud Muğan) xaqan ondan kiçik qardaş idi. Sonralar məhz Muğan xaqan tərəfindən qanun şəklinə salmış vərəşəlik haqqına görə, taxt-taca oğullar yox, qardaşlar sahib olur.

³ А.Бернштам Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков. М.-Л., 1946, с.174

⁴ N.Y. Biçurin. Adı çəkilən əsər, s.228-233.

rixçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdı. Hər iki müəllif türklərin son dərəcə yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir.

Göytürk abidələrində yalnız birinci iki xaqanın adı çəkilir. Qalan bütün xaqanlar adları çəkilmədən pislənir və birinci Türk Xaqanlığının süqutu kiçiklərin böyüklərə oxşamaması, yaxşı xaqanların yerinə pis xaqanların taxta oturması ilə əlaqələndirilir.

Bir qədər sonra, 576-cı ildə türk qoşunu Kimmeri Bosporunu tutur. N.Y. Biçurin yazır ki, Muğan xaqan «sərhəddən (Böyük Çin səddindən – Ə.R.) kənarda yerləşən bütün əyalətləri lərzəyə salmışdı. Şərqdə Koreya körfəzindən qərbdə Qərbdənizdək (Xəzər dənizi – Ə.R.) on min liyə qədər, cənubda Qumlu çöldən şimalda Şimal dənizindək (Baykal gölü – Ə.R.) beş mindən – altı minə qədərli – bu qədər ərazidə yerləşən torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. O, Orta çarlığın rəqibinə çevrilmişdi»¹ Çin mənbələri burada faktları bir qədər təhrif edir: hər iki şimali Çin dövləti – Şimali Tsi və Şimali Çjou – Türk xaqanlığının xərac verəninə çevrilmişdi.

572-ci ildə Muğan xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Tobo xan (türkcə: Arslan xaqan) çıxır. Çin mənbələrinin xəbər verəyinə görə, taxta Muğan xaqanın oğlu Dalobyan (türkcə: Törəmə) çıxmalı imiş, lakin aşağı təbəqədən çıxdığına görə aristokratlar onun taxta çıxmasına mane olurlar. Aşağı mənşəli olması sonralar da Arslan xaqan vəfat etdikdən sonra da Törəmənin taxta çıxmasına mane olur. Arslan xaqan Çinlə yaxşı münasibətlər yaradır. Çin şahzadəsi ilə evlənir. Bu faktı Çin salnaməsi belə izah edir: «O, (Arslan xaqana – Ə.R.) Orta dövləti dağıtmaq fikrində idi; lakin saray (Şimali Tsi) onunla sülh və qohumluq ittifaqı bağlamağa tələsdi və hər il ona 10.000 top ipək parça verdi. Tsi evi onların hücumlarından və talanından dənşətə gəlirdi və o da onlara xərac vermək üçün xəzinəsini tükəndirirdi. Tobo (Arslan xaqan – Ə.R.) bəxtiyarlıqdan çox öyünürdü və öz yaxın adamlarına deyirdi: qoy cənubda bu iki uşaq (Şimali Çjou və Şimali Tsi) bizə itaətkar olsunlar – onda yoxsulluqdan qorxmaq lazım deyildir».² Bundan sonra Arslan xaqan dövləti idarə etmək, dövlətin sərhədlərini genişləndirməkdən daha çox dini işlərlə məşğul olur. Arslan xaqan 581-ci ildə vəfat edir. Ölməzdən əvvəl

o, oğlu Yanlonu yanına çağırır deyir: «Məlumdur ki, ən yaxın qohumluq münasibəti ata ilə oğulun münasibətidir. Mənim böyük qardaşım bu qohumluq münasibətinə etina etmədi, taxtı mənə tapşırırdı. Mən öləndən sonra sən taxtı əmin Törəməyə (halbuki Törəmə Yanlonun əmisi deyil, əmisi oğlu idi) güzəştə getməlisən». Arslan xaqan öldükdən sonra ordada Törəməni taxta çıxarmaq istəyirlər, lakin o, aşağı mənşəli olduğu üçün rütbəliyə yığınağı onun əleyhinə çıxır. Yanlo (Nyetunun qardaşı) yüksək təbəqədən çıxmışdı və türklər ona hörmət edirdilər. Hamıdan sonra Netu yığınağa gəlib deyir: - Əgər taxta Yanlonu çıxarsanız, mən qardaşlarımla birlikdə ona xidmət edəcəyəm. Əgər taxta Törəməni çıxarsanız, onda mən mənə tapşırılmış sərhədləri qoruyaraq Törəməni iti qılın və uzun nizələrlə gözləyəcəyəm. Buna görə də yığınaq taxta Yanlonu çıxarır.

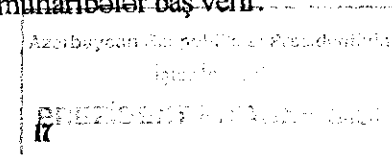
Çin müəlliflərinin məlumatının həqiqətə nə qədər uyğun olub-olmadığını söyləmək çətindir. Lakin başqa mənbələrin verdikləri məlumata görə, Törəmə qərbi türklərin yanına getmiş və rəsmi xaqanlığa qarşı uzun müddət vuruşmuşdur.

VI əsrin 60-cı illərinə doğru Türk xaqanlığı o dövrün qüdrətli dövlətləri olan Bizans, sasanilər İrən və Çinlə siyasi və iqtisadi əlaqələr sistemində daxil olur, Çindən qərbə gedən ticarət yollarına nəzarət etmək üçün mübarizəyə qoşulur.

Tobonun ölməsi Çin imperiyasının yüksəlməyə başlaması ilə bir vaxta düşür. O vaxta qədər parçalanmış vəziyyətdə olan Çin 581-588-ci illərdə Suy sülaləsinin (581-618) rəhbərliyi altında birləşdirilir, həyata keçirilən islahat imperiyanın iqtisadi və hərbi qüdrətinin artmasına səbəb olur. Həmin bu illərdə böyük çöldə dənşətli aclıq da baş verir, mənbələrin yazdığına görə, adamlar çörək əvəzinə üyüdülmüş sümük yeyirdilər. 581-583-cü illərdə kütləvi mal qırğınının baş verməsi əhalini tamamilə var-yoxdar çıxarır, dilənçi gününə salır. Nəhayət, varlanmış əyalət valilərinin öz əyalətlərini müstəqil idarə etməyə meyl etmələri türk xaqanlığını dərindən böhran qarşısında qoyur. 582-603-cü illərdə Türk xaqanlığı şərq (Mərkəzi Asiya) və qərbi (Orta Asiya) xaqanlıqlarına parçalanır, şərq türk xaqanlığı Suy imperiyasının protektoratı altına düşür, şərq və qərbi xaqanlıqlar arasında uzun sürən və viranedicə müharibələr baş verir.

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsəri, I c., s. 229.*

² *Yenə orada, s. 233.*

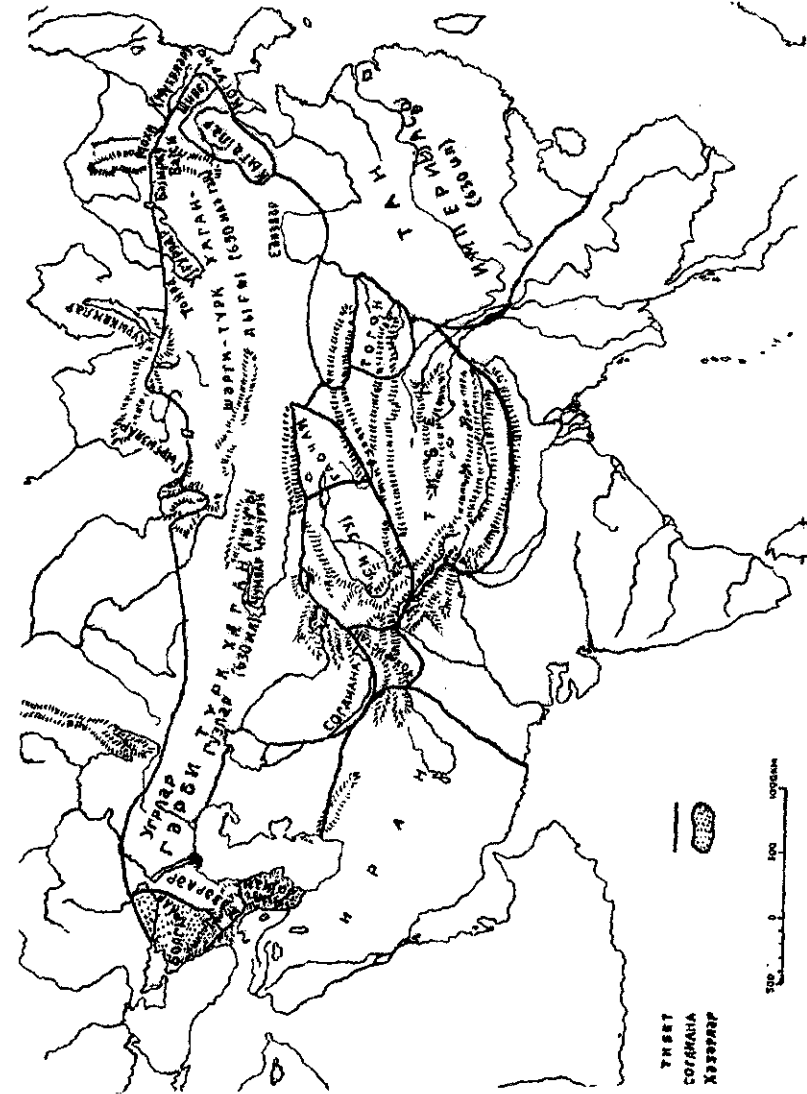

Yanlo xaqanın hakimiyyəti uzun sürmür. O, üsyan qaldırmuş Törəmənin öhdəsindən gələ bilmir, elə taxta çıxdığı həmin il (581-ci ildə) taxtı əmisi oğlu Nyetuya təhvil verir. Netunun ikinci adı İligüylü Şe Moxe Şabolo-xandır, lakin o, taxta Şabolio-xan Netu (türkcə: İl Külüg şad Bağa İşbara xaqan) adı ilə oturur. H.N.Orkunun yazdığına görə, Şabolionun adı türkcə Asparuh olmuşdur. Lakin məlumdur ki, o dövrdə türk dillərində h səsi olmamışdır. Güman ki, müasir türk dilində x səsi olmadığı üçün H.N.Orkun rus dilindəki Asparux sözünü Asparuh etmişdir; lakin qədim türk qəbilələrinin dilində x səsi də olmamışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, onun adı türkcə Asparuk olmuşdur. İl Külüg şad Bağa İşbara xaqanın hakimiyyəti illərində birinci Türk xaqanlığı öz inkişafının ən yüksək zirvəsinə yüksəlir. Türk orduları tez-tez Çinin içərilərinə girir, hətta Pekinə qədər hücum edirdilər. Çin dövləti türklərin qüvvətlənməsindən narahat olur. Çin ideoloqları türklərə açıq vuruşda qalib gəlməyin mümkün olmadığını gördükdə imperatoru Türk xaqanlığını daxildən zəiflətməyi məsləhət görürlər. İmperator bu fikri bəyənilir və bu sahədə tədbirlər görür.

Digər tərəfdən, İl Külüg şad Bağa İşbara xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığında ikitirəlik baş verir, gah burada, gah orada üsyanlar baş qaldırır. Bağa İşbara xaqan və Törəmə arasında taxt-tac uğrunda müharibə uzun çəkir. Bu mübarizədə çinlilərdən böyük kömək alan Bağa İşbara xaqan qalib gəlir. Bu taxt-tac mübarizəsi türk xaqanlığına baha başa gəlir. Məhz Bağa İşbara xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı Çinin təsiri altına düşür. Çin dövləti türk təhlükəsini birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün türkləri çinliləşdirmək siyasəti yeridir. Türk əxlaq və adəti, hətta türk adları da Çin əxlaq və adəti, adları ilə əvəz edilməyə başlanır. Bu dövr Kül tigin abidəsindən belə səciyyələndirilir: «Tabğac bodunka bəqlik ırı oğlın kul boltı, silig kız oğlın gün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı Tabğaçğı bəqlər Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka körmis (KT § 7) – Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş». Bağa İşbara xaqan 587-ci ildə ölür. Onun kiçik qardaşı Çuloxou Şexu xaqan Çuloxou (türkcə: Çuloxou Yabğu xaqan) adı ilə taxta çıxarılır. Çuloxounun ha-

kimiyəti illərində Törəmənin əsir tutulub edam edilir. Şexu xaqan Çuloxounun hakimiyyəti zamanı türk xaqanlığı tamamilə Çinin vassalına çevrilir. Çuloxounun xaqanlığı çox az çəkir; o, taxta oturduqdan bir il sonra - 588-ci ildə farslarla müharibədə aldığı ox yarasından ölür. Taxta Bağa İşbara xaqanın Qiyəqə Şidon Dulan xaqan Ünyüylü (türkcə: Ün Yollıq xaqan) adı qəbul etmiş oğlu Ünyüylü oturur. Ün Yollıq xaqan 600-cü ildə Datu tərəfindən öldürülür. Datu seçki keçirilmədən Bögə xaqan Datu adı ilə taxta oturur. Hələ Ünyüylü xaqanın hakimiyyəti dövründə onun kiçik qardaşı Dusulu Çin dövlətinə getmiş və Kijin adı ilə orada yaşamağa başlamışdı. O, çinlilərdən kömək alıb qardaşının qatili ilə müharibəyə başlayır. Müharibə 607-ci ildə Kijinin qələbəsi ilə bitir. Məğlub olan Bögə xan Datu toqonların yanına qaçır, həmin il Kijin xaqan Tüzlüg adı ilə xaqan elan edilir. 608-ci ildə Tüzlüg xaqan ölür, taxta onun oğlu Şibi (Sibir) xaqan Dügi çıxır. Digər xaqanlara nisbətən Sibir xaqanın hakimiyyəti davamlı olur. O, 11 il xaqanlıq etdikdən sonra 619-cu ildə ölür. Çin mənbələrinin məlumatına görə, Sibir xaqanın oğlu Şibobi kiçik yaşlı olduğundan (Şibobi sonralar Tuhi xaqan adı ilə taxta çıxır) Şibinin kiçik qardaşı Sıfı Şad taxta Çulo xaqan adı ilə çıxarılır. Çulo xaqan müstəqil siyasət yeritməyə çalışır. O, tez-tez Çinə hücum edir. 613-618-ci illərdə Suy imperiyasında böhran baş verir, böhran vətəndaş müharibəsinin başlanması, Suy sülaləsinin devrilməsi və Tan sülaləsinin (618-907) hakimiyyət başına gəlməsi ilə nəticələnir. Çin imperiyasındakı bu qarışıqlıq Çulo xaqana Çinlə müvəffəqiyyətli müharibələr aparmağa imkan verir. Çinlilər türklərin qüvvətlənməsindən narahat olurlar. Çulo xaqanın arvadı Çin şahzadəsi idi və çinlilər onun vasitəsilə Çulo xaqanı zəhərləyirlər. Çulo xaqan 620-ci ildə ölür, (yenə Çin mənbələrinin yazdığına görə) onun oğlu kiçik yaşlı olduğuna görə Çulo xaqanın kiçik qardaşı Dubı Kat İl (Xyeli) xaqan Tuğbir adı ilə taxta oturdulur. Çin boyunduruğu altında yaşamaq müstəqil, azad həyat sürməyə alışmış türklərə çox ağır təsir edirdi. Buna görə də türklər Çin hakimiyyətinə qarşı çıxır, öz müstəqil dövlətlərini yaratmağa çalışırdılar. Bütün bunlar – türklərin çinliləşdirilməsinə qarşı etiraz, müstəqil türk dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdə öz əksini tapmışdır. Kat İl xaqan Tuğbirin hakimiyyəti illərindən türk dövləti

yenə də tərəqqi edib yüksəlməyə başlayır. Türklər tez-tez Çin ərazisinə basqınlar edir, bol qənimətlərlə geri qayıdırdılar. Türk dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa edə biləcəyinin əlamətləri getdikcə aydın sezilirdi. Lakin bu zaman yenə də dövlətdə ikitirəlik başlanır. Çinlilərin təhriki ilə bayıku, xoyxu (hoem-he) və sie-yon-to qəbilələri üsyan qaldırır. Kat İl xaqan qardaşı Şibinin oğlu Şibobini üsyanı yandırmağa göndərir. Şibobi məğlub olur. bundan qəzəblənən Kat İl xaqan Tuğbır onu zəncirləyib həbs edir. Həbsdən çıxandan sonra Şibobi əmisinə düşmən olur. Bu, ikitirəliyin çoxlu səbəblərindən biri idi. Kat İl xaqan Tuğbırın böyük qardaşı Şibi xaqanın oğlu Şibobi (Tuli) əmisinə qarşı qiyam qaldırır. Bu üsyanda Çin diplomatiyasının əli olduğunu güman etməyə hər cür əsas vardır. Hər dəfə türk dövləti qüvvətlənib Mərkəzi Asiyada görkəmli rol oynamağa başladığıda, türk dövləti Çin imperiyası üçün təhlükə törətdikdə Çin diplomatiyası türk xanədanının üzvləri arasında nifaq salır, üsyanlar təşkil edir, sonra zəif tərəfə yardım göstərir və zəif tərəfin qalib gəlməsi üçün şərait yaradırdı. Bundan iki məqsəd güdüldü. Əvvəla, iğtişaşlar, daxili çəkişmələr və müharibələr nəticəsində türk dövləti çox zəifləyib Mərkəzi və Şərqi Asiya (sonralar hətta Orta Asiya) ərazisi uğrunda mübarizədə Çinlə rəqabət apara bilmirdi. İkincisi, zəif tərəfə kömək etməklə Çin dövləti yeni hakimiyyət orqanlarını onlar hələ hakimiyyət başına gəlməzdən öz təsiri altına salır, sonralar isə onlardan öz məqsədləri üçün (məsələn, Çin əleyhinə qaldırılan üsyanları yandırmaq yaxud Çinin düşmənləri ilə müharibə etmək) istifadə edirdi. Bu dəfə də elə olur. Kat İl xaqan qardaşı oğluna hücum edib onu məğlub edir. Tuli Çin imperatoruna müraciət edir. 630-cu ildə Çin imperatoru Taytszun (626-649) tərəfindən Kat İl xaqan tam məğlub edilir, özü əsir alınır. Çin imperatoru onunla yaxşı rəftar edir, ona hərbi rütbə, ev və ən yaxşı əkinlik torpaq verir. Kat İl xaqanın ov etməyi sevdiyini bilən imperator onu çoxlu maral və sığını olan bir əyaləmə vali təyin edir. Lakin Kat İl xaqan bunların hamısından imtina edir. O, tək yaşayır, həmişə kədərli olur, onu tez-tez ağlayan görürlər, həmişə də qəmli, kədərli mahnılar oxuyur. 634-cü ildə Kat İl xaqan vəfat edir. Onu tənənə ilə dəfn edirlər: türk adətinə görə onun cəsədini yandırırlar.

Türklər 550-600-cü illərdə

Kat İl xaqanın vəfatı ilə türk xaqanlığı süqut edir, türklər Çinə tabe olurlar. 630-cu ildən 682-ci ilədən Şərqi Türk xaqanlığı bir müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən çıxır. Türk xaqanlığı altı əyalətə bölünür və qubernatorlar (valilər) tərəfindən idarə edilir. Türk sərkərdələri, bəyləri, xanları Çin rütbəsi alır, çinlilərlə evlənir, Çin məmurlarına çevrilirlər. Çinlilər türklərin yenidən baş qaldırmamaları üçün hər cür tədbirləri görürlər, qəbilələrin bir qismini dağıdırlar, bir qismini isə sürgün edirlər. Onlar çalışırlar ki, *türk* sözünü tarix səhifələrindən silsinlər. Kat İl xaqanın məğlubiyyətindən sonra türk taxtına vərəsə Çin imperatorunun əmri ilə təyin edilir. Belə ki, Kat İl xaqandan sonra türk hakimi (artıq türklərin rəhbəri xaqan deyil, hakim adlandırılır) Tulu xan təyin edilir, lakin, o, təyin edildiyi yerə gedərkən yolda ölür. Türk dövlətinin hakimi İminişü Sılıbi xan Simo təyin edilir. Simo da Aşına tayfasında idi, Kat İl xaqanın uzaq qohumu idi. Simo zəif iradəli idi. Buna görə də hakimiyyəti başında uzun müddət qalmır, tezliklə vəzifəsindən imtina edir və Çin sarayında xidmətə götürülməsini xahiş edir. İmperator onun xahişini yerinə yetirir.

Tezliklə Çəbi xan türk xaqanı olur. O, Çin hakimiyyəti əleyhinə üsyan qaldırır, lakin üsyan yatırılır və Çəbi xan əsir tutulur.

Yeni (türk) əyalətlərdə iğtişaşların qarşısını almaq üçün Çin imperatoru türkləri dövlətin daxili əyalətlərinə köçürür. Türk əyalətləri viran edilir. Geniş xalq kütləsi üçün bu məcburi köçürülmə və köçürülmüş yad yerlərdəki həyat şəraiti dözülməz idi. Azad, köçəri həyata alışmış türklər ciddi surətdə hüdudlanmış rayonlarda yaşaya bilmirdilər. Kül tigin abidəsində bu əsarət belə təsvir edilir: «Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş» (KT § 7-8). Bundan başqa Çin dövləti çinlilərə nisbətən daha döyüşkən olan türk gənclərindən hərbi məqsədlər üçün istifadə edirdi. Çin imperatorunun əmri ilə türk döyüşçüləri Monqolustanda, Şimali Koreyada, Qansuda, Qərb ölkəsində və Lyaodunda döyüşür, Çinin sərhədlərini genişləndirmək naminə

həyatlarını qurban verirdilər. Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dili ilə deyilir: «Əlli il işini, gücünü vermiş, Şərqə, gün doğana Bökli¹ xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə, Dəmir qapıya tək qoşun çəkmiş, Tabğaç xaqanına elini, qanununu alaraq vermiş (KT § 8). «Şərqə ... getdin... Qərbə ... getdin. Getdiyin yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu» (KT § 23-24). Çinin daxili əyalətlərinə köçürülmə türklərin təsərrüfat ukladına da uyğun gəlmirdi. Hər tərəfdən Çinin hərbi məntəqələri ilə əhatə olunmuş məhdud bir ərazidə yaşamaq, digər tərəfdən, daimi müharibələr köçəri maldarlıq təsərrüfatını məhv edir, türk qəbilələrinin mövcudluğunu təhlükə altına salırdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Bilgə xaqan öz xalqına ciddi surətdə xəbərdarlıq edir: «O yerə doğu (yəni Şimali Çinə – Ə.R.) getsən, türk xalqı, öləsisən» (KT, c 8)

664-cü ildə Çin dövlətində keçirilən islahat türk zadəganlarının Çin məmurlarından asılılığını daha da qüvvətləndirdi. Türk bəyləri təkcə valinin yox, həm də əyalətlərdəki adi Çin məmurları qarşısında tamamilə hüquqsuz idilər. Əyalət mərkəzlərinə və paytaxta xidmətə gedən gənc türk zadəganları əslində Çin saraylarında girov saxlanırdı.

Hüquqsuz kölə vəziyyəti öz hərbi qurumlarını qoruyub saxlamış türk qəbilələrinin üsyanını labüd edirdi. Azadlığın dadını dadmış, sərbəst çöl həyatına öyrəşmiş türk qəbilələri kölə vəziyyətində yaşaya bilməzdi. Kül tigin abidəsində bu haqda belə deyilir: «Bütün qara türk xalqı elə demiş: elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram – deyir imiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm, - deyir imiş. Elə deyib Tabğaç xaqanına yağı olmuş» (KT § 8-9).

İmperator Qaotszunun (650-683) hakimiyyətinin son illərində Hindistan, Nepal və Tibetdə aparılan müharibələr ordunun əsas qüvvələrini cənub və qərbdə cəlb etmişdi. Xüsusən 676-cı ildə Tibetlə yenidən başlanan müharibə ağır nəticələr verirdi. Tibetlilər 679-cu ildə Kuku-nor gölü yaxınlığında Çin çərkdəsi Li Tszin-süanın 180 minlik korpusunu darmadağın etdilər. Tibet

¹ Bökli xaqanlığı Şimali Koreyadakı Kögüryo (Çin dilində Qaoli) dövlətidir.

salnaməsi bunu 679-cu ildə taxta çıxmış Tibet xaqanı Dü-sonqun (Dudsron) adı ilə bağlayır. Tibetlilərin müvəffəqiyyətli hücumunun qarşısını almaq üçün çinlilər gərgin qüvvə sərf etməli oldular.

Dövlətin şimal sərhədlərindəki vəziyyət imperator hökumətini narahat etmirdi, çünki «otuz il şimal ölkələrində hərbi küy eşitmirdilər»¹. Buna görə də 679-cu ildə Şanyuy canişinliyində qalxan üsyan imperiya üçün gözlənilməz oldu. Güman etmək olar ki, bu üsyanın tibetlilərin qələbəsi ilə müəyyən əlaqəsi vardı. Üsyanın təşəbbüsçüsü türklər arasında məşhur olan Aşidə qəbiləsinin başçısı idi. Aşidə qəbiləsi xaqan tayfasının qohum budaqlarından biri idi və türk qəbilələri arasında Aşina qəbiləsindən sonra ikinci məşhur qəbilə idi. Üsyana Aşidə qəbiləsi başlasa da, 24 dairədə hakimlik edən türk ağsaqqallarının əlaqəli surətdə çıxış etməsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üsyan kortəbii səciyyə daşımırdı, ciddi surətdə hazırlanmışdı. Üsyançılar Aşina qəbiləsindən olan Nişufu bəyi xaqan elən edirlər. Çin ordusu dərhal üsyançılara qarşı yeridilir. Elə bir ciddi müqavimət gözləməyən üç sərhəd dairəsinin qoşunları qiyamı yatırtmaq üçün Yunçjuna doğru hərəkət edir. Türklər Çin cəza korpusunu darmağadın edirlər. «Düşmənlər qəfildən hücum etdilər və böyük məğlubiyyətə uğradılar. On minə qədər adam öldürüldü və əsir alındı»². 679-cu ildə Cetisu (Semireçye) əməliyyatının başa çatdırılması Çin dövlətinə imkan verir ki, Pey Xinqyanın sərkərdəliyi ilə döyüşlərdə bərkimiş korpusu Şofanın üzərinə göndərsin. 680-cı ildə Xeyşan dağı yaxıqlığında Nişufu məğlub olur və öz yaxın adamları tərəfindən öldürülür. Lakin türklər darmadağın edilmir. Onlar Aşina qəbiləsindən olan Funyanın rəhbərliyi ilə yenidən birləşir və üsyanı davam etdirirlər. Funyan xaqan elan edilir. Üsyançılar bir neçə qələbə əldə edirlər. Lakin üsyançılar arasındakı daxili çəkişmələr, habelə çinlilərin aşkar üstünlüyü Funyanı Qobu səhrasına çəkilməyə məcbur edir. Burada çinlilər onu haqlayır, tutur və 681-ci ildə digər türk qəbilə başçıları ilə birlikdə Çanan şəhərinin meydanlarından birində edam edirlər.

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s.265.

² *Yenə orada*.

Türklərin bu dövrdəki vəziyyəti Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dili ilə belə göstərilir: «Yağı olub təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş. Bunca işini, gücünü verdiinə təəssüflənmədi. Türk xalqı – ölək, nəslimizi, kəsək, -deyir imiş, yox olub gedir imiş» (KT § 10). Eyni hadisələr haqqında Tonyukuk abidəsində fərqli məlumat verilir. Tonyukuk Aşidə qəbiləsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən idi. Məlum olduğu kimi, üsyanı Aşidə qəbiləsi başlamışdı. Buna görə də Tonyukuk üsyanın məğlub olmasının səbəblərini onda görür ki, türk xalqı təyin etdiyi xaqanların ardınca axıradək getmədi (xaqanlar Aşina qəbiləsindən çıxsalar da, onları Aşidə qəbiləsinin ağsaqqaları irəli çəkmişdi): «Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan (Çindən) ayrıldı, xanlandı (xanlı oldu). Xanımı qoyub (atıb) yenə Tabğaça tabe oldu. Tanrı elə demişdi: xan verdim, xanımı qoyub tabe oldun. Tabe olduğu üçün tanrı öldürmüş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı» (T 2-4).

Üsyançı ordu darmadağın ediləndən sonra onun rəhbərlərindən biri Xyeli xaqanın (Kat İl xaqanın) uzaq qohumlarından tudun Kutluğ çor (Qudulu tutun çjo) «on yeddi igidlə sərhədi aşır» (yəni xaricə gedir) (KT § 11) və Çuğay (indiki İnan) dağlarına qaçır. Tezliklə Kutluğ xaqan Xeyşacən şəhərini (Qara qum şəhərini) tutur. Bu şəhər Çuğay yışdan (İnan dağlarından) şimaldakı çöldə (həmin çöl də Kara Kum adlanır) yerləşirdi. Tonyukuk bu haqda yazır: «Çuğay kuzda, Kara Kumda oturur (yerləşir, məskun olur) idik. Keyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq (S.Y.Malov: leş) idik» (T 7-8). Kutluğ xanın dəstəsi surətlə böyüyür. «Sərhəddən kənarda yüyürür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, yüksəltmiş, hamısı yeddi yüz igid olmuş» (KT § 11-13). Görünür, əsgərlərinin sayı yeddi yüzə çatdıqda Kutluğ xan şad titulu qəbul edir: «Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparın (rəhbər, sərkərdə) böyüyü şad idi» (T 4-5). Çin mənbələrinin yazdı-

ğına görə, Kutluğ xanın ətrafına toplaşanların sayı 5 minə çatırdı. Burada iki haldən biri ola bilər: ya çinlilər bu rəqəmə tək cə döyüşçüləri yox, həm də onların ailələrini də daxil edirlər, ya da çinlilərdə adət olduğu kimi, düşmənin sayını (təxminən) 10 qat artırırlar. 681-ci ildə Pey Sintszyanın ordusunun təqibindən qurtulmuş on yeddi döyüşçü yeni üsyançı ordunun özəyini təşkil edir. Bu ordu həm peşəkar döyüşçülərdən (böri «qurd»), həm də şəhər və kənd yoxsullarından ibarət idi.

Nişufu və Funyanın üsyançı dəstələrini darmadağın edəndən sonra Çinin sərhədyanı hakimiyyət orqanları Çuğay (İnşan) dağlarının şimal ətəklərində sığınacaq tapmış bir ovuc qaçqına əhəmiyyət vermir, bundan narahat olmurdu. Hər halda Şanyuy canişinliyinin hakimi Van Ben-li bəzi tədbirlər görməyi qərara alır. Lakin artıq gec idi.

Kutluğ xanın üsyanının müqəddaratını yalnız Yunçjunda yaşayan türk qəbilələrinin əsas kütləsinin üsyançıların tərəfinə keçməsi həll edə bilərdi. Burada isə, əsasən, Aşidə qəbiləsi yaşayırdı. Qəbiləyə Tonyukuk (Çin dilində: Yuançjen-yuan «ilkin», çjen «xəzinə») başçılıq edirdi. Tonyukukun üsyançıların tərəfinə keçməsi Kutluğ xanın böyük müvəffəqiyyəti idi. Tonyukukun təşəbbüsü ilə Kutluğ xan İltəriş xaqan titulu qəbul edir (T 7). Tonyukuk özünə boyla bağa tarkan (T 6) titulu qəbul edir. Kutluğ xanın kiçik qardaşları Moçjo (Moçur, sonralar – Kapağan xaqan) və Dusifu (onun haqqında mənim məlumatım yoxdur) şad və yabğu (ərəbcə: cəbğu) titulu alır. Beləliklə, birinci türk xaqanlığının eli bərpa edilir: «Yeddi yüz igid olub, əlsizləmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad onda vermiş» (KT § 13-14).

682-685-ci illər arasında Kutluğ xanın başçılığı ilə üsyan etmiş türklər Çin imperiyasının şimalına dəfələrlə hücum edir, çoxlu qənimət və əsir alırlar. Məsələn, türk axınının qarşısını silah gücünə almağın mümkün olmadığını görə Çin imperatoru 682-ci ildə şimal şəhərlərinin ətrafına hasarlar çəkməyi əmr edir.

682-ci ildə İltəriş xaqan və Tonyukukun ordusu Şanyuy canişinliyinə soxulur. Türklər bütün dörd dairənin mərkəzlərini da-

ğdır, imperatorun qoyduğu prefektləri öldürür və canişinin iqamətgahını mühasirəyə alırlar, müharibə 687-ci ilədək çəkir. Bu illərdə xüsusən Şansidəki döyüşlər daha dəhşətli olur. Çinin sərhəd qoşunlarının xeyli hissəsi İltəriş xaqanın qoşununa qarşı göndərilir. Çin ordusunun komandanlığı çalışdı ki, döyüş əməliyyatlarını türklərin əsas dayaq yeri olan Çuğay (İnşan) dağlarına keçirsin. 686-cı ildə türklər Şanyuy canişinliyinin lap mərkəzində Sinçjou civarlarında Çin ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradırlar¹. İltəriş xaqanın nizami Çin qoşununa qarşı açıq çıxış etməsi, Sinçjou civarında parlaq qələbə çalması və 5 min Çin döyüşçüsü öldürməsi, bir tərəfdən, onu göstərirdi ki, onun ordusunda artıq 700 döyüşçü yox, daha çox əsgər vardı, digər tərəfdən, Mərkəzi Asiyada yeni siyasi-hərbi qüvvənin yarandığına şahidlik edirdi. Yunçjunda yaşayan bütün türk qəbilələri İltəriş xaqanın tərəfinə keçir.

Çinin şimal sərhədlərində siyasi-hərbi vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişir. Susuz və çətin keçilən çöl şəraitində türklərə qarşı müharibə etmək taktikasını yaxşı mənimsəmiş təcrübəli Çin sərkərdələri Pey Sin-tszyan (682) və So Jen-quy (683) öldükdən sonra Çin ordusu türklərə qarşı yalnız müdafiə əməliyyatları aparırdı ki, bu da çöl şəraitində az effekt verirdi. 687-ci ilin aprelində türk ordusu müasir Pekinin şimal-qərbində yerləşən Quycjou şəhərinə qədər gəlib çatır. Çin hökuməti qərb sərhədlərində sərkərdə Çan-çjinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən seçilmiş ordunu şimala – türklərə qarşı göndərməyə məcbur olur. Bu həmin ordu idi ki, bir az əvvəl Tibet süvari ordusu üzərində parlaq qələbə əldə etmişdi.

687-ci ilin payızında Xuanxuaduy ətrafında Çan-çji İltəriş xaqanın qoşununu məğlub edir. Türk ordusu intizamlı şəkildə Qobu səhrasına çəkilir. Tsuan Bao-binin sərkərdə olduğu Çin korpusu türkləri təqib edir. Tsuan Bao-bi belə güman edir ki, türkləri darmadağın etmək artıq asan məsələdir. Buna görə də o, Böyük Çin səddindən kənara çıxır və kəşfiyyət dəstəsini irəli

¹ N.Y. Biçurin bu döyüşün 685-ci ildə baş verdiyini göstərir. O həm də yazır ki, türk orduları Çinin şimalını işğal edir. Çinlilər yalnız qonşulardan yardım aldıqdan sonra işğal olunmuş ərazilərini azad edə bilirlər.

göndərir. Türklər düşmənə qarşı çıxırlar. «...düşmənlər (yəni türklər – Ə.R.) ordunu döyüş cərgəsində düzəltmək üçün vaxt qazanmışdılar. Çinlilər fədakarcasına döyüşdülər, lakin tamamilə darmadağın edildilər. Bao-bi geri qaçdı, korpus isə tamamilə məhv oldu»¹. Məğlubıyyətə baxmayaraq İltəriş xaqan böyük Çin hərbi hissələrinə qarşı müvəffəqiyyətlə hərbi əməliyyatlar aparmağa qabil olan ordusunu qoruyub saclaya bildi.

687-ci ildən sonra 6 il ərzində Çinin şimal sərhədlərində hərbi əməliyyatlar dayandırılır. İltəriş xaqan öz məqsədinə nail olur: indi onun yaxşı təlim görmüş döyüş bacarıqlı süvari ordusu vardı. Şanyuy canişinliyini tərک etmiş türklərin hamısı xaqana qoşulmuşdu. Təkcə Ordosda (Şofanda) yaşayan türk qəbilələri Çin hakimiyyəti altında qalmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq yaranmış hərbi-siyasi şərait türklər üçün əlverişli deyildi. Beş il sürən müharibə nəticəsində Yünçjun dağıdılmışdı və türk ordusunu ərzaq, habelə döyüş sürsatı ilə təmin edə bilməzdi. Bundan başqa Çjan-çjinin ordusunun Kara Kuma (Xeyşaçənə) yaxınlığı da daimi təhlükə idi. Lakin ən böyük təhlükə Mərkəzi Asiyada türklərin köç yerlərini tutmuş qəbilələr idi. Türklərin qüvvətlənməsindən təşvişə düşən bu qəbilələr antitürk ittifaqı düzəltmişdilər.

687-ci ildən başlayaraq Çin mənəbləri türklər haqqında, demək olar ki, yazmır, çünki türklər Çin sərhədlərindən xaricə köçmüşdülər və onların çinlilərlə münaqişələri kəsilmişdi. Bu dövr haqqında Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrində ətraflı məlumat vardır. «Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağdı imiş. Qərbdə Baz xaqan (və onun) doqquz oğuz xalqı (yağdı imiş, qırğız, kürıkan, otuz tatar, kıtay, tatıbi-hamısı yağdı imiş» (KT 5 14). Türk üsnyaçılar ordusu Çuğay (İnşan) dağlarında güclü düşmənlərin əhatəsində qalır. «Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir (burada doqquz oğuzların xaqanı Baz nəzərdə tutulur; türklərin qüvvətlənməsindən ən çox Baz xaqan qorxurdu – Ə.R.). Tabğaçların (çinlilərin) yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri elə göndərmiş:

Azacıq türk xalqı yürüyür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrık imiş. Nə qədər ki o iki adam var, səni – Tabğacı (Çini) öldürəsidir, - deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsidir, - deyirəm, mənı – Oğuzu öldürəsidir, - deyirəm. Tabğaç (Çin), sən cənub tərəfdən hücum et! Kıtay, sən şərğ tərəfdən hücum et! Mən şimal tərəfdən hücum etdim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək» (T 8-11). Baz xaqanın təşkil etdiyi ittifaqın planlarından xəbər tutan Tonyukuk düşmənləri qabaqlamağı, birinci hücum etməyi təklif edir. Onun fikrincə, düşmənlər birləşməmiş onları bir-bir məğlub etmək lazımdır. «O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi. Ondən ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim. Tabğaç (Çin), Oğuz, Kıtay – bu üçlük birləşsə, qalaçıyıq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni: mühasirədə qalasıyıq)» (T 12-13). Buna görə də o, xaqana məsləhət görür ki, təcili olaraq düşmənə qarşı çıxsın. «Şərqdə – Kıtayda, cənubda – Tabğaçda (Çində), qərbdə – Kurdanda, şimalda – Oğuzda iki-üç minlik qoşunuq, gələsiyik. Buna sözün varmı?... Xaqanı mənım özüm müdrık Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önük yuxarı (qoşunu) Ötükən ormanına apardım. İnək və yük heyvanları ilə Toğla çayında oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondən ötrü oğuzlar hamısı (tabe olmağa) gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrık Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) Ötükən yerində yerləşir deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi» (T 14-17).

Türklərin Qobunun cənubunda olması haqqında Çin qaynaqlarının verdiyi son məlumatların 687-ci ilə aid olduğunu və türklərin Ötükəni tutmasının İltəriş xaqanın sağlığında (S.Y.Klyastornıya görə, İltəriş xaqan 691-ci ildə vəfat etmişdir)¹ baş verdiyini nəzərə alsaq, deməli, oğuzlarla Tola (abidələrdə: Toğla) çayı sahilindəki döyüş 687-691-ci illər arasında baş ver-

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s. 267-268.

¹ S.Y. Klyastornıya yazdığına görə (bax: «Древнетюркские рунические памятники», М., 1964, səh. 33), İltəriş xaqan 691-ci ildə vəfat etmişdir. Mənə məlum olan başqa mənbələrdə onun vəfatı 693-cü ilə aid edilir.

mişdir. Mən belə güman edirəm ki, bu döyüş 687-ci ildə türklərin Tszuan Bao-binin korpusunu məğlub etməsindən bir qədər sonra, ola bilər ki, 688-ci ildə baş vermişdir. Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, çinlilərin oğuzlara kömək etməsinin qarşısını almaq üçün, Moçjo (Moçur) 689-cu ildə öz ordusu ilə Çinin Tsinpin hərbi dairəsinə hücum edir. 689-690-cu illərdə Tonyukuk qərbə Monqolustan Altayını aşaraq on ox türk qəbilələrinə hücum edir. Türk mənbələri bu hadisənin üstündən sükutla keçir, görünür, türگیşlərə qarşı aparılan bu müharibə türklər üçün uğursuz olmuşdur.

Doqquz oğuzları məğlub etdikdən sonra göytürklərin ordası Ötükən (Xanqay) meşəli dağlarında yaradılan dövlətin özəyi oldu. Ötükən dağlarının hərbi-siyasi baxımdan xüsusi strateji əhəmiyyəti vardır. Buranı Çinin sərhəd hərbi məntəqələrindən səhra ayırırdı; piyada Çin qoşunu bu səhranı çətin keçə bilərdi, süvari türk qoşunu isə, xüsusən, payız və qış fəsilələrində, səhranı asan dəf edirdi. Göytürklərin qonşuları – azlar, çiklər, qırğızlar, kıtaylar, tatabılar və başqaları hərbi baxımdan elə bir qüvvə təşkil etmirdi. Bu da türk xaqanını nəinki Monqolustanda, həm də Cənubi Sibir və Cənubi-Qərbi Mancuriyada hakim qüvvəyə çevirdi. Orxon, Tola və Sələnə çaylarının bol suyu və otlqların bol çəmənliyi bu ərazidə maldarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Məhz buna görədir ki, Tonyukuk bu yerlərdə məskunlaşmağı özünün mühüm xidmətlərindən biri hesab edirdi: «Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrük Tonyukuk gətirdim» (T 17). Bilgə xaqan isə öz xalqına müraciətlə deyir: «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan achq bilməzsən» (KT c 8).

Beləliklə, türklərin azadlıq uğrunda Çinə qarşı apardıqları on illik müharibə Şimali Monqolustanda – Ötükən ölkəsində yeni qüdrətli türk xaqanlığının yaranması ilə nəticələndi. Bu dövlət VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Çin mənbələri üsyanın müvəffəqiyyətli nəticəsini gözdən salmaq üçün yazır ki, Kutluğ «doqquz oğuzları talan etdi və çox varlandı; buna görə də özünü xan elan etdi»¹. Türklər 52 il Çin hakimiyyətinə tabe olurlar. Kül tigin abidəsində bu haqda belə deyilir: «...tabğaç kağanka görmüş, əlig yıl işig, küçig birmiş» (KT §7-8). Beləliklə, 689-cu ildə İltəriş xaqan türk xaqanlığını bərpa edir. İltəriş xaqanın hərbi yürüşləri Tonyukukun qoyduğu abidədə ətraflı təsvir edilmişdir. İltəriş xaqan 693-cü ildə vəfat edir².

Bilgə xaqan göstərir ki, İltəriş xaqan qırx yeddi hərbi səfər etmiş və bunlardan iyirmisindən düşmənlə döyüşmüşdü: «Atam xaqan bunca... qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş» (KT § 14-15). Taxta Kapağan xaqan adı ilə onun kiçik qardaşı Moçur çıxır. Çin mənbələri bu faktı da düzgün izah etməyib göstərir ki, İltəriş xaqanın hər iki oğlu çox kiçik idi; Moqilyanın 8, Kül tiginin 7 yaşı vardı. Buna görə də taxt-tac onların heç birinə verilmir. İltəriş xaqanın kiçik qardaşı Moçjo (Moçur) çoxdankı arzusuna çataraq, taxt-taca sahib olur. O özünü xaqan elan edir və taxt-tacı oğurladıqdan bir neçə il sonra Lin-çjouya hücum edir³. Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində (692-716) İlkinci Türk xaqanlığı (tarixdə sonrakı türk dövləti belə adlanır) özünün hərbi-siyasi qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə qalxır. Kapağan⁴ xaqan dövlətin sərhədlərini xeyli genişləndirir. O, 694-cü ildə Çinə

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s. 266.

² Bəzi mənbələrdə (məsələn, A. fon Qaben, Lü Mau-tsay) İltəriş xaqanın 692-ci ildə vəfat etdiyi göstərilir. S.Q. Klyaxstorm P. Pelyonun tədqiqatlarına əsaslanaraq, İltəriş xaqanın 691-ci ilin noyabr ayında vəfat etdiyini yazır (С.Г.Кляшторный, Древнетюркские рунические памятники, М., 1964, с.33) Çin salnaməçisi isə yazır: 693 Qudulu öldü (N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, səh. 268).

³ Yəni orada, s. 268.

⁴ Kapağan xaqan türkçə Bəg çor da adlanır. Tibet mənbələrində onun adı Bug-chor kimi verilir. Onun adına IX-XI əsr Bizans mənbələrində də rast gəlirik. Kapağan sözünün etimologiyası Sinor tərəfindən araşdırılmışdır. Sinorun etimologiyası C. Klauson tərəfindən rədd edilmişdir. Mən də məqalələrimdən birində bu sözün etimologiyasına səthi toxunmuş və C. Klausonun etimologiyasının düz olmadığını göstərmişəm. Kapağan azərbaycanca qapağan, yəni xasiyyəti qarpmaq olan deməkdir, başqa sözlə desək, bu söz Fateh sözünə ekvivalentdir (bax: А.А.Раджабов, Об онгунском памятнике и о слове «капаган». Ученые записки, АГУ им.С.М.Кирова, Баку, 1966 с. 79-85).

hücum edir, eyni zamanda kıtayları məğlub edib türk dövlətinə birləşdirir. Kapağan xaqan Orta Asiyada da işğalçılıq siyasəti yerirdi. Türk orduları yenə də Demir qapıya (Buzqala keçidinə) çatmışdı. VIII yüzilliyin birinci onilliyində türk dövlətinin sərhədləri müəyyənləşir, onun etnik-qəbilə və siyasi quruluşunun təşəkkülü bitir.

Kapağan xaqanın orduları 693-706-cı illər arasında altı dəfə Xuanxe çayını keçib Çinin şimal əyalətlərini viran etmiş, əhalinin bir hissəsini böyük çölə aparmış yaxud qırmışdı. VIII yüzilliyin əvvəllərində Kapağan xaqanın rəhbərliyi altında nəhəng ordu toplanmışdı. Bu ordunun sıralarında xaqanın öz qəbilələrindən başqa onun tabe etdiyi qəbilələrdən olan döyüşçülər də vardı. Artıq əsrin əvvəllərində Kapağan xaqanın şöhrəti Mərkəzi Asiyadan xeyli uzaqlara yayılmışdı. «Qələbələrinin şöhrətindən əst olan Moçjo Orta dövlət haqqında pis fikirdə idi və hət-ta onun qarşısında öyünürdü. Onun ordusu Xyeli dövründə olduğu kimi çoxsaylı idi. Onun torpaqları eninə və uzununa 10000 li məsafəni əhatə edirdi. Bütün xarici torpaqlar onun ömrinə tabe idi»¹. Kapağan xaqan əcdadlarının yaratdığı dövləti – Demir qapıdan Kadirkan dağlarına və Toxaristandan Böyük Xinqana qədər ərazini əhatə edən dövləti bərpa etməyə təşəbbüs göstərir.

696-697-ci illərdə kıtay və xi (tatabı) qəbilələrinin türk xaqanlığına tabe edilməsi Çin ordularının Xinqan dağlarının ətəklərində şimal-şərqə hərəkətinin qarşısını alır və xaqanlığın şərq cənabının təhlükəsizliyini təmin edir. Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərindən başlayaraq Çin imperatorluğu hədiyyə adı ilə türk dövlətinə hər il çoxlu xərac (qızıl, gümüş, taxıl və ipək) verirdi. 698-ci ildə türk orduları yenidən Çinin daxili rayonlarına hücum edir. Müharibə türklər üçün uğurla bitir. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə, çinlilər türklərə hər il 300000 kiloqram darı, 50000 top ipək, 3000 kənd təsərrüfatı aləti, külli miqdarda qızıl, gümüş və içki verməli idilər. 689-708-ci illərdə türk dövlətinin şimal və qərb sərhədləri Tannu-Ola, Altay və Tarbaqataydan keçirdi.

693-cü ildə Şimali Monqolustan türklərin rəhbərliyi altında birləşdirilir. Lakin türk dövləti iqtisadi blokadada olduğu üçün in-

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s.270.

kişaf edə bilməzdi. Çinin iqtisadi blokadasını hərbi güclə yarmaq üçün Kapağan xaqan güclü və mütəhərrik süvari ordu yaradır. 693-cü ilin dekabrında türk ordusu Böyük Çin səddinin möhkəmləndirilmiş divarlarını aşaraq Linçjouya basqın edir. Çin sərhəd qoşunları darmadağın edilir və türklər Xuanxe çayı vadisinin ən böyük və məhsuldar əyalətlərindən birini tuturlar. Çin dövlətinin cavab hərəkətlərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, türklər Çinə böyük qüvvə ilə soxulmuşdular. 694-cü ilin fevralında Ordos (Şofan) ordusunun komandanlığına imperatriçənin favoriti, Ağ at monastrının baş keşişi Se Xuay-i təyin edilir, məşhur sərkərdələrin başçılıq etdiyi 18 ordu birləşməsi onun komandanlığı altına verilir. Lakin Çin ordusu Linçjouya gəlib çıxdıqda Kapağan xaqan öz ordusu ilə çəkilib çölə getmişdi. Linçjouya edilən basqın tək cə taktiki yox, həm də strateji əhəmiyyətə malik idi. 687-688-ci illərdə İltəriş xaqan Ordosdan şimaldakı İnşan dağlarını tərk etməyə məcbur olduqdan sonra türklər zəngin Xuanxe vadisində yerləşən Ordos və Şensi əyalətlərinə vaxtaşırı ildırım sürətli basqınlar etmək imkanlarından məhrum olmuşdular. Digər tərəfdən, Çin sərhədlərinin möhkəm şəkildə bağlanması türkləri taxıl, dəmir və parça əldə etməkdən də məhrum etmişdi. Kapağan xaqan başa düşürdü ki, Çinin şimal əyalətlərini daimi təhlükə altında saxlamaq üçün İnşandan yaxşı mövqə ola bilməzdi: əvvələn, İnşanın alp çəmənlikləri əla yaylaqlar idi, ikincisi, payızda taxıl yığılıb anbarlara vurulduqdan sonra Xuanxe çayını keçib şimal əyalətlərinə hücum etmək və taxılı əldə etmək üçün türk ordusunun Qobunu keçməyə vaxt və güc sərf etməsi lazım deyildi. Ordosda qış isti və qarsız keçdiyi üçün qışda Çinə hərbi yürüşlər etməyə əlverişli şərait yaradırdı. Çin mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, Kapağan xaqanın yay iqamətgahı 698-ci ildə Kara kum şəhərində (İnşan dağlarının şimal yamaqları yaxınlığında) yerləşmişdi, lakin S.Q.Klyastornı etimal edir ki, qərargah artıq 694-cü ildə Kara kuma köçmüş imiş¹.

694-cü ildə Kapağan xaqan Loyan şəhərinə səfirlik göndərib Çin dövləti ilə danışıq aparır. Çin imperatoru xaqana 5 min top ipək hədiyyə göndərir, lakin eyni zamanda türk qoşunlarının

¹ S.Q.Klyastornı. *Adı çəkilən əsər*, s.81-82

mümkün hücumlarının qarşısını qabaqcadan almaq üçün sərhədanı Ordos ordusunu möhkəmlədir. 695-ci ildə imperator sarayına danışıqlar aparmaq üçün yeni türk səfirliyi gəlir. Görünür, bu dəfə danışıqlar türklər üçün daha uğurlu olur, belə ki, 696-cı ildə Çin imperatoru türklərin yanına nümayəndə heyəti göndərir. Çin səfirliyi xaqana çoxlu hədiyyə və fəxri titul gətirmişdi. Bu zaman Çində baş verən bəzi hadisələr Mərkəzi Asiyada türklərin nüfuzunu, deməli, hərbi-siyasi əhəmiyyətini daha da yüksəldir.

Hələ imperator Taytszunun hakimiyyəti illərində Mancuriyanın kıtay qəbilələri Çin hakimiyyətini qəbul etmiş və protektor İncjouya tabe edilmişdilər. 696-cı ildə kıtay qəbilələri üsyan edib Lüçen şəhərini tutur, protektor İncjouunu öldürürlər. Üsyançıların başçılarından Li Tszinçjun özünü xaqan elan edir, digər başçı Sun Van-yunu isə baş komandan təyin edir. Kıtay ordusunda bir neçə on min döyüşçü vardı. Kıtaylar qısa bir müddətdə Mancuriyanın Böyük Çin səddindən şimalda yerləşən bütün ərazisini öz nəzarətləri altına alırlar. Kıtaylara qarşı yeridilən iki Çin sərhəd ordusu darmadağın edilir və onların komandanları əsir alınır. Çin imperiyası böhran vəziyyətinə düşür: Xebey və Şansiyə basqın təhlükəsi gözlənilir; Kara kumda Kapağan xaqanla danışıqlar uzanır ki, bu da Ordos (Şofan) ordusunu yerindən (türk sərhədindən) qaldırıb kıtaylara qarşı göndərməyə imkan vermir; Qansuda 692-695-ci il məğlubiyyətindən sonra özünə gələn tibetlilər 696-cı ildə Lyançjou ətrafında çinliləri tam məğlubiyyətə uğradırlar. Tibet ordusunun baş komandanı Tsinlin Çin qarnizonlarını «Dörd müvəttişlik» əyalətlərindən çıxarmağı tələb edir.

Bu zaman Li Tszinçjun qəflətən vəfat edir. Sun Van-yun özünü xaqan elan edir. Əvvəlki xaqanın oğlu türklərin qərargahına qaçır və Kapağan xaqandan kömək istəyir. Kapağan xaqan vəziyyətdən istifadə etmək üçün Loyana səfirlik göndərir. O, Çin imperatorçasından tələb edir ki, türklərin yaşadıkları altı Ordos və Şensi əyalətini xaqanlığa versin, əvəzinə isə Kapağan xaqan kıtayları darmadağın etməyi vəd edir. İmperatoriçə dərhal razılıq verir.

696-697-ci ildə Kapağan xaqan öz müttəffiqi xi (tatabı) qəbilələri ilə birlikdə Van-yunun ordusunu ağır məğlubiyyətə uğra-

dır. Van-yun qaçarkən öz keşikçisi tərəfindən öldürülür. Kapağan xaqan böyük qənimət əldə edir və bundan başqa, kıtayları məcbur edir ki, onun hakimiyyətini qəbul etsin. Kıtayların türklərdən qaçan hissəsini iki ildən sonra çinlilər özlərinə tabe edirlər. 697-ci ildə kutayların üsyam yatırılır. Lakin imperatoriçə vəd etdiyi altı əyaləti Kapağan xaqana vermir, ona yalnız fəxri titul göndərir¹.

İmperatoriçenin xəyanəti Kapağan xaqanı bərk qəzəbləndirir. Çinin elçiləri hələ türk qərargahına çatmamış iki türk dəstəsi Ordosun cənub-qərbindən və şimal-şərqindən sərhədi keçib Linçjou və Şənçjouu talan edir, lakin Şofan ordusunun cavab zərbəsindən sonra geri çəkilir. Öz gücünə arxayın olan Kapağan xaqan 698-ci ilin yazında imperiyanın paytaxtı Loyana yeni səfirlik göndərir. Kapağan xaqan «imperatoriçenin oğlu» olmağa (yəni, nominal surətdə olsa da Çinin süverenliyini qəbul edir) razı olur, lakin əvəzində aşağıdakıları tələb edir: 1) xaqanın qızları imperator saraymdan olan şahzadələrə əvə verilməlidir; 2) türklərə əkin üçün 100 min xu darı, 3 min kənd təsərrüfatı aləti və bir neçə on min tszin dəmir verilməlidir; 3) 670-673-cü illərdə Ordos və Şensidə türklərin «tabe olmuş» qəbilələrinin məskun olduqları ərazidə altı dairə təşkil edilmişdi. 679-cu il üsyanına qədər bu dairələr Aşina qəbiləsindən olan xanlar tərəfindən idarə edilirdi. Kapağan xaqan tələb edir ki, həmin dairələr ona qaytarılsın. İmperatoriçə bütün tələbləri rədd edir. Ton-yukuk işə qarışmasa idi, xaqan imperator səfirliyinin başçısı Tyan Quy-Daonu edam edəcəkdə. Lakin gərginliyə davam gətirməyib imperatoriçə həmin ilin payızında bəzi güzəştlərə gedir: darı və kənd təsərrüfatı alətləri türklərə göndərilir, imperator evindən iki şahzadə – Xuay-yan və U Yan-sü xaqan qızlarına evlənmək üçün türklərin qərargahına göndərilir. İmperatoriçə Ordos və Şensidəki altı dairəni xaqana vermək əvəzinə oradakı türkləri sürgün edir. 698-ci ilin payızında bir neçə min çadır türk Xuyanxe çayının şimalına köçür. Düzdür, Kapağan xaqan öz ordusuna xeyli döyüşçü əldə edir, lakin Ordosun məhsuldar torpaqları əvəzinə bir neçə min qaçqın qazanır.

¹ N. Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s. 268, 365.

Sonrakı hadisələrı başa düşmək üçün burada bir məsələni izah etmək lazımdır. İmperator Qaotsun vəfat etdikdən (683) sonra imperatoriçə U Tszetyan tədricən onun oğlanlarını hakimiyətdən uzaqlaşdırmış və əslində dövlət çevrilişi etmiş, özünü «imperator» elan etmiş, Tan sülaləsi əvəzinə Cjou sülaləsi yaratmışdı.

Yuxarıda təsvir edilmiş hadisələrdən sonra Kapağan xaqan Çin hökuməti ilə danışıqları dayandırır. Elan edir ki, o öz qızlarını U evindən olan knyazlara yox, Tan evindən olan şahzadələrə verə bilər. O hər iki şahzadəni həbs edir, onları müşayiət edən general Yan Cji-vəyi öz tərəfinə çəkir. Bundan sonra Kapağan xaqan elan edir ki, o, taxtı Tan sülaləsindən olan qanunu varislərə – şahzadə Cjuntszun və Juytszuna qaytarmağı özünə bore bilir. Bütün bunlar Çinlə böyük müharibəyə başlamaq üçün bəhanə idi.

Hərbi əməliyyatları gözləmək çox çəkmədi. 698-ci ildə türk orduları sərhədi keçdi. Tonyukuk bu haqda yazır: «İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş (çatmamış imiş). Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu)» (T 18-19). Tonyukuk Çinə müzəffər yürüşü öz hesabına yazır. Bilgə xaqan isə bu yürüşü Kapağan xaqanın adı ilə bağlayır: «Əmim xaqan oturduqda özüm... tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərçə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik» (KT § 17). Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türklər Çinə bir neçə (Tonyukuka görə, iki) dəstə ilə hücum etmişdir: dəstələrdən birinə Tonyukuk, digərinə Kapağan xaqan özü başçılıq etmişdir. Tonyukukun yazdığına görə, türklər hələ indiyədək Çinin daxili rayonlarına bu qədər dərin daxil olmamışdılar. Xuanxe çayının vadisi Çinin ən məhsuldar torpaqlarıdır. Şandun mülkədarları isə imperator sarayının əsas dayaqları idi. 698-ci ilin son ayları Çin üçün fəlakətli olur. İmperatoriçə qorxuya düşüb şahzadə Cjuntszunu sürgündən qaytarır, onu vəliəhd elan edir və Xəbəy ordusuna baş komandan qoyur. İndi Kapağan xaqanın vəziyyəti dəyişir: o, Cjuntszun uğrunda mübarizdən ona qarşı vuruşan

adama çevrilir. Buna görə də, o, Cjuntszunun ordusu ilə döyüşlərə girmədən əldə etdiyi qənimətlərlə yavaş-yavaş çölə geri çəkilir və tərk etdiyi yerlərdə aparmaq mümkün olmayan nə varsa, hamısını məhv edir.

Türklərin Çinə bu səfəri Çin imperatoriçəsi üçün daha acınacaqlı olur: tezliklə 705-ci ildə U istefa verir, Cjuntszun imperator olur. Tan sülaləsi bərpa edir.

698-ci il yürüşü Kapağan xaqanın Çin siyasətini kökündən dəyişir: əgər o, əvvəllər Çinlə hər şeyi danışıqlar və sülh yolu ilə həll etmək istəyirdisə, indi türklər tez-tez Çinin varlı rayonlarına basqınlar edir, aylarla işğal edilmiş torpaqları talayır, viran qoyub bol qənimətlə geri qayırdırdılar. Onların əldə etdiyi qənimətlər müəyyən müddət üçün onları kənd təsərrüfatı və sənəkarlıq məhsulları ilə təmin edirdi. Məhz bu zaman Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvəyə çevrilən türk xaqanı Kapağan Çin dövləti (Orta dövlət) haqqında pis fikirdə idi.

698-ci il basqınından sonra Çin imperatoriçəsi Ordosun müdafiəsi üçün mühüm tədbirlər görür: bütün Çin – türk sərhədi möhkəmləndirilir, yeni hərbi məntəqələr salınır. Xüsusi süvari korpusu yaradılır. Eyni tədbirlər Xəbəy əyalətində də görülür, orada yeni ordu hissələri yaradılır. Əlbəttə, Kapağan xaqanın bütün bunlardan xəbəri vardı. Buna görə də bütün 699-cu il ərzində türk orduları Çin səphəini bir dəfə də keçmir. Türk orduları Çinə imperatoriçənin gözləmədiyi yerdən və gözləmədiyi vaxtda hücum edir. 700-ci ildə Çinlə Tibet arasında müharibə başlanır. Çinlilər bu müharibədə qalib gəlirlər. Məhz bu zaman – Tszü-şi ilinin on ikinci ayında (14 yanvar – 12 fevral 701-ci il) Çinin əsas qoşun qüvvələri Linçjouda tibetlilərlə vuruşduğu vaxt türk qoşunu Lun-yu üzərinə yürüş edir və ildırım sürətilə dairəni işğal edir. İstər 700, istərsə 702-ci ildə türk və Tibet ordularının əlaqələndirilmiş hərəkətlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Kapağan xaqanla Tibet sənposu arasında hərbi ittifaq mövcud olmuşdur. Türk qoşununun Şənsi və Lun-yudakı uğurlarını da bununla izah etmək olar.

Çin tərəfi türklərə, demək olar ki, heç bir müqavimət göstərmir. Kapağan xaqan atçılıq zavodlarına hücum edib Çin süvari ordusu

üçün hazırlanmış 20 min atı öz ordusuna aparır. Tsinqjouda yaşayan tanqutlar türklərə müqavimət göstərməyə təşəbbüs göstərirlər, lakin türklər onları darmadağın edir və talayır. Bilgə xaqan yazır ki, «on yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum (yəni, məğlub etdim) oğlunu, qız-gəlininin, ilxısını, varını (dövlətini) ondan aldım» (BK §24). Yalnız 701-ci ilin iyun ayında Vəy Yuan – cjunun komandanlıq etdiyi Lin-vu (Linçjou) ordusu və Binçjou (Şansi) ordusu türklərə qarşı çıxır. Lakin Kapağan xaqan açıq döyüşə girmir və sərhədin o tərəfinə çəkilir.

Türklərin Çinə hərbi yürüşü haqqında Çin mənbələri susur. Lakin Orxon, xüsusən Koşo Saydam abidələrində bu səfərlər haqqında müfəssəl məlumat vardır. Lun-yu əməliyyatı zamanı (700-ci il) 683-cü ildə anadan olmuş Bilgə xaqanın 17 yaşı vardı. Sonrakı səfər haqqında Bilgə xaqan yazır: «On səkkiz yaşında altı vilayətli soğdakilərə qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk başda döyüşdüm. O qoşunu orada məhv etdim» (BK § 24-25). Burada Bilgə xaqan altı vilayətli soğdalılara, çinli Onq tutuka qarşı döyüşdə qazanılmış qələbəni öz uğuruna çıxır, bu məlumatdan belə bir nəticə çıxır ki, qoşuna Bilgə xaqan başçılıq etmişdir. Kül tigin abidəsində bu fakt bir qədər başqa cür verilir: «... kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On altı yaşında əlim xaqanın elini, qanununu eləcə qazandı. Altı vilayətli soğdaya qoşun çək-dik. Tabğaç Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutuk yorğun yaraqlı əli ilə tutdu, yaraqlı da xaqana təslim etdi. O qoşunu orada məhv etdik» (KT § 31-32). Bu sözlərdən belə çıxır ki, hərbi yürüşə Bilgə xaqan yox, Kapağan xaqan özü rəhbərlik etmişdir (Kül tigin Çin sərkərdəsi Onq tutuku xaqanın özünə təslim edir). Soğdaya qarşı hərbi yürüşdə Bilgə xaqanın on səkkiz yaşı olduğu üçün bu yürüş 701-ci ilin sonundan əvvəl heç cür ola bilməzdi. Kül tiginin 685-ci ildə anadan olduğunu və həmin hərbi səfər zamanı onun 16 yaşı olduğunu nəzərə alsaq, deməli, Soğdaya qarşı müharibə 701-702-ci ilin qışından gec də ola bilməzdi. Daha bir məsələni izah etmək lazımdır. Soğdalılara və Çin sərkərdəsi Onq tutuka qarşı döyüşlər ayrı-ayrı hərbi səfərlər olmamışdır; çünki, adətən, abidələrdə hərbi yürüşlərin başlanması qəhrəmanın yaşı ilə bağlanır. Bundan başqa, türklər çinlilərə qarşı hücum etmir.

Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəlir. Buna görə də belə bir fikir irəli sürmək olar ki, 701-ci ilin sonunda (702-ci ilin əvvəlində) türklər altı vilayətli Soğdaya qarşı yürüş təşkil etmiş, soğdalıları məğlub etdikdə sərkərdə Onqun komandanlığı ilə əlli minlik Çin korpusu soğdalılara köməyə gəlmiş, lakin məğlub olmuş və özü də əsir düşmüşdür. Soğdalılara qarşı hərbi əməliyyatlara Kapağan xaqan özü rəhbərlik etmişdir.

Kapağan xaqanın 702-ci ilin fevralında Böyük Çin səddindən o tərəfə etdiyi hərbi yürüş haqqında Çin mənbələri də məlumat verir, lakin Orxon abidələrində buna birbaşa işarə yoxdur. Güman ki, Şəncjou bərəsi yaxınlığında Xuanxe çayını keçərək türk ordusu Ordosdan cənuba hərəkət edib Syaçjou və Yançjou şəhərlərini talan etmiş, 100 min başa qədər qoyun və at aparmışdı. Həmin bu vaxtda Tibet süvari qoşunu da Syaçjou şəhərinə hücum edirdi. Tibetlilərin hücumu türklərin sağ cinahını və arxasını təhlükəsizləşdirirdi, - qərb əyalətlərindəki Çin ordularının Qansuda şiddətli vuruşmaları başı qarışıq idi. Türk ordusu Şilin keçidini dəf edib Şansi əyalətinə soxuldu və dairə mərkəzi Binçjou (indiki Tayyuan) şəhərini mühasirəyə aldı.

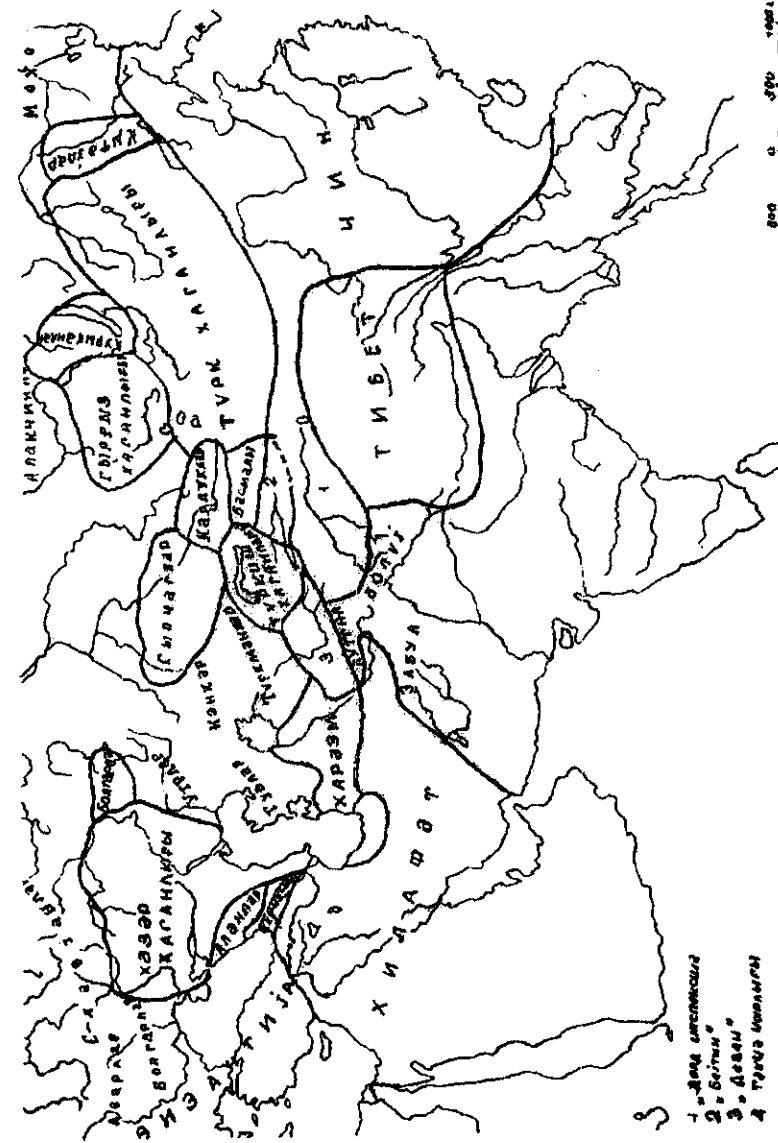
Binçjou ordusu Çinin paytaxtı Loyan şəhərini və Şandun düzənliyini şimal-qərbdən qorumaq üçün yaradılmışdı. Türklərin burada 702-ci ildə yenidən peyda olması çinlilərə 698-ci il dəhşətlərini xatırladırdı. Çin dövləti Şansi və Xəbəydəki bütün qüvvələrini türklərə qarşı səfərbərliyə alır. 702-ci ilin aprelində şahzadə Li Dan (o, 685-689 və 710-712-ci illərdə Juytszun adı ilə imperator olmuşdur) orduya baş komandan təyin edilir; Li Dan çox vaxt Syan-van (Syan knyazı) titulu da daşıyır. Hər iki Koşo-Saydam abidəsində Li Dan Onq tutuk adı ilə çıxış edir. Bilgə xaqan abidəsində Onq tutukun əlli minlik ordusu ilə döyüşdən söhbət gedir, lakin onun əsir tutulmasından danışılmaz, halbuki Kül tiginin abidəsində Onq tutukun Kül tigin tərəfindən əsir tutulduğu göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidələrdə Onq tutukla olan döyüş 702-ci ildə yox, 700-ci ilin sonu 701-ci ilin əvvəlində baş vermişdir. 702-ci ildə isə Li Dan (Onq tutuk) türklərlə açıq döyüşə girməyə cürət etmir və türklərə Binçjoudan şimala çəkilməyə imkan verir. Ola bilər ki, Li Danın ordusunun avanqardı türklərlə döyüşə girmiş, məğlub olmuş və onun başçısı əsir düşmüşdü. Çin mənbələri Çin və türk orduları arasında açıq döyüş ol-

ması haqqında heç bir şey yazmır. Ola bilsin ki, Çin və türklərin əsas qüvvələri arasında toqquşma heç olmamışdır. İduk başda baş vermiş vuruşma, görünür, «yerli əhəmiyyət» daşmışdır. Kapağan xaqan Binçjou şəhərinin mühasirəsindən əl əçkir və şimala çəkilir, Çin ordusu isə döyüşə girmədən onu uzaqdan müşayiət edir.

Güman etmək olar ki, İduk başdakı döyüş Binçjou rayonunda olmuş və 702-ci ilin aprel-iyul aylarında baş vermişdir. Həmin ilin avqustunda Kapağan xaqan yavaş-yavaş şimala geri çəkilərək Dayçjou, oktyabr ayının əvvəlində Sinçjou dairələrini talan edir. Hər iki dairə Böyük Çin səddinə bitişir. Çin mənbələrində türklərin sonrakı basqınları haqqında məlumat verilmir, buna görə də belə qənaətə gəlmək olar ki, türklər imperiyanın sərhədlərini tərk etmişlər.

Küt tigin və Bilgə xaqan abidələri Çin ordusu ilə daha bir döyüşdən xəbər verir: “İyirmi iki yaşında Tabğaçə (Çinə) qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm” (BK § 25-26). Kül tiginin “iyirmi bir yaşında Çaçə sənünle döyüşdük. Ən ilk dəfə Tadıkın çorun boz atını minib hücum etdi, o at orada... öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhər-yüyenli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Yarağına, zirəhinə yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri dəyməmişdi... hücum etdiyini, türk bəyləri, bilirsiniz. O qoşunu orada məhv etdik” (KT § 32-34). Çin mənbələrində bu döyüş haqqında heç bir qeydə rast gəlmirik. Bilgə xaqanın iyirmi iki, Kül tiginin iyirmi bir yaş 704-cü ilə təsadüf edir.

706-707-ci illərdə Türgi Yargun gölü yaxınlığında doqquz oğuz qəbilələrindən biri olan və Kerulen çayının yuxarı axarında köç edən bayırku qəbiləsinin qoşunu darmadağın edilir: “...sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yargun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi” (KT § 34). 709-cu ildə Kapağan xaqanın qoşunları Mərkəzi və Qərbi Tuvada yaşayan çik və az qəbilələrini türklərə tabe edir və 710-cu ildə Kögmən (Sayan) meşəli dağlarını aşıb qırğız qəbilələrini ağır məğlubiyyətə uğradır. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə yağı oldu. Kem (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşununu sancdım.

Türklər VIII əsrin I yarısında

Az xalqını öldürdüm, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı söküb, Kögmən ormanını üzüyuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini ondan aldım” (BK § 26-27). «Kül tigin iyirmi altı yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanı üzüyuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda (ikən) basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük... Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldım” (KT § 34-36). Elə həmin 710-cu ildə türklər türgiş qəbilələrini özlərinə tabe edirlər: “O ili türgişlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqının yuxuda basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüşdük... Xaqanını orada öldürdük, elini aldım. Qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu” (KT § 36-38). Kül tigin abidəsində verilən məlumata görə, 710-cu ildə karluk xalqı türklərə düşmən olur, lakin müəllif bu düşmənciliyin nə ilə nəticələndiyini demir. Yalnız Kül tiginin 30 yaşında, Bilgə xaqanın 31 yaşında, yəni 714-cü ildə İduk Tamak başda türklərlə karluklar arasında döyüş baş verir. Nədənə, Bilgə xaqan burada karluklarla iki dəfə döyüşdüyünü, hələ üstəlik basmillarla da vuruşduğunu yazır (KT şm 1-2; BK § 28-29). Lakin hələ bundan əvvəl elə həmin türk ordusu 711-712-ci illərdə Altay dağlarını aşaraq Cetusuya (Semireçye) soxulur və Bolçu yaxınlığındakı döyüşdə on ox xalqının qoşununu məğlub edir. Qərribə burasıdır ki, 710-cu ildə türkişlərlə döyüş də Bolçuda baş vermişdi. 712-713-cü illərdə türk qoşunları iki dəfə İnci (Sır Dərya, başqa lokallaşdırmaya görə: Zərəşan) çayını keçərək Dəmir qapıya qədər – Toxaristanın sərhədlərinədək çatır. Lakin ərəblərlə toqquşma türklər üçün uğursuz olur, türklər ağır tələfat verirlər. Türklərin Cuncariyaya, Şərqi Türküstanın qapısı hesab edilən Beşbalıka (Beytinə) hərbi yürüşü də müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Şəhər hasarları altında altı dəfə şiddətli döyüş olur və canişin Qo Tszyan – xuanın qoşunu Kapağan xaqanın ekspedisiya korpusunu darmadağın edir. Bu hərbi yürüş haqqında Bilgə xaqan abidəsində də məlumat verilir, lakin Bilgə xaqan hadisələrə tamamilə fərqli izah verir: “Otuz yaşında (yəni 713-cü ildə – Ə.R.) Baş-

balıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık içində nə qədər adam vardisa, ... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu” (BK § 28).

Hərbi müvəffəqiyyətsizliklər xaqanlığın siyasi vəziyyətinə də mənfi təsir göstərir: dövlətin hərbi qüdrətinin zəifləməsi itaətdə olan, tabe olan qəbilələrin üsyanları üçün siqnal oldu. Çin mənbələri göstərir ki, xaqanlığın parçalanması “Moçjo taqətsiz olmağa başladığıda Kay Yuan ilinin (714-cü il) ikinci yayında”¹ başlandı. Birinci olaraq Çin hakimiyyəti altına gəcmələrini kitay və tatabı (xi) qəbilələri bildirdi. Tatabı qəbilələrinin xəyanəti daha ağır idi, çünki hələ iki il əvvəl onlar əsir düşmüş Çin sərkərdələrini Kapağan xaqana təslim etmişdilər. Bu iki qəbilə ilə enyi zamanda karluk, az və izgil qəbilələri mərkəzi hökumətə, əslində göytürk qəbilələrinə qarşı üsyan qaldırdı. Doqquz oğuzların üsyanı türklər üçün daha təhlükəli idi. Türk ordusu doqquz oğuzlara qarşı beş döyüş keçirdi, 715-ci ildə doqquz oğuzlar məğlub edilsə də üsyan yatırılmadı. Qəbilələrin üsyanı və xaqanlığın bu dövrdəki hərbi-siyasi vəziyyəti Kül tigin abidəsində belə təsvir edilir: “Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında (710-cu il) karlug xalqı azad, sərbəst olduğu halda yağı oldu. Müqəddəs (Iduk) Tamağ başında döyüşdük. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında (713-cü il) idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşünü təqib edərək sancdı (öldürdü). Karluku öldürdük, aldım. Az xalqı yağı oldu. Qara köldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında (714-cü il) idi. Alp Şalçının ağını (ağ atını) minib hücum etdi. Az eltbərini tutdu. Az xalqı orada yox (məhv) oldu. Əmim xaqanın eli qarışıq (iğtişəş) olduqda, xalqın eli asi olduqda (714-cü il) izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağını (ağ atını) minib hücum etdi. O at orada düşdü (öldü). İzgil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Tanrı yer (yer-göy) qarışdığı üçün yağı oldu. Bir ildə beş yol döyüşdük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağını (ağ atını) minib hücum etdi, altı döyüşünü sancdı. Qoşun döyüşündə (toqquşmasında) yeddinci döyüşünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər, səh 365.*

tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nəzərdən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağını (ağ atını) minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaq (öndə) gəlmiş qoşunununu (avanqardını) Kul tigin qovub, Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı. Şəhərə girmədi. O qoşunu orada öldürdük. Mağı kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağı ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağı (ağ atı) minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordanı vermədi” (KT şm 1-9). Sonuncu cümlələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, oğuzların üsyanı o qədər güclü olmuşdur ki, onlar hətta xaqan ordasına hücum etmişlər. 715-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığında yaşayan on ox qəbiləsi Kapağan xaqana qarşı kömək üçün Çanan şəhərinə (yəni Çin dövlətinə, çünki Çanan Çinin ikinci paytaxtı idi) müraciət edir. Nəhayət bəzi məxsusi türk qəbilələri, yəni Kapağan xaqanın ən yaxın qohumlarının başçılıq etdiyi və göytürk qəbilə ittifaqına daxil olan bəzi qəbilələr Çin sərhədinin o biri tərəfinə keçməyə başlayır. Çin ərazisində məskunlaşan bu qəbilələr Kapağan xaqandan müdafiə olunmaları üçün imperatora müraciət edirlər. Çin imperiyasının sərhəd qoşunları iki istiqamətdə – Qansu və Şənsi istiqamətlərində Kapağan xaqana hücum etmək üçün möhkəmləndirilir.

Çin mənbələrinin yazdığına görə, qocahqda Kapağan xaqan ağlıni itirməyə başlayır və çilgımlaşır, aymaklar (əyalətlər) ona qarşı üsyan qaldırır və ayrılmağa başlayır. Kapağan xaqan hətta Çin şahzadəsi ilə evlənmək fikrinə düşür, lakin onun bu arzusu Çin sarayı tərəfindən rədd edilir. 716-cı ildə Bayequ (göytürk abidələrində – Bayırku) qəbiləsinin başçısı Uluğ İrkin yenidən üsyan qaldırır və xaqan qərargahına qoşun çəkir. Kapağan xaqan bayırku qəbilələrinə qarşı yürüş edən orduya şəxsən özü rəhbərlik edir. Tola çayı sahilindəki döyüşdə bayırku qəbiləsinin qoşun-

ları darmadağın edilir. Lakin Kapağan xaqan kiçik bir mühafizə dəstəsi ilə paytaxta qayıdarkən məğlub olmuş Bayırku qəbiləsinin meşədə pusquda duran dəstələri qəflətən ona hücum edir, başını kəsib Çin imperatoruna göndərir (görünür, bu üsyanda da Çin sarayının əli varmış, çünki türk dövləti Çin üçün təhlükəli rəqibə çevrilirdi).

Bilgə xaqanın dediyinə görə, Kapağan xaqan iyirmi beş dəfə hərbi yürüş etmiş, bu hərbi səfərlər zamanı on üç dəfə vuruşmuşdu: “Əmim xaqan ilə... cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük” (KT § 17-18)

Hələ sağlığında Kapağan xaqan mövcud olan xaqanlıq və rəsəlik hüququnu dəyişməyə təşəbbüs göstərmişdi. Türk törüsünə (qanununa) görə xaqan vəfat etdikdə taxta onun kiçik qardaşı, o, vəfat etdikdə üçüncü qardaş və i.a. çıxırdı. Sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra birinci qardaşın böyük oğlu taxta çıxır və sonra və rəsəlik əvvəlki qayda ilə davam edir. Kapağan xaqan və rəsəlik hüququnu elə dəyişir ki, hakimiyyət onun ailəsinin, daha doğrusu, oğlanlarının əlində qalsın. Türk törüsünə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəriş xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı, ondan sonra taxt-taca onun kiçik qardaşı Kül tigin sahib olmalı idi. 698-ci ildə Bilgə xaqan tarduqların şadı titulu alır: “Əmim xaqan oturduqda özüm...tarduş xalqı üzərində şad idim” (KT § 17). Tezliklə o, kiçik qardaşı Kül tiginlə birlikdə Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində fəal surətdə iştirak edir: “Əmim xaqan oturduqda özüm... tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik, Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini əlsizləşdirdik, xaqanlığı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik” (KT § 17-18). Türk törüsünə görə, tarduqların şadı türk xaqanının vəliəhdi hesab edilirdi və xaqan vəfat etdikdən sonra taxta çıxırdı. 699-cu ildə Kapağan xaqan böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan (Bögü xaqan – T 34) elan edir və tarduqların yaşadığı xaqanlığın qərb hissəsinin idarəsini ona tapşırır, əslində xaqan öz böyük oğlunu tarduqların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bu, əslində

Bilgə xaqanı həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum etmək demək idi. Kapağan xaqan tezliklə ikinci oğluna da xaqan titulu verir: İnel xaqan (T 45). Kapağan şəxsən rəhbərlik etdiyi 715-716-cı illərin hərbi səfərlərində onun böyük oğlu Bögü xaqan qərargahda dövlətin hakimi kimi qalmışdı. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdələr olan Birgə xaqan (o vaxt hələ xaqan deyildi) və xüsusən, Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdilər.

Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri paytaxta çatan kimi xaqanın (Kapağanın) yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü ulu xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə və kobud surətdə pozulmasından dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüşlərin və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qərargaha hücum edib Bögü xaqanı və İnel xaqanı öldürür, Kapağan xaqanın qərargahda olan bütün qohumlarını, müşavirlərini (məsləhətçilərini) və yaxın adamlarını edam edir, böyük qardaşı Bilgə xaqanı (716-cı ildən belə adlanır) ulu xaqan elan edir. Kapağan xaqanın bir oğlu – Bəg tigin, bir qızı qurtulub Çinə qaçır. Kapağan xaqanın yaxın adamlarından tək-cə bir nəfərə – Tonyukuka aman verilir, həm də bu ona görə edilir ki, Tonyukukun qızı Pofu Bilgə xaqanın arvadı idi; Tonyukuk qərargahdan sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənçiliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar vərəselik haqqında türk törüsünü pozmuşdular. Kül tiginin və Bilgə xaqanın Kapağan xaqana düşmənçilik hissi bəsləmədiyini belə bir fakt da sübut edir ki, Kapağan xaqan şaha layiq şəkildə dəfn edilmişdi. Bilgə xaqan yazır ki, əmim xaqanın qəbri üzərində “başda qırğız xaqanını balbal qoydum” (KT § 25).

Çin mənbələrində Kapağan xaqanın hakimiyyət başına gəlməsi, onun ölümündən sonra baş verən hadisələrin səbəbi, hətta Mogilyanın kimliyi faktı düz verilmir; hətta Çin mənbəyi Mogilyanı Kapağan xaqanın oğlu adlandırır; “Qudulunun (Kutluğun. İltərişin – Ə.R.) oğlu Quy Dələ (Kül tigin – Ə.R.) kiçik xana

hücum etdi, onu öldürdü və onunla birlikdə bütün nəslini məhv etdi. Biqə-xan adı ilə Moçjonun (Kapağanın – Ə.R.) oğlu Mogilyanı taxta çıxartdılar”¹. Göründüyü kimi, mənbə birinci cümlədə iddia edir ki, Kül tigin Kapağanın bütün nəslini məhv edir, ikinci cümlədə isə Mogilyan Kapağanın oğlu elan edilir. Göytürk yazılı abidələrində Mogilyan (Bilgə xaqan) atasının İltəriş xaqan, atasının isə İlbilgə xatun olduğunu söyləyir. Kül tigin isə kiçik qardaşı adlandırılır. N.Y. Biçurinin tərcümə etdiyi Çin mənbəyindən başqa bütün mənbələr göytürk abidələri ilə düz gəlir.

Bilgə xaqan bilirdi ki, o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də onu kiçik qardaşı Kül tiginə vermək istəyirdi. Lakin Kül tigin taxt-taca sahib olmaq istəmir və təkid edir ki, taxta böyük qardaşı çıxsın. Bilgə xaqan taxta oturduqdan sonra Kül tigin bütün qoşunların baş sərkərdəsi təyin edir. Əslinə qalanda bu, qeyri-rəsmi hakimiyyət idi. Kül tiginin və Bilgə xaqanın hərbi yürüşlərinə və fəthlərinə Koşo Saydam (Kül tigin və Bilgə xaqan şərafinə qoyulmuş abidələr) abidələrində böyük yer verilir. Bu iki ilk mənbədən başqa Çin mənbələrində də Kül tigin və Bilgə xaqanın fəaliyyəti haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. Bunlardan istifadə edərək bir sıra görkəmli rus, sovet və xarici alimlər Kül tigin və Bilgə xaqanın həyat və fəaliyyətləri haqqında çoxlu elmi-tədqiqat əsəri yazmışlar.

Bilgə xaqan taxta oturanda xaqanlıq dağılmaq ərafəsində idi. Dövlətin qərb əyalətləri qəti şəkildə xaqanlıqdan ayrılmışdı. Kapağan xaqan ölən kimi Sulu özünü xaqan elan etmişdi. Artıq deyildi ki, kıtay və tatabi qəbilələri türk xaqanına vergi verməkdən imtina etmiş və Çin himayəsini qəbul etmişdilər. Oğuzlar məğlub edilsələr də üsyan yatırılmamış, qəbilə ram edilməmişdi. Göytürk qəbilə ittifaqına daxil olan qəbilələr də mərkəzi hökumətə qarşı çıxmışdılar. Bilgə xaqan başa düşürdü ki, vəziyyətin öhdəsindən gələ bilməyəcək, odur ki, taxt-tacı kiçik qardaşına təklif edir. Lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaqdan qəti surətdə imtina edir. Belə olduqda Bilgə xaqan Kül tigin orduya komandan təyin edir, xaqanlıqda böyük nüfuzlu malik olan Tonyukuku sürgündən qaytarır və özünün məsləhətçisi (vəziri) edir.

¹ N.Y. Biçurin. *Adı çəkilən əsər*, s.273.

Dövlətin ilk vəzifəsi üsyankar qəbilələri ram etmək idi. Bunun üçün də Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə doqquz oğuz qəbilələrindən biri olan uyğun qəbilələrinə hücum edir: “Sələne (Selenqa) boyu yürüyüb, bərk sıxışdırıb evini sarayını onda pozdum... ormana qalxdı. Uyğur eltəbər yüzçə döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi... türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltim” (BK § 37-38). Uyğur qəbilələrinə edilən bu basqın oğuzların cənuba miqrasiyasını, Çin sərhədinin o tərəfinə köçmələrini sürətləndirdi. 717-ci ildə oğuzlar Çinə köç edir. “Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaç (Çinə) girdi. Təəssüflənib (onların üstünə) qoşun çəkdim...oğlunu, qız-gəlininin orada (əsir) aldım” (BK § 38). 718-ci ilin yayında Bilgə xaqan tatabılara qarşı yürüş təşkil edir: «...tatabı xalqı Tabğaç (Çin) xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü (xəbəri) gəlməz-deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqını orada pozdum, ilxısını... (aldım)» (BK § 39). Onun sərkərdələrindən Tudun Yamtar isə karluqlara hücum edir “Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək, - deyib Tudun Yamtarı göndərdim” (BK § 40). Hərbi səfərlərdən əldə edilən qənimətlər, xüsusən, ilxılar türk qəbilələri arasında bölünürdü. Hərbi uğurlar qısa bir müddətdə Bilgə xaqanın nüfuzunu xeyli qaldırdı. O özü deyir ki, “qara camaat”, - xaqanı gəldi, - deyib sevindi” (BK § 41).

Türk dövlətinin dirçəlməsinə Kül tigin və Bilgə xaqanın zəhməti ilə yanaşı türklərdən asılı olmayan bəzi hadisələr də kömək edirdi. İmperator Süantszunun hakimiyyəti illərində (712-755) Tan sülaləsi öz qüdrətinin zirvəsinə çatsa da, onun hakimiyyətinin ilk illərində Çin dövlətinin vəziyyəti çox ağır idi. 714-cü ildə Tibetlə üzücü müharibə yenidən başlanır. Çin qoşunlarının Qansuda və Şərqi Türküstanda apardığı ağır döyüşlər Çin ordusunu əldən salırdı, imperator hökumətinin diqqətini türklərdən yayındırırdı. 714-cü ildə imperiyanın qərb sərhədlərində yeni bir düşmən – əvvəlkilərdən daha təhlükəli olan bir düşmən – ərəblər peyda oldu. Ərəblər Çinə qarşı Tibetlə müqavilə bağlayırlar. 715-ci ildə qərb ölkəsinin canişini Çan Syao-sun onların Fərqa-nədə qoyduqları hakimi güclə aradan qaldırır. 717-ci ildə ərəblər “Dörd inspeksiya” hücum edən tibetlilərə kömək edirlər.

Şanyuy canişinliyində məskun olan türk qəbilələrinin üsyanı Çin dövlətinin şimal sərhədlərində vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Türk xaqanlığındakı daxili çəkişmələrdən cana doyan, yaxud göytürk təqibindən qurtulan türk qəbilələri Çinin Şanyuy canişinliyinə qaçırdılar. 716-cı il üçün burada xeyli türk qəbiləsi yerləşirdi. Çin qaynaqlarında bu türklər «təbə olan qəbilə» adlandırılırdı. Canişin Çjan Çji-yun iqtisaslardan qorxaraq «təbə olan qəbilələrə» silahları təhvil verməyi əmr edir. Türklər silahları təhvil versələr də canişinin əmrindən bərk qəzəblənirlər, çünki öz yaşayış yerlərindən qaçarkən onlar mal-qara və ilxılarının çox hissəsini itirmişdilər və indi ox və kamanları da əllərindən alındıqdan sonra ovçuluqdan məhrum edilir və acından ölməyə məhkum edilirdilər. Dövlət sərhədlərini yoxlayan sensor Tszyan Xoy türklərdən çoxlu şikayət alır və silahları qaytarmağı əmr edir. Türklər silahlarını geri alan kimi, ac olduqları üçün Çin yaşayış məntəqələrini talan etməyə başlayırlar. Ordos (Şofan) və Şansidə türklərlə çinlilər arasında şiddətli döyüşlər başlanır. Nəhayət, 718-ci ildə Çin sərhəd qoşunları türkləri Xuanxe çayının arxasına sıxışdırır və «təbə olan qəbilələr» Ötükən ormanına qayıdırlar. Təbə olan qəbilələrin Ötükənə qayıtması Bilgə xaqan ordusunun xeyli qüvvətlənməsinə səbəb olur. Xaqan dərhal Böyük Çin səhdinin o tərəfinə basqın etmək qərarına gəlir, lakin Tonyukuk onu bu fikirdən daşındırır: «Yaramaz! Göylərin oğlu döyüşkəndir, xalq həmrəydir, illər məhsulludur; hələ şərait yoxdur. Hələ üstəlik bizim qoşunlar təzəcə toplanmışdır; hələ onlara toxunmaq olmaz».¹ Tonyukukun sözlərindən aydın görünür ki, o, imperiyadakı vəziyyətdən çox yaxşı xəbərdar olmuşdur. Bilgə xaqan Tonyukukun məsləhətinə qulaq asır və 718-ci ildə Çanana sülh təklifi ilə elçilər göndərir. Lakin imperator, Tibetlə sülh bağladığı üçün, türklərin sülh təklifini rədd edir. İmperator türklərə qarşı müharibəyə hazırlaşır və böyük ekspedisiya ordusu yaratmağı əmr edir. Ordunun əsas qüvvəsini basmıl, kıtay və tatabı qəbilələrinin süvari dəstələri, habelə Kapağan xaqanın Çinə qaçmış oğlu Bəg tiginin və onun qohumu Aşına Bilgə tiginin dəstələri

¹ N. Y. Bıçurın. *Adı çəkilən əsər*, s. 274

təşkil edirdi. 300 minlik orduya Ordos (Şofan) hərbi dairəsinin komandanı Van Tszun rəhbərlik edirdi.

720-ci ilin payızında hazırlanmış plana əsasən Van Tszun Beytində yaşayan basmil süvari ordusunu şimala türklərə qarşı yeridir. Basmillardan sonra şərqdən kıtay və tatabı qoşunları hücumə keçməli idi. Hər üç qoşun eyni zamanda Ötükən ormanına çatmalı və Bilgə xaqanı qəflətən yaxalamalı idi. Basmillardan sonra Van Tszunun əsas ordusu işə qarışmalı və türk ordusunu darmadağın etməli idi. Lakin Tonyukuk uzaqgörən siyasətçi idi. Onun göndərdiyi casuslar (abidələrdə: dil) çinlilərin planını öyrənib vaxtında türklərə xəbər verir. Bilgə xaqan müharibəyə yaxşı hazırlaşır. Basmillar Ötükən ormanına çatır-çatmaz türk qoşunları onlara hücum edir və çinlilərdən kömək almayan basmil dəstələrini darmadağın edir. Bilgə xaqan abidəsində basmil qoşunu Çin qoşunu adlandırılır: «Tabğaç (Çin) atlı (süvari) qoşununun on yeddi min qoşunu (əsgəri) birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütüklüklə öldürdüm» (BK c 1). Burada iki haldan biri ola bilər: ya basmiller Çin tərəfindən müharibədə iştirak etdikləri üçün Bilgə xaqan onları Tabğaç qoşunu adlandırır, ya da basmillerin arasında çinlilər də varmış (basmil ordusunu ruhlandırmaq, həm də onlara nəzarət etmək üçün, çinlilərin basmil ordusu sıralarında iştirak edə bilmələləri ağılabatandır). Türk ordusu iki dəstəyə bölünür. Bir dəstə Tonyukukun komandanlığı ilə qaçan basmillerin ardınca hərəkət edib, qəfildən Beşbalıqı tutur, şəhərə doğru geri çəkilən və orada sığınacaq tapmaq ümidində olan basmilleri (arxadan) qarşılıyır, tam məğlub edir. Tonyukukun dəstəsi Beşbalıqdakı qələbədən sonra 720/721-ci ilin qışında Qansu əyalətinə basqın edir, ona qarşı göndərilən ordunu darmadağın edir və Lyançjou vilayətini talan edir. Bilgə xaqanın dəstəsi geriyyə, ordaya qayıdır, həmin ilin (721-ci il) qışında kıtaylara, 722-ci ilin yazında tatabılara qarşı yürüş edir: «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaya qarşı qoşun çəkdim... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim. Mən... öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini (aldım)» (BK c 2-4). Çin mənəbəri yazır ki, «bundan sonra türklər çox qorxulu oldular və nə vaxtsa Moçjonun dövlətinə daxil olan bütün xalqları

tabe etdilər»¹. Məhz, bu qələbələrdən sonra Çin imperatoru Süantszun Bilgə xaqanın yeni sülh təklifini dərhal qəbul edir.

720-721-ci illər müharibəsi Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində sonuncu Çin – türk müharibəsi oldu. Çin imperatoru bir daha sülh müqaviləsini pozmağa cürət etmir, Bilgə xaqan isə Kapağan xaqanın Çinə qarşı siyasətindən əl çəkir, Çinlə dostluq əlaqələri yaradır: «El tutmalı yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim» (KT c 4-5). Çin imperatoru şimal sərhədlərində sülh olsun deyər türklərə bol-bol hədiyyə verməkdən çəkinmir; «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş» (KT c 5). «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək oturasan, türk xalqı, tox» (KT c 8). 727-ci ildə Bilgə xaqanın göndərdiyi rəmzi hədiyyə – 30 atın müqabilində Çin imperatoru ona 100 min top ipək hədiyyə göndərir. Bilgə xaqanın bütün hakimiyyəti illərində yalnız bir dəfə türklər çinlilərlə toqquşur. 734-cü ildə kıtay və tatabı qəbilələri arasındakı müharibədə türklər tatabılar (xi) tərəfindən müharibəyə qoşulur. Bilgə xaqan öz şərq sərhədini qorumaq üçün kıtay tərəfdən müharibəyə qoşulur və tatabıları məğlub edir: «Əlli yaşında tatabı xalqı Kitayda ayağını... Tüngər dağında... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşun öldürdüm, on min... Tatabı...» (BK c 7-8). Çin qaynağı göstərir ki, bu müharibədə türk və Çin qoşunları arasında bilavasitə toqquşma olmamışdır. Onda, görünür, general Kuğ Çinin yox, tatabıların sərkərdəsi olmuşdur.

723-724-cü ilin qışı türklər üçün ağır keçir, sır-sıra düşdüyü üçün çoxlu mal-qara tələf olur. Həmin ilin (724) yazında oğuzlarla müharibə başlayır. Qışın pis keçməsi, mal-qaranın tələf olması, yaza çıxan heyvanların zəifliyi, əhalinin açlığı türk ordusunu pis vəziyyətdə qoyur, türk xalqının illər boyu qazandığı uğurları təhlükə altına alır. Bilgə xaqan və Kül tigin abidələrində bu hadisələr haqqında ətraflı danışılır: «...qırx yaşında Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) oldu. Yazda oğuzlara

¹ N. Y. Biçurin. *Adlı çəkilən əsər*, s. 275.

qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun (hissələri) səfərə çıxmış idi, ikinci qoşun (hissələri) evdə idi» (BK § 31-32). Kül tigin abidəsində də eyni fikrə rast gəlirik: «Mağı Kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik» (KT § 8). Buradan və sonrakı yazılardan məlum olur ki, oğuzlara qarşı hərbi səfərdə orduya Bilgə xaqan özü başçılıq etmiş, Kül tigin isə ordanı müdafiə üçün qoymuşdu. Bilgə xaqanın qoşunu üç oğuzlarla döyüşür: «Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. Piyadalar zəif oldu, deyib (bizi) tutmağa gəldi (qışda mal-qara, ilxı tərəf olduğu üçün türk ordusu piyada qalmışdı – Ə.R.). Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuz... yağı... (tanrı) güc verdiyi üçün orada sancdım, dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür səylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi, yox olası idi. (Türk) bəyləri, (türk) xalqı düşünün, eləcə bilin... Oğuz xalqı... göndərməyim, - deyə qoşun çəkdim, evini, sarayını pozdum!». (BK § 32-34). Oğuz qoşununun yarısı döyüşməyə gəldiyi zaman yarısı evi, sarayı dağıtmağa gedir, yəni türk ordasına hücum edir: «Oğuz yağdı ordanı basdı. Kül tigin Yetim ağı (ağ atı) minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kənz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz» (KT § 8-10). Məğlub olan oğuzlar doqquz tatarlarla ittifaq bağlayıb, yenidən türklərə qarşı hücumu keçir: «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki böyük döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, evini ondan aldım» (BK § 34).

Oğuzlar üzərindəki qələbədən sonra türk xaqanlığının vəziyyəti xeyli sabitləşir. Bilgə xaqan qəti surətdə sülh siyasəti yeridir, hətta xaqanlıq üçün xeyli xeyir gətirən hərbi ittifaqlardan imtina edir. Məsələn, 727-ci ildə tibetlilər Bilgə xaqana Çinə qarşı ittifaq təklif etdikdə xaqan bu təklifi rədd edir (tibetlilər türkiş xaqanı Sulu ilə ittifaq bağlayıb Kuça şəhərini mühasirə edirlər, lakin şəhərin ətrafında məğlub olurlar). Tibet dövləti ilə hərbi ittifaqdan imtina etdiyi üçün imperator Ordos (Şofan) şəhərlərindən birində türklərin Çin tacirləri ilə azad, kömrüksüz ti-

carət etməsinə icazə verir, türk xaqanına verilən külli miqdarda ipək hədiyyə isə illik xəracə çevrilir.

732-ci ildə Kül tiginin baş daşında yazdığı nekroloqda Bilgə xaqan özünün on altı illik hakimiyyətinə bir növ yekun vurur: «Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı (içi) aşırsız, üstü (bayırı) donuz, qorxaq və zavallı xalqın üzərində oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, - deyə türk xalqı üçün gecə uyurmadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım. Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmadım). Mən (özüm xaqan oturduğuma görə...) yer boyu getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək), piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqi – kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba – Tabğaca qarşı böyük qoşunla on iki (dəfə) qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan) sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə (?), sədaqətli (?) xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, (xalq) bütünlüklə mənə tabe oldu (KT § 26-30).

731-ci ildə Kül tigin döyüşdə aldığı ağır yaradan vəfat edir. Kül tiginin dəfni tarixi hələ də mübahisəlidir. Mənbələrin əksəriyyətində onun 731-ci il noyabrın 1-də dəfn edildiyi göstərilir. H.N.Orkun yazır ki, Kül tigin 731-ci il avqustun 21-də dəfn edilmişdir. Kül tiginin ölümündən bir qədər sonra 734-cü ildə Meyluçjo adlı bir zadəgan Bilgə xaqanı zəhərləyir. Zəhərləndiyini hiss edən Bilgə xaqan ölməzdən əvvəl Meyluçjo və onun bütün nəslini edam etdirir. Bilgə xaqanın ölüm tarixi çox mübahisəlidir. P.M.Meliorski onun 734-cü ildə¹, A.Bernştam 733-cü ildə², S.Q.Klyaştorni isə 734-cü ildə³ öldüyünü göstərirlər. Çin mənbələri Bilgə xaqanın neçənci ildə öldüyünü göstərmir, lakin həmin

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб. 1899, стр.140.

² А.Бернштам, Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VIII веков, М.-Л., 1946, с.184.

³ S.Q.Klyashorni. Göstərilən əsər, s.43.

mənbələrdən onun ölüm tarixini dolayı yolla tapmaq olar. «İjan-xan (İjan xan Bilgə xaqanın oğludur və onun ölümündən sonra taxta oturmuşdu) hakimiyyətinin səkkizinci ilində vəfat etdi, 739»¹. Beləliklə, Çin mənbələri Bilgə xaqanın 731-ci ilin sonu 732-ci ilin əvvəllərində öldüyünü göstərir. Akad.V.V.Radlov göytürk abidələrinin faktlarından istifadə edərək hesablamışdır ki, Bilgə xaqan 734-cü ildə vəfat etmişdir. Bütün digər mənbələrdə V.V.Radlovun hesabladığı tarix göstərilir.

Bilgə xaqanın ölümündən sonra Şərqi türk xaqanlığında yəni hakimiyyət uğrunda mübarizələr başlanır. Bilgə xaqandan sonra taxta onun oğlu İjan xaqan (türkcə:Yollıq xaqan) çıxır. Yollıq xaqan 734-cü 739-cü illər arasında hakimiyyət sürür. Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, Yollıq xaqandan sonra onun kiçik qardaşı Bigə Qudulu-xan (türkcə: Bilgə Kutluq xaqan) taxta oturur. S.Q.Klyastornının yazdığına görə isə İjan xaqandan sonra taxta onun kiçik qardaşı Tenri xaqan çıxır². Hər iki qardaş ataları Bilgə xaqanın siyasətini davam etdirir. 741-ci ildə xaqanlığın parçalanması başlanır. Aşina qəbiləsindən olan xanədan bəyləri mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə getdikcə az hesablaşırlar. Az yaşlı Tenri xaqan öz dayısı Kutluq yabğu tərəfindən öldürülür. Kutluq yabğu xaqan taxtını tutur. Basmıl, uyğur və karluk qəbilə ittifaqı ilə müharibə başlanır. Bu müharibədə Kutluq yabğu və onun varisləri Ozmış və Xulufu həlak olurlar. Bilgə Kutluq xaqanın hakimiyyəti dövründə ölkədə tez-tez üsyanlar, qiyamlar baş verir. Çin salnaməsi bu dövrü belə təsvir edir: «Xan kiçik yaşlı idi. Onun anası Pofu dövlət işlərini idarə etmək üçün İnsı Daqan adlı bir məmuru vəkil edir. Qəbilələr arasında narazılıq baş verir və getdikcə artır. Dmlinin (Dmlin – Bilgə Kutluq xaqanın çinçə adıdır – Ə.R.) dayıları – şərqi və qərbi Şa (göytürk abidələrində şad – Ə.R.) adları ilə qoşunu ayrı-ayrılıqda idarə edirdilər. Qoşunun ən yaxşı və güclü hissəsi onların əlində idi. Anası tərəfindən aldadılan xan qərbi Şanı edam edir və qoşuna rəhbərliyi öz üzərinə götürür. Tərəddüd içində yaşayan Şərqi Şa xana hücum edib onu öldürür³. Bundan

¹ N.Y.Biçurin. Göstərilən əsər, səh.277.

² S.Q.Klyastorni. Göstərilən əsər, səh.43.

³ Bilgə Kutluq xaqanın öldürüldüyü il mübahisəlidir; A.Bernştam 742-ci ili (adı çəkilən kitab, səh.184), Çin mənbələri 741-ci ili (N.Y.Biçurin adı çəkilən əsər, səh.277-278), göstərir.

sonra, o Bilgə xanın oğlunu xaqan oturdur, lakin azacıq sonra «Qudulu Şexi onu öldürür və onun kiçik qardaşı Süyəni xan qoyur; sonra onu da öldürür və özünü xan elan edir. Tyan-baonun hakimiyyətinin birinci yayında, 742, xoyxu, qelolu və basimi birləşmiş qüvvə ilə Şexuya hücum edir və onu öldürür»¹. Əyanlar yığılacağı şərqi şadın oğlu Usu-Mişini (göytürk abidələrində Ozmış tigin) xaqan elan edir. İki ildən sonra 744-cü ildə basmıl və başqa qəbilələr Ozmış tiginini öldürürlər.

Ozmış tiginin hakimiyyət başına gəlməsi və öldürülməsi məsələsi müxtəlif mənbələrdə ziddiyyətlidir. N.Y.Biçurin yazır ki, «şərqi şanın (şadın) oğlu Usu-Mini» «taxtı» tutdu və tezliklə uyğurlar tərəfindən öldürüldü»². Məlumdur ki, uyğurlar Çin mənbələrində xoyxu adlandırılır. Lakin Çin mənbələrinin məlumatına görə Usu-Mişini (Ozmış tiginini) xoyxular deyil, basimilər öldürür. Çin mənbələrindəki basimi qəbiləsi (termin) qədim türk abidələrində basmıl qəbilələrinə uyğun gəlir. Uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş birinci uyğun xaqanı Moyun Çor şərəfinə qoyulmuş abidədə bu haqda deyilir: «Ozmış tigin kan bolmış. Koş yılka yoridım... Ozmış tiginig... tutdım, katunun anta altım. Türk bodun anta mağaru yok boltu» (MÇ 9-10). Tərcüməsi: Ozmış tigin xan olmuş. Qoyun ili qoşunla yürüdüm... Ozmış tiginini...tutdum, xatununu onda aldım. Ondan sonra türk xalqı yox oldu».

Ozmış tigin öldürüldükdən sonra onun kiçik qardaşı Bay-Mey Dələ Xulunfu Baymey xan Xulunfu (türkcə: Kulun bəg) adı ilə xaqan seçilir. 744-cü ildə əyanlar onu xaqanlıqdan kənar edirlər və basmılların başçısını xaqan seçirlər. Uyğurlar basmıl xanına hücum edib onu öldürürlər. 745-ci ildə uyğurların başçısı Quli Peylo taxta çıxıb Qudulu Biqə Kyuye xan (türkcə: Kutluq Bilgə Kül xaqan)³ adı qəbul edir və Baymey xaqanı öldürür⁴.

747-ci ildə Şərqi türk xaqanlığı tarix səhnəsindən çıxır. Göytürk qəbilələri öz torpaqlarının bir hissəsini mühafizə edib

¹ A.Bernştam. Adı çəkilən əsər, s. 184.

² N.Y.Biçurin. Adı çəkilən əsər, s.277-278.

³ Ehtimal olunur ki, Kutluq Bilgə xaqan uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş Moyun Çorun atasıdır, çünki Moyun Çor abidəsinin 5-ci sətirində Moyun Çor atasının adının Kül Bilgə xaqan olduğunu deyir.

⁴ N.Y.Biçurin. Adı çəkilən əsər, səh.278

saxlayırlar. Onlar müəyyən qədər öz müstəqilliyini saxlasalar da sonrakı hadisələrdə elə bir əhəmiyyətli rol oynamırlar. Çin qaynaqlarında göytürklər haqqında son məlumat 941-ci ilə aiddir. Türk qəbilə ittifaqının, göytürk xalqının sonrakı taleyi haqqında Çin mənbələrində heç bir məlumat yoxdur. Göytürk dövlətinin yerində sonralar Mərkəzi Asiyada yüz il ərzində (745-840) hakim rol oynayan qüdrətli Uyğur xaqanlığı meydana gəlir.

Göytürklərin əxlaq, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti və dini haqqında əsas məlumatı Çin mənbələrindən, qismən də göytürk abidələrindən almaq olar. Göytürk dövlətinin taxtında oturan şəxs *kağan* «xaqan», onun arvadı *katun* «xatun» adlanır. Dövlətin idarəsi iki qola bölünür: dövlətin qərb budağını idarə edən adam *yabğu* (ərəb mənbələrində: cəbğu), şərq budağını idarə edən adam *şad* adlanır. Xaqanın oğulları (şahzadələr) *tigin* adlanır, onların arvadlarına isə *kunçuy* deyirlər. Xaqandan sonra böyük inzibati rütbə *xan* adlanır. Görünür, xan müəyyən qəbilə birliklərinin rəhbəridir. Göytürk abidələrində xanlar haqqında az məlumat vardır, əvəzinə bəylər haqqında geniş əmlumata rast gəlmək olar. Görünür, *bəy* əvvəllər hərbi işlərlə əlaqədar əmələ gələn rütbə adıdır, lakin sonralar bəylərə əmlak (adam, torpaq, ilxı, mal-qara və s.) da verilmiş, həm də bəylik vərəsəlik yolu ilə keçmişdir. Abidələrdə bəzən bəylərə xaqan adı verilməsi haqqında fikirlərə də təsadüf edilir: «Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz – Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik» (KT § 20). Bəyə xaqan adı verilməsi qərribə görünsə də bunu türklər özləri deyir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, yabğu və şad ölkənin qərb və şərq qollarını idarə edənlərə yox, tölis (yabğu) və tarduş (şad) qəbilələrinə rəhbərlik edənlərə verilən addır. Hətta Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə buna Bilgə xaqanın dilindən işarə də vardır: «Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim – Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqım üstündə şad idim» (KT § 17). Ən yüksək hərbi dərəcə çor adlanırdı, ondan kiçik olan hərbi rütbə *sənün* yaxud *sanun* sayılır; bu söz Çin dilindən götürülmüşdür, çince «general» deməkdir. Deməli, çor generaldan böyük rütbədir. Dövlətin daxili öyələtlərini idarə edən adam *ıçrəki*, güman ki, işğal edilmiş öyələt-

ləri idarə edən adam *tutuk* adlanır; güman etmək olar ki, hər iki söz qubernator məfhumuna yaxındır. Bunlardan başqa nisbətən kiçik məmur rütbəsinə uyğun gələn *buyuruk* rütbəsinə də tez-tez rast gəlirik. Bu göstərdiklərimizdən əlavə göytürk abidələri mətnlərində *tudun*, *tarxan*, *tamğan*, *apa*, *apa tarkan* (tarkandan böyük rütbədir), *bağa tarkan* (apa tarkandan böyük rütbədir) rütbə adlarına da təsadüf edilir. Bütün bu rütbə və dərəcə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.

Türk adətinə görə, türk dövlətinin şərq budağını idarə edən kiçik xan, yəni vəliəhd hesab edilirdi, xaqan öldükdən sonra məhz şərq budağını idarə edən kiçik xan xaqanlıq taxtına çıxırdı. Xaqanlığın hər budağının hakimləri yarımüstəqil hakimiyyətə malik idi və hakimiyyəti altında olan ərazidə qoşun rəhbərlərini təyin edirdi. Türklərdə xanı taxta çıxarmağın qərribə adəti vardı. Xan seçiləcək adam keçə üstündə oturdulurdu, ətrafında doqquz dairə vurub oynayırdılar. Sonra xanı ata mindirirdilər. Bu vaxt bir nəfər qəfildən ipək parçanı onun boynuna atır və boğurmuş kimi sızır, eyni zamanda ona sual verir: «Bizə neçə il xanlıq edə biləcəksən?» Xan boğula-boğula bir rəqəm deyir.

Türklərin qədim dini haqqında məlumat VI əsrin 70-80-ci illərində tərtib edilmiş «Veysu» və VII əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş «Suysu» adlı salnamələrdə öz əksini tapmışdır. «Veysu» türklərin adətlərini belə təsvir edir: 1. Günəş doğan ölkəyə - Çinə hörmət əlaməti olaraq xanın iqamətgahına şərqdən girərdilər. Əlbəttə, Çin salnaməsi məsələni düz qoymur. Şərq xalqlarında günəşə hörmət ən qədimdən mövcuddur və islam dininə ibadət edənə qədər evləri də üzü şərqə tikərdilər; indi üzü qibləyə tikirlər. 2. Hər il bütün əyanlarla birlikdə mağarada ocdadlara qurban kəsərdilər. 3. Beşinci ayın orta dekadasında hamını yığıb çay qırağında göyün rühuna qurban kəsərdilər. 4. Dündən 500 li qərbdə zirvəsində bir ağac, bir bitki belə olmayan dağ vardır. Dağ Bodın-inli adlanır; Azərbaycan dilinə tərcümədə «ölkəni himayə edən ruh» edir. Türklər göyləri *tenri* «tanrı» adlandırır onu müqəddəs sayırdılar. Bəxti (kut), hakimiyyəti, qələbəni tanrı verirdi (yarlıkayırdı). Qədim türkün anlayışına görə,

yer və su (sub) da müqəddəs (ıduk) idi. Qədim türklərdə ailə rifahı və uşaqları himayə edən ilahə Umay adlanır. Türklərin fikrincə, adam öləndən sonra onun həyatı o biri dünyada davam edir, buna görə də adam öləndə onun haqqında *öldü yox, uça bardı* «uçaraq getdi» işlədirdilər. Onlar əcdadlarının ruhunu müqəddəs sayırdılar. Türklər ilin müəyyən günlərində bu saydığımız müqəddəslərə qurban kəsirdilər; qurbanlıq ya qoyun, ya da at olurdu.

Göytürklər saçlarını uzadırdılar, paltarlarının ətəklərini sola qatlayırdılar. Onlar, adətən, su olan və otlaq yerlərdə məskən saldılar, çünki belə yerlərdə həm ov heyvanları çox olur, həm də ev heyvanlarını gen-bol otarmaq olurdu. Ovçuluq və maldarlıqla yanaşı qədim türklər əkinçiliklə də məşğul olurdular, lakin əkinçilik onlarda zəif inkişaf etmişdi, əkinçiliklə, əsasən, əsir alınmış adamlar məşğul olurdu. Qədim türk üçün əsas peşə müharibə idi. Qədim türkün silahları bunlardır; yay, ox, qılınc, nizə, mizraq və zireh. Kəmərlərini bəzəməyi xoşlardılar. Abidələrdə hətta qızıl kəmərlər haqqında söhbət gedir. Təkcə göytürk abidələri deyil, bütün dillərdə yazılmış qaynaqlar türklərin cəsur və igid olduğunu göstərir. Namus qədim türklərdə ən müqəddəs şeylərdən sayılırdı; qızın namusuna toxunan onunla evlənməyə məcbur idi.

Qədim türklərdə cəmiyyətin təbəqələnməsi ciddi şəkildə idi. Yuxarı təbəqədən olan qızların aşağı təbəqədən olan oğlanlara ərə getməsi qəti yasaq idi. Yuxarı təbəqədən olan oğlanların aşağı təbəqədən olan qızla evlənməsinə də pis baxırdılar. Anasının aşağı təbəqədən olması Dalobyanın (Törəmənin) xaqan taxtına çıxmasına mane olmuşdu.

Qədim türklər ölünü çadıra qoyar, oğulları, nəvələri və digər qohumları çadırın qabağında qoyun yaxud at qurban kəsərdilər. Sonra çadırın ətrafında yeddi dəfə atla dolanar, bıçaqla üzlərini çərtər, ağlayıb şivən edərdilər; göz yaşı qana qarışdırılardı. Sonra ölünü dəfn etmək üçün münasib gün seçirdilər. Əgər türk baharda ölmüşsə, onu ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yeni payızda, payızda yaxud qışda ölmüşsə, onu ağaclar yarpaq açanda, yeni yazda dəfn edərdilər. Dəfn mərasimi də əvvəlki kimi ağlamaq və üzlərini çərtməklə keçərdi.

Qədim türklər ölümdən sonrakı o dünya həyatına inandıqları üçün ruhu ölməz hesab edirdilər. Buna görə də ölünün o dünyada həyatını yüngülləşdirmək üçün onun bu dünyada istifadə etdiyi əşyaları onun yanına qoyur, mindiyi atı da öldürüb qəbrə qoyurdular. Menandrin yazdığına görə, 576-cı ildə İstəmi xaqan dəfn ediləndə onu o dünyada müşayiət etmək üçün dörd əsir hun öldürülmüşdü. E.Şavann yazır ki, 649-cu ildə Çin imperatoru Taytszunu dəfn edərkən öz dostunu tərks etməmək üçün Aşina Şəni özünü xəncərlə öldürmək istəmişdi.

Ölünü dəfn etdikdən sonra ona başdaşı qoyar və başdaşından başlayaraq öldürdüyü adamların sayı qədər «balbal tikərdilər», yəni qaba yonulmuş daş heykəllər qoyardılar. Bütün bu mərasim bitdikdən sonra məzar daşının üstündə qoyun yaxud at qurban kəsər, sonra şənlik edib ölünün ruhuna ziyafət verərdilər. Güman ki, mənbələrin ziyafət kimi təqdim etdikləri adət indiki ehsandan başqa bir şey deyildir.

Çin, Bizans (Vizantiya), İran və ərəb mənbələri qədim türklərin yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir. Hələ 563-cü ildə Qərbi Türk xaqanlığından Bizansa elçi getmişdi. 568-ci ildə Manixanın rəhbərliyi ilə ikinci türk səfirliyi Bizansa gəlir. Elə həmin ildə Zemarxın başçılıq etdiyi Bizans elçiləri Qərbi Türk xaqanlığına gəlir. Bu elçiliyin hesabatında yazılır ki, türk xaqanları qızıldan düzəldilmiş taxt üzərində otururdular, xaqanın çadırı rəngarəng xalılarla bəzədilmiş. Türklər ətraf qəbilələrdən əlavə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş Çin və İran dövlətləri ilə də mədəni və siyasi əlaqədə olmuşlar.

Türklər, güman ki, Mərkəzi Asiyanın başqa köçəri tayfaları kimi, mədəniyyətin astanasında şaman dininə, şamanizmə qulluq etmişlər. Lakin dövrün iki qüdrətli dövlətində – Hindistanda və Çində yayılmış burhan (buddizm) dini dünya tarixinin ön sıralarına çıxmağa başlamış türklərə təsir göstərməyə bilməzdi.

Burhan dini Mərkəzi Asiya və Şərqi Türküstana iki yolla gəlirdi. 1. Cənubdan Baktriya və Pamir vasitəsilə, buna cənub ipək yolu da deyilir. Bu yolla türk mühitinə düşən burhanlıqda Qaşqar-İran ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. 2. Kəşmir və Qaraqorum və daha sonra Xotan və Yarkənd istiqaməti. Burada

hind ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. Burhan dininin yayılmasının ikinci yolu birinciyə nisbətən sonrakı dövrün hadisəsidir.

Türklər arasında Burhan dininin yayılmasının üçüncü dalğası Koçuda uyğur dövləti yarandıqda baş verir. 810-cı ildə uyğurların bir hissəsi – Koçuya köçür və 840-1200/1300-cü illər arasında fəaliyyət göstərən uyğur dövləti yaradır. Tafkan dağlarının cənub ətəklərində – Tarım çölündə yaradılmış bu dövlət Moğol dövrünə qədər siyasət sahəsində ikinci dərəcəli rol oynasa da mədəniyyət sahəsində öz dövrü üçün birinci dərəcəli rol oynamışdır. Koçu uyğur dövləti şimaldan və şimal-qərbdən Sibir, şimal-şərqdən Çunqariya, qərbdən Qərbi Türküstan və Əfqanıstan, cənubdan Kəşmir və Tibet, şərqdən Çinlə hədudlanırdı.

IX əsrin ikinci yarısında Koçu dövlətində uyğurlar Soğda, Toxar və Çin tərəfindən yaradılan yüksək mədəniyyətlə rastlaşırlar və nümunəvi bir şagird kimi bu mədəniyyəti mənimsəyirlər.

Kuşan dövlətində (Hindistanın şimal-qərbi) burhanlıq (buddizm) özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirirdi. Artıq yeni məzhəb – Mahayana «böyük zal» yaranmış və çiçəklənmə dövrü keçirirdi, köhnə məzhəb – Hinayana «kiçik zal» isə hələ də davam edirdi.

Türklərin buddizm dinini nə vaxt qəbul etdikləri məlum deyildir. Bir burhan monastırının yazısında Bumın xaqanın ikinci oğlu Muğan xaqan (553-572) dinə inanan mömin adam kimi yad edilir. Muğan xaqanın kiçik qardaşı Arslan xaqan (572-581) zamanında Çindən türklərin yanına Xua-lin adlı bir burhan rahibə göndərilir. Çinlilər Nirvana-sutranı türk dilinə tərcümə edib Arslan xaqana göndərirlər. Deməli, VI əsrin ikinci yarısında türklər burhan dininin əsasları ilə tanış imişlər. Lakin həmin tərcümə bizə gəlib çatmamışdır. Biz hətta onun hansı əlifba ilə yazıldığını da bilmirik. Daha bir mənbədə göstərilir ki, Şina kūs to (528-605) adlı bir rahib Çindən qayıdıb vətəninə gedərkən 10 il Arslan xaqanın qonağı olmuşdur.

Bilgə xaqan öz vəziri (və qayınatası) Tonyukuka şəhər divarı salmağı, burada buddizm dini üçün ibadətqah tikdirməyi təklif edir, lakin Tonyukuk hər iki tədbirin türk mübarizliyinə pis təsir göstərəcəyini sübut edərək xaqana etiraz edir. Bütün bunlar-

dan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göytürklər burhan dini haqqında məlumata malik olmuşlar.

Burhan sözü Çin dilindən alınmış və bu inkişaf prosesini keçmişdir: burhan – budha kan> budh+kan, bur (dh>r) kan. Qədim göytürk abidələrində tez-tez işlədilər, «tanrı» sözü toxar dilindən alınmışdır. Qədim türk, xüsusən qədim uyğur abidələrində işlədilər *toyın* «rahib» sözü də Çin dilindən alınmışdır:

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Türk xaqanlığında buddizm dini daha əvvəllər yayılmışdır. Məsələn, məlumdur ki, İstəmi xaqan (552-576) Hindyana məzhəbini qəbul etmişdi. Qərb xaqanlığında 591-ci ildə Kapışada burhan monastırı tikilmişdir. Ye-li şahzadə də bir budda monastırı tikdirmişdi. 726-cı ildə belə bir monastır da Fərqanədə tikilmişdi.

Qaynaqlarda göstərilir ki, türklər on iki illik heyvan təqvimini çinlilərdən götürmüşlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu fikri qəbul edir, lakin E.Şavann göstərir ki, bunun əksi olmuşdur. Onun tədqiqatlarına görə, bu təqvim türklər çinlilərdən yox, çinlilər türklərdən götürmüşlər. Göytürk abidələrində on iki illik sikl təqvim belədir; 1-Sıçğan «Sıçan», 2-Öküz, 3-Bars «Pələng», 4-Tabışğan «Dovşan», 5-Lüi «Əjdaha», 6-Yılan «İlan», 7-At, 8-Koy «Qoyun», 9-Biçin «Meymun», 10-Takığu «Toyuq», 11-İt «it», 12 –Lağzın «Donuz» illəri.

**Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin
kəşfi və öyrənilməsi tarixindən**

Eلمي ədəbiyyatda çox vaxt səhv olaraq run və ya runik yazı adlandırılan göytürk, yaxud Orxon-Yenisey yazısının – qədim göytürk əlifbasının tarixi haqqında əlimizdə hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Göytürk əlifbasının (yazısının) nə vaxt və harada yaranması haqqında indiyədək yalnız fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bu fərziyyələri qəbul da, rədd də etmək olar. Həm də mütəxəssislər qədim türk (yaxud hun) yazısından danışarkən dəqiq nəyi nəzərdə tutduqlarını söyləmir: bilinmir ki, bu yazı hunların öz əlifbası (ümumiyyətlə, hunların öz əlifbası olmuşdurmu?) ilə, yaxud soğd əlifbası ilə (soğdlar Hun imperiyasında yaşayırdı və Hun sarayında işləyirdilər, hunlar soğdlardan çox vaxt xarici ölkələrə göndərilən səfirlər kimi istifadə edirdilər; sonralar türklər də eynilə bu cür hərəkət edirdilər) yazılmışdır; yenə də sonralar türk səfirliklərinin xarici ölkələrə apardıqları məktublarda hansı əlifba ilə yazıldığı tarixi mənbələrdən məlum olmur. Qədim Çin salnamələrinin Modə, müasir türk tarixçilərinin Mete adlandırdığı, mənimsə türk hesab etdiyim və Oğuz xaqan adlandırdığım görkəmli tarixi şəxsiyyətin miladdan əvvəl III yüzillikdə qüdrətli Hun imperiyası yaratdığı və Çin imperatoriçəsi ilə yazışdığı da tarixdən bizə məlumdur. Lakin yenə də bu yazışmanın hunların öz yazısı iləmi, yaxud Çin yazısı (heroqlif yazı) ilə aparıldığı bizə məlum olmur. Məlumdur ki, əlifbanın – yazının dilə dəxli yoxdur: Azərbaycan dilində yazı əsrlərlə ərəb əlifbası ilə aparılmışdır; latın əlifbası dünyanın yüzlərlə dilinə xidmət edir. Buna görə də hətta tarixdə bu və ya digər dildə yazı yaradılması və ya yazının mövcud olması haqqında məlumatın verilməsi həmin dilin özünəməxsus yazının (əlifbanın) mövcud olduğunu sübut etmir. Bu baxımdan aşağıdakı fakt diqqəti cəlb edir.

Miladdan sonra VI yüzilliyin ortalarında Suriya xronikasının tərtibçisi Zaxariya Mitilenski, yaxud Zaxariya Ritor yazır: «Bundan iyirmi beş və ya daha çox il əvvəl hunların öz dilində

yazıları meydana gəldi».¹ Əlisa Şükürlü bundan belə bir nəticə çıxarır: «Qədim türk əlifbasının meydana çıxması tarixi və kökü hələ də tam aydınlaşmamışdır. Bu əlifba haqqında ilk məlumata eramızın VI yüzilliyindən başlayaraq tərtib olunmuş tarixi sənədlərdə təsadüf edilir. Suriya xronikasının müəllifi Zaxariya Mitilenski (Zaxariya Ritor) (adı olduğu kimi saxlamışam – Ə.R.) VI yüzillikdə bu haqda belə deyir: «İyirmi beş il bundan öncə və ya bundan daha əvvəl hunların öz dilində öz əlifbaları meydana çıxmışdır».² Əvvələn, «hun (türk, rus, Azərbaycan...) dilində əlifba» ifadəsi yanlışdır. İkincisi, Zaxariya Ritor hun əlifbası haqqında yox, hun yazısı haqqında danışır; hun yazısı isə hər hansı bir əlifba ilə yazıla bilərdi. Üçüncüsü, Suriya tarixçisi türk yazısı, yaxud Ə.Şükürlünün dili ilə desək, qədim türk əlifbası haqqında ümumiyyətlə bir söz demir. A.N.Kononov bu məsələyə, haqlı olaraq, bir qədər ehtiyatla yanaşır yazır: «İstisna etmək olmaz ki, söhbət türk yazısı haqqında, yaxud hun ittifaqına əhəmiyyətli komponent kimi daxil olan türklərin yazısı haqqında gedir».³ Suriya tarixçisi yazır ki, həmin məlumatı o, hunların yanında olmuş adamlardan eşitmişdir. Əlisa Şükürlü yuxarıda sitat gətirdiyim fikrini davam etdirərək Suriya tarixçisinin məhz göytürk yazısını nəzərdə tutduğunu sübut etmək üçün S.Q.Klyaştorunu şahid çəkib yazır: «Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən S.Q.Klyaştoru belə güman edirlər ki, Zaxariya Mitilenski «hün dili» adı altında hansı isə türk qəbilə dilini nəzərdə tutmuşdur. Nəzərə alsaq ki, V yüzillikdə Yeqişenin «Ermənilərin tarixi» kitabında Azərbaycan əhalisi də hun adlandırılır, onda S.Q.Klyaştorunun bu fərziyyəsi özünü doğruldur. «Hün yazısı» isə, olsun ki, elm aləmində çox vaxt yanlış olaraq «runi» və ya «türk-runi, runi-türk» yazısı kimi tanınan göytürk əlifbasıdır».⁴ Təmkinli alim kimi tanıdığım S.Q.Klyaştorunun «Qədim türk run abidələri Orta Asiya tarixi

¹ Н. Пикульская. Сирийские источники по истории народов СССР, М.- Л., 1941, с. 166.

² Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 13.

³ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с. 7.

⁴ Əlisa Şükürlü. Adı çəkilən əsəri, s. 13.

üzrə qaynaq kimi»¹ adlı əsərində Zaxariya Ritorun xatırlanmasına belə rast gəlmədim. Suriya tarixçisini S.Q.Klyaştorını yox, digər tarixçi N.B.Piqulevskaya xatırladır, lakin bu müəllif də Suriya tarixçisinin hunları, daha doğrusu, hun yazısını göytürk yazısı ilə eyniləşdirmək fikrindən uzaqdır.

Mənbələrdə VI yüzillikdə türk qəbilələrinin yazıya malik olmaları haqqında fikirlər mövcuddur. Məsələn, N.B.Piqulevskaya yazır: «568-ci ildə türklər Konstantinopola xan məktubu gətirdilər... Çox güman ki, Hun yazısı da, xronikada skif yazısı adlandırılan türk yazısı da soğd-manixey, yaxud soğd yazısıdır. Aşağıdakı fikir bunun üçün əsas ola bilər. Hunlar öz zəfər yürüşləri ilə soğdların yaşadıkları ərazilərə gəlib çıxdılar, burada isə onlar yazının bu tipi ilə tanış ola bilərdilər».² Burada söhbət Bizans tarixçisi Menandr Protektorun 583-584-cü illərdə bitirdiyi «Tarix» kitabında göstərdiyi hadisədən gedir. Menandrın yazdığına görə, 568-ci ildə imperator II Yustinin sarayına (Konstantinopol şəhərinə) türklərdən soğd Maniakın rəhbərliyi ilə elçilik gəlir. Səfirlik o zaman Qərbi türk xaqanlığının hakimi olan İstəmi xaqanın sarayından Bizans imperatoruna məktub gətirmişdi. Bu faktın təsvirinə S.Q.Klyaştorının adı çəkilən əsərində, L.N.Qumilevin «Qədim türklər» və Ə.Ə.Rəcəblinin «Ulu türklər» adlı əsərlərində də rast gəlmək olar. Yuxarıda göstərdim ki, N.V.Piqulevskaya güman edir ki, məktub soğd-manixey, yaxud soğd yazısı ilə yazılmışdır. Elmdə dəqiqliyinə şübhə etmədiyim S.Q.Klyaştorını da buna oxşar bir fikir söyləyir: «Ancaq sözsüz şəkildə təsdiq etmək olmaz ki, bu «skif yazıları» run işarələridir; məktub soğd dilində də yazıla bilərdi».³ L.N.Qumilev də, Ə.Ə.Rəcəbov da bu fikirdədirlər. Lakin Əlisa Şükürlü bu faktı da özünəməxsus orijinal bir nəticə çıxarır: «Başqa bir məlumata görə, 568-ci ildə Konstantinopola getmiş türk səfiri türk xanının sağdan sola doğru üfüqi istiqamətdə yazmış olduğu məktubu Bizans imperatoruna təqdim etmişdir. Tədqiqatçılar həmin məktubun məhz göytürk əlifbası ilə yazıldığını güman edirlər. Buna

bənzər məlumata IX –X yüzilliklərdə yaşamış məşhur ərəb tarixçisi Təbərinin də kitabında rast gəlirik».¹ Mən bu haqda yalnız onu deyə bilərəm ki, Əlisa Şükürlüdən başqa heç bir tədqiqatçı İstəmi xaqanın Bizans imperatoru II Yustinə yazdığı məktubun göytürk əlifbası ilə yazıldığını iddia etmir.

Bu məsələ ətrafında üçüncü mübahisəli fikir Kaşğarlı Mahmudun sözlərinə münasibətdən irəli gəlir. Mahmud Kaşğarlı yazır: «Uyğurların öztürkçə bir dilləri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar. Bunlar... 24 harften ibaret olan türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazırlar. Bundan başka uyğurların və çinlilerin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazırlar. Bu yazıyı müslüman olmayan uyğurlarla çinlilerdən başkası oxumaz. Söylediklerim şehir halkıdır».² Mahmud Kaşğarlının bu sözlərindən S.Q.Klyaştorını, onun ardınca A.N.Kononov və Əlisa Şükürlü belə bir nəticə çıxarırlar ki, müəllif uyğur və çinlilərin xüsusi əlifbası olmasından danışarkən göytürk əlifbasını nəzərdə tutmuşdur. S.Q. Klyaştorını yazır: «Uyğurları təsvir edərək, Mahmud Kaşğarlı hər şeydən əvvəl onların Şərqi Türküstan və Orta Asiyanın İran əhalisinə iqtisadi və sosial yaxınlığını, habelə onların yüksək yazı mədəniyyətinə malik olduqlarını qeyd edir. O, xüsusən uyğurların istifadə etdikləri iki əlifbanı xatırladır. Onlardan birini, 24 hərfdən ibarət ümumməlum kursiv yazını, Mahmud Kaşğarlı «türk yazısı» adlandırır. İkincisi haqqında deyir ki, o, işgüzar kağızları yazmaq üçün işlədilir və təkçə «kafirlər», yəni təkçə müsəlman olmayan uyğurlar onu oxumağı bacarır. Burada, görünür, söhbət qədim türk run əlifbası haqqında gedir. Yada salmaq ki, bu yazının ən son abidələri məhz Turfanla əlaqədardır və Turfanda və Dunxuanda tapılmış ən erkən uyğur hüquqi sənədləri, onların əsas kütləsindən fərqli olaraq, run yazısı ilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarlının qeydləri, beləliklə, Turfan uyğurlarında run yazısının «qalıq mövcudluğunu» təsdiq edir».³ Elə

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, М., 1964.

² Н. Пигулевская. Адı çəkilən əsəri, s. 87.

³ С.Г.Кляшторный. Адı çəkilən əsəri, s. 48.

¹ Əlisa Şükürlü. Адı çəkilən əsəri, s. 13.

² М.Каşғарı Divanı һүғат – it – türk, I, Ankara, 1992, s. 29.

³ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Каашғарского. Журн. «Советская тюркология», 1972, I, с. 21.

oradaca səhifənin sonunda (sətiraltı yazıda) S.Q.Klyaştorını yazır: «Mümkündür ki, Mahmud Kaşğarlıdan yüz il sonra yazmış, Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudi də «doqquz-oğuz», yəni uyğur yazısı adlandırdığı yazıdan danışarkən run yazısını nəzərdə tutur».¹ A.N.Kononov S.Q.Klyaştorunun bu fikri ilə tam razılaşır.² Əlisa Şükürlü də bu fikirdədir ki, Mahmud Kaşğarlı «uyğur və tavqacların özünə məxsus yazıları vardır» dedikdə göytürk əlifbasını nəzərdə tutur. O yazır: «Göytürk əlifbasının mövcud olması haqda qeydə Mahmud Kaşğarının «Divan»ında rast gəlmək mümkündür. Bəllidir ki, Mahmud Kaşğari material toplayarkən yalnız islam dininə etiqad bəsləyən türk qəbilələrini, onların dilini, adət-ənənələrini öyrənməklə məşğul olmuşdur. Beləliklə, XI yüzillikdə budda, xristian, yəhudi, şaman dinlərinə və etiqatlarına, inancalarına tapınan türk qəbilələrinin tədqiqi alimin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Ona görə də Mahmud Kaşğari çox ötəri bir şəkildə göstərir ki, «uyğur və tavqacların bir də özlərinə məxsus ayrı bir yazıları vardır və işgüzarlıq kağızlarını həmin əlifba ilə yazırlar». Mahmud Kaşğarının yazdığına görə bu əlifba ilə tərtib olunan mətnləri müsəlman olmayan uyğurlardan başqa heç kəs oxuya bilmir. Deyilənlərdən aydın olur ki, islam dinini qəbul edən türk qəbilələri həmin gündən öz ənənəvi türk əlifbalarını tamamilə unutmuş və ərəb əlifbası ilə əvəz etmişlər.

S.Q.Klyaştorınıya görə, Mahmud Kaşğarının haqqında bəhs etdiyi yazı göytürk əlifbasıdır və ondan Dunxuanda və Turfanda yaşayan uyğur qəbilələri istifadə etmişlər. Belə ki, indiyədək əldə edilən bəzi tapıntılar Şərqi Türküstanda uyğur qəbilələrinin göytürk əlifbasından hətta XII yüzillikdə istifadə etdiklərini göstərir.

Mahmud Kaşğaridən yüz il sonra İran alimi Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudi də fars qəbilələrinə məxsus yazıdan bəhs edərkən göytürk əlifbasını görmüşdür. O həmin yazını doqquz oğuz əlifbası adlandırmışdır».³

¹ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. Журн. «Советская тюркология», 1972, 1, с. 21.

² А.Н.Кононов. Ади чәкилән әсәри, с.8.

³ Əlisa Şükürlü. Ади чәкилән әсәри, с.13-14.

Mahmud Kaşğarlıdan gətirdiyim sitatdan aydın olur ki, «Divani lüğət-it-türk» əsərinin sözlərində uyğurların XI əsrdə göytürk əlifbasından istifadə etməsinə işarə belə yoxdur. Əvvələn, Əlisa Şükürlünün dili ilə desək, «göytürk əlifbasının mövcud olması haqda qeydə Mahmud Kaşğarının də «Divan»ında rast gəlməyin mövcud» olmasının türkologiya elmi üçün də, mənim üçün də heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Türkologiya elminə məlumdur ki, VII-VIII yüzilliklərdə üzərində yazıldığı tarix qeyd edilmiş çoxlu göytürk yazısı abidəsi mövcud olmuşdur. Mahmud Kaşğarlı göytürk əlifbası ilə yazılmış olan abidələrin mövcud olduğunu görmüş olduğunu və ya eşitdiyini yazmış olsa idi, bu, elm üçün iki səbəbdən maraqlı olardı: 1) elm müəyyənləşdirirdi ki, hələ XI yüzilliyə qədər də göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin mövcud olması, Avropa alimlərinə olmasa da, hər halda elm aləminə məlum olmuşdur; 2) göytürk əlifbasının Türk və qədim Uyğur xaqanlıqlarının süqutundan sonra da uzun müddət - ta XI-XII yüzilliklərədək olması, yəni bu əlifbanın işlədilməsinin son tarixi hüdudu müəyyənləşdirilərdi. Lakin Mahmud Kaşğarlı «bütün başqa uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları daha vardır, dəftərlərini, sənədlərini bununla yazırlar» dedikdə göytürk əlifbasını yox, qədim uyğur əlifbasını nəzərdə tuturdu. Mahmud Kaşğarlının sözlərinə diqqət yetirək. O yazır ki, uyğurlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Məlumdur ki, islam dinini qəbul edən bütün türklər, o cümlədən uyğurlar öz əvvəlki yazılarından imtina edib ərəb əlifbasına, islam dininin əlifbasına keçdilər. Bu vaxta qədər uyğurlar 22 hərfdən ibarət qədim uyğur əlifbasından istifadə edirdilər. Deməli, Mahmud Kaşğarlı uyğurların 24 hərfdən ibarət türk yazısından istifadə etdiklərini deyəndə, əvvələn, bütün müsəlman türklərinin istifadə etdikləri 24 hərfdən ibarət ərəb əlifbasını nəzərdə tuturdu; ikincisi, Mahmud Kaşğarlıya məlum idi ki, uyğurlardan başqa digər türk qəbilələri qədim uyğur əlifbasından istifadə etməmişdilər və XI yüzillikdə də istifadə etmirdilər; üçüncüsü, artıq Mahmud Kaşğarlının dövründə müsəlman türklər, o cümlədən uyğurlar arasında qədim uyğur əlifbası istifadədən çıxmış, onu ərəb əlifbası əvəz etmişdi. Mahmud Kaşğarlı özü də əsərini ərəb əlifbası

ilə (və ərəb dilində) yazmışdır. Mahmud Kaşğarlıdan 4-5 il əvvəl (1069-cu il) Yusif Xas Xacib (Yusif Balasaqunlu) türk dilində məşhur «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən elin») adlı didaktik poema yazmışdır. Şairin həmin poemanı hansı əlifba ilə – qədim uyğur, yaxud ərəb əlifbası ilə yazdığı məna bəlli deyildir, lakin bizə qədər həmin poemanın 3 əlyazması gəlib çıxmışdır; bunlardan ikisi ərəb əlifbası, təkcə biri uyğur əlifbası ilədir. Mahmud Kaşğarlının dövründə bütün müsəlman türklər, o cümlədən uyğurlar da kütləvi şəkildə ərəb əlifbasından istifadə edirdilər. Təsədüfi deyil ki, Mahmud Kaşğarlı «uyğurlar... 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər, kitablarını və məktublarını da onunla yazırlar» deyər qeyd edir. Özünə az-çox hörmət edən, ciddi bir alim, tədqiqatçı tapılmaz ki, Mahmud Kaşğarlının yaşadığı XI yüzillikdə uyğurların (və ya qeyri-uyğur türklərin) uyğur əlifbası ilə kitab yazdıqlarını nəinki iddia, hətta güman belə etsin. Mahmud Kaşğarlı uyğurların ayrı bir yazısının da olduğunu söylədikdə uyğur yazısını nəzərdə tuturdu. Əvvələn, uyğur yazısında 24 hərf yox, 22 hərf vardır. İkincisi, müsəlman uyğurlar kütləvi surətdə ərəb əlifbasına keçdikləri halda, müsəlman olmayan uyğurlar öz ata-baba yazısını qoruyub saxlaya bilərdilər və özlərinə aid olan kağızları – dəftər və sənədləri təkcə onlara bəlli olan əlifba (qədim uyğur əlifbası) ilə yazı bilərdilər. Elə indinin özündə Bakıda yaşayan ər və arvad talışdırsa, onlar qonaq yanında və ya uşaqların başa düşməməsi üçün gizli sözlərini bir-birinə talışca deyirlər. Nəticə olaraq demək lazımdır ki, Mahmud Kaşğarlı uyğurların iki tip yazıdan istifadə etdiklərini yazanda uyğur və göytürk yazısını deyil, onun dövründə müsəlman türklərin qəbul etdikləri və kütləvi şəkildə işlətdikləri ərəb qrafikası əsasında tərtib edilmiş ümumtürk (ərəb) yazısını və müsəlman olmayan uyğurların qoruyub saxladıkları və öz aralarında işlətdikləri qədim uyğur yazısını nəzərdə tuturdu. Mən belə düşünürəm ki, Mahmud Kaşğarlının qədim göytürk yazısı haqqında təsəvvürü belə olmamışdır. S.Q.Kİyaştormı «Mahmud Kaşğarlıdan yüz il sonra yazmış Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrüdi də «doqquz-oğuz», yəni uyğur yazısı adlandırdığı yazıdan danışarkən run yazısını nəzərdə tutur» dedikdə və A.N.Kononov da onunla razılaş-

dıqda hər iki tanınmış tədqiqatçı yanılır. Bütün tarix boyu doqquz oğuz deyilikdə uyğurlar nəzərdə tutulmuşdur. Fəxrəddin Mübarəkşah doqquz oğuzlarla göytürkləri qarışdırma bilmədiyini kimi, göytürk yazısı ilə qədim uyğur yazısını da qarışdırma bilməzdi. 744-ci ildə uyğurlar Türk xaqanlığını məğlub etdikdən və öz xaqanlıqlarını yaratdıqdan sonra əllərindən gələni etmişdilər ki, göytürklər insanların yaddaşından birdəfəlik və həmişəlik silinsin, tarixdə onlardan – dillərindən, mədəniyyətlərindən, o cümlədən göytürk yazısından iz qalmasın və demək olar ki, istəklərinə nail olmuşdular. Nəinki XII əsrdə yaşamış Fəxrəddin Mübarəkşah, hətta ondan yüz il əvvəl yaşamış Mahmud Kaşğarlı da göytürklər, onların dövləti, göytürk yazısı haqqında təsəvvürə belə malik deyildilər.

Göytürk yazısı abidələrinin müsəlman dünyasına məlum olmasını tarixçi və dövlət xadimi Alaəddin Ata Məlik ben Mühəmməd Cüveyninin adı ilə də bağlayırlar. V.V.Bartold bu şəxs haqqında mükəmməl məlumat verir.¹ Cüveyni iki dəfə (1249-1251 və 1251-1253-cü illərdə) Monqolustana səyahət etmiş, uzun müddət monqol sarayında mühüm vəzifələrdə işləmiş, hətta monqollar Bağdadı tutduqdan (1258-ci il) sonra 1262-1263-cü illərdə (hicri 661-ci il) Bağdadın məliyi təyin edilmiş və uzun müddət bu vəzifədə işləmişdir. Cüveyni hicri 658-ci ildə (miladi tarixi ilə 1260-cı ildə) «Tarixi cahanquşay» («Dünya fəthinin tarixi») adlı əsər yazmışdır. Bu əsərində o, monqolların paytaxtı Qaraqorum şəhərini² və qədim Uyğur xaqanlığının (VIII-IX yüzilliklər) paytaxtı olmuş Ordubahk şəhərinin xarabalıqlarını təsvir edir. Alaəddin Ata Məlik yazır ki, Ordubahk sarayının xarabalarında saray qapısının qarşısında üstündə yazılar olan yonulmuş daşlar tapdılar. «Kanın [hadisə Cüveyninin Mon-

¹ Bax: В.В.Бартольд Сочинения. т. VIII, М., 1973, с. 591-595.

² Əlişə Şükürlü səhv olaraq yazır: «1260-cı ildə Monqolustana etdiyi səfər zamanı İbn Cüveyni VIII-IX yüzilliklərdə dağılmış qədim uyğur şəhərində – Qaraqorumda torpağın altından çıxarılan böyük daş üzərindəki yazıdan bəhs edir. O göstərir ki, bu yazıni heç kəs oxuya bilmədi» (göstərilən əsəri, s.14). 1. Cüveyni Monqolustanu 1260-cı ildə yox, əvvəllər səfər etmişdi. 2. Qaraqorum VIII-IX yüzilliklərdə dağıdılmamışdı, o, Çingizxan imperiyasının paytaxtı idi. 3. Cüveyni qədim Uyğur xaqanlığının paytaxtı olmuş Ordubahk şəhərinin xarabalıqlarını və burada tapılan daşı təsvir edir.

qolustana ikineci səyahəti zamanı baş verdiyi üçün, güman ki, o zaman Münhe-kaan (1251-1259) hakimlik etmişdir – Ə.R.] hakimiyyəti zamanı bu daşları torpaqdan çıxartdılar; onların altında çala vardı, çalada üzərində yazılar olan böyük daş lövhələr var idi. Bu yazıları oxumaq üçün bir nəfər axtarıb tapmaq əmr olundu; heç kim onları oxuya bilmədi. Xitaydan kamlar adlanan adamları topladılar: onlara məlum olan yazı ilə həmin daşlarda yazılmışdı ki...»¹ Bundan sonra daşdakı yazılarla heç bir əlaqəsi olmayan uyğur əfsanəsinin məzmunu nəql edilir. Düzdür, Alaəddin Ata Məliyin əsərində həmin daşlar üzərindəki yazının (qrafik) təsviri yoxdur və müəllif heç yerdə bu yazının göytürk (və ya buna işarə edən müəyyən bir başqa adlar) və ya qədim uyğur əlifbası ilə yazılmasına işarə belə yoxdur, lakin mən güman edirəm ki, bu daş kitabələr göytürk yazısı ilə yazıla bilərdi. Üç səbəb mənə bu fikri söyləməyə imkan verir: 1) Dunxuan və Turfanda tapılmış göytürk yazılarının, demək olar ki, hamısı daş üzərində yazılmışdır (ona görə «demək olar ki» deyirəm ki, Talas hövzəsində tapılmış abidələrdən biri çubuq üzərində yazılmışdır), Ordubahk şəhərinin xarabalığı isə Monqolustanın lap mərkəzində, türklərin qədim yaşayış məskənində yerləşir. Vaxtilə Türk xaqanlığının mərkəzi ordası da bu ərazilərdə yerləşmişdi. 2) XIX əsrin sonunda göytürk əlifbası ilə yazılmış böyük Orxon kitabələri də məhz bu ərazidə tapılmışdır. 3) Monqollar hakimiyyət başına gəldikdən sonra qədim uyğur əlifbasını qəbul etdilər. Çingizxan dövründə də, ondan sonra da, lap indiyədək monqollar qədim uyğur əlifbası əsasında tərtib edilmiş əlifbadan istifadə edirlər. Daş üzərindəki yazı qədim uyğur əlifbası ilə yazılsa idi, Çindən şamanlar dəvət etməyə ehtiyac yox idi; hər hansı savadlı monqol daş üzərindəki mətni oxuya bilərdi.

Alaəddin Ata Məliyin bu məlumatını göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin mövcudluğunu təsdiq edən bir fakt kimi götürsək, onda qədim göytürk (Orxon-Yenisey) yazısı abidələrinin XIII yüzillikdən elm aləminə məlum olduğunu söyləyə bilərik. Bu fikir müsəlman, habelə Qərb elminə aiddir. Çin elminə gəlincə... Çinlilər ta qədim zamanlardan türklərlə təmasda olduq-

ları üçün, təbii ki, Çin salnamələrində ta qədim zamanlardan türklər haqqında, onların dövlət quruluşu, məişəti, adət-ənənəsi, görkəmli şəxsiyyətləri, xaqanları və hərbi sərkərdələri, mədəniyyətləri, o cümlədən yazıları haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, Çin qaynaqları, xüsusən qədim Çin heroqlifləri ilə yazılmış qədim Çin salnamələri də uzun müddət elm, xüsusən Qərb elm aləmi üçün sirr olaraq qalmışdır, elə indinin özündə də qismən sirr olaraq qalmaqdadır.

Beləliklə, göytürk yazısı ilə yazılmış abidələr (kitabələr) haqqında XIII yüzilliyin ortalarından XVIII yüzilliyin əvvəllərinə qədər elm aləmində heç bir məlumat verilmir. Düzdür, XVII əsrin lap sonlarında göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında iki məlumata rast gəlirik. Lakin bu məlumatlar elm üçün böyük əhəmiyyətə malik olsa da, Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mövcudluğunu birbaşa göstərmirdi, kitabələr haqqında dolayısı ilə verilən məlumatlar idi.

Avropalılara göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında ilk məlumatı Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vitzen vermişdir. O, Sibirə səyahət etmiş və 1692-ci ildə «Noord en Oost tartarye» («Şimali və şərq Tataristan») adlı bir kitab nəşr etmişdir. Həmin kitabın bir yerində oxuyuruq ki, «...Verxoturye çayından bir qədər aralı qayada bir neçə şəkil və naməlum hərflərlə yazılmış bir neçə yazı tapılmışdır. O yerlərin ən qocaman sakinlərinin dediyinə görə, həmin yazılar moskvitlərin (N.Vitzen rusları moskvit adlandırır - Ə.R.) bu ölkəni fəth etdiyi zamandan əvvəl də (ölkənin fəth edilməsi isə 100 ildən daha çox əvvələ aiddir) orada olmuşdur. Beləliklə, bu şəkillərin nə vaxt və kim tərəfindən çəkilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur».

N.Vitzenin məlumatından bir qədər sonra Tobol boyarlarından birinin oğlu Semyon Peczov da göytürk Orxon-Yenisey abidələri haqqında məlumat verir. O, I Pyotrun göstərişi ilə 1696-cı ildə «Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi» və «Bütün susuz və çətin keçilən daşlıq çöl torpaqlarının xəritəsi» adlı iki xəritə tərtib edir və 1697-ci ildə onları nəşr etdirir. S.Remezov bu xəritələrdə Talas çayı sahilində, indiki Qırğızıstan Respublikasının Talas şəhərinin yanında topoqrafik işarə kimi

¹ В.В.Радлов. К вопросу об уйгурах. Записки АН, М., 72, приложение №2, с.56-57

«Orxon-daş» işarəsi qeyd edir. Məlum olduğu kimi, iki əsr sonra, yəni 1896-1897-ci illərdə V.Kallaur və Q.Heykel həmin işarənin göstərildiyi yerdə qədim türk Orxon - Yenisey əlifbası ilə yazılmış və türkologiyada Talas kitabələri adı ilə tanınmış qədim türk yazılı abidələrini tapmışdır. Şübhəsiz, S.Remezov Monqolustanda yerləşən Orxon çayı ilə ondan xeyli aralı Qırğızıstanda yerləşən Talas çayının qollarından birini qarışdırıb bilməzdi. Həm də həmin xəritələrdə Selenqa çayının qolu Orxon çayı da, Talas çayı sahilindəki «Orxon-daş» topoqrafik məntəqəsi də ayrı-ayrılıqda göstərilir. Görünür, Orxon çayı sahilindəki göytürk yazısı abidələri də, sonralar V.Kallaur və Q.Heykelin tapdıqları yazılı daşlar da S.Remezova məlum imiş. Yəqin ki, o, Talas çayı sahilindəki yazılı daşların Orxon çayı sahilindəki göytürk abidələrinə oxşamasını nəzərə alaraq, həmin daşları «Orxon-daş» kimi xəritədə qeyd etmişdir.

İstər N.Vitzen, istərsə də S.Remezov qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında dolayısı ilə məlumat verir, onların olduğu yerləri göstərir, lakin göytürk abidələrinin özləri haqqında elmi əhəmiyyət daşıyan bir söz demir, hətta abidələrin yazıldığı işarələrin birinin belə şəklini təqdim etmədilər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin elm üçün kəşf edilməsi Filipp-İohann Tabbet fon Stralenberq (1676-1747) və Daniil Qotlib Messersmidtin (1685-1735) adları ilə bağlıdır.

F.İ.T.fon Stralenberq İsveç ordusunun kapitanıdır. O, 1709-cu ildə Poltava yaxınlığındakı döyüşdə ruslara əsir düşmüş və 1709-cu ildə I Pyotr tərəfindən Sibirə – Tobol şəhərinə sürgün edilmişdi. O, 13 il voqullar, ostyaklar, samoyedlər, yaqutlar (saxalar), tatarlar və monqollar arasında yaşamış, Sibirin keçmişi və indisi haqqında tədqiqat aparmış və 1722-ci il Niştadt sülhünə görə azad edilərək İsveçə qayıtmışdı. O, 1730-cu ildə Stokholm şəhərində «Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia» («Avropa və Asiyanın şimal və şərq hissələri») adlı bir kitab nəşr etdirir. Bu kitabda o, Sibir haqqında coğrafi, etnoqrafik, tarixi və linqvistik tədqiqatlarını təqdim edir. Həmin kitabda ilk dəfə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir neçə kitabənin şəkli verilmişdir. F.İ.T.fon Stralenberqin yazdığına görə, Yenisey abi-

dələrindən ilk tapılanı III Uybat abidəsidir. Bu abidəni Dansiq (indi Polşadadır və Qdansk adlanır) şəhərindən olan gənc təbiətşünas, məşhur səyyah D.Q.Messersmidt kəşf etmişdi.

Birinci Pyotrın tapşırığı ilə Messersmidt 1720-1727-ci illər arasında Sibirə səyahət etmişdir. O, 1721-ci ildə Tomsk şəhərindən keçərək Abakan çayına tökülən Uybat çayı sahilində bir qəbiristanlıq görmüşdü. Dağlar arasında yerləşən bu qəbiristanı yerlilər Suburqan adlandırmışlar. Messersmidt Uybatın qolu Bey çayına tərəf hərəkət etdikdə bir təpə üzərində indi III Uybat abidəsi adlandırılan kitabəni tapmışdır. Messersmidti müşayiət edən gənc İsveç zabiti Karl Şulman abidənin surətini çizmiş, ancaq sonralar bu surət itmişdir. O zaman həmin abidənin hündürlüyü 305 sm, eni 39 sm, qalınlığı isə 5 sm imiş.

Messersmidt Abakanda (Xakasiyanın paytaxtıdır) dostu fon Stralenberqə rast gəlir; Stralenberq onun dəstəsinə qoşulur. 1721-ci ilin qışında yerlilərdən bir nəfər Tes çayı höndəvərində yazılı daş olduğunu söyləyir. Messersmidt Stralenberqə bir xidmətçi, bir bələdçi və 15 yaşlı isveçli Karl Şulmanı qoşub abidəni axtarmağa göndərir. 1722-ci il yanvar ayının 24-də Stralenberqin dəstəsi Yenisey çayının qolu Tes çayının sahilindən 1,5 km aralıqdakı qəbiristanda üzü şərqə doğru baxan bir qoca heykəli tapır. Abidənin hündürlüyü 110 sm, aşağıdan eni 39 sm, ortasında eni 30 sm idi. Heykəlin arxasında göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazı vardı, lakin yazının çox hissəsi aşınmışdı. K.Şulman 3 saat yarım ərzində abidənin (heykəlin də, yazının da) surətini çıxarır. 1727-ci ildə Messersmidt səyahətini bitirib Peterburqa qayıdır və topladığı rəsmləri Elmlər Akademiyasına təqdim edir. Elmlər Akademiyası 1729-cu ildə həmin rəsmləri nəşr edir. Təxminən eyni həmin vaxt – 1730-cu ildə Stokholm şəhərində fon Stralenberqin kitabı nəşr edilir. Bu kitabda onun Sibirdə gördüyü bir neçə göytürk Orxon-Yenisey abidəsinin də şəkli verilmişdi. Həmin abidələr bunlardır: 1) Uybat çayının qolları Bey və Nekey çayları arasında tapılmış abidə (III Uybat abidəsi); 2) Yenisey çayının sol qolları Tes və Yerba çayları arasında daş heykəlin arxasına yazılmış göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan yazı və 3) mis güzgü parçasındakı yazı.

1734-1744-cü illər arasında İrkutsk general-qubernatoru general Yakobi bir zabıtə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir daşın surətini çıxartdırmış və imperatoriçəyə bağışlamışdı. Məşhur zooloq və səyyah Pyotr-Simon Pallas (1741-1811) həm Messersmidtin, həm də Yakobinin topladığı Yenisey abidələri ilə yaxından maraqlanır və imperatoriçəyə bağışlanmış surətləri 1793-cü ildə nəşr etdirir. Həmin abidələr bunlardır: birinci abidə Yenisey çayının sol sahilində, çaydan təxminən 8 km aralı yerləşən Sayan torpaq istehkarnının cənub-qərbindədir, cənub üzündə üç, kiçik üzündə iki uzun və iki qısa sətir vardır. İkinci abidə Uybat çayının sol sahilində tapılmış başdaşdır. Üçüncü abidə də ikincinin yaxınlığındadır. Dördüncü abidə Yenisey çayının sol sahilində, Tuba çayının Yeniseyə töküldüyü yerdə tapılmışdır. Beşinci abidə Kamışta dərəsinin sağ tərəfində tapılmışdır.

Qədim türk Orxon-Yenisey abidələri haqqında T.Bayer də məlumat verir. O belə hesab edir ki, bu işarələr keltlərə məxsusdur. Ancaq qədim türk abidələrinin öyrənilməsi XIX əsrdə geniş vüsət alır.

1818-ci ildə peşəcə dağ mühəndisi olan Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864) «Sibirski vestnik» jurnalında iki Yenisey abidəsinin surətini nəşr etdirir. Birinci abidədə bir dişli keyik (dağ keçisi) şəklində çəkilmiş və 56 işarədən (hərfdən) ibarət olan üç sətir yazı yazılmışdır. Q.İ.Spaskinin yazdığına görə, bu abidə Çarıç və Popereçni çaylarının sol sahilindəki qaya üzərindədir. İkinci abidə uzunluğu 234 sm, eni 100 sm olan daşdır; daşın üzərində 13 hərfdən ibarət olan yazı vardır. Hər iki abidə, habelə həmin dövrə qədər məlum olan abidələr Q.İ.Spaskinin jurnalda nəşr edilmiş «Sibirin qədimlikləri» adlı məqaləsinə əlavələr kimi verilmişdi. Q.İ.Spaskinin məqaləsi, göytürk (Yenisey) kitabələri əlavə edilməklə, akademik F.İ.Kruq tərəfindən 1822-ci ildə «Inscriptiones Sibiricae» («Sibir yazılı abidələri») adı altında latın dilinə tərcümə edilir. Məhz bu məqalədən sonra Avropa alimləri Sibirdə tapılan bu müəmmalı yazılarla maraqlanmağa başlayırlar.

Mən burada Q.İ.Spaskinin məqaləsinin nəşrindən sonra elm aləmində Sibir yazılı abidələrinin milli mənsubiyyəti haq-

qında başlanan mübahisələrdən danışmaq istəmirəm, çünki bu haqda göytürk əlifbasının mənşəyindən danışmaq geniş şəkildə söhbət açacağam. Burada təkcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, Q.İ.Spaskinin məqaləsində Sibir yazılı abidələrinin milli mənsubiyyəti haqqında da məsələ qaldırılmışdı. Məhz bu məsələ Avropa elmində böyük mübahisə doğurdu və mənə elə gəlir ki, bu mübahisə – Sibir yazılı abidələrinin hansı xalqa mənsub olması məsələsi həmin yazılı abidələrə marağı daha da artırmışdı. Bu mübahisələr bəzən sağlam məcrada getməsə belə onlar göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin araşdırılmasına böyük təkan vermişdi.

1824-cü ildə Y.Klaprot nəşr etdirdiyi əsərdə o vaxtadək məlum olmayan Uybat çayı hövzəsindəki bir heykəldən danışmışdı.

Yenisey çayı hövzəsində tapılan sirlilərə maraq sönməyə başladığı bir vaxtda fin alimi M.A.Kastren Sibirə səyahətə çıxır. O, 1847-ci ildə Uybat çayı hövzəsində P.S.Pallas və Q.İ.Spaskinin nəşr etdikləri abidələri tapmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, kənd-kənd, oba-oba gəzərək abidələri axtarır və bir dəfə Uybat çayının sağ sahilində bir kənddən başqa kəndə gədikən yol üstündə Oznaçennaya abidəsini kəşf edir. Abidə Uybat çayının mənsəbindən 12 km məsafədə, çayın sağ sahilindən 4 km aralı Qara kurqanın ətəyində idi. M.A.Kastren bu abidəni Şuşa kəndinə göndərir. Avqust ayında yenidən Qara kurqana döndənən M.A.Kastren burada Tuba abidəsini tapır. Bir qədər sonra Rus Arxeoloji Cəmiyyəti Oya abidəsinin surətini əldə edir. Oya abidəsi uzunluğu 82 sm, eni 23 sm, qalınlığı 18 sm olan dördkünc daşdır, onun iki tərəfi dərin qazılmış hərflərlə örtülüdür. Bundan sonra Abakan çayının sol sahilində Çura kəndinin 20 kilometrliyində Koybal çölündə daha bir abidə – Açura abidəsi kəşf edilir. Kastrenin göstərişinə əsasən bu abidə də Şuşa kəndinə göndərilir.

Kəşf edilən abidələrin sayının çoxalması ilə əlaqədar olaraq 1877-ci ildə Minusinsk şəhərində bir muzey yaradılır və tapılan abidələr həmin muzeydə saxlanılır.

Minusinsk muzeyi açıldan bir qədər sonra Yudina kəndindən olan Korçakov familiarı bir kəndli oraya iki abidə gətirir (Altun-göl abidələri). Abidələr Altungöl adlı bir gölün sahilində tapılmışdı. İki daşdan daha yaxşı qorunmuşu yıxılı vəziyyətdə olmuş, yazılı üzü torpağın içində qalmışdı. Daşın birinin uzunluğu 238 sm, eni 43 sm, qalınlığı 18 sm, digərinin uzunluğu 195 sm, eni 40-60 sm, qalınlığı 18 sm idi.

1881-ci ildə gənc təbiətşünas Aleksandr Andrianov Sayan dağlarının cənubunda bir abidə tapmışdır. A.V.Andrianov Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin göstərişi ilə Altay yaylasından Kemçik çayının mənbəyinədək getmiş, ancaq soyotların düşməncəsinə hərəkətləri üzündən geri qayıtmağa məcbur qalmış və geri qayıdarkan Qaya başında olan abidənin surətini çıxartmışdı. Bu abidə Kemçik çayının sağ sahilində yerləşirdi. A.Andrianov abidənin surətini Peterburqa göndərmiş, N.M.Yadrinsev isə onu nəşr etmişdir. Elə həmin 1881-ci ildə İ.P.Kuznetsov Uybat çayının sağ sahilində II Uybat abidəsini aşkara çıxarır. Bir il sonra 1882-ci ildə İ.P.Kuznetsov Uybat çayının sol sahilindən bir kilometr aralı, çöldə, bir təpəciyin üzərində D.Q.Messersmidtin hələ 1721-ci ildə tapdığı III Uybat abidəsini (yenidən) kəşf edir. O həmin ili Uybat çayının sağ sahilində əvvəlkinə bənzəyən və yıxılmış vəziyyətdə olan daha bir yazılı daşı – I Uybat abidəsini tapır. İ.P.Kuznetsov hər üç daşı Minusinsk muzeyinə göndərir.

Fin alimləri Minusinsk muzeyindəki abidələrin surətini çıxarmaq üçün oraya ekspedisiya göndərirlər və ekspedisiya abidələrin yaxşı hazırlanmış surətini çıxarır. Finlər Sibirdə hələ öyrənilməmiş çoxlu abidənin mövcudluğu qənaətinə gələrək 1888-ci ildə Sibire ikinci dəfə ekspedisiya təşkil edirlər. Ekspedisiya Q.İ.Spasskinin tapdığı abidələri axtarmaq üçün Altaya gedir və Kemçik çayı hövzəsində əvvəlcə A.Andrianovun üzünü çıxartdığı, N.İ.Yadrinsevin nəşr etdiyi abidələrin surətini çıxarır. Sonra ekspedisiya Çakul çayının sahilinə gəlir, əvvəlcə II və VI Çakul abidələrini, sonra VII Çakul abidəsini kəşf və tədqiq edir. Ekspedisiyanın verdiyi məlumata görə, soyotlar bu daşları müqəddəs sayır və onların qarşısında ibadətlərini yerinə yetirirdilər. Ona görə də yadların bu daşları öyrənməsinə mane olurdular.

Tatarlar isə əksinə, abidələri tapmaqda ekspedisiya üzvlərinə yardım göstərirdilər. Məhz bir nəfər tatarın köməyi ilə ekspedisiya soyotların qarşısında dik vəziyyətdə olan iki yazılı daşı – IX və X Çakul abidələrini öyrənir. Elə bu abidələrin yanında V və XI Çakul abidələri, onlardan 750 metr aralı şimal-qərbdə yerə yıxılmış və sınımış vəziyyətdə olan düz, nazik və uzun bir yazılı daş – IV Çakul abidəsi tapılır. Ekspedisiya bütün abidələrin surətini çıxartdıqdan sonra Ulu-kem - Kuli-kem abidəsini kəşf və tədqiq edir. Ekspedisiya Ulu-kem vadisində Çakul yolu ilə hərəkət edərək Ottok-taş (güman ki, Otluq-daş, ya da Otlu-daş deməkdir) adlandırılan bir dağın ətəyinə gəlir və burada üç dik daşa rast gəlir; onlardan biri – Ottok-taş abidəsi qısa yazılı mətnlə örtülmüşdü.

Bu düşərgədən və üçüncü abidədən 3 km məsafədə, yolun kənarında, Elegeş çayının sol sahilində, sahilədən 2 km aralı Elegeş abidəsi kəşf edilir. Bu, Yenisey abidələrinin ən uzunudur: onun uzunluğu 3 m 20 sm, ortada eni 66 sm-dir. Ekspedisiya yoluna davam edərək Qarasu çayının Ulu-kem çayına töküldüyü yerdən 10 km yuxarıda Ulu-kem – Qarasu abidəsini tapır. Ulu-kem çayının şimalında dağ yolunun 80 km-də Sisterlik, Vayınqol, Berge və Tok çaylarının hövzəsində də bir neçə yazılı daş aşkara çıxarılır. Turan çayı ilə Uyuğ çayının qovuşduğu yerdən 4 km məsafədə, Uluğ çayının sağ sahilindən 5 km aralı üzərində keyik şəkli və yazı olan daha bir daş tapılır. Uluğ çayının 2 km-də, sol sahilə yaxşı mühafizə edilmiş daha bir daş – Uluğ-Arxan abidəsi tapılır. Abidənin üzərində keyik və qaban şəkilləri, habelə göytürk yazısı vardı. Daşın cənubundakı təpəcikdə soyotlar çadır qurub öz dini mərasimlərini yerinə yetirirdilər.

Ekspedisiya zamanı Tarlıkda Tuba çayının yaxınlığındakı Tes kəndinin ətrafında, eləcə də Tuba və Uybat çaylarının sahilələrində bir neçə abidə və üzərində yazı həkk edilmiş qaya tapılır. Sonra ekspedisiya Ak-yüz çayının sağ sahilində indi bu adla adlanan abidəni kəşf edir. Finlər bütün bu abidələrin surətlərini çıxarır və bununla da elm aləminə, türkologiyaya mühüm xidmət etmiş olurlar. Fin alimlərindən İ.A.Aspelin 1889-cu ildə bu tapıntı-

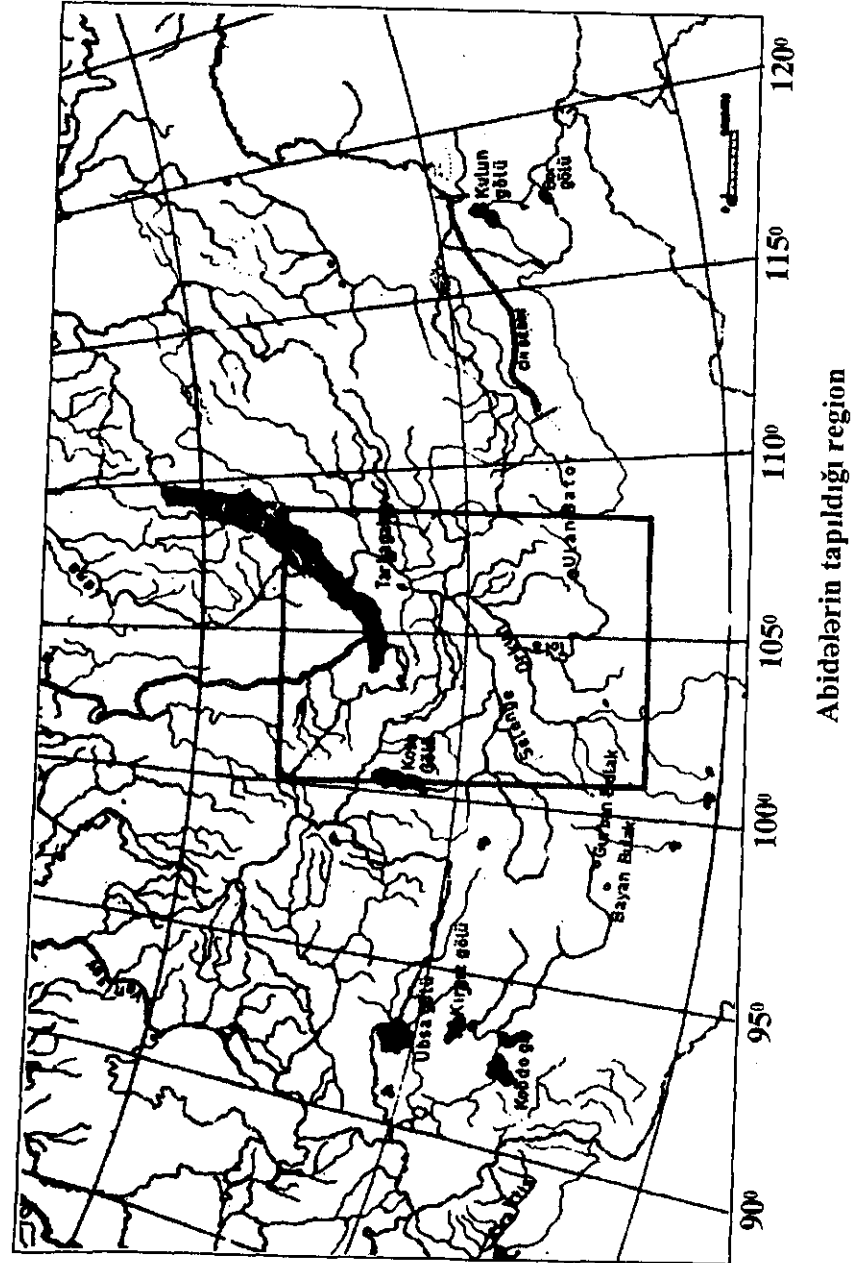
ların surətlərindən ibarət atlası, Otto Donner isə 1892-ci ildə abidələrin lüğətçəsini nəşr edir.

V.V.Radlovun təhriki ilə rus alimləri də Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olurlar. 1891-ci ildə Klements Yenisey hövzəsinə səfər edərək tapılmış abidələrin surətlərini çıxarmaqla yanaşı, hələ o zamana qədər elm aləminə məlum olmayan bir neçə abidə də üzə çıxarır. 1892-ci ildə Oşurkov Yenisey hövzəsindəki abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş, sonra Yevstifeyev və Martinov bu abidələrin surətlərini çıxarmışlar.

Yenisey çayı hövzəsində göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılmasına hələ dövrümüzdə də təsadüf edilir. Yenisey çayının hövzəsi tədqiqatçıları hələ də təəccübləndirir – hələ də bu regionda göytürk yazısı abidələri tapılmaqdadır. Hazırda Yenisey çayı hövzəsində tapılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin sayı 140-ı keçmişdir.

Yenisey abidələrinin tapılması, oxunması, tərcüməsi və nəşrində V.V.Radlov, N.Popov, İ.S.Boqolyubovski, S.Y.Malov, L.R.Kızlasov, İ.A.Batmanov, H.N.Orxun və D.D.Vasilyevin adları xüsusi qeyd edilməlidir.

1799-cu ildə Sibirdən xeyli uzaqda – Macarıstanın Nad-Sent-Mikloş (Müqəddəs Nikolay) adlı bir yerində üzərində göytürk Orxon-Yenisey yazısına bənzər yazılar olan 23 qızıl və gümüş əşya tapılır. Nad-Sent-Mikloş dəfinəsi adlanan bu əşyaların üzərindəki yazıları araşdırırlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu yazı qədim peçeneq qəbilələrinə aiddir. Hələ XVIII-XIX yüzilliklərdə aydın olur ki, üzərində sirli işarələrlə yazılar yazılmış bu qərribə daşlar Sarı dənizdən Macarıstana, Şimal Buzlu okeanından Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə yayılmışdır. Hələ 1696-cı ildə S.Remezov tərtib etdiyi xəritələrdə Qırğızıstanda Talas çayı sahilində «Orxon taş» topoqrafik işarəsini qeyd etmişdi. İki əsr sonra 1896-cı ildə Orta Asiyada Övliya-Ata (indiki Qırğızıstan Respublikasının Talas şəhəri) qəza rəisi V.A.Kallaur həmin şəhər haqqında tədqiqat əsəri nəşr etdirir. Bu əsərdə o, Akçı kəndinin şərqində 8 kilometr aralı Ayırtman-oy deyilən yerdə (S.Remezovun göstərdiyi məntəqədə) göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir daşın olduğunu göstərir. Bundan sonra

Abidələrin tapıldığı region

(1896-1897-ci illərdə) həmin yerdə daha bir neçə belə yazılı daş tapılır. Abidələrin tapılmasında V.A.Kallaurdan başqa, fin arxeoloqlarından A.Heykel, K.Munk və O.Donnerin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Abidələrin ilk nəşri A.Heykelə məxsusdur. A.Heykelin başçılıq etdiyi fin arxeoloji ekspedisiyası abidələrin surətini çıxarıb nəşr etmişdir. Talas abidələrinin oxunması və nəşri sahəsində A.Heykeldən başqa V.V.Radlov, P.M.Melioranski, Y.Nemet, H.N.Orkun, S.Y.Malov və İ.A.Batmanovun da xidmətləri az deyildir. 1932-33-cü illərdə həmin ərazidə hələlik yeganə hadisə olan ağac üzərində yazı – «Talas çubuğu»nun tapılması, oxunması, tərcüməsi və nəşrində M.Y.Masson və S.Y.Malovun xidmətini də qeyd etmək lazımdır. İndi də Qırğızistanın ayrı-ayrı regionlarında üzərində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılar olan daşlar, habelə qayaüstü yazılar tapılmaqdadır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında, bu abidələrin yazıldığı əlifbanın açılmasında, abidələrin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində türkoloji ədəbiyyatda Koşo Saydam abidələri adlanan Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin nəşri həlledici rol oynamışdır. Bu abidələrinin kəşfi və öyrənilməsi nəinki türk xalqlarının tarixi və mədəniyyətində, ümumiyyətlə dünya mədəniyyətində ən əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Hər iki abidəni Nikolay Mixayloviç Yadrintsev (1842-1894) kəşf etmişdir.

Yenisey çayı hövzəsində tapılmış yazılı abidələrin tədqiq edilib öyrənilməsində rus alimi N.M.Yadrintsev daha böyük xidmətləri vardır. Hələ 1885-ci ildə onun Yenisey abidələri haqqında məqaləsi nəşr edilmişdi. Həmin məqalədə alim Y.Klaprotun Yenisey yazılarının şimal mənşəli olması haqqındakı fərziyyəsinin əleyhinə çıxaraq söyləyir ki, bu kitabələrin dili türk mənşəli olmalıdır. N.M.Yadrintsev fikrincə, Asiya xalqlarının run yazısını Avropa qotlarından və finlərdən götürməsinə iddia etmək düzgün deyildir, çünki bu xalqların Asiyadan çıxdığı bizə məlumdur. Daha sonra N.M.Yadrintsev yazırdı ki, Yenisey yazılarının və Sibir balballarının hansı xalqa mənsubluğu məsələsini həll etmədən biz deyə bilərik ki, bu abidələrin mənşəyi çox qədimdir,

bəlkə də İsanın anadan olmasından əvvəlki vaxtlara aiddir. Bu abidələrin 2000 il salamat qalması çox təəccüblüdür. Güman etməyə əldə əsas vardır ki, bu abidələr fin qəbilələrindən və buraya daha sonra gəlmiş qot və hindoskif qəbilələrindən daha çox onlarla qonşuluqda yaşamış türk qəbilələrinə mənsubdur. 1892-ci ildə, yəni Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin kəşfindən sonra, lakin Orxon-Yenisey əlifbasının şifrinin açılmasından əvvəl N.M.Yadrintsev əminliklə yazırdı: «Belə qəbir daşları və monumentlər yalnız Tukyü, yaxud uyğurlara aid edilə bilər. Monqolustanın mərkəzində, run yazısının açılması onların Asiyada yayılması məsələsini yeni şəkildə işıqlandırır».¹

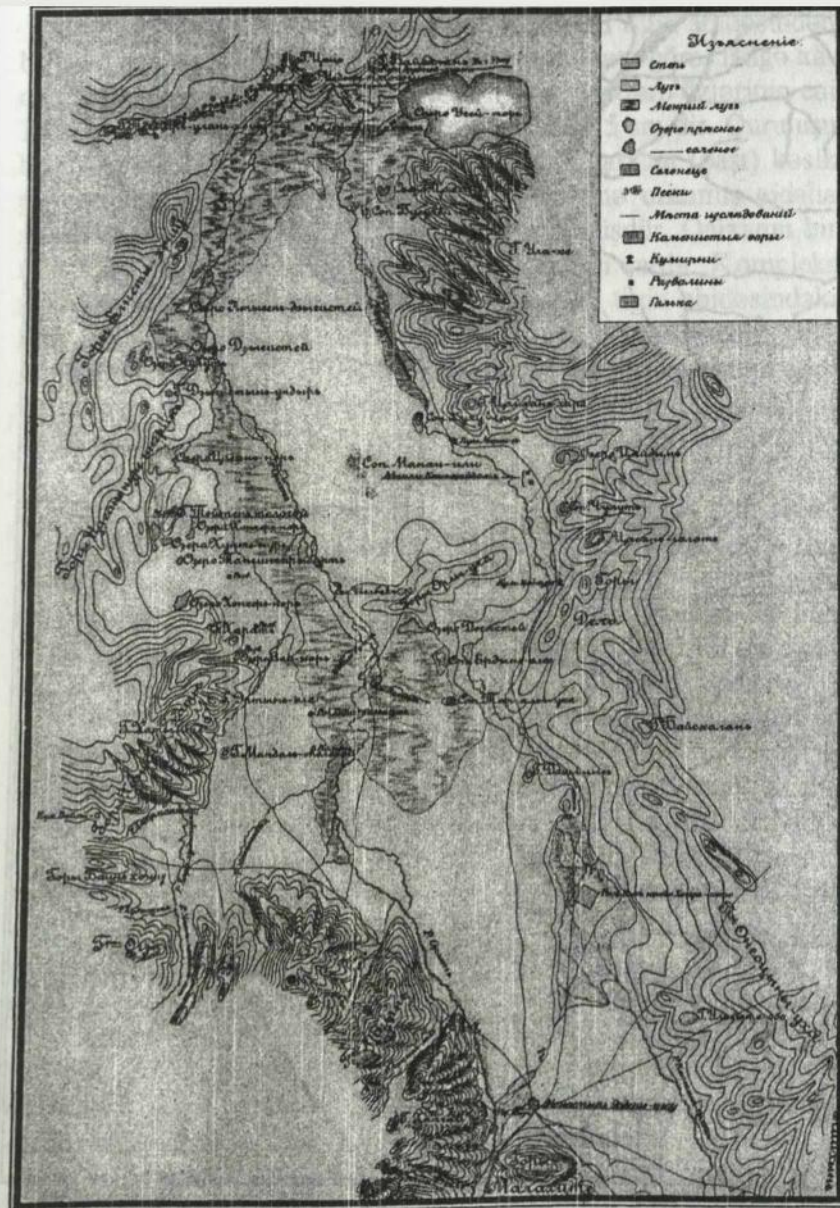
1889-cu ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi N.M.Yadrintsev başçılığı ilə Monqolustana elmi ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya ilə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlanır. Ekspedisiyanın elə birinci səfərində Hola və Tola çaylarının arasında Orxon çayının qolu Kökşin-Orxon çayının sahilində Orxon çayı hövzəsində Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tzsu budda monastrından 60 km şimalda, Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Uqiy-nor gölündən 25 km cənubda Qarabalqasun şəhərinin xarabalıqlarından 40 km qərbdə N.M.Yadrintsev «xaqan qəbirlərini» – Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrini kəşf edir. N.M.Yadrintsev Kül tigin abidəsi haqqında yazır: «Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi «səhifələr» mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz run yazısından ibarətdir. «Səhifələr»in yanlarında və obeliskin arxasındakı «səhifədə» kiday (yaxud kidan) heroqlifləri vardır. Əgər bu səhifələr Çin dilindədirsə, onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin».² N.M.Yadrintsev ümidi düz çıxdı: məhz Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidə sonralar göytrük Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. Kül tigin abidəsinin qərb üzü və böyür üzlərindən biri (şimal-qərb) Çin heroqlifləri ilə yazılmışdı (Bilgə xaqan abidəsində də eynilə abidənin qərb

¹ Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып.1, СПб., 1892, с.106.

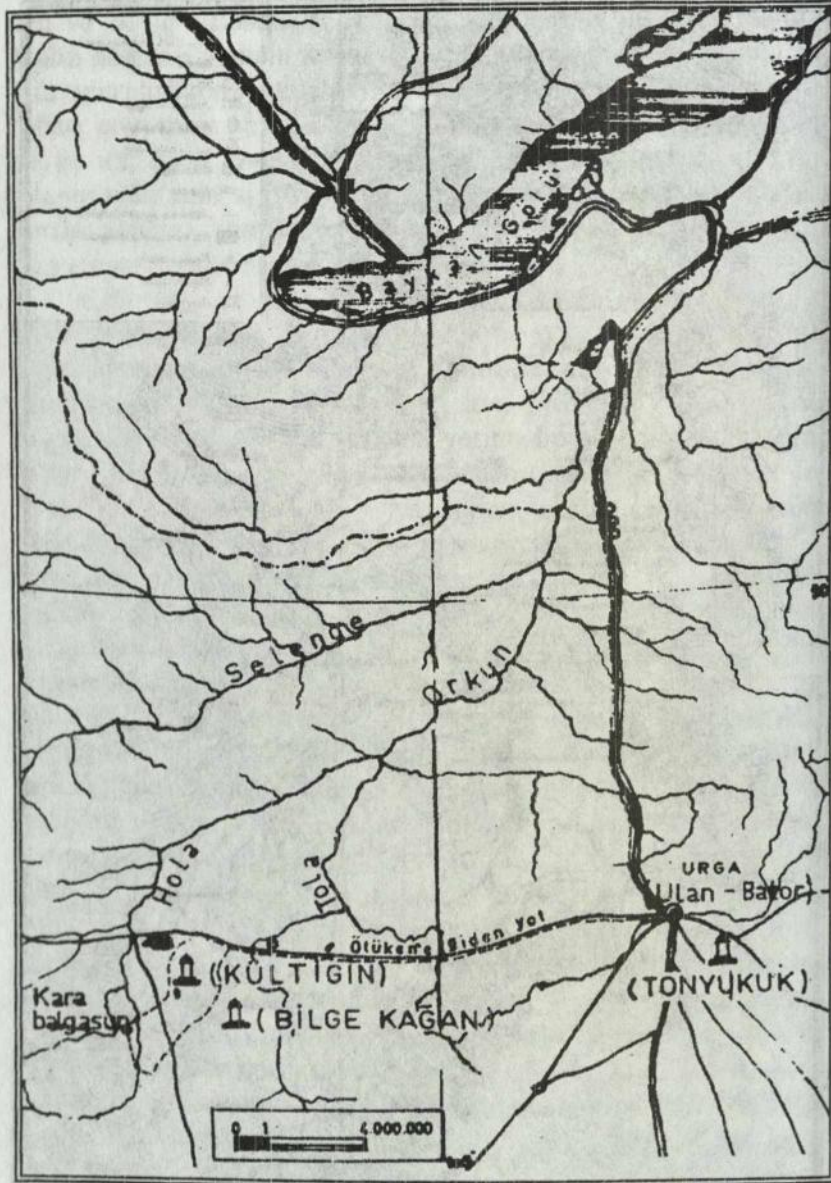
² Н.М.Ядринтсев. Отчет о поездке в Монголию и вершине Орхона, 1896, М.ХХ, вып.4, с.12.

üzü və böyür üzlərindən biri Çin heroqlifləri ilə yazılmışdır). Məhz həmin Çin heroqlifləri göytürk əlifbasının açılmasına və Kül tigin abidəsinin oxunmasına səbəb olmuşdu. Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidə Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədən böyük idi, lakin təəssüf ki, üç hissəyə parçalanmışdı, qranitin müəyyən bir hissəsi parçalanıb dağılmış, bəzi sətirlərdəki sözlər, hərflər aşınmış, silinib yoxa çıxmışdı. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidə isə, demək olar ki, bütöv idi.

Kül tigin abidəsi kürəyi deşik tısağa şəkilli mərmər bünövrənin ortasına geydirilmiş tilləri yonulmuş dördbucaqlı (başı) kəşik piramida şəklindədir. Piramida saf olmayan boz mərmərdən yonulmuşdur. Abidə tapılarkən piramida yerə yığılmış vəziyyətdə imiş; sonralar yenidən yerinə bərpa edilmişdir. Piramidanın ölçüləri haqqında bir-birindən fərqlənən iki məlumat verilir. P.M.Melioranskinin yazdığına görə, piramidanın hündürlüyü 3 m 15 sm, böyük (şərq və qərb) üzlərinin eni 1 m 24 sm, kiçik (şimal və cənub) üzlərinin eni 41 sm-dir. Mühərrəm Ərginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 m 75 sm-dir. Şərq və qərb üzləri aşağıda 132 sm, şimal və cənub üzləri aşağıda 46 sm, yuxarıda 44 sm enindədir. Abidənin üstü kəməşəklində bitir, yuxarısı beşguşəli ulduz kimidir və əjdaha şəkilləri ilə bəzədilmişdir. Abidə kompleksinin (məbədin) divarlarında Kül tiginin keçirdiyi döyüşlərdən canlı səhnələr həkk edilmişdir. Şərq üzünün üstündə xaqan damğası vardır. Damğa dağ keçisi şəkilli rəsmdən ibarətdir. Qərb tərəfi Çin heroqlifləri ilə yazılmışdır, mətn Çin dilindədir. Qalan üç tərəf və tillərin yonulmuş hissəsi göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa, Çin mətninin yanında da göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk mətni yazılmışdır. Abidənin şərq üzündə 40 sətir, şimal və cənub üzlərinin hərəsində 13 sətir yazı vardır. Sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola doğru oxunur. Mühərrəm Ərginin yazdığına görə, sətirlərin uzunluğu 2 m 35 sm-dir. Mətn çox müntəzəm, düzgün və gözəl hərflərlə yazılmışdır.

Orxon və Kökşin-Orxon çaylarının hövzəsi

Böyük Orxon abidələrinin
tapıldığı region

Bilgə xaqan abidəsi ölçülərinə görə Kül tigin abidəsindən böyükdür. P.M.Melioranskinin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 m 45 sm, şərq və qərb üzlərinin eni 1 m 74 sm, şimal və cənub üzlərinin eni isə 75 sm-dir. Quruluşu boz mərmerdən yonulmuş aşağıdan yuxarı daralan (başı) kəşik piramida şəklindədir. Abidənin üstü dövrəsinə uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmiş beşbucaqlı qalxanla örtülmüşdür. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytrük yazısı vardır. Kompleks saf olmayan mərmerdən hazırlanmışdır. Kül tigin abidəsindəki kimi, Bilgə xaqan abidəsinin də tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub üzləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn, onun yuxarısında isə çox hissəsi aşınmış səkkiz sətir göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış türk mətni vardır. Çin mətni də xeyli dərəcədə aşınmışdır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, şimal üzünün 1-8-ci sətirləri isə Kül tigin abidəsinin cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə təxminən eynidir. Hər iki abidənin və məqbərənin quruluş sxemi oxşardır.

N.M.Yadrinsevin ekspedisiyasının ardınca Monqolustana 1890-cı ildə A.Heykelin (1851-1924) rəhbərliyi ilə fin ekspedisiyası yola düşür. Finlər İ.A.Aspelinin Orxon-Yenisey abidələrinin fin mənşəli olması haqqındakı nəzəriyyəsini sübut edəcək faktik material tapmaq ümidində idilər. A.Heykelin ekspedisiyasının materialları Helsinki şəhərində 1890-cı ildə atlas şəklində nəşr edilir. 1891-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası V.V.Radlovun rəhbərliyi ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Ekspedisiya Orxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır. V.V.Radlovun ekspedisiyasının materialları Sankt-Peterburq şəhərində 1892-1899-cu illərdə «Monqolustanın qədim abidələrinin atlası» (I-IV buraxılış) adı ilə nəşr edilir. Atlasa əlavə şəklində rus ekspedisiyası əsərlərinin 6 toplusu nəşr edilir.

Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə abidələrin kəşfi və nəşrindən sonra Sibirdə və Monqolustanda tapılmış sirlə yazıların yazıldığı əlifbanı açmaq üçün kifayət qədər material toplanmışdır.

Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində Danimarka alimi professor Vilhelm Tomsen (1842-1927) və rus alimi akademik Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) işləyirdi. 1893-cü il noyabr ayının 25-də V.Tomsen Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin oxunmasına açar tapdı. Həmin ilin dekabr ayının 15-də Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında V.Tomsen run yazılarının (Orxon-Yenisey yazılarının) açılması haqqında məlumat verdi. Hələ bu hadisədən əvvəl V.Tomsen 1893-cü il noyabr ayının 29-da V.V.Radlova yazdığı məktubda Orxon-Yenisey yazılarına açar tapdığını xəbər vermişdi.

V.Tomsen, əvvəlcə, Kül tigin abidəsindəki dörd sözü – *teŋri, türk, kül, tigin* sözlərini Çin heroqlif mətnindəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb t, ŋ, r, i, ü, k, l səslərini bildiren işarələri açır və həmin sözləri oxuyur. Abidənin türkdillli olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra digər mətnləri də aydınlaşdırır. O vaxta qədərse akad.V.V.Radlov 20-ə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsenin qədim türk əlifbasını açması xəbərini alandan sonra V.V.Radlov Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidəni oxuyur, tərcümə edir və Rusiya Elmlər Akademiyasının 1994-cü il yanvarın 19-dakı iclasında bu haqda məlumat verir. O həmin ildə öz tərcüməsini 50 nüsxə tirajla nəşr etdirir. V.V.Radlov elə həmin ildə Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidəni ikinci dəfə çapdan buraxdırır, Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidəni də ilk dəfə tərcümə edir. 1894–1895-ci illərdə V.V.Radlov Orxon, habelə Yenisey abidələri üzərində işləyir, 1895-ci ildə Yenisey abidələrini, Monqolustanda tapılmış kiçik abidələri və Ongin abidəsini, həmçinin Kül tigin şərəfinə abidənin üçüncü tərcüməsini (1895-ci ilin sonu) nəşr etdirir. Sonra o, xüsusi olaraq, Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetikasını və qrammatikasını məsələləri üzərində tədqiqat işi aparır. Orxon abidələrinin dördüncü nəşrində isə V.V.Radlov V.Tomsenin tərcüməsini də nəzərə alır (V.Tomsen Kül tigin abidəsinin tərcüməsini 1896-cı ilin əvvəlində nəşr etdirmişdi), öz kitabında bəzi düzəlişlər edir.

Göytürk yazısı abidələrinin dəqiqləşdirilmiş tərcümələrini və abidələr sahəsindəki tədqiqatlarını V.Tomsen 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi «*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees*» əsərində təqdim

edir. Həmin əsərin bir hissəsi (10-44-cü səhifələr) P.M.Melioranski (1868-1906) tərəfindən onun «*Памятник в честь Кюльтегина*» (1899) adlı magistrlik dissertasiyasında (s. 15-59) rus dilinə tərcümə edilmişdir. V.Tomsen 1924-cü ildə nəşr etdirdiyi «*Altürkische Inschriften aus der Monqolei*» adlı əsərində göytürk Orxon-Yenisey abidələri sahəsindəki çoxillik axtarışlarına yekun vurur...

V.V.Radlovun Koşo-Saydam abidələrinin öyrənilməsi sahəsindəki fəaliyyəti isə 1897-ci ildə nəşr etdirdiyi və bu sahədəki tədqiqatlarının çələngi hesab edilən «*Die Altürkischen Inschriften der Monqolei. Neue Folge*» adlı əsərində yekunlaşdırılır.

Həmin dövrdə V.Tomsen və V.V.Radlovla yanaşı, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tədqiqi ilə V.Banq da məşğul olur; o bu abidələrin oxunması haqqında iki məqalə çap etdirir. 1899-cu ildə P.M.Melioranskinin «*Kül tigin şərəfinə abidə*» adlı kitabı nəşr edilir. Bu əsərdə Kül tigin abidəsinin mətni, transkripsiyası, tərcüməsi, tərcüməyə P.M.Melioranskinin verdiyi şərhilərlə yanaşı, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, V.Tomsenin Kül tigin abidəsi tərcüməsinin 1896-cı il nəşrinə yazdığı izahat da var idi.

Göytürk Orxon-Yenisey əlifbası açıldıqdan sonra qədim türk abidələrinin tədqiqi ilə təkcə türkoloqlar deyil, habelə iranşünaslar, ərəbşünaslar və başqaları da məşğul olurlar. Ayrı-ayrı abidələrin oxunmasında, mətnlərin tərcüməsində və izahında artıq adları çəkilən tədqiqatçılarla birgə V.V.Bartold, Bloşe, Q.Vamberi, V.Vasilyev, Q.Qabelents, F.Hirt, Q.Deveria, F.Korş, İ.Makvart, Nəsim Asim, N.Popov, E.Şavann, Q.Şlegel və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. V.V.Bartold qədim türk qəbilələri haqqında tarixi konsepsiya hazırlamışdır.

Artıq tapılmış abidələrin oxunması, tərcüməsi, izahı və kəşfi ilə yanaşı, yeni abidələrin axtarışı da davam etdirilir. 1891-ci ildə N.M.Yadrintsev Ongin abidəsini kəşf edir, V.V.Radlov isə onu oxuyub ilk dəfə 1895-ci ildə nəşr edir. 1897-ci ildə N.Y.Klements Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində Urqa (Ulan-Bator) şəhərindən bir qədər cənub-şərqdə Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidəni tapır. 1896–1897-ci illərdə Cetisuda (Sa-

mireçye) göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr kəşf edilir.

XX əsrin əvvəllərində göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında nə isə bir durğunluq baş verir. Həmin dövr haqqında A.N.Samoyloviç yazır: «Ölüm runşəkili türk yazılı abidələrinin üç əsas tədqiqatçısından ən cavanını, öz tədqiqat üsullarının dəqiqliyinə görə yalnız V.Tomsenlə müqayisə edilə bilən P.M.Meliorskini vaxtından qabaq elm aləmindən apardı. Çin Türkünstanının qumlarında çoxlu miqdarda uyğur yazısı abidələrinin tapılması ilə əlaqədar V.V.Radlov Monqolustan və Sibirdeki abidələrin tədqiqindən ayrıldı. Çünki o bunların hamısını (Ramstedin və Kotviçin sonralar kəşf etdikləri abidələrdən başqa) ilkin şəkildə tədqiq etmiş, qlossari və qrammatik öçerklərlə izahını vermişdi. Orxon-Yenisey yazılı abidələri haqqında bir neçə məqalə yazmış və bu kitabələrdə təkliklərlə onluqların birləşməsindəki xüsusi sistemi kəşf etmiş V.Banq da bu abidələrin tədqiqi üzərində çox dayanmadı, Codex Cumanicus-un daha dəqiq öyrənilməsi ilə məşğul oldu və türk dillərinin tarixi qrammatikasma dair məsələlərə aludə oldu. Vamberi türk runlarının dilinə aid bir neçə ötəri məqalə ilə kifayətləndi. Türkoloqdan daha çox monqolist sayılan Ramstedt özünün kəşf etdiyi kitabələri nəşr və tərcümə etmək üçün qısa müddətə Monqolustan abidələrinin tədqiqatçıları sırasına qoşuldu».¹

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsində ikinci yüksəliş dövrü 1909-cu ildə başlandı. Şərqi Türkünstanda arxeoloji qazıntılar zamanı, habelə Leko Qrünvedel, Aurel Steyn və S.F.Oldenburqun ekspedisiyaları nəticəsində həmin ərazidə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış çoxlu abidə tapıldı. Bunların mətnləri hüquqi və dini mahiyyət daşıyırdı. 1909-cu ildə Q.Ramstedt Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya zamanı Süci və Selenqa (ədəbiyyatda bu abidə bəzən Selenqa çayı sahilində tapıldığı üçün «Selenqa daşı», bəzən də birinci uyğur xaqanı Moyun Çorun şərəfinə qoyulduğu üçün Moyun Çor abidəsi də adlandırılır) abidələri tapılır. Həmin

¹ А.Самойлович. Вильгельм Томсен и тюркология. В сб. «Памяти Томсена к годовщине со дня смерти». Л., 1928, с. 24-25.

abidələr 1913-cü ildə Q.Ramstedt tərəfindən nəşr edilir. Bu iki abidədən xüsusən Selenqa (Moyun Çor) abidəsi böyük maraq doğururdu, çünki o, göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş üzərində yazılmış son abidələrdən biri idi və türk sülaləsinə deyil, uyğur sülaləsinə məxsus idi. Uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş Moyun (Bayan) Çor bu abidədə öz şücaətlərindən, sonuncu türk xaqanı Ozmuş tiginə necə qalib gəlməsindən və s. bəhs edirdi. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən də bu abidə böyük əhəmiyyət daşıyırdı, çünki həmin abidə özlərini türk, göytürk, oğuz adlandıran qəbilələrin dili ilə uyğur qəbilələrinin dili arasında nə kimi uyğun və fərqli cəhətlər olduğunu göstərməli idi. 1912-ci ildə V.Kotviç Monqolustandakı İhe-Huşotu adlanan yerdə tarduş bəyi (şadı) Küli Çor şərəfinə qoyulmuş abidəni kəşf etdi.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsinin ikinci dövründə artıq adlarını çəkdiyim tədqiqatçılarla yanaşı, A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, Q.Ksenafontov, K.Donner və M.Rəsənen də fəal iştirak edirdilər.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq yenə də zəifləyir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasının yeni dövrü XX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayır. Bu dövrün əsas şəxsiyyətləri rus alimi S.Y.Malov və türk tədqiqatçısı H.N.Orkundur.

Arxcoloq M.Y.Masson 1931-ci ildə geoloji qazıntı zamanı təsadüfən Qırğızistanda tapılmış «Talas çubuğu» adlanan abidəni alır. Bu, dünyada göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə ağac üzərində yazılmış yeganə nüsxədir. Abidə S.Y.Malov tərəfindən tərcümə və nəşr edilir.

H.N.Orkun əsrin otuzuncu illərində dörd cildlik «Əski türk yazıtları» adlı əsərini nəşr etdirir. Həmin əsərdə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac, kağız, mis, gümüş üzərində yazılmış kitabələrin tərcümələri və müəllifin qeydləri verilir. Bir sıra səhvlərinə baxmayaraq, H.N.Orkunun tədqiqatı elm aləmində çox yüksək qiymətləndirilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında S.Y.Malovun 1951, 1952 və 1959-cu illərdə nəşr edilmiş «Па-

мятники древнетюркской письменности», «Енисейская письменность тюрков» və «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» adlı əsərlərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nəşrlərdə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələrin əksəriyyəti toplanmışdır.

İ.A.Batmanov ilə A.Ç.Kunaanın «Tuvanın qədim türk abidələri» adlı (3 buraxılış) əsəri də öz orijinallığı ilə seçilir.

1993-cü ildə Azərbaycanda «Orxon-Yenisey abidələri» adlı əsər nəşr edilmişdir. Kitabda göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin böyük əksəriyyəti toplanmışdır. Zəngin məlumatına baxmayaraq kitab mətbəə tərtibi baxımından dözülməz dərəcədə səliqəsizdir.

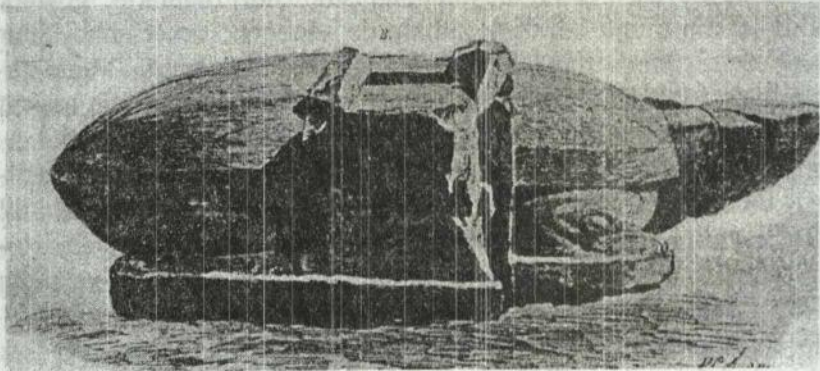
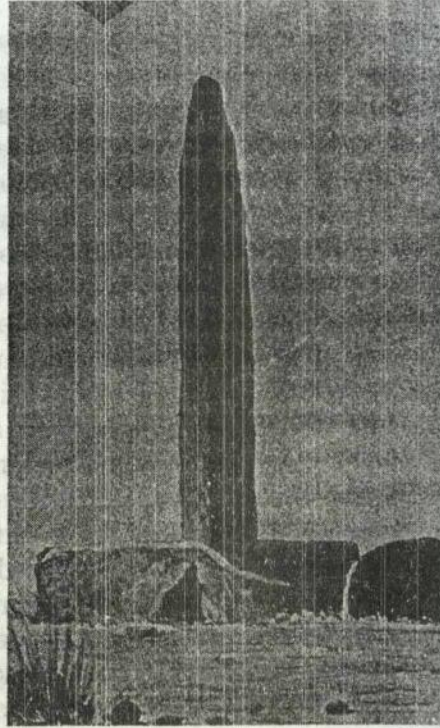
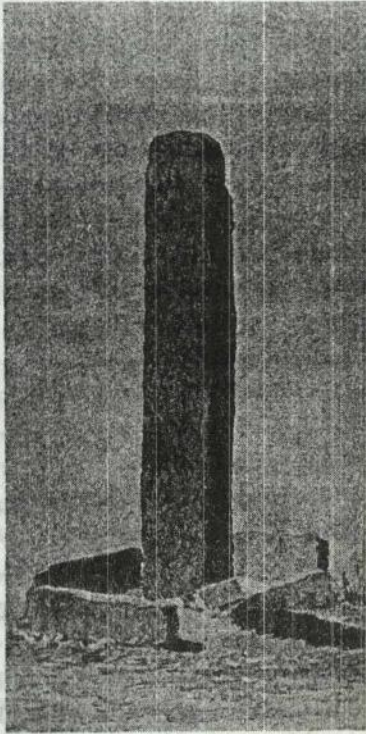
Qədim türk abidələrinin ayrı-ayrı problemlərinin öyrənilməsinə Ə.R.Tenişev, L.R.Kızlasov, D.M.Nasilov, A.M.Şeirbak, V.Q.Kondratyev, Ü.Asanaliyev, İ.N.Şeirvaşidze, D.D.Vasilyev, A.S.Amanjolov, Y.Aqmanov, A.İslamov, Ə.Ə.Rəcəbov və başqalarının məqalələri həsr edilmişdir.

Qədim türk abidələrinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə aşağıdakı dissertasiyalar həsr edilmişdir: Y.Aqmanov. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ad-atributiv sözbirləşməsi, NDA (namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı), Alma-Ata, 1964; V.Q.Kondratyev. Monqolustandan olan VIII əsr türk run yazısı abidələri dili quruluşunun qrammatik öçerki, NDA, L., 1965; Ə.Ə.Rəcəbov. 1) Qədim türk yazısı Orxon-Yenisey abidələrinin dili, NDA, Bakı, 1967; 2) Orxon-Yenisey abidələrin dilində felyaratma, DDA (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı), Alma-Ata, 1977; A.Yesenqulov. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözdüzəldici şəkilçilər, NDA, Alma-Ata, 1969; K.A.Aşiraliyev. Müasir türk dillərində qədim türk ünsürləri, NDA, Frunze, 1969; M.A.Əhmətov. Orxon-Yenisey abidələri dilində fel, NDA, Alma-Ata, 1970; M.Maxmudov. Qədim türk abidələrinin dilində analitik üsulla söz yaradıcılığı, NDA, Daşkənd, 1973; A.S.Amanjolov. Qədim türk yazısının tarixinə dair materiallar və tədqiqatlar, DDA, Alma-Ata, 1975; İ.N.Şeirvaşidze. Orxon-Yenisey abidələri dilində fel formaları, NDA, Tbilisi, 1977; Ə.A.Quliyev. Orxon-Yenisey abidələri dilində felin şəxssiz formaları,

NDA, Bakı, 1978; Y.Q.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrinin isimi, NDA, 1966.

Göytürk abidələrinin təsnifatı. Qədim türk abidələrinin ilk təsnifatı V.V.Radlov vermişdir. O, abidələri üç «dialektə» ayırır: «şimal dialekti» yaxud «türk sir dili» – buraya o «run şrifti» ilə yazılmış bütün abidələri daxil edir; «cənub dialekti» – buraya «uyğur dili», yəni qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr daxil edilir; «qarıxıq dialekt» – şimal və cənub dialekt xüsusiyyətlərinin inikas etdiyi manixey və bəzi budda mətnləri buraya daxil edilir.

Qədim türk abidələrinin məşhur tədqiqatçısı S.Y.Malov göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnləri vahid dil hesab edir və onu «ümumi, standart, epitafi –run» dili adlandırır. İ.A.Batmanov Yenisey və Orxon abidələri dilinin ümumi yaxınlığını qeyd edərək yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dili qəbilələrarası səciyyə daşıyır. İ.A.Batmanovun fikrincə, Orxon-Yenisey (göytürk) abidələrinin dilində s-dialekti və ş-dialekti mövcud olmuşdur. Mən də bu fikirdəyəm ki, göytürk abidələrini yazanlar (tərtib edənlər) bu və ya digər qəbiləni, onun dil xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmamış, bütün türk qəbilələrinə xidmət edən ümumtürk koynesi-xaqanlıqda əhalinin müxtəlif dillərdə (dialektlərdə) danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil yaratmaq istəmişlər. Beləliklə, göytürk abidələrinin dilinə VII-X yüzilliklərdə Monqolustan, Cənubi Sibir və Cetusu, yəni əsasən Türk xaqanlığı ərazisində yayılmış vahid qədim türk ədəbi dili kimi baxmaq olar. Ola bilər ki, bu dilin əsasını tarixdə göytürk (türk) yaxud Aşina adlanan qəbilənin dili təşkil etmişdir. Sonralar bu dil Türk xaqanlığının rəsmi dövlət dilinə çevrilmiş və bu, xaqanlığ süqut etdikdən sonra da uzun müddət ədəbi dil (koynə) kimi yaşamışdır. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin dilinin göytürk abidələrinin dilinə heyrətəməz şəkildə yaxınlığı fikrimi sübut edə bilər. Bununla belə göytürk abidələrinin tam vəhdət təşkil etdiyini söyləmək də səhv olardı. S.Q.Klyaxstomı göytürk abidələrini istorioqrafik baxımdan öyrənmək üçün onları regional, tarixi-siyasi (etnik) və janr mənsubiyyətinə görə təsnif etməyi məqsəduyğun sayır.

1. Orxon vadisində bir abidə
2. Kögmən dağlarında bir abidə
3. Kül tigin abidəsinin bünövrəsi - bağa

GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİ DİLİNİN TƏSNİFİ

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin ilk təsnifi V.V.Radlov tərəfindən verilmişdir. Onun fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrində təsbit edilmiş qədim türk (göytürk) dili yaxşı cilalanmış, normaya salınmış ədəbi dildir. V.V.Radlov qədim türk dialektlərini təsnif etmək üçün üç meyar irəli sürür: yazının xarakteristikası, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər. O, qədim türk dilində üç dialekt ayırır: 1) qədim şimal dialekti (türk-sir dili); 3) qədim cənub dialekti (qədim uyuğur dili); 3) qarışıq dialekt. Sonuncu dialekti «qarışıq dil» də adlandırmaq olardı.

I. Qədim şimal dialektiki (türk-sir dili) bu abidələrdə təzahür edir: 1) Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində; 2) Tonyukuk abidəsində; 3) Ongin abidəsində; 4) Küli çor abidəsində; 5) Hoytu-Təmir və digər kiçik Orxon abidələrində; 6) Xəmçik, Yenisey və Abakan çayları hövzəsində tapılmış abidələrdə; 7) Karabalqasun abidəsində; 8) Turfanda tapılmış kağız üzərindəki abidələrdə; 9) Türküstanda tapılmış abidələrdə.

V.V.Radlov qədim şimal dialektinin aşağıdakı əsas fonetik xüsusiyyətlərini göstərir:

Anlautda: 1) *k* (dilarxası), *k* (dilortası), *t, s, ş, ç* kar samitləri; 2) cingiltili qoşadodaq eksploziv *b* samiti; 3) *n, m* sonorları; 4) dilortası cingiltili *y* spirantı.

İnlautda: 1) anlautda rast gəlinən bütün səslərin işlənməsi; 2) *ğ, g, d, z* cingiltili samitlər; 3) *η, n, r, l* sonor səsləri; 4) kar qoşadodaq eksploziv *p* samiti.

İnlautda qoşuluqda: 1) kar+kar küylü; 2) cingiltili+cingiltili küylü; 3) cingiltili+kar küylü; 4) sonor+cingiltili; 5) sonor+kar samitlər işlənə bilər.

Bir hərflə *lt* samitlərinin birləşməsi geniş surətdə, *rt* samitlərinin birləşməsi isə bəzən işlənir; *nt* samitlərinin birləşməsi də bir hərflə ifadə edilir; *nç* samitlərinin birləşməsini ifadə edən hərflər də buraya əlavə etmək lazımdır.

Qədim şimal dialektində iki səsi göstərmək üçün bir işarədən (hərfdən) geniş istifadə olunur, məsələn, *lt, nt, nç* səsləri bir işarə ilə göstərilir; həmin işarələri *ld, nd* kimi oxuman

olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, şimal dialekti abidələrində bəzən *n* və *t* səsləri ayrıca hərflərlə (öz məxsusi hərfləri ilə) də yazılır. İnlantda işlədilən bütün səslərə auslantda da təsadüf olunur.

Şimal dialektinin xarakter xüsusiyyətlərindən biri burun ortasında *n* və *ŋ* samitləri ilə bitən sözlərin *b* samiti ilə başlanmasıdır; məsələn: *ben* «mən», *baŋa* «mənə», *bunı* «bunu», *bunta* «bunda», *bengü* «ədəbi», *buŋ* «kədə», *biŋ* «min», *buŋad* «kədərlənmək» və s.

V.V.Radlovun fikrincə, dialekt fərqlərinin təzahürü Tonyukukun birinci şəxsin təkində şəxs əvəzliyinin *ben*, *baŋa* formalarını işlətməsindən irəli gəlir. Bir sıra hallarda *b* və *m* səslərinin bir-birini əvəz etməsi dialekt xüsusiyyətlərini fərqləndirmək üçün əsas ola bilməz, çünki bəzən eyni bir abidədə eyni bir söz gah *m*, gah da *b* səsi ilə yazılır; məsələn, Koşo Saydam abidələrinin müəllifi gah *Kəŋü Tarban*, gah *Kəŋü Tarman* yazır; Yenisey abidələrində *bengü* əvəzinə *mengü* yazıldığına da rast gəlmək olur.

1. Söz yaradıcılığı.

V.V.Radlov şimal dialektinin əsas morfoloji xüsusiyyətlərindən bunları göstərir: *-lğ*, *-lig* şəkilçisi əsasən sifət əmələ gətirir: *yollğ* «öz yolu olan», «xoşbəxt», *kedimlig* «paltarı olan», «paltarlı», «geyimli», *külğ* «məşhur», «şöhrəti olan». V.V.Radlov qeyd edir ki, görünür, bu şəkilçi isim də düzəldir və *əkinlik* «əkinlik» sözünü nümunə gətirir, göstərir ki, bu söz heç də «tarlası olan» demək deyildir. Bu məsələdə V.V.Radlov haqlı deyildir. Göytürk dilində *-lğ*, *-lig* və *-lik*, *-lik* şəkilçiləri tamamilə fərqli morfemlərdir. Bunu müasir Azərbaycan dilinin faktları da sübut edir: Azərbaycan dilində birinci şəkilçinin son samiti düşür və o, *-li*, *-li* şəklində işlənir, ikinci şəkilçinin isə son samiti düşmür və o, göytürk dilindəki şəklində işlənir. Müqayisə et: *başlğ* «başı», *tizlig* «dizli» və *əkinlik* «əkinlik».

2. Hal şəkilçiləri.

Yiyəlik hal. *-iŋ*, *-iŋ*: *biziŋ* «bizim», *kaŋanıŋ* «xaqanın»; yiyəlik halın bu şəklindən Turfanda tapılmış kağız üzərindəki abidələrdə də istifadə edilir.

Yönlük halın təkcə *-ka*, *-kə* kar variantı mövcuddur: *ayka* «aya», *ydka* «ilə», *yazıka* «düzə», kaŋanka «xaqana», *ebkə* «evə», *ödkə* «zamana». Yenisey abidələrində bu şəkilçinin cingiltili samitlə başlanan *-ğa*, *-gə* variantı da işlənir. Mənsubiyyət şəkilçili adlar yönlük halda *-ka~a*, *-kə~ə* irrequlyar paradigmatmaya malikdir: *yaş-ım-ka* «yaşıma», *yer-ım-kə* «yerimə»; müqayisə et: *oğl-um-a* «oğluma», *ini-m-ə* «kiçik qardaşıma», *yaş-ım-a* «yaşıma»; Yenisey abidələrində *-ğa*, *-ka* variantı işlənir. İkinci şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş adlarda yönlük hal *-a*, *-ə* şəkilçisi ilə ifadə edilir: *oğl-un-a* «oğluna». Üçüncü şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş adlarda sonuncu *-n* səsi *-ka* ilə birləşərək *-ŋa*, *-ŋə* şəkilçisini əmələ gətirir: *yaşıŋa* «(onun) yaşına»; müqayisə et: *mən+ka* əvəzinə *maŋa*.

Olduqca tez-tez yönlük hal istiqamət halı (Causus directivus) ilə tamamlanır: *-karu*, *-kəru*, *-ğaru*, *-gəru*; bu şəkilçi üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş adlarda *-ŋaru*, *-ŋəru* şəklinə malikdir.

Yerlik (və çıxışlıq hal mənasında yerlik) halda sait və samitlərlə bitən isimlər *-da*, *-də*, sonor səslərlə bitən sözlər isə *-ta*, *-tə* şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *teŋridə* «tanrıda, tanrıdan», *sizdə* «sizdə», *költə* «göldə» və s.

Ayrı-ayrı hallarda, əsasən, zərflərdə, çıxışlıq hal şəkilçisi *-tan/-tın*, *-dan/-dın* (Tonyukuk abidəsi) şəklində olur: *kan-tan-kantın* «haradan». Bir sıra hallarda çıxışlıq hal *yan~yən* qoşması ilə birləşir: *bəri-dən-yən~bəri-din-yən* «cənubdan», *öŋ-dən-yən~öŋ-din-yən* «şərqdən», *yıra-dan-ta-yan~yıra-dın-ta-yan* «qərbdən». Təəssüf ki, *-dan* və *-ta* şəkilçilərinin birləşdiyi sonuncu nümunəyə V.V.Radlov izahat vermir.

3. Fel formalarının şəkilçiləri.

İmperfekt bu şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir: sait və cingiltili (əlavə edim ki, həm də kar) samitlərdən sonra *-dım*,

-dim; -diğ, -dig; -dı, -di; -dımız, -dimiz; -dığız, -digiz; l, r, n sonorlarından sonra - -tum, -tim; -tuğ, -tig, -tı, -ti; -tımız, -timiz; -tığız, -tigiz.

Yenişey kitabələrində dialekt fərqi kimi cənub dialektlərinin təsiri ilə II şəxsdə -dın, -diñ, -dınız, -diñiz forması işlənir.

Birləşdirici feli bağlama -p, -ıp, -ip, -up, -üp; onun tam şəkli -pan, -pən, -ıpan, -ipən.

V.V.Radlovun fikrincə, -matın şəkilçili feli bağlama alət-birgəlik, yaxud təsirlik halın üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə birləşməsindən və -t əsaslı feli adlardan başqa bir şey deyildir: -mat-ı-n.

Şimal dialektləri üçün səciyyəvi olan -ğma, -gmə şəkilçili Nomen agentis (feli sifətlər) göytürk yazılı abidələrində də tez-tez təsadüf edilir: *öl-ü-gmə* «ölən», *yarat-ı-ğma* «yaradan», *ya-tığma* «yatan».

taçı, -taçı şəkilçili Nomen agentis (feli sifət): *öl-taçı* «öləsi», *bol-taçı* «olası»

-sık, -suk, -sik, -sük şəkilçili Nomen agentis (feli sifət): şimal dialektləri üçün səciyyəvidir: *aç-sık* «acliq», *öl-sük* «ölmək» (bu sonuncu sözə mən abidələrin dilində rast gəlməmişəm).

II. Qədim cənub dialekti (yaxud uyğur dili) haqqında V.V.Radlov yazır: «Türk-sirlərin hakimiyyəti dövründə uyğurların bir hissəsinin şimalda Baykal və Koso-kol arasında və daha qərbdə yaşamasına baxmayaraq, mən uyğurların dilini cənub dialekti adlandırırım, çünki bu dialekt cənubda əmələ gəlmişdir və bizə cənub vilayətlərinin əlyazmaları üzrə məlumdur»¹.

Cənub dialektinin əsas fonetik xüsusiyyəti son n, η samitli sözlərdə b>m keçidinin (yəni repressiv nazallaşma) olmasıdır: *munda* «burada», *mənə* «mənə».

Cənub dialektinin əsas morfoloji xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Söz yaradıcılığı.

Uyğur əlifbasında k, ğ, k, g kar və cingiltili samitləri fərqləndirilmir, buna görə də -lık və ya -lik, yaxud -liğ və ya -lig oxunmasını ayırd etmək mümkün deyildir.

2. Hal şəkilçiləri.

Yiyəlik hal -nuñ, -niñ, -nuñ, -nüñ şəkilçiləri ilə əmələ gəlir; şəxs əvəzlilərinə -iñ şəkilçisi işlənir; *men-iñ, sen-iñ, siz-iñ*; düzgün olmayan oxu nəticəsində bu formaları *me-ni, se-ni, a-ni* kimi bölmüşlər, beləliklə, -ni şəkilçisi təzahür etmişdir.

Yönlük hal -ka, -ğa, -kə, -gə şəkilçisi ilə yaranır.

İstiqamət halı -karu, -ğaru, -kəru, -gəru şəkilçisi ilə düzəldilir.

Təsirlik hal -ik, -ik, -uk, -ük və -ni, -ni şəkilçisi ilə əmələ gəlir; üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlərdən sonra təsirlik hal -ın, -in; -zın, -zin şəklində olmuşdur. V.V.Radlov təsirlik halın -ik, -ik; -uk, -ük şəkilçisi ilə əmələ gəlməsini söyləyərkən yanılır. Əvvələn, bu şəkilçinin kar samitli variantı, ikincisi, doğulanan sait variantı yoxdur: göytürk yazısı abidələrinin dilində təsirlik hal -ığ, -ig şəkilçiləri ilə ifadə edilir.

Yerlik halın şəkilçiləri: -da, -də; -ta, -tə.

Çıxışlıq halın şəkilçiləri: -tın, -tin, -tun, -tün; -dın, -din.

3. Fel formalarının şəkilçiləri.

İmperfekt -dı şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir; ikinci şəxsin təkində -tın, -tin; -dın, -din; ikinci şəxsin cəmində -tınız, -tiniz; -dınız, -diniz.

Bitişdirici feli bağlama -p, -ıp, şəkilçisi ilə düzəlir. Bu şəkilçinin tam formasına -ıpan – cənub dialektində təsadüf edilmir.

-madm, -mədin şəkilçili feli bağlamaya rast gəlmək olur. «Kutadğu bilig» əlyazmasının Herat nüsxəsində və Turfanda tapılan hüquq sənədlərində bu feli bağlama -mayın, -məyin şəkilçisinə malikdir.

-khi, -kli (yaxud mümkündür ki, -ğli, -gli) şəkilçili Nomen agentis (feli sifət): *al-ı-ğli* «almalı», *kəl-i-gli* «gəlməli».

-taçı, -daçı şəkilçili gələcək hərəkət Nomen agentis (feli sifət) forması.

¹Radloff W. *Altürkische Studien*, V, CII6., 1912, s. 436.

-mak, -mək şəkilçili Nomen actionis (hərəkət adları); şimal dialektində buna -sık, -suk, -sik, -sük şəkilçisi uyğun gəlir.

III. Qarışıq dialekt həm şimal, həm də cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. (1) Manixey əlifbası ilə yazılmış bütün türk abidələri; (2) uyğur əlifbası ilə yazılan və o vaxta qədər nəşr edilən bütün türk manixey abidələri; (3) ərəb əlifbası ilə yazılan «Kutadğu bilig» əlyazmasının Qahirə nüsxəsi; (4) Budda məzmunlu əlyazmaların əksəriyyəti («Altun yaruk», «Tışastvustik», «Kuan-şi-im-Pusar» və s.) bu dialektə yazılmışdır.

Bu qarışıq dildə yazılmış əsərlər aydın surətdə iki tipə bölünür:

1. Qərb dialekti – qərb türklərinin (qərbi türküt) dili. Qərb türkləri VI yüzillikdə türk -sir xalqından ayrılmış və Tarbağataydan qərbdəki çölə köçmüşlər. Bu dialektin ən qədim abidəsi «Xuastuanift – manixeylərin tövbə duası» abidəsidir. Güman ki, bu abidə Orxon abidələrindən və «Kutadğu bilig» abidəsinin Qahirə nüsxəsindən qədimdir.

2. Şərqi dialekti qədim ədəbi dilin budda məzmunlu abidələri ilə təcəssüm edilir.

V.V.Radlov qərb dialektinin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərir.

1. Hal şəkilçiləri.

Şimal dialektində olduğu kimi, qərb dialektində də lokativ və ablativ halların şəkilçiləri -ta, -tə, -da, -də şəklindədir. «Kutadğu bilig» (Qahirə nüsxəsi) əsərində onlar <تای> və <دای> şəklindədir. V.V.Radlov bunu katibin diqqətsizliyi hesab edir.

2. Fel formalarının şəkilçiləri.

«Xuastuanift» abidəsində birləşdirici feli bağlamanın şəkilçisi iki şəkildə təsadüf edilir: -ip ~ -ipan / -iban.

Feli bağlamanın inkar formasının şəkilçisi -matın, -mätin şəklindədir. «Kutadğu bilig» əsərində -madan «cənub» şəklinə rast gəlinir.

Şimal dialektində olduğu kimi, «Xuastuanift» abidəsində Nomen agentis (feli sifət) -ğma, -gmə formasına malikdir.

«Xuastuanift» abidəsində -ğalı, -gəli şəkilçili supinə (feli bağlamaya) tez-tez rast gəlmək olur.

-sık, -suk, -sik, -sig şəkilçili Nomen actionis (hərəkət adları) şimal dialektində də, qərb dialektində də işlənir; cənub dialektində «Xuastuanift» abidəsində üç dəfə işlənən -mak, -mək şəkilçisi buna uyğundur; qərb dialektində bunların hər ikisi işlənir.

V.V.Radlova görə, şərq dialektinin (budda məzmunlu əsərlərin ədəbi dili) səciyyəvi cəhətləri bunlardır:

1. Hal şəkilçiləri.

Yiyəlik halm şəkilçisi -nın, -niñ, -nun, -nün;

Çıxışlıq halın şəkilçisi -tm, -tin; -dın, -din; qalan bütün halların şəkilçiləri şimal dialektindəki şəkilçilərə uyğundur.

2. Fel formalarının şəkilçiləri.

Birləşdirici feli bağlamanın şəkilçisi: -ip, -ip, -up, üp.

Feli bağlamanın inkar formasının şəkilçisi: -matın, -mätin, -madın, -mädin.

Nomen agentis (feli sifət) şəkilçisi: -ğma, -gmə; -ğlı, -gli; -taçı, -dəçi.

Nomen actionis (hərəkət adları) şəkilçisi: -mak, -mək.

Budda əsərləri ədəbi dilinin səciyyəvi cəhətləri bu hərəkət adının tez-tez bol- və er- «olmaq» feli ilə işlənməsidir: *kalməki-nis polsun* «gəlməyiniz olsun».

V.V.Radlovun 1911-ci ildə təklif etdiyi qədim türk «dialektlərinin» ayrılması və təsnifinin əsasları indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Qədim türk abidələri dilinin xarakter və təbiətinə baxış bəzi dəqiqləşdirmə və əlavələrlə indi də V.V.Radlovun müddəalarına əsaslanır.

Məlum olduğu kimi, bir tərəfdən, Şimali Monqolustanda Orxon və Selenqa çayları sahilində, digər tərəfdən, Yenisey çayı hövzəsində tapılmış göytürk yazısı abidələri hərflərin yazılması və orfoqrafiya qaydalarına görə bir-birindən fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq P.M.Melioranski yazırdı ki, bu iki qrup abidənin bir-birindən belə fərqlənməsi əsas verir ki, Yenisey abidələrinin «başqa dialektə yazıldığını düşünək, deməli, onlarda rast gəldiyimiz forma və yazılışı məxsusi Orxon abidələ-

rindəki ilə bir araya qoymaq olmaz. Nəhayət, onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Yenisey abidələrinin bəziləri, ola bilər ki, Orxon abidələrindən 150-200 il qədimdir... Əlbəttə, bütün yuxarıda deyilənlər istər abidələrin transkripsiyası, istərsə tərcüməsi üçün əhəmiyyətə malikdir»¹. Bütün bu deyilənlərdən sonra P.M.Melioranski qətiyyətlə belə hesab edirdi ki, V.V.Radlov «Yenisey abidələri sahəsindəki tədqiqatlarının nəticələrini özünün olduqca maraqlı fonetik – qrammatik öçerkinə bir qədər vaxtından əvvəl daxil etmişdir və, ola bilsin, ümumiyyətlə onları məxsusi Orxon abidələri ilə bir qrupa daxil etməklə o qədər də düzgün olmayaraq onlarda cüzi dialektoloji fərqlər görür»².

V.V.Radlovun göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilini təsnif etməsi haqqında A.N.Samoyloviç yazır: «Özünün təsnifinin ikinci, bitməmiş redaktəsində Radlov Orxon və uyğur (yəni, qədim uyğur – Ə.R.) dillərinə monqol dövrünə qədərki şərq türk dilləri qrupunun iki fərqli nümayəndəsi kimi baxır: şimali-şərqi və cənubi-şərqi, - bunlarla yanaşı o, sözün başında *y//ç//s* səs dəyişməsi ilə daha bir şimali-qərbi dillər qrupu da ehtimal edir. Orxon-Yenisey və uyğur yazısı abidələri, məncə, bu iki yazı abidələrinin dilləri arasında əsas fərqlərin mövcudluğu xeyrinə kifayət qədər sübut vermir, buna görə də mən, əlbəttə, bunların hər birində bəzi xüsusiyyətləri inkar edə bilməsəm də bu dilləri qəti şəkildə hüdudlandırmaq fikrində deyiləm»³.

S.Y.Malov türk dillərinin təsnifində oğuz dilini (göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini oğuz dili adlandırır) Tuva, qədim uyğur (əsas etibarilə budda yazısı abidələri), habelə V-XIII yüzilliklərin xristian, manixey, müsəlman və hüquq sənədləri abidələrinin dilini sələfləri ən qədim türk dilləri olan qədim türk dillərinə aid edir⁴.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, с. 50.

² Уенә огада.

³ А.Самойлович. Некоторые дополнения к классификации тюрецких языков, Пг., 1922, с. 7

⁴ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 5-7.

S.Y.Malov yazır ki, «run abidələri (Talas çayı vadisindəki – Ə.R.) hərflərin xarakteri və abidələrin məzmununa görə Yenisey çayı hövzəsindəki oxşar başdaşlarını çox xatırladır, Orxon və Selenqa çayları boyundakı run abidələrindən isə hissediləcək dərəcədə fərqlənir»¹. S.Y.Malov Talas və Yenisey çayı hövzəsindəki abidələr arasında müəyyən yaxınlıq görür və onları Orxon abidələrindən fərqləndirir, lakin bununla yanaşı o, bütün göytürk abidələri dilinin vahidliyini qəbul edir və onu «ümumi, standart, epitafi – run dili»² kimi səciyyələndirir. S.Y.Malovun təsnifinə görə, oğuz dili (S.Y.Malov göytürk abidələrinin dilini belə adlandırır) Tuva, tofalar, xakas, şor, qədim uyğur, habelə xristian, manixey, müsəlman və V-VIII əsrlər hüquq sənədlərinin dili ilə birlikdə qədim türk dillərinə aiddir.

A. fon Qaben «Qədim türk qrammatikası» adlı əsərində fərq qoymadan həm göytürk yazısı abidələrinin, həm də qədim uyğur yazısı abidələrinin faktlarından onları fərqləndirmədən istifadə edir.

N.A.Baskakov monoqrafik əsərində³ qədim türk dillərinin tarixi inkişafını və formalaşmasını belə təsvir edir...

I. Altay dövrü. Xronoloji çərçivəsi müəyyənləşdirilməyən türk dillərinin Altay inkişaf dövrü bu dillərin Altay dil ümumiliyi dövrüdür. Bu dövrdə türk dilləri monqol dillərindən, monqol dilləri də öz növbəsində tunqus-mancur dillərindən hələ zəif ayrılmışdı. II. Hun dövrü (bizim eranın V yüzilliyinə qədər). III. Qədim türk dövrü (V-X yüzilliklər). Bu dövr öz növbəsində üç dövrə bölünür: türkün dövrü (V-VIII yüzilliklər), qədim uyğur dövrü (VIII-IX yüzilliklər) və qədim qırğız dövrü (IX-X yüzilliklər). Qədim türk dövrü türk və monqol dillərinin tam diferensiallaşması ilə səciyyələnir.

N.A.Baskakov yazır: «Qədim türk dövründə türk dilləri, qədim oğuz (Orxon), qədim uyğur və qədim qırğız (Yenisey)

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л., 1959, с. 57.

² С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков, М.-Л., 1952, с. 7.

³ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, Москва, 1969, с. 148-166.

abidələrinin göstərdiyi kimi, ümumi cəhətlərlə yanaşı – bunlar sözün ortasında və sonunda *r~s/z~d/t~y* uyğunluğunda *s/z~y/r* əvəzinə *d/t* işlənməsi, bu dilləri diferensiallaşdıran cəhətlərə də, məsələn, Orxon və uyğur yazısının bəzi abidələrinin rast gəlinən *n/ŋ~y* uyğunluğu – malik olmuşdur... Deməli, qədim türk abidələrinin dillərini onların fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olardı. Birinci qrupu qədim oğuz və qədim qırğız dilləri, yəni Orxon-Yenisey abidələrinin dili təşkil edir. Bunların çoxlu ümumi əlamətləri vardır: a) inlaut və anslautda öz aralarında zəif diferensiallaşmış *ŷ/n/y* səslərinin paralel mövcudluğu, məsələn: *aiŷŷ/amŷŷ/ayiŷŷ* «pis, bəd», *koŷŷ/kon/koy* «qoyun», *yaŷŷ/yan/yay* «yaymaq», *çıŷaiŷŷ/çıŷan/çıŷŷay* «kasıb», *kıtaŷŷ/kıtan/kıtay* «kıtay» və s.; b) auslautda *ğ* əvəzinə *b* səsinin mövcud olması, məsələn, *sub* (*suğ*, yaxud *su* əvəzinə) «su», *ab* (*av* əvəzinə) «ov» və s. sözlərdə; c) anlautda söz başında *b//m* səslərinin paralel mövcud olması, məsələn: *ben//mən* «mən», *biŷŷ/biŷŷ//miŷŷ* «min» və s.; ç) *-pan* (*-ıp*, *-ip* əvəzinə) şəkilçili feli bağlama formasının üstünlüyü; d) keçmiş zaman ikinci şəxs cəmdə *-tıŷŷ/tıŷız* şəkilçisinin mövcud olması; e) əmr şəkli üçüncü şəxsinin təkində *-sun/-çun* şəkilçili forma; ə) *-sıŷŷ* şəkilçili vacib şəklinin forması; f) *erinc* modal ədatının mövcud olması və s.

İkinci qrupu qədim uyğur dili təşkil edir. O da iki dialektə bölünür. Birinci dialektə *n*-dialekti, yəni manixey məzmunlu abidələrin qədim uyğur dialekti, ikinci qrupa isə *y*-dialekti, yəni manixeydən sonrakı və budda abidələrinin qədim uyğur dialekti, habelə braxmi əlifbası ilə olan abidələrin və xristian məzmunlu abidələrin qədim uyğur dialekti daxildir»¹.

N.A.Baskakov türk dillərini təsnif edərkən xüsusi uyğurtukyu yarımqrupu ayırır: «Uyğur-tukyu yarımqrupu xronoloji baxımdan dillərin ən qədim yarımqrupunu təşkil edir və iki qədim dildən – qədim oğuz, yaxud türk Orxon-Yenisey abidələrinin dili və qədim uyğur dilindən, habelə iki müasir dildən –

Tuva və karaqas dillərindən ibarətdir»¹. Sonra N.A.Baskakov qədim uyğur dili dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu izah edir: «Qədim uyğur dili abidələrinə uyğur abidələri adlananlardan yalnız ən qədimləri (V-IX yüzilliklər), məhz Orxon yazısı abidələri («Selenqa daşı»), manixey-uyğur abidələri adlanan ən qədim uyğur yazısı abidələri və, az dərəcədə, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış budda – uyğur əlyazmaları aiddir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış uyğur – müsəlman abidələrinə gəlinə, bu sonuncular, artıq daha son dövrlərə – Qaraxanilər dövrünün dilinə və daha sonrakı dövrün (X-XIII yüzilliklər) dilinə aiddir, düzdür, türkologiyada, adətən, birincilər də, ikincilər də tez-tez uyğur yazılı abidələri ümumi adı altında birləşdirilir. Bu bölünməyə uyğun olaraq, birinci qrup abidələrin dili öz leksik və qrammatik normalarına görə ikinci qrup abidələrdən fərqlənmişdir. Qədim uyğurların dili Qaraxanilər dövrü uyğur dilindən Orxon türklərinin dilinə – qədim oğuzların dilinə daha çox dərəcədə yaxın olmuşdur»².

V.M.Nasilov «Orxon-Yenisey abidələrinin dili»³ adlı əsərində, əsərin adından da göründüyü kimi, fərqləndirmədən həm Orxon, həm də Yenisey abidələrinin dilindən istifadə etmişdir. Əsərdə qədim türk mətnləri dilinin fonetik-qrammatik quruluşu təhlil edilərkən Orxon kitabələrinin faktları əsas götürülmüşdür. Lakin əsərin adının «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» olmasına baxmayaraq kitabın bir yerində (s. 7) müəllifin verdiyi qeyddən məlum olur ki, o, Orxon və Yenisey abidələrinin dilində müəyyən fərqlər olduğunu bilirmiş.

Orxon-Yenisey abidələrinin görkəmli tədqiqatçılarından biri İ.A.Batmanov yalnız Yenisey abidələri və onların dilini tədqiq etsə də ümumiyyətlə Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili haqqında yazır: «Orxon və Yenisey abidələri dilinin yaxınlığı göstərir ki, bu yazılı dil (əlbəttə, bir neçə dialekt müxtəlif şəkilliyi ilə) qəbilələrarası xarakter daşımışdır, bu xüsusiyyət isə onun birbaşa etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirməyi ol-

¹ N.A.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, Москва, 1969, s. 164-165.

¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, Москва, 1969, s. 316

² Yenə orada, s. 320.

³ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960.

duqca çətinləşdirir»¹. İ.A.Batmanov qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində abidələrin yerləşməsi, tapılması ərazisinə görə dialekt fərqlərinin olduğunu göstərdiyi kimi, abidələrin dilində səslərin işlənməsinə görə də dialekt fərqlərinin olmasını qeyd edir. Onun fikrincə, Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu dialekt fərqləri mövcud olmuşdur:

1. Sözdə *e* və ya *i* saitinin işlənməsinə görə (*el* – *il* «el», *yeti* – *yiti* «yeddi», *yegirmi* – *yigirmi* «iyirmi», *bes* – *bis* «beş», *yer* – *yir* «yer» və s.), *e*-dialekti, *i*-dialekti.

2. Söz başında *b* və ya *m* samitinin işlənməsinə görə (*ben* – *mən* «mən», *bengü* – *mengü* «əbədi daş», *baŋa* – *maŋa* «mənə», *biŋ* – *miŋ* «min» və s.), *b*-dialekti, *m*-dialekti.

3. Sözdə *s* və ya *ş* samitinin işlənməsinə görə (*sad* – *şad* «şad», *bas* – *baş* «baş», *yaş* – *yas* «yaş», *tüş* – *tüs* «düşmək», *beş* – *bes* «beş» və s.), *s*-dialekti, *ş*-dialekti.

4. Söz sonunda *b* və ya *p* samitinin işlənməsinə görə (*tab* – *tap* «tapmaq»), *b*-dialekti, *p*-dialekti.

5. Söz sonunda *d* və ya *t* samitinin işlənməsinə görə (*kad* – *kıt* «buraxmaq», *ıd* – *ıt* «göndərmək»), *d*-dialekti, *t*-dialekti.

6. Söz sonunda *z* və ya *s* samitinin işlənməsinə görə (*bədiz* – *bədis* «bəzək», *tokuz* – *tokus*), *z*-dialekti, *s*-dialekti.

7. Söz başında *ç* və ya *s* samitinin işlənməsinə görə (*çab* – *sab* «şöhrət»), *ç*-dialekti, *s*-dialekti².

Əlbəttə, mən bütün bu xüsusiyyətləri dialekt fərqli hesab etmirəm, çünki bəzən eyni bir abidənin dilində İ.A.Batmanovun göstərdiyi səs keçidinə (məsələn, *bolsun* – *bolzun* – *bolçun*) rast gəlmək olur. Təbii ki, bir abidənin eyni zamanda bir neçə dialektə mənsub olduğunu iddia etmək olmaz. Buna baxmayaraq İ.A.Batmanovun göstərdiyi səs keçidləri gələcəkdə göytürk dilinin dialektologiya baxımından araşdırılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır.

Türk tədqiqatçısı Tələt Təkin göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetik qrammatik quruluşuna həsr etdiyi böyük həcmli

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 124.

² Древние диалекты и их отражение в современных языках. Фрунзе, 1971, с. 12-18.

«A grammar of Orkhon Turkic» (1968, əsər türk dilinə tərcümə edilmişdir – «Orxon türk qrammatikası») adlı əsərində, adından da göründüyü kimi, təkcə Orxon kitabələrinin, həm də onların hamısının yox, beş böyük kitabənin – Ongin, Kül tigin, Bilgə xaqan, Ton-yukuk və Küli çor kitabələrinin faktlarından istifadə etmiş, ayrı-ayrı hallarda isə Orxon abidələri ilə müqayisə məqsədi ilə göytürk əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrinin (Süci, Moyun çor, Karabalqasun abidələri) faktlarından da istifadə etmişdir. T.Təkinin «Grammatika»sını dəyərinə və əhatəsinə görə V.V.Radlovun «Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. Neve Folge» və A.N.Kononovun «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.» əsərləri ilə yanaşı qoymaq olar. Bundan başqa, T.Təkinin «Ana Türkcədə aslı uzun ünlülər» (Ankara, 1975) adlı böyük həcmli əsəri də Orxon-Yenisey abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

S.Q.Klyaçtormı belə hesab edir ki, İkinci türk xaqanlığı və ondan sonrakı dövrdə türk qəbilələrinin vahid ədəbi dili mövcud olmuşdur: «Beləliklə, söhbət VII-X yüzilliklərdə Monqolustan, Cənubi Sibir və Cetisu (türk xaqanlığının əsas ərazisi) ərazisində yayılmış və müəyyən yazı sistemi ilə əlaqədar olan vahid qədim türk ədəbi dili haqqında gedir. Güman etmək mümkündür ki, bu dilin əsasında türk xaqanlığının dövlət dilinə çevrilmiş və Orxon türklərinin dövləti süqut edəndən sonra da müəyyən müddət ərzində bir növ ədəbi köynə əhəmiyyətini mühafizə etmiş aşına (türk) qəbilə dialekti qoyulmuşdur.

Dil və şrift baxımından fərqli olaraq, ədəbiyyatşünaslıq və tarixşünaslıq baxımından run abidələri bir o qədər vəhdət təşkil etmir»¹.

A. fon Qaben «Qədim türk qrammatikası» adlı əsərində run (göytürk) və qədim uyğur yazısı abidələrinin dili də daxil olmaqla şərqli Türküstan türk dialektlərinin təsnifini verir. Müəllifin fikrincə, «tatar», «çığatay» və ya «əski osmanlı» terminləri kimi «uyğur» termini də aydın deyildir. O, tədqiq etdiyi əlyazmalarında bu dilin türk, uyğur, yaxud türk – uyğur adlandırıldığını göstərir. Beş müxtəlif

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, Москва, 1964, с. 51.

dialektin əlamətləri qeyd edilir, lakin onlardan heç biri müəyyən bir xalqın adı ilə əlaqələndirilə bilməz; bu dialektlərdən tək-cə biri «uyğur» etnik adına malikdir.

A. fon Qabenin qrammatikası orta əsrlər türk run (göy-türk) abidələrinin və islamdan əvvəlki dövr Orta Asiya türklərinin əsərlərinin materialına əsaslanır. Onun fikrincə, abidələrin və əlyazmaların ən qədim tarixi VIII yüzilliyə çatır.

«Qrammatikanın» əsas mövzusu ilə əlaqədar olaraq A. fon Qaben türk dillərinin tarixi üçün mühüm olan bir sıra məsələlər qaldırır: qədim türk dilinin türk dilləri arasında yeri haqqında, onun «türk dili» adlana bilən sələfi və ya sələfləri haqqında, hansı dilin bu dili əvəz etməsi haqqında. Qədim türk dilinin sələfi olan dil Çin salnamələrinin məlumat verdiyi Şimali Çinin köçəri xunnu qəbilələrinin dili ola bilərdi. Eyni sözləri tabğaç xalqının dili haqqında da demək olar. Tabğaçlar müasir Çin tələffüzündə to-pa adlanır, bu xalq siyənbi qəbilə ittifaqına daxil olan türkdilli xalqdır, 386-cı ildə Şimali Çini işğal edib Şimali Vey adı ilə imperiya yaratmışdı. Lakin Türk xaqanlığı yaradıldıqda (546-cı il) tabğaçlar hamısı artıq çinliləşmişdi və göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində tabğaçlardan söhbət gedəndə türkdilli tabğaç qəbilələri yox, Çin xalqı nəzərdə tutulur.

Zəruri faktik material olmadığı üçün bütün bu suallara cavab vermək mümkün deyil.

A. fon Qabenin fikrincə, müasir türk dillərindən qədim türk dilinə ən yaxın olanı şərqi türk dilidir; çoxlu təfərrüat onun Yarkənd dialektinə yaxın olduğunu göstərir, bəzi əlamətlər isə İli çayı vadisinin sakinləri olan tarançilərin dialektinə yaxınlıqdan nişan verir. Bir sözlə, müasir uyğur, yəni yeni uyğur dili və onun dialektləri nəzərdə tutulur. Yeni uyğur dili isə, məlum olduğu kimi, qədim uyğur dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Yeni uyğur dili, bir tərəfdən, qərbi və şərqi türk xalqlarının, digər tərəfdən, Orta Asiyanın irandilli xalqlarının dillərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Bu fakt A. fon Qabenin qədim türk və müasir uyğur dilinin dialektləri arasındakı əlaqə haqqında dedikləri ilə, necə deyərlər, ziddiyyət əmələ gətirir.

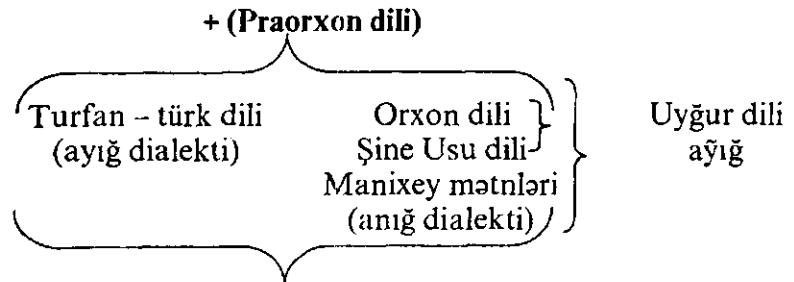
A. fon Qabenin yazdığına görə, qədim türk dilindəki dialekt fərqlərini belə göstərmək olar: *y* – dialekt – əsas etibarilə

budda, sonrakı dövr manixey əlyazmaları və brahmi yazısı abidələrinin dilini ehtiva edir; *ȳ*-dialekti ona qarşı qoyulur: *ayıǵ* – *aȳıǵ* «pis», köhnə şəkli *anıyǵ*. Sonuncu halda söhbət *n* səsinin yumşalmasından (nazallaşmış *y-ȳ-ỵ*) gedir. *n* səsi qədim uyğur dilində və run abidələrində *n*, son dövr manixey və budda mətnlərində *y* səsi ilə təmsil edilmişdir: *aȳıǵ-anıǵ-ayıǵ* «pis», *çıǵaȳ-çıǵań-çıǵay* «yoxsub».

ȳ-dialekti manixey məzmunlu çoxlu əlyazması ilə təsbit edilmişdir. *y*-dialektinin bitişdirici saitləri və birinci olmayan hecaların saitləri *i* və *ı* *ȳ*-dialektde *a* və *ə* saitləri ilə əvəz olunur; *ȳ*-dialekti oğuz, arqu və çigillərin dili üçün səciyyəvidir; *y*-dialekti uyğur dili ilə təmsil edilir. Görünür, A. fon Qaben burada uyğur dedikdə Qaraxani dövlətində əsas qəbilə birliyi olan karlukların dilini nəzərdə tutur.

ȳ-dialektinin xüsusiyyətləri bunlardır: alət-birgəlik halın şəkilçisi *-an* (habelə *-un*); qəti (şühudi) keçmiş zamanın şəkilçisi *-t+am*; birinci və ikinci şəxs cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi *-amaz*, *-anaz*; təsirlilik hal şəkilçisi *-aǵ*; əmr-arzu şəklinin şəkilçisi *-aŋ*, *-alam*; feli bağlama şəkilçisi *-ar*; feldən əmələ gələn sifətin şəkilçisi *-laǵ*. Daha ayrı-ayrı sözləri müqayisə et: *aǵız-aǵaz* «ağız», *yalıŋ-yalaŋ* «yalın», *balık-balak* «balıq».

Qədim türk dialektlərinin ilk dəfə hələ 1938-ci ildə A. fon Qaben tərəfindən tərtib edilmiş təsnifatını D.Sinor daha da təkmilləşdirərək Şərqi Türküstanın türk dialektlərini hüdüdləndirməyə üçün belə bir sxem irəli sürür:

870-ci ildən sonrakı qarışıq dili
(yəni uyğurlar Turfana gələndən sonra;
əsas etibarilə turfan – türk dili)

D.Sinor qeyd edir ki, *ayığ* dialektindən istifadə edən xalq qərbi türklərə mənsub olmuş, uyğurlardan əvvəl manixey dininə tapmış və uyğurlardan asılı olmamışdır. Uyğurlar *ayığ* dialektə danışmışlar.

anığ – dialektə ablativ hal, A. fon Qabenin fikrincə, təkcə *-ta*, *-da* şəkilçisi ilə yox, həm də *-tan*, *-dan* şəkilçisi ilə ifadə edilmişdir. Manixey mətnlərinin böyük hissəsi *anığ*-dialektə yazılmışdır; halbuki Orxon kitabələri və uyğurlar haqqında iki tarixi qaynaq – Karabalqasun və Şine-Usu abidələri *-y̆* səsinə malikdir.

O.Pritsak «Das Altürkische» termini altında Mərkəzi və Orta Asiyanın müxtəlif yazı sistemləri ilə yazılmış islamaqədərki bütün yazılı abidələrin dilini birləşdirir. Bu abidələr üçün son zaman hədudu olaraq o, XI yüzilliyin ortalarını müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, qədim türk dili «çöl koynesı» olmuşdur. Qədim türk dili iki dilin budaqlanmasını təmsil edən bir neçə dialektə ibarət olmuşdur.

1. Türküt dili – Türküt dövlətinin dili. Türküt dövləti, Çin qaynaqlarının məlumatına görə, 552-640-cı illərdə mövcud olmuşdur, bu da türküt xaqanlığının mövcudluğunun son dövrünə təsadüf edir. Bu dil təxminən 690-cı ildən 740-cı ilədək Monqolustanda, sonra VIII-IX yüzilliklərdə Şərqi Türküstanda yayılmışdır.

«Türküt dilinin» əsas abidələri bunlardır: Ongin, Kül tigin, Mogilyan xan (Bilgə xaqan), Tonyukuk, «Irk bitig» və bəzi başqa abidələr.

2. Uyğur dili – Monqolustanda Uyğur dövlətinin (744-840) dili, «türküt» dilinin böyük təsiri altında yazılmış Eletmiş (Moyun çor) xaqanın (746-759) run abidəsi, habelə uyğur yazısı abidələri və digər qrafik sistemlərin abidələri ilə təmsil olunmuşdur.

Digər qədim türk dillərinin abidələri bunlardır: Yenisey çayı hövzəsinin, Tuvanın və Talasın run abidələri, Şərqi Türküstanda tapılmış (uyğur əlifbası ilə olan) manixey mətnləri və Turfanda tapılan budda mətnləri.

Deməli, O.Pritsak iki qədim türk dilini ayırır: türküt dili və uyğur dili. Həmin dillər aşağıdakı fonetik əlamətlərə görə bölünür:

A. *ń* – dialekt: a) türküt; b) *n*-dialekt; c) brəhmi-dialekt;

B. *y* – dialekt: a) uyğur; b) brəhmi-dialekt.

ń – dialektinin xüsusiyyətləri bunlardır:

1) *ȳ>y̆~n*: türküt *ayığ* «pis» ~ *n* – dialekt *anığ id*.

2) Birləşdirici *ə>a* saiti: türküt. *Kəltəməz* «biz gəldik» > *n*-dialekt *kəltəməz id*.

3) Bəzi şəkilçilərdə (məsələn, təsirlik hal şəkilçisində) *ı>a*: türküt *katun- ağ* «xanı» (təsirlik hal).

Qeyd etməyə məcburam ki, bütün bu əlamətləri O.Pritsakin haradan götürdüyü mənə məlum deyil. Göytürk Orxon abidələrində belə əlamətlər yoxdur.

y-dialektinin xüsusiyyətləri:

1) *ȳ>y*: uyğur, brəhmi *ayığ* «pis»;

2) Birləşdirici *ı* saiti dodaq ahəngi qanununa tabe olur: uyğur. *kəl-timiz* «biz gəldik»; *kör-tüm* «mən gördüm».

3) Təsirlik halda (və digər hallarda) şəkilçidə *-ı* saiti mühafizə edilir: uyğur. *ayığ-ığ* «pisi».

Brəhmi-dialektə qismən *n*-dialektlə uyğun gələn müxtəlif birləşdirici saitlər işlənir. Bu dialektin xüsusiyyəti birinci olmayan hecəda *o/ö* saitinin işlənməsidir: *nom-oğ* «qanunu» (təsirlik hal).

Türküt və uyğur dialektlərinin morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı hallarda daha aydın təzahür edir:

Türküt	Uyğur
1) Kollektivliyin müxtəlif şəkilçiləri	-lar şəkilçisi
2) Yiyəlik hal: -oŋ~-oğ	-On~-On
3) Təsirlik hal: -ağ	-ığ~-nı

4) Yerlik-çıxışlıq hal: -da (-dan)	Yerlik hal: -da, çıxışlıq hal: -dın
5) II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi: -oğ~-oğ	-oğ
6) Feli bağlama: -op, -opan	-op
7) Keçmiş zaman feli sifəti: -miş/-maduk	-yuk/-mayuk ~ (-miş, -ma- duk)
8) Nomen actoris: -oğma	-oğlı
9) Lazım feli sifəti: -sok	-ğu (luk)
10) Gələcək zaman: -daçı	-ğay
11) II şəxs qəti (şühudi) keçmiş za- man: -d0ğ, -d0ğ0z	-d0ğ, d0ğ0z
12) Modal sözlər erkli, kük(ü)	erkən, erki
13) Bağlayıcı ulay u sözü	uladı
14) Verba finita formasında cəm ə- lamətinin olmaması	<i>Verba finita formasında cəm ə- lamətinin mövcudluğu</i>

O.Pritsakin fikrinə, bütün run (Orxon-Yenisey) abidələri çox və ya az dərəcədə türkün dili morfoloqiyasının təsiri altındadır, qalan bütün abidələr isə uyğur dili morfoloqiyasının qanunlarına tabedir.

Sintaksis sahəsində O.Pritsak iki müxtəlif sistem görür: Monqolustanın run (göytürk) abidələrinin dili və Türküstanın əlyazmalarının dili (bu son terminlə müəllif uyğur dilini nəzərdə tutur).

Məşhur rus türkoloqu A.N.Kononov A.fon Qaben və O.Pritsakin təsniflərini qəbul edir və bunlara zəruri əlavələr edilməsini lazım bilir. O yazır: «A.Qaben və O.Pritsak tərəfindən təklif edilən qədim türk dilinin bölünməsi türk dillərinin bütün tarixi boyu qırmızı xətlə keçən və səciyyəvi təsnifat əlaməti olan bir olduqca mühüm əlamətlə bölməyi də əlavə etmək lazımdır, o da köklərdə-əsaslarda dar və geniş, önsürə və arxasürə saitlərinin dəyişməsində təzahür edir; bu, ilk dəfə V.V.Radlov tərəfində müfəssəl şəkildə təsvir edilmişdir: *al – il – il* «ön», *ana – enə* «ana», *e(r) – i(r)* «olmaq», *ak – ik* «axmaq», *te – ti* «demək», *biç – piçi* «kəsmək» - *bıçaq* «bıçaq», *buçuk* «yarı», *taş/daş – tış/dış* «dışarı», *yani* – yeni «yeni» və çoxlu başqaları.

Köklərdə – əsaslarda dar və geniş saitlərin dəyişməsi affiksəl morfevlərdə də uyğun hadisənin baş verməsinə əsas olmuşdur: kök – əsasin geniş saitinin ardınca geniş saitli şəkilçilər, dair saitlərin ardınca dar saitli şəkilçilər gəlmişdir, yəni kökün saitinin keyfiyyət xarakteristikasına uyğun olaraq tam uyuşma həyata keçirilmişdir. Bu, indi yalnız bəzi türk dillərində (məsələn, qırğız, yaqut) mühafizə edilmişdir.

Sonralar müxtəlif türk qəbilələrinin qarışmasına səbəb olmuş mürəkkəb etnogenetik proseslər nəticəsində bu iki tarixçə əsas türk dil birləşmələrindən (göytürk və qədim uyğur – Ə.R.) hər iki saitlənmə şəkilçilərindən tez-tez istifadə edən müasir q a r ı ş ı q türk dilləri yaranmışdır»¹.

Daha sonra A.N.Kononov yazır: «Deyilənlər türk dillərinin tarixi təsnifatının əsasına mühüm bir ünsür daxil etməyə imkan verir: affiksəl morfevlərin saitlənmə xarakteri.

Bu əlamətə görə prototürk vəziyyəti iki müxtəlifliklə təmsil edilmişdir:

a (ə, o, ö)-dil.

ı (i, u, ü)-dil.

a-dilən səciyyəvi nümayəndələri türkütlər (onların əsas nüvəsi oğuzlar idi), arqu, qırpaqlar, çigillər və müasir çuvaşlar, habelə (qismən) yaqutlardır; *ı*-dilən nümayəndələri qədim uyğur dili və müasir türk dillərinin böyük əksəriyyətidir.

Müasir türk dillərində bu iki əlamət eyni bir dildə müşahidə edilir. Bu, həmin iki təsnifat əlamətinin daşıyıcılarının türk qəbilələrinin tez-tez baş verən birləşmə və bölünməsində ifadə edilən mürəkkəb tarixi qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsidir.

a-dili və *ı*-dili arasında ən aydın fərqlər aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər:

a - dil		ı - dil
	Hal şəkilçiləri	
Təsirlik hal	- a	-ı

¹ A.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 36-37.

	-a~na	-i~ni
Çıxışlıq hal	-dan	-dın
İstiqamət halı	-ra	-rı
Yiyəlik hal	-ā n, -nā n	ıñ (-in) ~ -nıñ (-nm)

Cəm

-lar		-lır
Xəbərlik şəkilçiləri		
I шяхс тѣк	-ам	-ım
(Azərbaycan almış -am, alır-am)		(türk almış-ım, alır-ım)

Müqayisə et: çuvaş dilinin xəbərlik şəkilçisində «birləşdirici» sait kimi ä, ě çıxış edir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri

I вѣ II шяхс тѣк	-ам, -аң	-ım, -ıң
(kol-am «qolum», kol-añ «qolun»)		(kol-ım id, kol-ıñ id)
III шяхс тѣк	-а, -га	-ı, -sı
(yakut ata «atı», ağata «atası»)		(at-ı, ağa-sı)

	Gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri
-ğa(y)	-ğu(y)

	Keçmiş zaman feli sifət şəkilçiləri
-ğan, -kan	-ğın, -kın

	İndiki zaman feli sifət şəkilçiləri
-ğar, -kar	-ğır, -kır

	Feli bağlama şəkilçiləri
-a	-ı
-ap	-ıp
-ap (yakut)	-(y) ın

Felin intensivlik forması şəkilçiləri

-a, -a	-ı, -i, -u, -ü
-kala	-kıla

Qəti (şühudi) keçmiş zaman şəkilçiləri

II шяхс тѣк	-там, -дам	-tım, -dım
(bar-dam «getdim»)		(bar/dım/-dım id)
I шяхс ъям	-тамаз, -дамаз	-tımız, -dimiz

Müqayisə et: uyğurca (dialektlər -dok, -dök: kal-dok/-duk)

Adlardan fel yaradan şəkilçilər

-ла	-lı
(tum-la «soyutmaq»)	(tom-lı-id)

Topluluq şəkilçiləri

-lak	-lık (-ly)
------	------------

Abessiv-privativ şəkilçiləri

-sar (çuvaş)	-sız
--------------	------

Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər

-la(ğ)	-liğ
(körk-lə «gözəl»)	(kork-lü (g) id)

Müasir türk dillərində tez-tez istifadə edilən paralel (geniş ~ dar) saitlənmə olan şəkilçilər sırasına -ar ~ -ır, -al ~ -ıl, -kalu ~ kılı, -şa ~ sı feldüzəldən şəkilçilər; -aş ~ -ış, -at ~ it, -kar ~ -kir, -dar ~ -dır və s. felin məna növünü düzəldən şəkilçilər; -kança ~ -kınça və s. feli bağlama düzəldən şəkilçilər: -çak ~ -çık, çığaz ~ -çağız kiçiltmə-əzizləmə şəkilçilər və s. aid edilir.

Paralel saitlənmə əsasında olan söz və formaların siyahısını, məsələn, -ğalak ~ -ğuluk, -tağ ~ -tığ, -ğalak ~ -ğuluk, -sa ~ -sı tipli formaları daxil etməklə davam etdirmək olardı.

Brəhmi yazısı abidələrində, yakut və qırğız dillərində, Altayın türk dillərində, salar, sarı-uyğur dillərində ayrı-ayrı hallarda və türk dilinin Anadolu dialektlərində a>o, ä>ö səs dəyiş-

məsi qeydə alınmışdır: tolo «dolu», elorf «oturur», odon «odun», ököz «öküz».

Yuxarıda deyildiyi kimi TRA (türk run abidələrinin – Ə.R) dili türk dillərinin oğuz və uyğur qrupunun əsas morfoloji ünsürlərinin birləşməsindən ibarətdir. 745-ci ildən xeyli əvvəl, yəni uyğurların Şərqi xaqanlığını işğal etməsindən əvvəl uyğurlar onun köklü tərkibinə, yəni əsas etnik ünsürü oğuzlar olan türkütlərə əhəmiyyətli dərəcədə mədəni təsir göstərirdilər.

Oğuzlar (Pritsaka görə, türkütlər) adı altında məşhur olan qəbilələr birliyi və uyğurlar adı altında birləşən qəbilələr türk dillərinin təsnifi nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif qruplara mənsubdur: oğuzlar (və kıpçaklar) *y*-dilin (*ayak* «ayaq», *koy* «qoymaq»), uyğurlar *d*-dilin (*adak*, *kod-*), qırğızlar *z*-dilin (*azak*, *koz-*) daşıyıcılarıdır. Bundan başqa, oğuzların və uyğurların dili morfoloji göstəricilərə görə də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buna baxmayaraq TRA dili hansısa vəhdəti təcəssüm etdirir və ayrı-ayrı hallarda yuxarıda adları çəkilən hər iki dilə xas olan fonetik-morfoloji variasiyalara imkan verən dialektüstü ədəbi standart kimi bu hibridin uzun müddətli fəaliyyətinin məhsuludur; mövqeli və ya fonetik şəraitdən asılı olmayan fonetik hadisələr onlara aiddir: *i~e*, *s~ş*, *ş~s*, *lt~ld*, *rt~rd*, *nt~nd*, *nk~nq*, *b~m* paralel işlənmələri.

Türkoqların çoxunu belə bir problem maraqlandırır – o vaxtkı ərazi dialektləri run abidələrində öz əksini nə dərəcədə tapmışdır?

Şərqi və Qərbi xaqanlıqların (VI-VIII yüzilliklər) tərkibinə daxil olan türk qəbilələri, habelə VIII-IX yüzilliklərdə Cənubi Sibir və Orta Asiyada məskunlaşmış türkdilli qəbilələr eyni dərəcədə tez birləşən və tez-cə də parçalanan zəif hərbi-siyasi birləşmələrdən ibarət idi.

Türk dillərini daşıyanların mövcudluğunun belə tarixi şəraitində vahid danışq qədim türk dili haqda söhbət belə ola bilməz. TRA mətnlərində təzahür edən yuxarıda göstərdiyimiz fonetik-morfoloji məlumatlara əsasən iki ən qədim türk dilinin

– oğuz (türküt) və uyğur dillərinin kifayət qədər aydın hədd-ulanmasını demək lazımdır.

TRA dilinin əsası, onun müəyyənədi fonetik-morfoloji əlaməti kimi oğuz (türküt) substratı çıxış edir ki, ayrı-ayrı morfoloji göstəricilərdə ifadə edilmiş uyğur ünsürləri onun üzərinə yüngül qat kimi çəkilmişdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bir halda ki oğuz (türküt) dilinin səciyyəvi əlaməti şəkilçilərdə geniş saitlərin mövcudluğu-
dur, onda, deməli, TRA-nı transkripsiya edəndə (hər halda bütün Orxon abidələri üçün!), O.Pritsak və Q.Dörfer etdiyi kimi, bunu ciddi nəzərə almaq zəruridir.

Lakin TRA-dan hansının geniş saitlənməni saxladığını, onlardan hansının dar saitləndiyini tam aydınlığı ilə müəyyən-
ləşdirməyin çətin olduğunu nəzərə alaraq biz TRA-nın ə n ə -
n ə v i transkripsiyasını qəbul etməyə məcbur olduq.

Qrammatik tədqiqatlar məqsədi üçün abidələrin morfoloji quruluşunda bəzi fərqlər mənfə fakt deyil, bəlkə də əksinə, müsbət faktdır, belə ki, morfologiyanın qeyri-sabit olması sabitləşməmiş normalı dillərin yazılı – ədəbi formalarının yüngülcə məruz qaldığı dialekt təsirlərindən VII-IX yüzilliklərdə xeyli dərəcədə asılı olan qədim türk yazılı – ədəbi dilinin vəziyyətinin həqiqi mənzərəsini əks etdirir.

Hətta Kül tigin şərəfinə monument və Tonyukuk abidəsi kimi iki eyni zamanda yaradılmış abidə tam aydınlığı ilə şahidlik edir ki, bu parlaq tarixi xronikanın müəllifləri iki qədim türk dialektinin daşıyıcıları olmuşlar: onlardan birincisi, şahzadə Yoliğ tigin dili oğuz-uyğur tipi olan hakim aşina qəbiləsinə mənsub olmuşdur; ikincisi, Tonyukuk, görünür, xalis oğuz (türküt) tipli dildə danışan aşidə qəbiləsini təmsil etmişdir.

Türk run abidələri dilinin xarakteri haqqındakı bu özünəməxsus müzakirəyə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, Yenisey, Orxon, Orta Asiya kitabələrinin qrafemi bir-birindən kifayət qədər fərqlənir, lakin qrafem fərqləri abidələrin fonetik-qrammatik quruluşunda o qədər də əhəmiyyətli fərqlərlə müşayiət edilmir. Buna görə də, türk run abidələrinin qram-

matikasını daha ətraflı işıqlandırmaq naminə onları qədim türk və qədim uyğur (run yazısı) abidələrinə bölmədən bütün (və ya təxminən bütün) qədim türk run abidələrinin faktik materialından istifadə etmək lazımdır, lakin eyni zamanda, əgər müəyyən etmək mümkün olarsa, onlardakı fərqləri də göstərmək lazımdır»¹.

Mən burada O.Pritsak və A.N.Kononovun göytürk abidələri dilinə verdikləri təsnifat üzərində ona görə bu qədər geniş dayandım ki, hər iki müəllifin fikri oxucu üçün maraqlı ola bilərdi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, mən onlarla razıyam. Məsələn, A.N.Kononovun V.V.Radlova istinadən söylədiyi geniş və dar saitlənmə haqqında söylədikləri özü-özünə maraqlı olsa da (təxminən eyni fikri O.Pritsak da söyləyir), bir sıra hallarda göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilindəki faktlarla düz gəlmir. Məsələn, A.N.Kononov iddia edir ki, göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyası geniş saitlənmə ilə əmələ gəlir (*kolam* «qolum», *kolaŋ* «qolun» *kola* «qolu»), halbuki göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisində dar sait işlənir (*kolım, kolıŋ, kolı*). Yaxud şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin *-tam, -dam; -ta-maz, -damaz* şəklində olması da (*kəltəm, kəltəməz*) həqiqətə uyğun deyil, göytürk dilində şühudi keçmiş zaman *-tım, -dım; -tımız, -dımız* şəkilçisi ilə düzəlir (*kəltim* «gəldim», *kəltimiz* «gəldik»). Eyni sözləri ikinci və üçüncü şəxslərin şəkilçisi haqqında da demək olar. Ümumiyyətlə, şühudi keçmiş zaman şəkilçisində geniş saitlər işlənir. Gələcək zaman, keçmiş zaman və indiki zaman feli sifət şəkilçiləri haqqında yazılanların da göytürk dilinə aidliyi yoxdur. Göytürk dilində təkcə *-a* feli bağlama şəkilçisinin işlənməsi də düz deyildir; göytürk dilində feli bağlama bir-birindən fərqlənən iki *-a, -ə* və *-i, -ı, -u, -ü* şəkilçiləri ilə düzəlir. Kül tigin abidəsinin müəllifi Yolğ tiginin mənsub olduğu aşına qəbiləsinin uydurulmuş oğuz-uyğur dilində, Tonyukukun mənsub olduğu aşıda qəbiləsinin isə xalis oğuz (türküt) dilində danışması da elmi həqiqətə uyğun deyildir.

¹ А.Н.Конов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 37-41.

Ayrı-ayrı müəlliflərin fikirləri üzərində müfəssəl dayanmağımın səbəb budur ki, oxucu da bu haqda fikirləşsin, həqiqətin harada olduğunu tapsın.

Qədim türk abidələrinin dili oğuz və uyğur türk dilləri qrupunun morfoloji ünsürlərinin birləşməsinə özündə əks etdirir. Bu ondan irəli gəlir ki, uyğurlar hələ 745-ci ildə Şərqi Türk xaqanlığını istila etməzdən əvvəl də Şərqi Türk xaqanlığının tərkibinə daxil idi, türküt ittifaqının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi və ittifaqın dil və mədəniyyətinin yaranmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərirdilər. Lakin bununla belə oğuzlar və uyğurlar adı ilə məlum olan qəbilə birləşmələri türk dillərinin təsnifi baxımından müxtəlif qruplara aiddir: oğuzlar *y* – dilə (*ayak*), uyğurlar *d* – dilə (*adak*), qırğızlar *z* – dilə (*azak*) mənsubdur. Bütün bunlara baxmayaraq, göytürk abidələrinin dilinə bu iki dilin (oğuz və uyğur) hibridindən yaranmış dialekt-üstü ədəbi standart (dil) kimi baxmaq lazımdır. Lakin onu da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyildir ki, bu dil abidələrin mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bəzi fonetik-qrammatik variationalara yol verir. Qədim türk abidələri dilinin əsasını, onun müəyyənləşdirici fonetik-morfoloji əlamətlərini oğuz (göytürk) substratı təşkil edir, bir sıra hallarda isə uyğur dilinin morfoloji əlamətləri ona əlavə olunur.

Nəhayət, yekun kimi bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Orxon, Yenisey və Orta Asiya abidələri qrafik baxımdan birbirindən fərqlənir, lakin ən böyük qrafik fərqlər qədim türk abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunda da bir əhəmiyyətli fərqlə müşayiət olunmur. Buna görə də (şerti də olsa) göytürk əlifbası ilə yazılmış həm qədim türk, həm də qədim uyğur abidələrinin dilinə bir ədəbi dil kimi baxmaq olar.

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN LORALLAŞDIRILMASI

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır. Ayrı-ayrı ərazilərdə tapılan abidələrdə həm qrafika, həm də dil baxımın-

dan müəyyən qədər fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlər abidələrin müəlliflərinin fərdi xüsusiyyətlərindən əlavə, abidənin özünün hansı türk qəbiləsinə mənsubluğundan da irəli gəlir. Abidələrin həm qrafik xüsusiyyətlərini, həm də ayrı-ayrı abidələrin dilində leksik və qrammatik fərqləri başa düşmək üçün abidələri tapıldığı yerlər üzrə qruplaşdırmaq lazımdır.

ORXON ABİDƏLƏRİ

1. **Ongin abidəsi.** Bu, göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən ən zəif öyrənilmiş və ən mübahisəlisidir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı (Orxon çayının qoludur) hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan və Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağı yaxınlığında N.M.Yadrinsev tərəfindən tapılmışdır. Abidə ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov tərəfindən (alman dilində) nəşr edilmişdir. Sonralar abidənin mətnini və onun tərcüməsini H.N.Orkun (türk dilində), S.Y.Malov (rus dilində), T.Tekin (ingilis dilində), C.Klauson (ingilis dilində), E.Triyarski (alman dilində), Ə.Ə.Rəcəbov (Azərbaycan dilində) nəşr etdirmişlər. Abidənin kimin tərəfindən və kimə qoyulduğu indi də mübahisəlidir. Tədqiqatçıların böyük bir qismi, o cümlədən V.V.Radlov, S.Y.Malov, A.Bernştam belə hesab edirlər ki, abidəni İltəris xaqanın kiçik qardaşı, İltəris xaqandan sonra taxta oturmuş Kapağan xaqan böyük qardaşı İltəris xaqanın şərəfinə qoymuşdur (bəzi tədqiqatçılar buraya İltəris xaqanın arvadı İlbilgə xatunu da əlavə edirlər, yəni abidə İltəris xaqan və İlbilgə xatunun şərəfinə qoyulmuşdur). Tədqiqatçıların bəziləri abidənin həтта heç kimə məlum olmayan Taçam adlı bir bəyin şərəfinə qoyulduğunu iddia edirlər. Tədqiqatçılardan təkcə iki nəfər – T.Tekin və C.Klauson həqiqətə yaxın bir fikir söyləyirlər. Onların fikrincə, abidə İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən və ya onun özünə qoyulmuşdur. Abidənin qoyulması tarixi haqqında da fikir birliyi yoxdur. Məsələn, S.Y.Malov yazır ki, Orxon abidəsi təxminən 690-706-cı illər arasında, A.N.Kononovun yazdığına görə isə 700-716-cı illər arasında qoyulmuşdur. Mən Ongin abidəsinin tədqiqinə iki məqalə həsr etmişəm: 1) «Ongin abidəsi və «kapa-

ğan» sözü haqqında», ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №6, s.79-85; 2) «Ongin abidəsi haqqında», «Советская тюркология» jurnalı, 1970, №2, s.33-43. Bundan başqa «Orxon-Yenisey abidələri» (1993, s.43-50) kitabında da bu məsələyə geniş giriş inəqaləsi həsr etmişəm. Bu yazılarda mən sübut etmişəm ki, Orxon abidəsi İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğanın şərəfinə qoyulmuşdur. Abidənin qoyulduğu tarixi mən də dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişəm. Məsələ burasındadır ki, mən abidənin özünü görməmişəm. Abidənin S.Y.Malov tərəfindən nəşr edilmiş foto-şəklində onun lüi yıl (əjdaha ili), C.Klauson tərəfindən nəşr edilmiş foto-şəklində isə koŷ yılda (qoyun ili) qoyulduğu göstərilir. Əgər S.Y.Malovun nəşr etdiyi foto-şəkil həqiqətə uyğundursa, onda Ongin abidəsi 692-ci ildə, yox əgər C.Klausonun nəşr etdiyi foto-şəkil həqiqətə uyğundursa, onda Ongin abidəsi 689-cu ildə qoyulmuşdur.

Paleoqrafiyası və dilinə görə Ongin abidəsi Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinə yaxındır, lakin həm paleoqrafiyasına, həm də dil xüsusiyyətlərinə görə onlardan, nisbətən, köhnədir.

2. **Kültigin şərəfinə qoyulmuş abidə.** Abidə ikinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın kiçik oğlu, məşhur türk sərkərdəsi, yenilməz bahadır Kül tiginin (685-ci ildə anadan olmuş, 27 fevral 731-ci ildə vəfat etmiş, 1 noyabr 731-ci ildə dəfn edilmişdir) şərəfinə qoyulmuşdur. Abidənin mətni yazılmış daş 1 avqust 732-ci ildə qoyulmuş, 733-cü ilin sonunda hazır olmuşdur. Kül tigin abidəsi 1889-cu ildə rus alimi N.M.Yadrinsev tərəfindən Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda, Orxon çayı hövzəsində – onun qolları Tola və Hola çayları arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tzsu budda monastrından 60 km şimalda, Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Uqiy nor gölündən 25 km cənubda, Karabalqasun şəhərinin xarabalıqlarından 40 km qərbdə tapılmışdır. Abidə üst hissəsi kəsik piramida şəklindədir. Boz mərmerdən olan piramidanın iki üzü enli, iki üzü dardır. Enli üzlərdən biri Çin heroqlifləri ilə Çin dilində, qalan üç üzü göytrük əlifbası ilə türk dilində Kül tiginin böyük qardaşı ulu türk hökmdarı Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır.

Türk mətninin müəllifi «Kül tiginin kiçik qohumu», Bilgə xaqandan sonra türk taxtında oturmuş Yoluğ tigidir. Abidənin nəşri ilk dəfə 1894-cü ildə V.V.Radlov tərəfindən (alman dilində) həyata keçirilmişdir. Kül tigin abidəsinin indiyədək ən yaxşı tarixi-filoloji tədqiqi P.M.Melioranski tərəfindən onun magistrlik dissertasiyasında həyata keçirilmişdir; bu dissertasiya 1899-cu ildə «Kül tigin şərəfinə abidə» adı ilə nəşr edilmişdir. Bu abidənin rusca yeni nəşri 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən edilmişdir. Kül tigin abidəsi 1936-cı ildə ilk dəfə H.N.Orkun tərəfindən türk dilində nəşr edilmişdir. Sonralar Mühərrəm Ergin də onu türk dilində dəfələrlə nəşr etdirmişdir. Daha sonra Tələt Təkin Kül tigin abidəsini ingilis dilində nəşr edir. Kül tigin abidəsi Azərbaycan dilində göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümədə ilk dəfə Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov tərəfindən 1976-cı ildə həyata keçirilmişdir. Mən bu abidəni 1993-cü ildə göytürk əlifbası ilə mətn, giriş, transkripsiya, tərcümə, izahlar və lüğət şəklində nəşr etdirmişəm. Bundan başqa Kül tiginin şəxsiyyətinə, Kül tigin abidəsinə həsr edilmiş bir neçə məqaləm də nəşr edilmişdir.

Göytürk dilinin araşdırılmasına həsr edilmiş dörd kitabın (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) dördündə də Kül tigin abidəsinin dil faktlarından daha çox istifadə edilmişdir.

3. Bilgə xaqan abidəsi. Bu, ikinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşı, 716-734-cü illərdə ulu xaqan olmuş Bilgə xaqanın (683-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə, yəni it ili doqquzuncu ayının 26-da vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) şərəfinə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tigin abidəsinin yaxınlığında, ondan bir qədər cənub-şərqdədir. Abidə Kül tigin abidəsi ilə eyni vaxtda – 1889-cu ildə N.M.Yadrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqan abidəsi Kül tigin abidəsi ilə birlikdə Koşo-Saydam abidələri adlanır. Bu abidə ilk dəfə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən 1897-ci ildə «Orxon ekspediyası əsərlərinin toplusu, IV» nəşr edilmişdir. Topluda hər iki Koşo-Saydam abidəsinin V.V.Radlov tərəfindən təsviri verilir. P.M.Melioranski isə mətn, rüs dilinə tərcümə, habelə abidələrin göytürk əlifbası ilə yeddi cədvəlinin müəllifidir.

Bilgə xaqan abidəsinin rus dilində nəşri - mətn, transkripsiya və rus dilinə tərcümə şəklində – S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə nəşr edilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə Bilgə xaqan abidəsini mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəklində nəşr etmişdir. Abidəni ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində 1968-ci ildə Tələt Təkin nəşr etmişdir. Abidənin mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəklində nəşri dəfələrlə Mühərrəm Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində ilk dəfə göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov nəşr etmişdir. Bundan başqa onun Bilgə xaqan abidəsi haqqında və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri aşına qəbiləsinə məxsusdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır. Mənim göytürk dilinin quruluşuna həsr etdiyim əsərlərimdə, Kül tigin abidəsi əsas olmaqla, ən çox bu üç abidədən istifadə edilir. İstifadə intensivliyinə görə bu üç abidədən sonra Tonyukuk abidəsi gəlir.

4. Tonyukuk abidəsi. Türk xaqanları İltəris, Kapağan və Bilgə xaqan aşına qəbiləsinə mənsub olmuşlar. Tonyukuk isə aşidə qəbiləsinə mənsubdur. O, yuxarıda adını çəkdiyim üç xaqanın ayğuşusu, yəni baş məsləhətçisi, ərəblərin dili ilə desək, baş vəziri olmuşdur. O, türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən və qoşun sərkərdələrindən biri olmuşdur. Abidənin özündə də göstəriləyi kimi, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, deməli, dövrünün savadlı adamlarından biri olmuş, sonralar düşmənlərə qarşı uğurlu döyüşlərdə və bütövlükdə xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Tonyukuk abidəsinin qoyulma tarixi mübahisəlidir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidə təxminən 716-cı ildə qoyulmuşdur. V.Tomsen abidənin 725-ci ildə, A.N.Kononov isə 712-716-cı illər arasında qoyulduğunu söyləyir. A.N.Kononovun göstərdiyi tarixi heç cür qəbul etmək olmaz. Tonyukuk abidəsi 716-cı ilə qədər, yəni Tonyukuk Kül tigin tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılana qədər heç cür qoyula bilməzdi, çünki bu dövr onun şöhrət və qüdrətinin zenit vaxtıdır və

şikayətlənməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Tonyukuk abidəsi isə, bir növ, «şikayətnamədir». İkincisi, 716-cı ildə Kapağan xaqan hələ sağ idi, hətta Çin mənbələrinin yazdığına görə, qocalıqda bir qədər çilgınləşmiş, qəddarlaşmışdı. İnanmaq olmur ki, Kapağan xaqanın hakimiyyətinin məhz bu dövründə Tonyukuk ona müraciət edərək belə sözləri yaza idi: «...İltəris xaqan qazanmasaydı, o olmasaydı, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasaydım, mən olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqlı. İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır» (T 59-61).

Tonyukuk abidəsi məşhur səyyah Dmitri Aleksandroviç Klements (1848-1914) arvadı Yelizaveta Nikolayevna Klements (1853/54 - 1914) tərəfindən 1897-ci ildə Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərindən 66 km cənub-şərqdə Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının (Orxon çayının qoludur) sağ sahilində, Bayın-Tsokto adlanan yerdə tapılmışdır. Abidə məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel şəkildə bir-birindən bir neçə metr aralı yerə basdırılmışdır. Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm-dir, üzərində 35 sətirlik yazı vardır, ikinci daşın hündürlüyü 1m 60 sm-dir, üzərində 27 sətirlik (36-62-ci sətirlər) yazı vardır. V.V.Radlov 17-ci sətirlə 18-ci sətir arasında daha bir sətirin işləndiyini söyləyir və onu nöqtələrlə işarə edir. Lakin digər tədqiqatçılar bu sətiri göstərmirlər. H.N.Orkun yazır ki, Tonyukuk abidəsinin 18-ci sətirinə qədər İltəris xaqandan, oradan 48-ci sətirinə qədər Kapağan xaqandan, sonrakı mətn Tonyukukun özündən bəhs edir.

1898-ci ildə Tonyukuk abidəsinin estampajı və fotosurəti çıxarılmışdır. Bunların əsasında 1899-cu ildə V.V.Radlov onu alman dilinə tərcümədə (mətn, transkripsiya, qeydlər və lüğətlə birlikdə) nəşr etmişdir (Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge). Sonra bu abidə Kül tigin, Bilgə xaqan və digər abidələrlə birlikdə V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar Q.Ramstedt (1909), B.Y.Vladimirtsev (1925), P.Aalto (1957), Y.İ.Ubryatova və V.M.Nadelyayev Tonyukuk abidəsi

üzərində tədqiqat işi aparmışlar. 1951-ci ildə S.Y.Malov Tonyukuk abidəsinə təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr etmişdir. Tonyukuk abidəsinə türk dilində ilk dəfə mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəkildə Türkiyədə bu abidələrin məşhur tədqiqatçısı H.N.Orkun nəşr etmişdir. Digər türk tədqiqatçısı Mühərrəm Ergin də Tonyukuk abidəsinə bir neçə dəfə nəşr etmişdir. Azərbaycanda Tonyukuk abidəsinin ilk nəşri 1976-cı ildə A.M.Məhərrəmov və Ə.C.Şükürov tərəfindən həyata keçirilmişdir. Mən Tonyukuk abidəsinə 1993-cü ildə («Orxon-Yenisey abidələri») nəşr etmişəm və mətbuatda Tonyukukun şəxsiyyəti haqqında ayrıca məqalə çap etdirmişəm.

Tonyukuk abidəsi bir sıra səbəblərdən həm dilçi, həm də tarixçi üçün maraqlıdır. Abidə tarixçi üçün ona görə maraqlıdır ki, abidənin mətnini Tonyukuk özü yazmışdır (yaxud onun dilindən yazılmışdır), öz gözləri ilə gördüyü, özünün şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri təsvir etmişdir. Memuar ədəbiyyatında təsvirdə məlum subyektivizmi çıxsaq, Tonyukuk abidəsi tarixçi üçün əvəzsiz ilkin mənbədir. Dilçi üçün isə bu abidənin qiyməti o qədər böyükdür ki, onu qiymətləndirmək mümkün deyildir. Əvvələn, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri aşına qəbiləsinə, Tonyukuk abidəsi isə aşidə qəbiləsinə mənsub olduğu üçün həmin abidələrlə bu abidənin dili arasındakı fərqi (fərqləri) araşdırmaq üçün dilçinin əlinə nadir imkan düşür. İkincisi, Tonyukuk dövrünün ən savadlı türklərindən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Onun özünün yazdığına görə, o, Çin elində təhsil və təlim-tərbiyə almışdır (T 1). Tonyukuk Çin salnamələrində Yuançjən (hər iki söz, tədqiqatçıların fikrincə, *inci* deməkdir) adı ilə məşhurdur. Buradan da abidənin dilinin ikinci məziyyəti meydana çıxır: abidəni Tonyukukun özünün yazmasından, yaxud onun diktəsi ilə abidə mətninin başqası tərəfindən yazılmasından asılı olmayaraq, Tonyukuk abidəsi həmin dövr türk ziyalısının, daha doğrusu, aşidə qəbiləsindən çıxmış türk ziyalısının şifahi nitqinin nadir nümunəsidir. Deməli, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin dili aşına qəbiləsinin dialekti, Tonyukuk abidəsinin dili isə aşidə qəbiləsinin dialekti kimi dilçinin diqqətini cəlb edə bilər. Üçüncüsü, bildiyimiz kimi, Kül tigin və Bilgə xaqan abidə-

lərinin müəllifi Yoliğ tigidir. Abidələrin mətninin dil və üslubundan məlum olur ki, Yoliğ tigin də dövrünün mükəmməl təhsil almış ziyalılarından biri olmuşdur. Yoliğ tiginin dili o dövr türk ədəbi dilinin ən mükəmməl üslubunu – türk yazılı ədəbi dili üslubunu əks etdirir. Tonyukuk abidəsinin dili isə türk şifahi dilinin (üslubunun) nümunəsidir. Bu baxımdan da Tonyukuk abidəsi dilçi-tədqiqatçıda maraqlıdır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidələrin mətnlərində tez-tez işlənən və Tonyukukun da öz adı üçün təyin, yaxud epitet kimi işlətdiyi «bilgə» sözü «idarə edən, hökmdar» (rus dilində iki söz işlədilir: «правитель» və «правлящий») mənasını ifadə edir. Rus türkoloqlarından A.N.Kononov bu fikri ən qızgın müdafiə edənlərdən biridir. Mən göytürk dilindəki *bilgə* sözünün «idarə edən, hökmdar» kimi tərcümə edilməsi ilə razılaşmıram. 1. Bu sözün kökü *bil* «bilmək» felidir, *-gə* morfemi müasir Azərbaycan dilindəki *-ici* sözdüzəldici şəkilçisinə uyğun gəlir. Göytürk dilinin *bilgə* sözü Azərbaycan dilinin *bilici* və ya ərəb dilindən alınmış *müdrük* sözünə uyğun gəlir; birinci sözə həm məna, həm də şəkilcə, ikinci sözə mənacə uyğundur. 2. *Bilgə* sözü göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində tez-tez *kağan* «xaqan» sözündən əvvəl işlənir. A.N.Kononov bu söz birləşməsinə «правлящий каган», yəni «idarə edən xaqan» kimi tərcümə etməyi təklif edir. Mənim üçün bir məsələ qaralıq qalır: görən, göytürk dövlətində idarə etməyən xaqan da olmuşdurmu? Əlbəttə, məntiqsiz tərcümə alınır. Bu söz birləşməsinə Azərbaycan dilinə «bilici xaqan» və ya «müdrük xaqan» kimi tərcümə etmək lazımdır. 3. *Bilgə* sözü göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində xaqan olmayan şəxslərin adının qabağında da təyin kimi işlədilir: Ongin abidəsində bu sözə altı dəfə, Kül tigin abidəsində beş dəfə, Bilgə xaqan abidəsində bir dəfə, Tonyukuk abidəsində on altı dəfə, Küli çor abidəsində yeddi dəfə və s. rast gəlmək olur; Yenisey abidələrində də (məsələn, 13, 24, 32 və 43-cü abidələrdə) bu sözün işləndiyini görürük. Məsələn, Ongin abidəsində *bilgə* sözü iki dəfə *kağan* (xaqan), iki dəfə *Taçam*, bir dəfə *İşbara Tamğan Tarkan* sözləri

ilə, bir dəfə isə *bilgə külig ər* (*külig ər «məşhur igid»*) şəklində işlənir. Fərz edək ki, xaqan doğrudan da idarə edən, hökmdardır, onda bəs qalan dörd hal necə olsun? Axırını birləşmədə isə lap güllüncə məna alınır: «idarə edən (hökmdar) məşhur igid». Tonyukuk abidəsi bu cümlə ilə başlanır: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç iliyə kalıntım* (T 1). Görəsən, Tonyukuk kimi və ya nəyi idarə edirdi? Təbii ki, türk dövlətini idarə etmirdi. Onun vəzir olduğu dövrdə türk xaqanlığının hökmdarı, padşahı, xaqanı (istədiyini seç) əvvəlcə İltəris, sonra ardıcıl surətdə Kapağan və Bilgə xaqan olmuşdur. Onda belə çıxır ki, Tonyukuk bu xaqanları idarə etmişdir. Abidənin bütün mətni boyu Tonyukuk istər İltəris xaqanı, istərsə Kapağan xaqanın adının qabağında, bir dəfə də olsun, *bilgə* sözü işlətmir, öz adının qabağında isə bu təyini on altı dəfə işlədir. Ən zəif, iradəsiz xaqan belə razı olmazdı ki, vəzir onların dövləti idarə etməməsini, dövləti özünün idarə etməsini dəfələrlə onların üzünə desin. Xatırladım ki, adlarını çəkdiyim xaqanların üçü də təkcə taxt-tac sahibi, sadəcə başında tac gəzdirib taxtda oturan xaqanlar olmamış, öz dövrlərinin ərənlərindən olmuşlar.

Bütün bunları nəzərə alıb mən bu nəticəyə gəlirəm ki, göytürk dilindəki *bilgə* sözünü (nəzərə almaq lazımdır ki, göytürk dilində *ögə* sözü də *-gə* sözdüzəldici şəkilçisi ilə əmələ gəlir) Azərbaycan dilinə türk mənşəli *bilici* və ya onun sinonimi ərəb mənşəli *müdrük* sözü ilə tərcümə etmək lazımdır. Rus dilinə tərcüməyə gəlincə, əvvələn, bu, rus türkoloqlarının öz işidir, ikincisi, mənəcə, bu sözün rus dilinə gah *правитель*, gah *правлящий*, gah da *мудрый* kimi tərcümə edilməsinə ehtiyac yoxdur, ərəb mənşəli *мудрый* sözü rus dili üçün göytürk dilinin *bilgə* sözünün mənasını tam əhatə edir.

5. Kuli Çor abidəsi. Bu abidəni 1912-ci ildə polyak tədqiqatçısı V.L.Kotviç (1872-1944) Ulan-Batordan cənub-qərbdə İhe-Huşotu vadisində tapmışdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar onu tapıldığı yerin adı ilə İhe-Huşotu abidəsi də adlandırırlar. Abidəni ilk dəfə rus alimi A.N.Samoyloviç oxuyub fransız dilinə tərcümə etmişdir. 1936-cı ildə H.N.Orkun bu abidəni türk dilində, 1959-cu ildə S.Y.Malov rus dilində, 1971-ci ildə

C.Klauson və E.Triyarski ingilis dilində, 1968-ci ildə T.Təkin ingilis dilində nəşr etmişlər. Küli çor abidəsini Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov nəşr etmişdir («Orxon-Yenisey abidələri», Bakı, 1993). V.L.Kotviç məqaləsində Küli çor abidəsinin tarixi əhəmiyyəti haqqında məlumat verir.

Küli çor abidəsi sadə üslubda yazılmışdır, lüğət tərkibi o qədər də zəngin deyildir. Təəssüf ki, göytürk əlifbası ilə dörd üzü də yazılmış daşın (hündürlüyü 190 sm, eni 61 sm, qalınlığı 16 sm-dir) bütün üzləri aşınmış, tərəflərdən birindəki yazı tamamilə pozulmuş, qalan üç tərəfdəki yazı isə çox zərər çəkmişdir. Abidənin müəllifi və kimin şərəfinə qoyulması haqqında heç yerdə məlumat verilmir, ancaq mətnin bir neçə yerində Küli çorun adı çəkilir. Məsələn: 11-ci sətirdə «Beş balıqda dörd süngüş süngüşdükdə Küli çor oplayu təgip bulğayu – Beş balıqda dörd döyüş keçirdikdə Küli çor hücum edib pərən-pərən edərək» və 14-cü sətirdə «Bilgə Küli çor tarduş bodunıg iti, ayu olurtı – müdrük Küli çor tarduş xalqini təşkil edərək oturdu». Bilgə xaqan abidəsində də (cənub üzü, 13-cü sətir) Küli çorun adı çəkilir: «Kisrə tarduş bəglər, Kül çor başlayu – Sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla». Ancaq burada *Küli* sözü *kül* şəklində yazılır, Kül çor tarduş bəylərinin rəhbəri kimi təqdim edilir. Hoyto-Təmir abidələrində də Beşbalıq şəhərinə hərbi yürüşlə əlaqədar Kuli çorun adını oxuyuruq. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, abidə İkinci Türk xaqanlığının ən görkəmli əyanlarından biri, İltəris xaqan, Kapağan xaqan, Bilgə xaqan və onların vəziri Tonyukukun (onların hamısının adı abidədə çəkilir, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrindən bizə məlum olan tabğaçlar, doqquz oğuzlar, kitaylar, tatabılar, karluklar və başqaları ilə döyüş səhnələri burada da qısa şəkildə təkrar edilir) irəli çəkdiyələri tarduş rəhbəri Küli çorun şərəfinə qoyulmuşdur. Küli çorun səksən il yaşadığını (3-cü sətir «uluğ Küli çor səkiz on yasap – ulu Küli çor səksən il yaşayıb...») nəzərə alsaq, bu mülahizə ilə razılaşmaq mümkündür. Lakin həmin məsələ ilə əlaqədar mənə aşağıdakı suallar şübhələndirir.

Birinci, qədim türk xaqanlığının ənənəsinə, yazılmamış qanunlarına görə, tarduşların şadı (rəhbəri) eyni zamanda vəliəhd

sayılırdı və xaqan vəfat etdikdə taxta o çıxırdı; deməli, tarduş şadı ya xaqanın kiçik qardaşı, ya da böyük oğlu olmalı idi. İkincisi, Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində tarduşların şadı Bilgə xaqan idi – bunu Bilgə xaqanın özü deyir: *Eçim kağan oturtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KTŞ 17). «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». Bu da məlumdur ki, Bilgə xaqan 19 il tarduşların şadı olmuşdur (bunu da özü deyir). Əgər belədirsə, onda həmin illərdə Küli çor hansı vəzifəni tuturdu? Ümumiyyətlə, bu illərdə tarduşların şadı məsələsi bir az dolaşıqdır. Tonyukuk abidəsindən məlum olur ki, Bilgə xaqanla eyni zamanda Kapağan xaqanın böyük oğlu İnəl xaqan da tarduşların şadı olmuşdur: *Su başı İnəl kağan tarduş şad barzun* (T 31). «Sərkərdə (qoşunbaşı) İnəl xaqan - tarduş şadı getsin». Lakin Küli çor abidəsinin bir neçə yerində Tonyukuk adının çəkilməsi Küli çorun onunla eyni vaxtda yaşadığını və şad vəzifəsi daşdığına bildirir.

Abidədə Küli çorun səksən il yaşadığı göstərilərsə də, öldüyü və dəfn edildiyi il haqqında məlumat verilmir. A.fon Qaben 10-cu Hoyto-Təmir abidəsinin birinci sətirindəki *biçin yıl* ifadəsinə əsasən Küli çorun 721-ci ildə (meymun ilində) Tabğaç (Çinə) qarşı hərbi yürüşdə həlak olduğunu söyləyir.

6. Moyun çor abidəsi. Bu abidə bəzən Bayan çor, bəzən də tapıldığı yerin adı ilə «Selenqa daşı» adlanır. Abidə Monqolustanın şimalında Selenqa (Sələnə) çayı və Şine-usu çayı yaxınlığında – Moğontu çayı, Şine-usu çayı və Örgötü dağı arasında 1909-cu ildə Q.İ.Ramstedtin başçılıq etdiyi fin ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Abidə ilk dəfə 1913-cü ildə Q.İ.Ramstedt tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun türk dilində (1936) və S.Y.Malov rus dilində (1959) nəşr etmişlər. Abidə Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən («Orxon-Yenisey abidələri», Bakı, 1993) nəşr edilmişdir.

Abidədə nə mətnin müəllifinin, nə də şərəfinə qoyulduğu şəxsin adı vardır. Lakin ilk sətirləri oxuyarkən görürük ki, həmin məchul şəxs «Teçridə bolmış il etmiş Bilgə kağan (MÇ 1) – Tanrıda (yaxud Tanrıdan) olmuş, el yaratmış müdrük xaqan» adlandı-

rılır. Qədim türk abidələrinin hamısında xaqanın bu sistemlə müşayiət olunduğunu nəzərə alsaq, abidənin kimin şərəfinə qoyulduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Ancaq abidənin beşinci sətirdəki «Kağım Kül bilgə kağan – Atam Kül Bilgə xaqan» ifadəsinə əsaslanan tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, şərəfinə abidə qoyulan şəxs uyğurların tarixində məşhur olan Kül Bilgənin oğludur. Çin qaynaqlarına görə, həmin şəxsin adı Moyun çordur. Abidənin 9-10-cu sətirlərində yazılan «Ozmuş tigin kan balmış. Koŷ yılka yorıdım... Ozmuş tiginig tutdım. Katunun anta altım – Ozmuş tigin xan olmuş. Qoyun ilində (743) qoşunla yürüdüm... Ozmuş tiginig tutdım. Xatununu onda aldım» cümlələri də bu abidənin Moyun çorun şərəfinə qoyulduğunu göstərir. Amma burada bir məsələ qaranlıq qalır: Çin qaynaqlarında uyğurlarla göytürklərin arasındakı müharibənin 744-cü ildə baş verdiyi, Ozmuş tiginin 744-cü ildə əsir tutulduğu göstərilir, abidə müəllifi isə bu hadisələrin 743-cü ildə baş verdiyini yazır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur. Burada da bir məsələyə diqqət yetirməyi lazım bilirəm. Moyun çor abidəsinin hələ ilk sətirlərində uyğurlarla göytürklər arasında gedən müharibədən, göytürklərin məğlubiyyətindən, onların xaqanı Ozmuş tiginin əsir tutulmasından danışılır. Bu hadisələr 744-cü ildə baş vermişdir. Deməli, Moyun çor abidəsi 744-cü ildən əvvəl qoyula bilməzdi. Abidənin daha sonralar qoyulduğunu 41, 43, 44-cü sətirlər də təsdiqləyir. Belə ki, 41-ci sətirdə basmilların və karlukların məhv edilməsindən və qoyun ilində (755) xaqanın yaylaqda olmasından, 43-cü sətirdə toyuq ilindən (757) və nəhayət, 44-cü sətirdə Selenqa çayı sahilində soğdalılar və tabğaclar (çinlilər) tərəfindən Baybalık şəhərinin salınmasından (756-757-ci illər) danışılır. Deməli, Moyun çor abidəsi 757-ci ildən də əvvəl qoyula bilməzdi. Buna görə də abidənin qoyulduğu tarixi xeyli daraldıb demək olar ki, Moyun çor abidəsi 757-759-cu illər arasında qoyulmuşdur.

Moyun çor abidəsinin dili Koşo-Saydam abidələrinin dilindən fərqlənir, lakin fərq o qədər də böyük deyildir.

S.Y.Malov Moyun çor abidəsi dilinin fel sistemi ilə «oğuz» abidələri dilinin fel sistemi arasında böyük fərq olduğunu söylə-

yir. Bu mülahizə ilə də razılaşmaq olmaz. S.Y.Malovu heyrətləndirən məsələlərdən biri də uyğur xaqanına qoyulmuş abidənin uyğur əlifbası ilə deyil, göytürk əlifbası ilə yazılmasıdır. Əslində burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Əvvələn, Moyun çor bu abidəni təkcə uyğurlar üçün qoymamışdı, o, qələbəsini, taxta oturmasını bütün Böyük çölə - bütün türk qəbilələrinə xəbər vermək istəyirdi. Böyük çöl isə uyğur əlifbası ilə tanış deyildi, göytürk əlifbasını isə yaxşı mənimsəmişdi. İkincisi, mənim indi şərti olaraq göytürk əlifbası adlandırdığım yazı təkcə göytürklərin deyildi, həmin dövrdə bütün türk dünyası bu əlifbadan istifadə edirdi. Bunu həmin əlifba ilə yazılmış abidələrin təkcə indiki Monqolustan ərazisində deyil, Sarı dənizdən Macarıstanadək, Şimal Buzlu okeanından Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılması da sübut edir. Üçüncüsü, İkinci Türk xaqanlığının mövcudluğu illərində türk qəbilə və tayfalarının çoxu, o cümlədən uyğurlar da kiçik fasilələrlə ya xaqanlığın vassalı olmuş, ya da tamamilə xaqanlığa birləşdirilmişdi. Deməli, bu qəbilələr arasında ümumi ədəbi dil də mövcud imiş. Təbii ki, istər Orxon abidələri, istərsə Moyun çor abidəsi həmin dildə yazılmışdır (doğrudur, bu abidələrin dilində hər bir qəbiləyə məxsus dialekt xüsusiyyətləri, fərdi dil vahidləri toxunulmaz qalmışdır). Dördüncüsü, türk xaqanlığının tərkibindəki qəbilələrin danışdığı dili ilə uyğur qəbilələrinin dili də, görünür, o vaxt bir-birinə çox yaxın imiş.

Tədqiqatçıların bir qisminin (E.Nəcib, Ə.R.Tenişev, A.N.Kononov və b.) haqlı olaraq yazdıqları kimi, VIII-XVIII yüzilliklərdə əksər türk xaqanlarının yaşadıkları ərazilərdə türki adlanan ümumi ədəbi dil işlənmişdir ki, bu ədəbi dildə ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər sahədə (Orta Asiya, Volqaboyu, Cənubi Qafqaz, Kiçik Asiya və s.) yaşayan ayrı-ayrı qəbilə və xalq dillərinin xüsusiyyətləri də özünü göstərmişdir. Əvvəllər Orxon abidələrində təsbit olunmuş bu ədəbi dil müəyyən dəyişikliklərlə uyğur abidələrində, sonralar Qaraxanilər dövründə yaranmış qaynaqlarda əks olunmuş, daha sonralar isə hər sahənin özünəməxsus ədəbi dili kimi ərsəyə gəlməyə başlasa da, onların hər biri ümumtürk xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlamışdır. Həm də Moyun çor abidəsi yazılanda, görünür, hələ göytürk əlifbası geniş iş-

lənirmiş. Dəfn kompleksinin tərkib hissəsi olan daşların üzərində yazmaq üçün də bu əlifba çox münasib idi. Bu mənada bu abidənin göytürk əlifbası ilə yazılması da, dilcə Orxon abidələrinə yaxın olması da təbiidir.

7. Terxin abidəsi. Bu abidəni 1957-ci ildə monqol arxeoloqu T.Dorjuren Terxin çayı vadisində (Xanqay dağlarının şimal-qərbində) çayın Terxin-Saqan-nor gölünə töküldüyü yerdən 12 km qərbdə, çaydan bir km şimalda və Tarbaqatay (şimali-qərbi Xanqay) dağının sıldırım yamaclarından iki km cənubda tapmışdır. Abidə, demək olar ki, tamamilə torpağın altında olmuş, təkcə təpəsi bir qədər görünmüşdür. Bu abidə bəzən tapıldığı yerin adı ilə Taryat abidəsi də adlanır. Abidənin öyrənilməsi ilə monqol alimləri M.Şinəxu və B.Bazilxan, rus alimi S.Q.Klyaştorı, türk alimi Tələt Təkin və qazax alimi Qubaydulla Aydarov məşğul olmuşlar. M.Şinəxu 1975-ci ildə abidəni nəşr edir, lakin abidənin oxusunda o, monqol dilinin leksika və qrammatikasına isnad etdiyi üçün onun oxusu və tərcüməsi çox qüsurudur. Abidəni S.Q.Klyaştorı 1980-ci ildə geniş şərh, transkripsiya və rus dilinə tərcümə ilə nəşr etmişdir.

Paleoqrafik baxımdan Terxin abidəsini göytürk əlifbası ilə yazılmış erkən qədim uyğur dövrünə aid etmək olar. Tarixcə bu abidə Moqon Şinə Usu (Moyun çor) və Sərvəy abidələri ilə bir dövrə düşür.

Terxin abidəsinin xronologiyası üzdədir. Mətnin əsas hissəsi Çin qaynaqlarında, adətən, Moyan-çjo (Bayan çor) adlandırılan Eletmiş Bilgə xaqanın (747-759) adından yazılmışdır. Abidənin müəllifi Eletmiş Bilgə xaqanın oğlu Bilgə Kutluğ tarkan sənüdür (14-cü sətir). Abidədə onun başqa adları da vardır: Bilgə tarkan, Kutluğ Bilgə yabğu (12-ci sətir). O, uyğurların gələcək xaqanıdır. Çin qaynaqları onu İdigən Möyün (İdigən Bögü?), Tenri kağan, Tenri Eltutmuş Alp Külüg İni Bilgə kağan (C.Hamilton bu xaqanın daha tam adlarını da göstərir) adlandırır. Sərvəy abidəsində o, İni Yağlakar (759-779) da adlanır. Mətnin bir hissəsini Bilgə tarkan öz adından yazmışdır.

Terxin abidəsi qəbirüstü yazı deyildir. Burada Eletmiş Bilgə xaqanın (Moyun çorun) hakimiyyətinin ilk illərində baş

vermiş hadisələrdən danışılır. Bu hadisələr xronoloji baxımdan Moqon Şinə Usu (Moyun çor) abidəsindən (757-759) əvvəl gəlir. Terxin abidəsinin 753-760-cı illərdə qoyulduğu təxmin edilir. Terxin abidəsindəki sonuncu xronoloji məlumat «ilan ili» – 753-cü ildir. Deməli, abidə bu ildən azacıq sonra qoyulmuşdur. Abidənin dili göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə, üslubca xüsusən Moyun çor abidəsinin dilinə çox yaxındır. Terxin abidəsi irihəcmli abidələrdəndir – abidədə 30 sətirlik nisbətən yaxşı qorunmuş mətn vardır.

8. Çoyra abidəsi. Abidə 1928-ci ildə Monqolustan Elmlər Akademiyasının ekspedisiyası tərəfindən Qobu səhrasının lap sərhədində – Sansar Ula dağlarının cənub yamaclarında, Ulan-Batordan 180 km cənub-şərqdə bir kurqanda tapılmışdır. 1933-cü ildə S.Y.Malov abidənin əllə çəkilmiş şəklini almış və 1936-cı ildə onu ilk dəfə transkripsiya və rus dilinə tərcümədə nəşr etmişdir. H.N.Orkun həmin nəşrdən istifadə edərək qədim türk mətnini rus dilindən türk dilinə çevirərək nəşr etmişdir («Bir balbal abidəsi»). Lakin sonralar məlum olmuşdur ki, şəkil keyfiyyətsiz çəkilmişdir. 1971-ci ildə S.Q.Klyaştorı abidəni yenidən nəşr etmişdir. Adətən, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bir damğa olur, Çoyra abidəsində isə beş damğa vardır: damğalardan biri (yuxarıdan üçüncüsü) xaqan damğasıdır, dördüncü və beşinci aşidə qəbiləsinə məxsusdur. S.Q.Klyaştorının fikrincə, abidənin müəllifi Tonyukukdur, abidə İltəris xaqana həsr edilmiş və onun sağlığında, 688-691-ci illər arasında qoyulmuşdur. Abidənin mətni Tonyukukun dilindən yazılmışdır. O, qohumlarına müraciət edib onları İltəris xaqana sadiq olmağa çağırır.

9. Tes abidəsi. Bu abidəni 1915-ci ildə B.Y.Vladimirtsev Monqolustanın şimal-qərbində Tes çayı vadisində tapmış və nəşrə hazırlamışdır, lakin məlum olmayan səbəbdən kitabə nəşr edilməmişdir. Abidə Tes çayı ilə Xunduyun dağı arasında çayın sağ sahilində Dzur adlanan yerdə süni təpənin üstündə – təpənin şimal-şərq küncündə Tes çayından 2 km məsafədə qırmızı qayadadır. Yazı qayanın cənuba baxan üzündədir. Qaya Ovoqın tolqa adlanır. Abidə ilk dəfə S.Q.Klyaştorı tə-

rəfindən 1978-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitabə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilir.

10. **Qurvaljin – ula abidəsi.** Abidə 1975-ci ildə S.Q.Klyaştorını tərəfindən Qurvaljin-ula dağ massivində Tarana-kol çayının şərq sahilində (Bulqan aymakı) Qurvan-bulakdan cənubda tapılmış və nəşr edilmişdir.

11. **Xəntəy abidəsi.** Bu abidəni 1895-ci ildə D.A.Klements tapmışdır. Abidə Burqasın-bulak çayı vadisində qayaya yazılmışdır. 1949-cu ildə K.V.Vyatkinə abidəni ikinci dəfə kəşf etmiş və 1958-ci ildə çəkdiyi şəkil əsasında nəşr etmişdir. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaştorını tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir.

12. **Xanqıta – xat abidəsi.** Abidə ilk dəfə 1968-ci ildə B.Rinçinin atlasında nəşr edilmişdir. Abidə Daşançilen somonundan 27 km cənub-qərbdə Xanqıta-xat adlı qayanın cənub tərəfində həkk edilmiş yazıdan ibarətdir. Abidənin VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaştorını tərəfindən nəşr edilmişdir.

13. **Səvrəy abidəsi.** Abidə 1948-ci ilin yayında İ.A.Yefremov tərəfindən Monqolustanda Qobu səhrasının cənub qurtaracağında Səvrəy-somonun 12 km cənub-şərqində tapılmış, Rançen tərəfindən 1968-ci ildə fotosu nəşr edilmiş, 1969-cu ildə S.Q.Klyaştorını və V.A.Livşis tərəfindən mətn, transkripsiya və rus dilinə tərcümə şəklində nəşr edilmişdir.

14. **İhe – Ashete abidəsi.** Abidəni Koşo-Saydam gölü ətrafında N.P.Levin tapmışdır. 1893-cü ildə N.M.Yadrintsev və D.M.Klements onun üzünü çıxarıb V.V.Radlova vermişlər. Abidənin ilk nəşrini V.V.Radlov həyata keçirmişdir. Ondan sonra H.N.Orkun və S.Y.Malov da İhe-Ashete abidəsini nəşr etmişdir. Azərbaycan dilində İhe-Ashete abidəsi ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

İhe-Ashete abidəsinin şrifti Koşo-Saydam abidələrinin şriftinə yaxındır.

15. **Hoytu – Təmir abidələri.** On kitabədir. Bu abidələr 1893-cü ildə D.A.Klements tərəfindən tapılmış və üzü köçürülmüşdür. Abidəni D.A.Klements yazısı əsasında ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş və nəşr etmişdir. Sonra S.Y.Malov və

H.N.Orkun da bu abidələri nəşr etmişlər. S.Y.Malov öz nəşrində Hoytu-Təmir abidələrinin həm çap şəklini, həm də V.V.Radlovun nəşrində D.A.Klements tərəfindən üzü yazıya köçürülmüş variantın surətini verir. H.N.Orkun isə V.V.Radlovun əsərində verilmiş surətləri nəşr edir. Hortu-Təmir abidələri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

H.N.Orkun Hoytu-Təmir abidələrinin tarduş türklərinə aid olduğunu və VIII yüzillikdə qoyulduğunu söyləyir.

Hoytu-Təmir abidələrinin məzmunu o qədər də maraqlı deyildir. Bu abidələrin elm üçün ən böyük əhəmiyyəti bundadır ki, onlar göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının kursiv variantı ilə yazılmışdır.

16. **Süci abidəsi.** Süci abidəsi Monqolustanın şimalında Süci məntəqəsinin yanında Ar-Ashatu dağında Dolon Huduk ətrafında Sücin-Davan deyilən bir təpədə Q.İ.Ramstedt tərəfindən 1900-cü ildə tapılmışdır. Abidə 1909-cu ildə Q.İ.Ramstedtdən sonra Süci abidəsi 1936-cı ildə H.N.Orkun tərəfindən türk dilində, 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən rus dilində nəşr edilmişdir. S.Q.Klyaştorını bu abidəyə «Suci abidəsinin tarixi-mədəni əhəmiyyəti» (1959) adlı məqalə həsr etmişdir. Süci abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

17. **Üçüncü Orxon abidəsi.** Bu abidə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin yaxınlığında, Koşo-Saydam gölündən cənubda Kokşin-Orxon çayının sağ sahilində, Karabalqasun şəhərinin xarabalıqlarının şərqində tapılmışdır. Üçüncü Orxon abidəsi adlandırılan həmin abidənin yazısı, demək olar ki, tamamilə aşınmışdır. Abidə uyğurlara aid edilir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış hissənin (abidədə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış böyük bir mətn də vardır və həmin mətn nisbətən yaxşı mühafizə edilmişdir) yalnız üst tərəfində beş sətirlik ifadə oxunur, lakin sətirlərin ilk hərfləri oxunmur. V.V.Radlov həmin hərfləri bərpa edib yazını oxumuşdur. Əsas mətnə tək-tük söz-

lər oxuna bilir. Bu sözlər isə yazının mətni haqqında heç bir təsvür yaratmır.

Üçüncü Orxon abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

18. Ulan – Bator kirəmid abidəsi. 1934-cü ildə Monqolustan Respublikasında işləyən D.D.Bukiniç adlı bir nəfər Ulan-Batorun 50 kilometrliyində bir maldardan kirəmid parçasını alıb rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. A.N.Samoyloviç həmin kirəmid parçası üzərində göytürk əlifbası ilə yazılmış və çox hissəsi pozulmuş (daha doğrusu qırılmış) mətni oxuyub nəşr edir. Bu, Ulan-Bator kirəmid abidəsi adlanır.

Ulan-Bator kirəmid abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

19. Gürbelçin abidəsi. Monqolustan Respublikasında işləyən Yamçarano 1929-cu ildə Munke-Oçir adlı bir monqolun Hüqunu-xan dağlarında Gürbelçin məntəqəsinin yanında tapdığı abidənin surətini rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. Abidə 1935-ci ildə A.N.Samoyloviç tərəfindən nəşr edilmişdir. Abidə üç sətir – üç cümlədən ibarətdir. Qərribə də olsa, cümlələrin üçü də eynidir: *Teñri kuli bitidim*. «Tanrı qulu yazdım». Cümlələrin birincisi kiçik hərflərlə, sonra gələn ikisi böyük hərflərlə yazılmışdır.

Gürbelçin abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

20. Bögü xaqan abidəsi. Abidəni rus tədqiqatçısı S.Q.Klyaştorı, monqol tədqiqatçıları S.Xarjanbay və A.Oçir 1976-cı ildə Təs çayının sol sahilində Noqon Tolqoy təpəsinin yaxınlığında tapmışlar. Abidə dörd tərəfi Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qırmızı qranitdən ibarətdir. Kitabə 1976-cı ildə Xubsuqul aymağının muzeyinə verilmiş, elə həmin il Ulan-Batora aparılmış və indi Monqolustan Elmlər Akademiyası tarix institutunun muzeyində saxlanır. Hər iki monqol tədqiqatçısı abidəni monqoldilli kitabə hesab etmiş və monqol dilinin qrammatik quruluşuna uyğun olaraq izah və nəşr etmişlər. Bundan əlavə S.Xarjanbay abidəni monqol dilinə əsaslanaraq rus dilinə tərcümə və nəşr etmişdir. Təbii ki, hər üç nəşr qüsurludur.

Bögü xaqan kitabəsi 1987-ci ildə S.Q.Klyaştorı tərəfindən tərcümə və geniş şərhlə nəşr edilmişdir. Nəşir onu «Uyğur Bögü xaqan abidəsi» adlandırırsa da, hər yerdə mətn boyu «Təs abidəsi» kimi təqdim edir.

Kitabə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilir.

YENISEY ABİDƏLƏRİ

Bu abidələrin böyük əksəriyyəti Yenisey çayı hövzəsində – Yenisey çayının yuxarı axarında – Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyar diyarının Minusinsk rayonunda tapıldığı üçün bunlara Yenisey abidələri deyilir. Bu abidələrin sayı artıq 120-ə çatır. Bu abidələr qəbir daşları üzərində, qayalarda, qızıl, gümüş qablarda və sikkələrdəki yazılardır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması tarixi Yenisey abidələrinin öyrənilməsindən başlanır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Yenisey abidələri Orxon abidələrinə nisbətən daha qədimdir. Yenisey abidələrinin heç birində onların qoyulması (yazılması) tarixinə kiçikcik bir işarə belə yoxdur. Yenisey abidələri dil baxımından Orxon abidələrinə nisbətən daha bəsitdir. Mən bir az qaba yazılmış Yenisey abidələri ilə müqayisədə Orxon abidələrindəki hərflərin daha mükəmməl, daha qayda olmasını Yenisey abidələrinin daha qədim olmasına şahid çəkmək istəməzdim. Çünki Orxon abidələrinin yazılışında dövlət siyasətinin, dövlətin maddi və mənəvi qüdrətinin əks-sədası durur. Yenisey abidələrinin sahibləri və müəllifləri isə nə qədər varlı olsalar da, hər halda imkanları xaqana, onun yüksək rütbəli əyanlarına nisbətən az idi. Yenisey çayının yuxarı axarında müxtəlif vaxtlarda tapılmış və Minusinsk və Kızıl şəhərlərindəki muzeylərdə saxlanan Yenisey abidələri arasında cilalanmış mermər üzərində yazılmış kitabə yoxdur; Yenisey abidələrinin hamısı üzərində işlənilməmiş, çöldə təsadüfən tapılıb üzərində yazı yazılmış daşlar təsiri bağışlayır. Buna görə də Yenisey abidələrinin qədimliyini sübut etmək üçün, əsasən, bu abidələrin dilinin bəsitliyini sübut kimi göstərmək lazımdır.

Göytürk yazısı abidələrinin ilk tədqiqatçılarından olan V.V.Radlov Yenisey abidələrinin VII yüzilliyin sonu – VIII yüzil-

liyin əvvəllərində yazıldığını göstərirdi. P.M.Melioranski Orxon abidələrindəki yazıya nisbətən Yenisey abidələrindəki yazının qrafik baxımdan daha köhnə, bəsit olmasını nəzərə alıb Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən əvvəl – VI – VIII yüzilliklərdə yazıldığını söyləyir. S.Y.Malov abidələrin qoyulma tarixini bir qədər də dərinə – V-VI yüzilliklərə aparır. Mən də əsərlərindən birində «ola bilsin ki, Yenisey abidələrinin tarixi həтта IV-V yüzilliklərə gedib çıxır», - deyə yazmışam. Lakin son zamanlar bəzi tədqiqatçılar Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən əvvəl yazılması fikrinə qarşı çıxırlar. Arxeoloq L.R.Kızlasov Yenisey abidələrindəki damğa işarələrini tipoloji baxımdan təhlil edərək Yenisey yazısı abidələrinin əsas hissəsinin IX əsrin ikinci yarısında və X yüzillikdə qoyulduğunu söyləyir və qeyd edir ki, bu abidələri qədim xakas əyanları yazdırmışlar. İ.V.Kormuşin də, təxminən, eyni nəticəyə gəlir. O, göytürk paleoqrafiyasını təhlil edərək yazır ki, «istinazsız olaraq Yenisey abidələrinin hamısı IX yüzilliyin birinci qərinasından, yaxud həтта birinci yarısından sonra yazılmışdır».¹ İ.A.Batmanov Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən sonra yazılmasının əleyhinə çıxır. İ.A.Batmanov haqlı olaraq yazır ki, Yenisey abidələrinin heç biri arxeoloji qazıntı aparılan kurqanların üstündə tapılmamışdır, bütün Yenisey abidələri kurqanların yanında tapılmışdır və yazılı daşın altında heç bir qəbir olmamışdır. Yazılı daşın altında qəbir tapılsa, qəbirdəki əşyaların tarixi müəyyənləşdirilərsə, onda Yenisey abidələrinin dəqiq yazılma tarixindən danışmaq olar. İ.A.Batmanov L.R.Kızlasovun Yenisey abidələrini qədim xakas əyanlarına aid etməsinin də əleyhinə çıxır və göstərir ki, yazılı daşın altında qəbir tapılmayınca və onun əşyalarının milli mənsubiyyəti aydınlaşdırılmayınca Yenisey abidələrinin milli mənsubiyyətindən danışmaq tezdir. Göytürk yazısı paleoqrafiyasına xüsusi əsər (doktorluq dissertasiyası) həsr etmiş qazax alimi A.S.Amanjolov da Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən sonra yazılması fikrinin əleyhinə çıxıb yazır ki, «Yenisey və Talas türk run yazısının Orxon yazısından sonra təzahür etməsi haqqındakı fikir kifayət qədər əsaslandırılmış deyildir».² Məşhur

¹ И.В.Кормушин. К основным понятиям тюркской рунической палеографии. «Советская тюркология» журн. 1975, №2, с. 45.

² А.С.Аманжолов. К генезису тюркских рун. «Вопросы языкознания» журн., 1978, №2, с. 76.

türkoloq A.N.Kononov Yenisey abidələrinin IX-X yüzilliklərə aid edilməsinin tərəfdarıdır. O yazır: «Biz belə güman edirik ki, Yenisey hövzəsində tapılmış kifayət qədər çoxlu epitafiyalara əsasən türk Yenisey abidələrinin IX-X yüzilliklərdə yazıldığını qəbul etmək lazımdır: tarixi nöqteyi-nəzərdən, ən böyük ehtimal, onlar (əsas kütləsində) IX yüzilliyə aiddir».¹

ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN ABİDƏLƏRİ

Buraya Turfanda tapılmış dörd divar yazısı, Miran və Dunxuanda tapılmış kağız üzərində yazılan bir neçə böyük kitabə daxildir.

Bu abidələrdən ən erkən tapılanı 1898-ci ildə Turfanda Y.N.Klementsın qaya üzərində aşkar etdiyi Y a r - X o t o abidəsidir. Abidəni V.V.Radlov oxumuşdur.

Şərqi Türküstan abidələri içərisində 1907-ci ildə macar tədqiqatçısı Aurel Steynin Bin Buda (Tun-Huanq) məbədində əldə etdiyi kağız üzərində yazılmış əlyazmalar da daxildir, cəmi dörd əlyazmadır. Bu əlyazmalardan dilçilik elmi üçün ən əhəmiyyətli «İrk bitig» («Bəxt yazısı», yaxud «Fəlnamə») adlanan ikinci əlyazmasıdır. Əlyazmaların dördünü də 1912-ci ildə V.Tomsen ingilis dilində nəşr etmişdir. Sonralar bu əlyazmaları H.N.Orkun türk dilində, S.Y.Malov rus dilində nəşr etmişlər. Əlyazmaları Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

T u r f a n a b i d ə s i 1909-cu ildə İdikut şəhərinin 15 km şərqində Toyot vadisində A.Lekok tərəfindən tapılmış, 1910-cu ildə V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Toyok abidələri 1909-cu ildə İdikut şəhərinin 15 kilometrliyində Toyot vadisində bir budda monastrında A.Lekok tərəfindən tapılmış və həmin ildə də A.Lekok onları nəşr etmişdir.

Bunlardan başqa, Turfanda qədim binanın divarında tapılmış dörd yazı (abidə) də Şərqi Türküstan abidələrinə daxildir.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 20.

«Orxon-Yenisey abidələri» (1993) adlı kitabda Şərqi Türküstan abidələri «Turfan abidələri» başlığı altında təqdim edilmişdir. Göytürk dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) Turfan abidələrindən ən çox «İrk bitig» adlı abidədən istifadə edilmişdir. Digər abidələrdən epizodik şəkildə istifadə edilmişdir. Toyok və Yar Xoto abidələrinin dil faktlarından istifadə edilməmişdir.

ORTA ASİYA ABİDƏLƏRİ

Orta Asiyada tapılmış göytürk yazısı abidələrini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

1. **T a l a s a b i d ə l ə r i.** Bu ad şərtidir. Çünki indi göytürk əlifbası ilə yazılmış əbidələrin coğrafi arealı Talas çayı hövzəsindən xeyli uzaqlara, Qırğızıstan Respublikasının, demək olar ki, bütün ərazisinə, habelə Qazaxıstana yayılmışdır. Bu abidələr içərisində elm üçün ən əhəmiyyətli ağac üzərində yazılan və hələlik dünyada yeganə nüsxə olan Talas çubuğudur. İndiyədək Qırğızıstanda iyirmidən çox göytürk yazısı abidəsi tapılmışdır.

2. **F ə r q a n ə a b i d ə l ə r i.** Bu abidələr Fərqanə vadisinin müxtəlif yerlərində tapılmış keramika və metal üzərində yazılmış bir neçə qısa abidələrdən (yazıdan) ibarətdir.

BAŞQA AREALLARIN ABİDƏLƏRİ

Göytürk yazısı abidələri Sarı dənizdən Macarıstana qədər geniş bir ərazidə tapılır. İndiyədək qeyd etdiyim ərazilər göytürk yazısı abidələrinin daha çox aşkar edildiyi ərazilərdir. Qeyd etdiyim yerlərdən başqa aşağıdakı ərazilərdə də göytürk yazısı abidələri aşkar edilmişdir.

1. **D u n a y ç a y ı h ö v z ə s i.** Buraya Macarıstanın Nad-sentmikloş (Müqəddəs Nikolay) kəndində tapılmış gümüş qablar üzərindəki yazılar («Atillanın dəfinəsi») və metal üzərindəki kiçik yazılar daxildir.

2. **D o n e t s ç a y ı h ö v z ə s i.** Donets çayı hövzəsində aparılan arxeoloji qazıntılarda üzərində göytürk əlifbası ilə yazı

olan bir sıra əşyalar aşkar edilmişdir. Bunlardan Novoçerkassk şəhəri yaxınlığında iki kiçik su qabı üzərindəki yazını, Sarkel kurqanında tapılmış kərpic üzərindəki yazını, Mayask qazıntısında tapılmış abidəni göstərmək olar.

3. **Ş i m a l i Q a f q a z a r e a l ı.** Şimali Qafqazda göytürk yazısına bənzər xeyli abidə aşkar edilmiş və hətta S.Y. Bayçorov bu abidələr haqqında namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, böyük bir kitab da nəşr etmişdir. Lakin bütün bu şəkilləri böyük bir güzəşt və güclü fantaziya ilə göytürk yazısı adlandırmaq olar. Bu abidələr ümumiyyətlə türkologiya üçün əhəmiyyətli olsa da, türk dilçiliyi üçün onların heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

4. **A l t a y a b i d ə l ə r i.** Son zamanlar Altay dağlarında Çarış və Kam kol adlanan yerlərdə (iki) qrup halında yeddi abidə aşkar edilmişdir.

5. **L e n a a b i d ə l ə r i.** Lena çayı hövzəsində də göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələr aşkar edilmişdir. Buraya qayalara yazılmış 37 kiçik abidə və müxtəlif kiçik əşyalardakı yazılar daxildir.

6. **Baykalyanı abidələr.** Baykal gölü ətrafında, göldən cənubda Buryat Respublikasının ərazisində göytürk əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidə tapılmışdır.

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN TARİXİ-SİYASİ TƏSNİFİ

Göytürk yazısı abidələrinin məhəlli (lokal, regional) qruplaşdırılması onların tarixi-siyasi (və ya etnik) qruplaşdırılmasına uyğun gəlir. S.Q. Klyastornının fikrincə, bu abidələri tarixi-siyasi baxımdan belə qruplaşdırmaq (təsnif etmək) olar:

1. **Ş ə r q i t ü r k x a q a n l ı ğ ı a b i d ə l ə r i.** Buraya Monqolustanın şimalındakı abidələrin (Orxon kitabələri) böyük hissəsi (VII-VIII yüzilliklər) və mümkündür ki, Altay abidələri (VIII yüzillik; bəzi abidələrin VII yüzillikdə yazıldığını istisna etmək olmaz) daxildir. Bütün bu abidələr məxsusi türk abidələri, daha dəqiq desək, türk qəbilə ittifaqının abidələri kimi müəyyən-

ləşdirilə bilər. Üzərində bu və ya digər şəkildə yazılma tarixi göstərilən abidələr VII yüzilliyin sonu VIII yüzilliyə aiddir.

2. **Qırğız xaqanlığının abidələri.** Buraya Yenisey çayı hövzəsində tapılmış bütün abidələr (Yenisey abidələri) və ayrıca Süci abidəsi daxildir. L.R.Kızlasova görə, bu abidələr VII-XII yüzilliklərə aiddir (bu haqdakı mübahisələr haqqında irəlidə danışılmışdır)

3. **Kurikan qəbilə ittifaqının abidələri** (VIII-X yüzilliklər) Lena-Baykalyanı abidələr qrupunu əhatə edir.

4. **Qərbi Türk xaqanlığı abidələri.** Bütün Cetisu və Fərqanə abidələri buraya daxildir. Bu abidələrin son xronoloji tarixi kifayət qədər aydın şəkildə müəyyənləşdirilir: VIII yüzillik. Bu abidələrin erkən tarixi hələ qaranlıqdır. A. fon Qaben onların erkən tarixini VI-VII yüzilliklərin hüdunda götürməyi təklif edir.

5. **Mönqolustandakı Uyğur xaqanlığı abidələri.** Buraya Moyun çor (Selenqa daşı), Terxin, Bögü xaqan və Karabalqasun abidələri daxildir. Bu abidələr VIII yüzilliyin ikinci yarısı –IX yüzilliyin əvvəllərində yazılmışdır.

6. **Şərqi Türküstandakı Uyğur xaqanlığı abidələri.** Buraya Şərqi Türküstanda tapılmış kağız üzərindəki abidələr və Turfanda divarda yazılmış dörd abidə daxildir. Bu abidələr IX-X yüzilliklərə aiddir.

7. **Peçeneq qəbilə ittifaqının abidələri** geniş ərazidə yayılmışdır. Buraya Şərqi Avropa (Dunay və Donetsk çayları hövzəsi) göytrük yazısı abidələri, Talas çubuğu, ola bilər ki, Şimali Qafqaz göytürk abidələri daxildir.

JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Göytürk yazısı abidələri janr xüsusiyyətlərinə görə də rəngarəngdir. S.Q.Klyaştorniya¹ görə, janr xüsusiyyətlərinə görə göytürk yazısı abidələrini altı qrupa ayırmaq olar:

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, Москва, 1964, с. 53-54.

1. **Tarixi-bioqrafik mətnlər.** Belə mətnlərdə göytürk, uyğur və qırğız xaqanları, onların qohumları və əyanları təriflənir, onların həyat və fəaliyyəti təsvir edilir. Adətən, belə abidələr mərhumun qohumları tərəfindən yazılır (tərtib edilir). Kül tigin, Bilgə xaqan, Ongin, Tonyukuk, Küli çor, Terxin, Moyun çor, Bögü xaqan, Süci, Karabalqasun abidələri belə abidələrdəndir. Bu abidələrdə şərəfinə abidə qoyulmuş şəxsin həyat və fəaliyyəti onun bu və ya digər dərəcədə iştirak etdiyi tarixi hadisələr fonunda təsvir edilir, əcdadları, xidməti qeyd edilir, müəllifin (mətni yazan şəxsin) sosial və siyasi baxışları şərh olunur. Bu tip abidələr, bir növ, siyasi proqram səciyyəsi daşıyır, indiki dildə desək, təbliğat plakatıdır.

2. **Epitafirikası** – Yenisey və Cetisuda qəbir başdaşları. S.Y.Malov bu abidələri qədim türk dövrünün «qəbiristanlıq poeziyası» adlandırır. Belə abidələr qısa olur. Onlarda mərhumun adı və titulları, yaşı, həyatında baş verən bir neçə əlamətdar hadisə və dünyadan ayrılarkən nələrdən doymadığı göstərilir. Bunlar standart abidələrdir.

3. **Qayalarda, daşlarda və tikililərdə yazılmış yaddaş yazıları.** Belə abidələr müəllifin həyatının hansısa bir hadisəsinə həsr edilir. Belə abidələrə Hoyto-Təmir, Çoyra, Çarış, Xentey abidələrini, Tonyukukun mavzoleyindəki yazını, bəzi kiçik abidələri nümunə göstərmək olar. Bəzən belə abidələrdə bir neçə söz, yaxud ad, bəzən də müəllifin bu və ya digər dərəcədə münasibəti olduğu əşyanın adı olur. Belə abidələrə Gürbelçin tipli abidələri misal göstərmək olar.

4. **Magik (ovsun) və dini mətnlər.** Bunlara Şərqi Türküstanda tapılmış kağız üzərindəki mətnlər – «İrk bitig» («Falnamə»), Turfan abidəsi, manixey məzmunlu traktatdan parçalar daxildir.

5. **Dunxuan və Turfandan tapılmış kağız üzərindəki hüquqi sənədlər.**

6. **Məişət əşyaları üzərindəki nişanlar.** Belə yazılar metal qablarda, güzgülərdə, keramikada pul üzərində yazılır. Adətən, belə yazılar əşyanın sahibinin və ya ustanın adından ibarət olur, ya da əşyanın nəyə xidmət etdiyini göstərir.

GÖYTÜRK DİLİNİN FONETİK-QRAMMATİK QURULUŞUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Göytürk dilinin leksikasını və fonetik-qrammatik quruluşunu öyrənmək sahəsində, heç şübhəsiz, V.V.Radlov V.Tomsen, Q.Vamberi, P.M.Melioranski və V.Banqı pioner hesab etmək olar.

Həmin dövr üçün məlum olan Orxon-Yenisey işarələri və bununla əlaqədar olaraq göytürk dilinin fonetikasi ilk dəfə V.Tomsenin «Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees» (1896) əsərində öz əksini tapmışdır. Fonetika və qrammatikanın ayrı-ayrı məsələləri V.Tomsenin digər iki əsərində – «Turcica» (1916) və «Alttürkische Inschriften aus der Monqolei» (1924) əsərlərində nəzərdən keçirilir.

Göytürk abidələrinin nəşri və abidələrin dilinin fonetikasını və qrammatik quruluşunu öyrənməkdə V.V.Radlovun xidmətləri daha böyükdür. Hələ 1895-ci ildə Koşo-Saydam abidələri oxunandan bir qədər sonra V.V.Radlov o vaxt məlum olan abidələrin qısa qrammatik öçerkini yazır və «Die Alttürkischen Inschriften der Monqolei» (III) adı altında nəşr etdirir. 1897-ci ildə V.V.Radlovun «Die Alttürkische Inschriften der Monqolei. Neue Folge» adlı əsəri çapdan çıxır. Əsərdə göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetikasi və qrammatikasi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılır. «Monqolustanın qədim türk yazılı abidələri. Yeni nəşr» (1897) müəllifin dililə desək, qədim türk abidələri fonetik-qrammatik quruluşunun ilk tədqiqatının nəticələrini ümumiləşdirir. Əsər bu hissələrdən ibarətdir:

1. Qədim türk dilinin qrammatik öçerki (s.1-129).
2. Koşo-Saydamdan olan qədim türk abidələrinin mətn və tərcüməsi (s.130-157).
3. Digər abidələrə təshih və əlavələr (s. 157-158).
4. Monqolustanın qədim türk abidələrinə qlossari.

Qrammatik öçerkə bu fəsillər daxil edilmişdir:

1. Qədim türk dilinin fonetikasi (s.1-44).
2. Qədim türk dilinin morfologiyası haqqında (s.45-97).
3. Qədim türk dilinin sintaksisi haqqında (s.98-129).

«Alttürkischen Inschriften der Monqolei» («Monqolustanın qədim türk yazılı abidələri») termininə münasibəti müəllif əsərin giriş hissəsində bildirir. V.V.Radlov yazır: «Alttürkische terminini bir sıra digər hallarda da tətbiq etmək olar: Altosttürkisch – qədim şərqi türk

dili («Kutadğu bilig»), Altwesttürkisch – qədim qərbi türk dili («Kodeks komanikus»), Altsüdtürkisch – qədim cənubi türk dili («Sələcuq şeirləri») və ya sadəcə Alttürkisch – qədim türk dili («Yusif və Züleyxa»)). V.V.Radlovun fikrincə, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilini onların tapıldığı yerin adı ilə Alttürkisch der Monqolei, xalqı isə Alttürkischer der Monqolei adlandırmaq lazımdır.

V.V.Radlov qəti şəkildə Kök-Turkisch termininə qarşı etiraz edirdi. V.Tomsen və P.M.Melioranski bu məsələdə V.V.Radlovu müdafiə edirdilər. Həmin termin V.Banq tərəfindən təklif edilmişdir və alman «Orxon-yeniseyşünaslığında» indi də işlədilir. Bu termini irəli sürərkən V.Banq bunu əsas götürürdü ki, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində xaqan öz xalqını *kök türk bodun* «göytürk xalqı» adlandırır. V.V.Radlov və onun ardınca bu terminə qarşı etiraz edənlər göstərir ki, **kök** sözü türk coğrafiyasında həm də **şərqi** mənasını ifadə edir, deməli, **kök türk** termini şərqi türklər deməkdir: Şərqi türk xaqanlığının xalqı belə adlanırdı.

Mən iki səbəbdən göytürk termininin işlədilməsinin tərəfdarıyam: 1) Hər hansı termin üçün götürülən söz çoxmənanılıqdan təcrid edilir, bir mənada işlədilir və həmin mənada şərti olaraq termin kimi işlədilir. Sözü termin kimi işlədəndə «həm də, ...həm də» prinsipinə əsaslanaraq, onda az qala heç bir sözü termin kimi işlədə bilmərik. 2) Termin kimi işlədilən bu iki söz ayrı-ayrılıqda, yəni söz birləşməsi şəklində yox, bitişik, birləşdirilmiş şəkildə, yəni mürəkkəb söz kimi işlədilsin (yazılsın). Onda artıq *göy* sözü cəhət göstərməz, *göytürk* termini isə, şərti də olsa, Orxon-Yenisey yazısı abidələrini bizə miras qoyub getmiş xalqın adı kimi işlənər. Eyni zamanda onu da qeyd edirəm ki, burada *xalq* terminini də şərti işlədirəm, çünki Orxon-Yenisey yazısı abidələri təkcə bir xalq, qəbilə tərəfindən yox, həmin dövrdə yaşamış çoxlu türk xalqları, qəbilələri tərəfindən yazılmışdır; təkcə böyük Orxon yazılı abidələrinin bir hissəsi – Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri, güman ki, Ongin abidəsi aşına qəbiləsinə, Tonyukuk abidəsi aşında qəbiləsinə, Küli çor abidəsi isə onlara yaxın qəbilələrdən birinə – tarduş qəbiləsinə mənsubdur. Mən bu fikirdəyəm ki, bu beş abidənin mənsub olduğu xalqı göytürk xalqı, həmin abidələrin dilini isə göytürk dili adlandırmaq lazımdır. Lakin təqdim etdiyim əsərdə xırdaçılığa varma-

maq üçün bütün qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini göytürk dili adlandırırıam.

Müasir fransız, türk (Türkiyə) və italyan tədqiqatçıları göytürk termininə üçtünlük verirlər, həm də fransız alimləri çox vaxt sözün leksik mənasında, rəng bildirən sifət kimi işlədirlər. Yeri gəlmişkən, L.N.Qumilevin «Qədim türklər» («Древние тюрки», М., 1967) kitabında (голубые тюрки) və onun azərbaycancaya tərcüməsində də («Qədim türklər», Bakı, 1993) («göy türklər») bu söz öz leksik mənasında işlənmişdir. V.Banqın təklif etdiyi termin türkoloqların əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilsə də türkologiya elmində hələ indi də qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili üçün dəqiq termin (ad) axtarılır.

A.fon Qaben qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, islamaqədərki Orta Asiya türklərinin əlyazma və ksiloqraflarının qrammatik quruluşunun təsvirinə həsr etdiyi əsəri «Alttürkische Grammatic» adlandırır. O.Pritsak Mərkəzi və Orta Asiya yazılı abidələrinin dilinə həsr etdiyi məqaləsini «Das Alttürkische» adlandırır. Məqalədə islamaqədərki Mərkəzi və Orta Asiyada türk xalqlarının istifadə etdikləri müxtəlif sistemli yazılarla olan abidələrin dili araşdırılır. Məqalədə qədim türk yazılı abidələrinin son zaman hədudu XI yüzilliyin ortaları ilə müəyyənləşdirilir: bu zaman, bir tərəfdən, türk dilləri ailəsinə daxil olmayan tanqutlar Qansudakı uyğur dövlətini məğlub edib onun ərazisini işğal edirlər (1031-ci il), digər tərəfdən, türk xalqlarının yaşadığı ərazinin qərbində Türkiyəstanda Qaraxani dövlətinin islam ədəbiyyatının dili («Kutadğu bilig», 1069-cu il) möhkəmlənir. Müəllif «qədim türk dili»ni bir növ çöl köynəsi kimi (eine Art «Steppen-Koine») qəbul edir. Bu köynenin müəyyən qədər dialekt formaları vardır. Bu formalar əsasında iki qədim türk dilini – türküt və uyğur dillərini müəyyənləşdirmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, daha doğrusu, onlardan bir hissəsinin – Orxon abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşu haqqında ən yaxşı əsərlərdən birinin müəllifi Tələt Təkin «Orxon türkcəsinin qrammatikası» («Grammar of Orkhon Turkic», The Hague, 1968) kitabında Orkhon Turkic (Orxon türkcəsi) terminini işlədir, ümumiyyətlə Orxon abidələrinin dilini the old Turkic dialekt «qədim türk dialekti» adlandırır, bəzən Orkhon Turkic Langauge

(dialekt) «Orxon-türk dili (dialekti)» ifadəsindən istifadə edir. Bu, çinlilərin türküt adlandırdıqları və VIII yüzilliyin birinci yarısında Monqolustanda yaşamış türklərin dilidir. Bu, ikinci Şərqi Türk imperiyasının rəsmi dövlət dilidir. Bu, elə həmin xalqın əvvəllər danışdığı qədim türk dilinin təbii davamıdır.

Tələt Təkinin işlətdiyi «Orxon-türk dili» terminini məqbul saymaq olmaz, çünki bu termin bütün qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini deyil, onlardan bir hissənin, düzdür, əsas hissəsinin – Orxon çayı hövzəsində tapılmış böyük həcmli abidələrin dilinin fonetik-qrammatik quruluşunu əhatə edir.

Oğuzlar və doqquz oğuzlar ikinci Şərqi Türk xaqanlığına daxil olan yeganə qəbilə birliyi deyildi, onlar xaqanlığa daxil olan qəbilə birliklərinin özəyi idi və digər qəbilələri öz ətraflarında toplamışdılar. Oğuzlar və doqquz oğuzlar ikinci Şərqi türk xaqanlığına daxil olan qəbilə birliklərinin hakim ünsürü, təbəqəsi idi. İ.A.Batmanov yazır ki, qədim türk yazısı abidələrinin Yenisey qrupu istər qrafikasına, istərsə dilinə görə Orxon qrupu abidələrinin həm qrafikası, həm də dillərindən fərqlənir, özünün ən çox morfoloji əlamətlərinə görə müasir qırğız, tuva, xakis, Altay və şor dillərinə yaxındır. Əlbəttə, İ.A.Batmanovun bu fikri ilə mübahisə də etmək olar, lakin bu fikirdə müəyyən qədər həqiqət də vardır.

Qərbi Avropa və Amerika türkoloqları qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini bu terminlərlə işarə edirlər: Vieux Turk ~ Turc, Old Turkic, Turc runique, Runic Turkic, Vieux Turc de l'Orkhon, Old Orkhon – Turkic. Son zamanlar bu terminlərə üstünlük verilir: Orkhon-Turkic, Old Turkic, Old Turkish, Alttürkisch, bəzən Türkütisch.

Rus türkologiyasında «Orxon-Yenisey abidələri» və «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» terminlərinə üstünlük verilir. Bunlardan başqa, «qədim türk run yazısı abidələrinin dili», «qədim oğuz dili, yaxud Yenisey-Orxon yazılı abidələrinin türk dili». «Qədim oğuz dili» termini digər türk, o cümlədən qədim uyğur yazısı abidələrinin arasında Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin yerini, vəziyyətini daha dəqiq müəyyənləşdirirsə də, bir sıra türkoloqlar ona etiraz edir. Məsələn, Tələt Təkin yazır: «Ancient Oğuz termini Orkhon-Turkic-ə tətbiq edilə bilməz, çünki oğuzlar və doqquz oğuzlar bizim yazılı abidələrdən

tanıdığımız Şərqi Türk konfederasiyasına daxil olan yeganə etnik qrup deyildi. Beləliklə, ikinci Şərqi Türk imperiyasının rəsmi dialektini Orkhon-Turkic termini ilə adlandırmaq daha əfzəldir.¹

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşu haqqında indiyədək nəşr edilmiş ən yaxşı əsərlərdən birinin müəllifi A.N.Kononov «türk yazısı abidələrinin dili» terminindən istifadə edir. Müəllif belə hesab edir ki, bu termin araşdırdığı obyektin qrafikasının spesifik xüsusiyyətlərini daha tam əhatə edir, göstərir ki, run yazısı abidələri öz fonetik-qrammatik quruluşuna görə çox və ya az surətdə vahiddir.²

Ə.Rəcəbov namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında habelə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə həsr etdiyi erkən əsərlərində «Orxon-Yenisey abidələri» və «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» terminlərindən istifadə edir. Bu terminlər qədim türk yazısı abidələrinin bir qismini və onların dilini tam və düzgün əks etdirsə də, yöndəmsizdir. Qismən hər hansı bir terminin şərti olduğunu, qismən Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yolğ tiginin və Bilgə Tonyukukun öz xalqını *kök türk bodun* (göy türk xalqı) adlandırdığını nəzərə alıb «göytürk abidələri» və «göytürk abidələrinin dili» terminlərini işlətmək daha əlverişlidir.

Akademik A.A.Şifner və başqalarından sonra Orxon-Yenisey əlifbası işarələrinin damğalardan yaranması haqqında fikir söyləmiş Q.Vamberi (1831/32-1913) qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş «Noten zu den alttürkischen Inschriften der Monqolei und Sibirien» (1898) adlı xüsusi əsər yazmışdır. Əsərin əsas hissəsi abidələrin dilinin morfolojiyasının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

P.M.Melioranski 1899-cu ildə «Памятник в честь Кюль Тегина» adlı magistrlik dissertasiyasını nəşr etdirir. Müəllif kitabında Kül tigin abidəsinin bir sıra çətin yerlərinin tarixi-filoloji (o cümlədən toponimik) izahını verir, mətn haqqında qrammatik qeydlər edir. P.M.Melioranski'nin Kül tigin abidəsi dilinin fonetik-morfoloji quruluşu haqqındakı qeydləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

¹ Talat Tekin. *A Grammar of Orkhon-Turkic*. The Hague, 1968, p.9.

² А.Н.Кононов. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Л., 1980, с. 46.

V.Banq (1869-1934) da qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı yerlərinin tərcüməsi və izahına zəhmət sərf etmişdir. P.M.Melioranski'nin fikrincə, V.Banqın erkən əsərlərində diqqəti cəlb edən iki-üç qiymətli məqam vardır, lakin ümumilikdə götürdükdə V.Banq ondan əvvəl V.Tomsenin tərcümə etdiyi bir sıra məqamları nahaq olaraq korlamışdır və onun qədim türk dili ilə monqol-mancur dilləri arasında apardığı etimoloji paralellər abidələrin şərh üçün heç bir yenilik gətirmir, bir sıra hallarda isə olduqca risklidir.¹ V.Banqın zamanca son əsəri olan «Turcica» adlı kitabı abidələrdə işlənmiş ayrı-ayrı söz və cümlələrin izahına həsr edilmişdir.

V.V.Radlov, V.Tomsen, Q.Vamberi, P.M.Melioranski və V.Banqın əsərlərindən sonra göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq sönməyə başlayır. Bu zaman S.Y.Malov, A.Steyn və başqaları külli miqdarda qədim uyğur yazısı abidələrini açılar. Tədqiqatçıların diqqəti göytürk yazısı abidələrinin tədqiqindən qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılmasına yönəlir.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının əksəriyyətinin yaşadığı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlı dövlət yaradılır və bu dövlətdə göytürk yazısı abidələrinin tarixşünaslıq, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməsi böyük vüsət alır. Maraqlı burasıdır ki, XX əsrdə tapılan göytürk yazısı abidələrinin, demək olar ki, hamısını SSRİ adlanan bu ölkənin türkoqol tədqiqatçıları kəşf etmiş, başqa ölkələrin bir-iki tədqiqatçısını çıxsaq, kəşf edilən abidələrin, yenə də demək olar ki, hamısını bu ölkənin alimləri nəşr etmiş və araşdırmışlar.

Göytürk yazısı abidələri dilinin tədqiq edilməsində görkəmli tədqiqatçı S.Y.Malovun xidmətləri böyükdür. Ayrı-ayrı məqalələrindən başqa, onun göytürk yazısı abidələrinin mətnləri toplanmış «Qədim türk yazısı abidələri» (1951), «Türklərin Yenisey yazısı» (1952) və «Monqolustanın və Qırğızistanın qədim türk yazısı abidələri» (1959) adlı kitabları başqa tədqiqatçıların göytürk yazısı abidələrini araşdırması üçün əvəzədməz mənbə olmuşdur.

1960-cı ildə V.M.Nasilovun (1893-1970) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş «Orxon-Yenisey abi-

¹ П.М.Мелиоранский. *Памятник в честь Кюль Тегина*. СПб., 1899, с. 13.

dələrinin dili» adlı kitabı nəşr edilir; kitabda abidələrin dilinin fonetika və qrammatikası qısa şəkildə təsvir edilir.

Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsində – yeni abidələrin tapılması, nəşr edilməsi və araşdırılmasında görkəmli alim İ.A.Batmanovun (1906-1969) xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. O, xüsusən Yenisey hövzəsində və Talas çayı höndəvərində tapılan abidələrin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun göytürk yazısı abidələrinin tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərdən bunları göstərmək olar: «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности» (1959), «Современная и древняя енисейка» (1962), «Древнетюркские диалекты и их отражение в современных языках» (1971), «Таласские памятники древнетюркской письменности» (1971), «Памятники древнетюркской письменности Тувы» (I-III buraxılış, 1963-1965), «Древние письмены Хакасии» (1970).

Ç.Cumaqulovun tərtib etdiyi «Эпиграфика Киргизии» (1963) kitabında Qırğızıstanda tapılmış Orxon-Yenisey abidələri də nəşr edilmişdir.

Sovet türkoloqlarının yeni nəsli göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna bir sıra maraqlı əsərlər həsr etmişlər. Bunlardan bir neçəsini göstərmək məqsədəuyğundur: V.Q.Kondratyev «Очерки грамматики древнетюркского языка» (1970) və «Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VII-IX вв.» (1981), Q.Aydarov «Язык орхонского памятника Бильге кагана» (1966), «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века» (1971), «Orxon abidələrinin mətni» (1990, qazaxca) və bir sıra digər kitabları, M.A.Axmetov «Глагол в языке орхоно-енисейских памятников» (1978), N.Antonov «Qədim türk dili. VI-VIII əsrlər» (1970, saxa dilində), M.R.Fedotov «Qədim türk dili» (1973), A.Esenqulov «Qədim türk yazısında sözyaratma» (1976, qazaxca) və s. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı problemlərinin araşdırılmasına türkoloqlardan L.R.Kızlasov, Ə.R.Tenişev, D.M.Nasilov, A.M.Şeirbak, V.Q.Kondratyev, Ü.Asanəliyev, İ.N.Şeirvaşidze, D.D.Vasilyev, A.S.Amanjolov, Ə.Ə.Rəcəbli, Y.Aqmanov, A.İslyamov və başqalarının çoxlu miqdarda məqalələri həsr edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnləri onların dilinin tədqiqinə həsr edilmiş bir sıra dissertasiyaların yazılması üçün qaynaq olmuşdur: göytürk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş onlarla namizədlik və bir neçə doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş və 2002-ci ilədək nəşr olunmuş əsərlər içərisində ən mükəmməli və ən sanballısı sovet türkoloqu A.N.Kononovun «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.» (1980) kitabıdır. Əsər 11 hissədən ibarətdir.

1. Türk run yazısı abidələrinin açılması, oxunuşu və tədqiqi tarixindən (s.7-13).
2. Türk run yazısı abidələrinin lokallaşdırılması (s.14-21).
3. Türk run yazısı abidələrinin tarixi-siyasi təsnifi (s.22).
4. Run əlifbasının mənşəyi haqqında (s.23).
5. Türk run yazısı abidələrinin dilinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi (s.24-41).
6. Türk run yazısı abidələrinin fonetik-qrammatik quruluşunun öyrənilməsi tarixinin qısa öçerki (s.42-56).
7. Fonologiya (s.57-75).
8. Türk kök morfemlərinin strukturu (s.76-82).
9. Söz yaradıcılığı (s.83-142).
10. Morfologiya (s.143-210).
11. Sintaksis (s.211-234).

Kitabın digər hissələrinə nisbətən söz yaradıcılığı və morfologiyaya həsr edilmiş bölmələr daha yaxşı təsir bağışlayır.

Azərbaycan dilçiliyində göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqi ilə XX yüzilliyin 60-cı illərindən məşğul olmağa başlamışlar. Bu müddətdə təxminən 40 il ərzində göytürk yazısı abidələrinin dili mövzusunda bir doktorluq, bir neçə namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Bundan başqa, bu mövzuda bir dərslik, bir neçə monoqrafiya və çoxlu məqalə yazılmışdır.

1976-cı ildə Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmovun «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» adlı dərsliyi nəşr edilir. Dərsliyin yenidən işlənmiş və xeyli yeniləndirilmiş variantı 1993-cü ildə təkcə Əlisa Şükürlünün müəllifliyi ilə yenidən nəşr edilmişdir. Birinci nəşrə nisbətən

tən bu nəşrdə əsər xeyli təkmilləşdirilmiş, birinci nəşrdə buraxılmış çoxlu səhvin bir hissəsi islah edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq indiki nəşrdə də kifayət qədər faktik və elmi səhv mövcuddur.

1978-81-ci illərdə Yunis Məmmədovun iki hissədən ibarət «Orxon-Yenisey abidələrində adlar» adlı əsəri nəşr edilir. Əsərdə dörd nitq hissəsi - isim, sifət, say, əvəzlik araşdırılır.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mövzusunda Əbülfəz Quliyevin də bir neçə kitabı nəşr edilmişdir. Ə.Quliyevin qədim türk abidələrinə həsr edilmiş kitablarının sayı bu mövzuda kitab yazmış digər Azərbaycan türkoloqlarına nisbətən daha çox olsa da, onlar bəsit şəkildə yazıldığından elm üçün elə bir əhəmiyyətə malik deyildir.

Əbülfəz Rəcəblinin Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə, göytürk xalqının və dövlətinin tarixinə, göytürk dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna, qədim türk ədəbiyyatına aid yüzə qədər məqaləsi, habelə «Orxon-Yenisey abidələri dilində felin məna növləri» (1982), «Orxon-Yenisey abidələri dilində felin tərzləri» (1988), «Orxon-Yenisey abidələri» (1993), «Göytürk dilinin fonetikasi» (2004), «Göytürk dilinin leksikası» (2004), «Göytürk dilinin morfoloqiyası» (2002), «Göytürk dilinin sintaksisi» (2003), «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» (2006, 2 cildə), «Orxon-Yenisey abidələri dilində felyaratma» (2009), «Qədim türk yazısı Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Morfoloqiya» (2009) adlı kitabları nəşr edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri ədəbiyyatşünaslıq baxımından da araşdırılmışdır. Bu mövzuda İ.V.Steblevanın iki kitabı nəşr edilmişdir: «Поэзия торков VI-VIII веков» (1965) və «Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период» (1976).

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri qədim türk qəbilələrinin, ikinci Şərqi Türk xaqanlığının tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır. Göytürk yazısı abidələri tarixi mənbə kimi ilk dəfə akademik V.V.Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. Onun türk tarixinin qədim dövrünə aid yazdığı əsərlərdə göytürk yazısı abidələrindən tez-tez istifadə edilir.

A.N.Bemştamın (1910-1956) «Социально-экономический строй орхон-енисейских торков VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыркызы» (1946) adlı kitabı göytürklərin və onların

qonşuların qırğızların ictimai-iqtisadi quruluşlarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

S.Q.Klyaqstomı yeni tapılan ayrı-ayrı abidələri nəşr etməklə yanaşı, onlardan tarixi mənbə kimi də istifadə edir. Onun «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» (1964) adlı kitabı, tarixçilərin etirafına görə, qədim türklər haqqında yazılmış ən yaxşı tarix əsərlərindən biridir.

Qədim türklərin tarixini öyrənmək sahəsində, şübhəsiz ki, L.N.Qumilevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun «Древние тюрки» (1967, azərbaycanca tərcüməsi: «Qədim türklər», 1993) adlı kitabı göytürk yazısı abidələrindən istifadə etməklə qədim türk dövlətlərinin tarixi haqqında yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir.

Ə.Ə.Rəcəbli də göytürk yazısı abidələrindən istifadə edərək göytürk qəbilələrinin tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə aid otuzdan artıq məqalə yazmış, «Ulu türklər» (2003) adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir.

V.Tomsen, Q.Vamberi, V.Banq, O.Donner, Q.İ.Ramstedt, Y.Nemet, M.Rəsənen, K.Qrönbek və başqa görkəmli türkoloqların göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə həsr etdikləri əsərlərdən sonra və həmin əsərlərin təsiri altında son əlli ildə Qərbi Avropa türkoloqlarının da göytürk abidələrinə marağı artmışdır. Hər şeydən əvvəl Avropa türkoloqlarının diqqətini 1799-cu ildə Nad-Sent-Mikloş (Müqəddəs Nikolay) kəndində tapılmış qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə üzərində yazı olan qızıl və gümüş qablar cəlb etmişdir. 1922-ci ildə həmin yazını V.Tomsen oxuyur. Sonra 1932-ci ildə macar alimi Yulius Nemet (1890-1976) həmin yazıları yenidən oxuyur. O bu sahədəki tədqiqatlarını davam etdirərək 1971-ci ildə «Nadsentmikloşdan olan rəşəkilli yazılı abidələr və Şərqi Avropanın rəşəkilli yazıları» (Acta Linguistica Hungarica. Budapest - ingiliscə) əsərini nəşr etdirir.

XX yüzillikdə Avropa ölkələrində Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər çox azdır. Bu əsərlərin içərisində A.fon Qabenin 1941, 1950 və 1974-cü illərdə üç dəfə almanca nəşr edilmiş «Altürkische Grammatik» kitabını ayırmaq olar. Əsər müasir türk dilinə də tərcümə edilmişdir. Kitab dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur, geniş biblioq-

rafiya və lüğətlə təmin edilmişdir, lakin adının «Qədim türk dilinin qrammatikası» olmasına baxmayaraq, əsərdə fonetika və qrammatikanın ciddi sistemli şəkildə izah edilməsinə rast gəlmirik, kitab, bir növ, qədim türk (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələrinin dilində işlənmiş şəkilçilərin və köməkçi sözlərin ensiklopedik lüğətini xatırladır. Əsərin müasir türk dilində nəşrində fonetikaya 10 səhifə (s. 33-42), söz yaradıcılığına 19 səhifə (s.43-61), müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirən şəkilçilərin izahı da daxil olmaqla morfolojiyaya 54 səhifə (s.62-115), sintaksisə isə 12 səhifə (s.115-126) yer verilmişdir. Əslində əsərdə qədim türk (göytürk və qədim uyğur) abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun araşdırılmasına cəmi 76 səhifə yer ayrılmışdır ki, bunun da çox hissəsi, yuxarıda deyildiyi kimi, şəkilçilər və köməkçi nitq hissələrinə həsr edilmişdir. A.fon Qabenin ikinci əsəri də – («Das Altürkische») (Philological turcicae fundamenta, I, Wiesbaden, 1959, c. 21-45) həmin səpkidə yazılmışdır. O.Pritsakin eyni adlı («Das Altürkische») əsəri A.fon Qabenin əsərinə nisbətən fərqli planda yazılmışdır.

Ser Cerard Klauson (1891-1974) göytürk yazısı abidələrinə bir neçə əsər, o cümlədən «Turkish and Mongolian Studies» («Türkcə və monqolca dərslük») kitabını, «A note of Qapqan» («Kapkan haqqında qeyd») və «The Ongin inscription» («Ongin abidəsi») məqalələrini həsr etmişdir. Müəllifin hər iki məqaləsi haqqında Azərbaycan dilçisi Ə.Ə.Rəcəbov vaxtilə mətbuatda (bax: «Советская тюркология» jurn. 1970, №2; «Ученые записки», АГУ, серия язык и литература, 1966, №5) çıxış etmişdir. Ser Cerard Klausonun kitabında göytürk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibi və qrammatikası haqqında maraqlı qeydlərə rast gəlmək olar; məqalələrdən biri *kapkan* (əslində *kapqağan* olmalıdır) sözünün etimologiyasına (Ə.Ə.Rəcəbov həmin etimologiyanın səhv olduğunu sübut edir) və digəri isə Ongin abidəsinin mənşəyinə (Ə.Ə.Rəcəbov müəllifin bu barədə də fikrinin yanlış olduğunu sübut etmişdir) həsr edilmişdir.

Fin tədqiqatçısı – altayşünası Pentti Aalto göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı məsələləri haqqında bir neçə məqalə yazmışdır. Onun Kül tigin abidəsindəki at adlarının izahı maraqlıdır. O, Q.İ.Ramstedtin «Monqolustanın qədim türk abidələri üzrə materiallar» adlı əsərini toplamış və nəşr etmişdir (1958).

Fransada göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olan iki tədqiqatçının adını çəkmək lazımdır. Reno Jiro Tonyukuk abidəsini nəşr etmiş və ona izahat yazmışdır. O, habelə Şərqi Türk xaqanlığının tarixi haqqında kitabın müəlifidir. Lüi Bazen göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərindən istifadə edərək buradakı tarixi faktların tarixi-filoloji izahını verən kitab və bir məqalə yazmışdır.

XX yüzilliyin otuzuncu illərindən başlayaraq, Türkiyədə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini araşdırmaqla məşğul olurlar. 1936-41-ci illərdə Hüseyin Namik Orkun (1901-1956) ona qədər məlum olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini toplayıb «Eski türk yazıtları» adı ilə nəşr edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, S.Y.Malovun nəşrlərindən xeyli əvvəl baş vermişdi.

Türkiyədə türk dilçiliyinin banilərindən biri Əhməd Cavad Emrə (1877-1955) göytürk abidələrinin tədqiqi ilə də məşğul olmuş, lakin burada o qədər də uğur qazanmamışdır. O, «Eski Türk yazısının mənşeyi» (İstanbul, 1938) adlı əsərində göytürk əlifbasının mənşəyinə toxunmuş, lakin ağlabatan fikirlər söyləməmişdir. Digər bir əsərində – «Turk lehcelerinin mukayeseli qrameri» (İstanbul, 1949) əsərində o, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetikasına böyük, yaxşı işlənmiş bir bölmə (s.27-55) həsr etmişdir.

Milliyyətçə azərbaycanlı olan, lakin məlum səbəblər üzündən Türkiyədə yaşamış məşhur dilçi və filoloq Əhməd Cəfəroğlu (1899-1976) «Türk dili tarixi» (İstanbul, 1970) adlı əsərində göytürk Orxon-Yenisey yazısının açılması və araşdırılması tarixinə, habelə göytürk abidələri dilinin qrammatik quruluşuna aid qısa bir oçerk (s.103-148) yazmışdır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin məşhur tədqiqatçısı Mühərrəm Ərğinin «Orhun abideleri» adlı kitabı Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Kitabda böyük Orxon abidələrinin mətni verilir.

Müasir türk dilçilərindən Tələt Təkin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna iki böyük əsər həsr etmişdir: «A Grammar of Orkhon Turkic» (1968, əsər türk dilinə də tərcümə edilmişdir) və «Ana Türkçede aslı uzun ünlüler» (Ankara, 1975). T.Təkinin «Qrammatika»sını dəyərinə və əhatəsinə görə V.V.Radlovun «Die Altürkischen Inschriften der Monqolei. Neue

Folge» və A.N.Kononovun «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.» əsərləri ilə yanaşı qoymaq olar.

Böyük həcmli «Türk dünyası El Kitabı» (Ankara, 1976) arayış nəşrində Şinasi Tekinin «Eski Türkçe» adlı yazısı (s.142-192) dərc edilmişdir; bu yazı türk dilinin fonetikasi və qrammatikasının əsas məsələlərinə həsr edilmişdir. Əski türkcə dedikdə Şinasi Tekin Monqolustan çöllərində və Tarım çayı hövzəsində yaşayan islamaqədərki türklərin dilini nəzərdə tutur. O.Pritsak kimi, Şinasi Tekin də əski türkcəni iki qrupa bölür: göytürkcə və uyğurca.

Türk alimi Osman Nədim Tuna da göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun araşdırıldığı bir sıra məqalələr yazmışdır.

Türkiyə Respublikasında indi də göytürk abidələri dilinin müxtəlif aspektlərdə araşdırılması davam edir, bu mövzuda elmi-tədqiqat əsərləri yazılır.

Yaponiyada, ənənəvi olaraq, əsas diqqət göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində özünü göstərən qədim türklərin tarixi məsələlərinə və tarixşünaslıq problemlərinə yetirilir. Filoloji tədqiqatlar sırasında Masao Morinin araşdırmaları qeyd edilməyə layiqdir.

1979-cu ildə İsveç türkoloqu Lars Yuxanson göytürk yazısı abidələrinin dili araşdırılan «Alttürkisch als «dillimilierende» Sprache» adlı kitab nəşr etmişdir.

Təbii ki, bu qısa xülasədə göytürk yazısı abidələrinin dili haqqında yazılmış bütün əsərləri nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Diqqət yetirilsə, hətta adları çəkilən əsərlər belə sxem şəklində verilmiş, təhlil edilməmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, göytürk yazısı abidələrinin öyrənilməsi, araşdırılması haqqında ayrıca, böyük həcmli tədqiqat əsəri yazmaq olar və lazımdır.

QRAFİKA

Göytürk əlifbasının mənşəyi

Əlifba səslərin müəyyən qayda ilə düzülüşünə deyilir. Bu mənada göytürk qəbilələrinin dilində əlifbanın olub-olmadığını deyə bilmərəm; çox güman ki, bu mənada göytürk dilində əlifba olmamışdır. Buna görə də, mən «göytürk əlifbası» terminini şərti – göytürk dilində işlənən işarələrin (hərflərin) toplusu, məcmusu mənasında işlədirəm və güman edirəm ki, oxucu mənim bu sərbəstliyimi başa düşüb məni bağışlayacaqdır.

Orxon-Yenisey əlifbasının, daha doğrusu, yazısının mənşəyi haqqında söylənmiş fikirləri iki dövrə ayırmaq olar: Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərin (daşların) tapılmağa başladığı dövrdən Kül tigin abidəsinin oxunmasına qədərki dövr (XVIII yüzilliyin əvvəlləri - XIX yüzilliyin sonu) və Kül tigin abidəsinin oxunmasından indiyədək olan dövr. Əslində indi də göytürk əlifbasının mənşəyi məsələsi mübahisəlidir.

Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsinin birinci, yəni abidələrin şifrəsinin açılmasına (dekabr 1893-cü il) qədərki dövründə o zamanlar elm aləmi üçün hələ naməlum olan bu yazıların hansı hərflərlə yazılmasından yox, yazıların hansı xalqa mənsub olmasından söhbət gedirdi, mübahisə Orxon-Yenisey hərflərinin necə, hansı yolla yaranmasından yox, yazılı daşların hansı xalq tərəfindən qoyulması ətrafında gedirdi. Bu problem haqqında ilk fikri məşhur səyyah D.Y.Messerşmidt söyləmişdir. 1727-ci ildə o, Sibirə səyahətdən qayıtdıqdan sonra Rusiya Elmlər Akademiyasına məruzə təqdim edir. Həmin məruzədə səyyah 1720-1727-ci illərdə Sibirdə apardığı axtarışlara yekun vurur, o cümlədən Sibirin cənubunda Yenisey çayı hövzəsində kəşf etdiyi yazılı daşlar haqqında məlumat verirdi. D.Y.Messerşmidt yazırdı ki, bu yazılı daşlar, güman ki, qədim zamanlarda bu ərazilərdə yaşamış kelt-qot qəbilələrinə mənsubdur. Məşhur şərqşünas və səyyah T.Bayerin gündəliyində də Orxon-Yenisey yazısı abidələrin mənşəyi məsələsinə toxunulur: onun fikrincə, bu abidələr kelt işarələri ilə yazılmışdır.

İsveç zabiti Filipp İohan Tabet Stralenberq 1730-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabında Yenisey çayı hövzəsində rast gəldiyi sirli yazıları Skandinav runları ilə müqayisə edir və onları run yazısı

adlandırır. Həmin vaxtdan bu səhv termin qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə damğa kimi yapışdırılmışdır. İndinin özündə də hamı bu terminin, bu adm səhv olduğunu qəbul etdiyi bir zamanda elmi ədəbiyyatda «run yazısı», «run əlifbası» və daha səhv olan, daha biabırçı olan «runik yazı», «runik əlifba» terminlərinin işlədilməsinə tez-tez rast gəlmək olur.

1818-ci ildə «Sibirski vestnik» jurnalında Q.İ.Spaskinin «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» adlı məqaləsi nəşr edilir. Həmin məqaləyə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış iki abidənin şəkli də əlavə edilmişdir. Qraf N.P.Rumyantsevin xahişi ilə akademik F.İ.Kruq bu məqaləni latın dilinə tərcümə edir. Q.İ.Spaskinin məqaləsi məşhur dilçi Vilhelm fon Humboltun və şərq dillərinin, o cümlədən türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı J.B.Abel-Remüzənin (1788-1832) diqqətini xəlb edir. J.B.Abel-Remüzə 1822-ci ildə Q.İ.Spaskinin məqaləsi haqqında rəy yazır. Rəydə o göstərir ki, Asiya xalqlarında qəbir üzərində «pey» adlanan ikidilli, hətta üçdilli yazısı olan daş obelisklər qoymaq adəti varmış. Belə obelisklərin tapılması Yenisey kitabələri məsələsinin həllinə mühakimə və fərziyyələrdən daha çox kömək göstərə bilər¹. Abidələrin yazıldığı işarələrin run işarələrinə bənzəməsinə J.B.Abel-Remüzə zahiri və aldadıcı adlandıraraq yazır ki, bu abidələr qədim türk qəbilələrinin məskun olduğu ərazidə yerləşir. Q.İ.Spaskinin məqaləsi haqqında Rommel və Y.Klaprot da rəy söyləyirlər. J.B.Abel-Remüzədən fərqli olaraq, Q.İ.Spaski, Rommel və Y.Klaprot bu abidələrin türklərə mənsubluğunun əleyhinə çıxırlar. Q.İ.Spaski yazırdı ki, türklərin, ümumiyyətlə tatar qəbilələrinin qədim dövrlərdə Sibirin cənubunda yaşaması haqqında elmdə heç bir iz yoxdur, əksinə, hər şey göstərir ki, türklər bu yerlərə sonralar köçüb gəlmişlər. Q.İ.Spaski Yenisey çayı hövzəsində tapılmış daş üzərindəki yazıların kalmıq qəbilələrinə mənsub olması fərziyyəsini irəli sürür. Rommel Yenisey kitabələrini alman runları ilə müqayisə edib belə bir fərziyyə irəli sürür ki, bu kitabələr ya skif, ya da yunan-qot mənşəlidir. Y.Klaprot məsələyə bir qədər ehtiyatla yanaşır. O yazır ki, Yenisey kitabələrini yazıldığı işarələr yunan runlarına bənzəyir. 1859-cu ildə akademik A.A.Şifner (1817-1879) Yenisey kitabələrini milli mənsub

¹ Вах: П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб., 1899, s. 1.

biyyətinə toxunmadan göstərir ki, run işarələri damğalardan törəmişdir; bu fərziyyə sonralar, elə indinin özündə də xeyli tərəfdar tapmışdır. Q.İ.Spaski Yenisey kitabələrini milli mənsubiyyəti haqqındakı fikrini gözlənilmədən dəyişir. 1857-ci ildə o, yenidən Yenisey kitabələri probleminə qayıdır. O özünə qədər irəli sürülən fərziyyələri, xüsusən Rommelin abidələri skiflərlə bağlaması fərziyyəsini qəti rədd edir, əvvəlcə bu abidələrin hansı xalqa mənsubluğu məsələsini açıq saxlasa da, sonradan onların slavyanlara mənsub olması nəzəriyyəsini irəli sürür. Onun nəzəriyyəsi V.Florinski tərəfindən müdafiə edilir. Q.İ.Spaskidən iki il sonra 1859-cu ildə M.A.Kastren də Yenisey kitabələrini slavyan mənşəli olması fərziyyəsini söyləyir. 1874-cü ildə N.Popov Yenisey kitabələri üzərində tədqiqat apararaq Rommelin abidələrin qot mənşəli olması haqqındakı fikrini daha da inkişaf etdirir. Elə həmin il fin alimi İ.A.Aspelin Sibirdə tapılmış balbalların (daşdan kobud şəkildə yonulmuş insan «heykəlləri») və naməlum yazının tarixini qədim fin qəbilələrinə bağlayır.

XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Yenisey kitabələrini milli mənsubiyyətinə münasibət dəyişməyə başlayır. Q.İ.Spaski kitabələrin slavyan qəbilələrinə mənsub olması haqqındakı öz əvvəlki fikirlərindən əl çəkir, bu kitabələrin yazıldığı işarələrin Sibirin cənubunun qədim sakinləri olan tatar qəbilələrinin qohumluq münasibətlərini bildirən damğalara bənzəməsi haqqında danışır, onları damğalarla müqayisə edir. Yenisey kitabələrini yazıldığı işarələrin Sibirdə yaşayan türk qəbilələrinin damğalarına bənzəməsi Q.Vamberinin də diqqətini cəlb edir. M.A.Kastren də öz əvvəlki mülahizələrindən əl çəkir. O, Sibirdə təşkil edilmiş uzun müddətli ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra Yenisey çayı hövzəsində tapılan yazılı abidələrin Sibirdə yaşayan tatarlarla bağlı olduğunu söyləyir. Artıq yuxarıda göstəriləni kimi, akademik A.A.Şifner Yenisey kitabələrini işarələrinin türk xalqları arasında geniş yayılmış damğalardan törəyə bilməsi fərziyyəsini irəli sürür. N.A.Aristov və N.Q.Mallitski Yenisey kitabələrini yazıldığı işarələrin türk qəbilələrinin işlətdikləri damğalarla əlaqəsini geniş şəkildə araşdırır və onlar bir-birindən asılı olmayaraq təxminən eyni zamanda nəşr edilmiş kitablarında bu fikri əsaslandırırlar.

Lakin Yenisey kitabələrini türk qəbilələrinə mənsubluğu fikrini inkar edənlər hələ də vardır. İ.A.Aspelin Yenisey kitabələri

rinin işarələrini Çud gölü sahilində tapılmış yazıların işarələri ilə tutuşdurur və bu kitabələrin hun mənşəli olması fikrini irəli sürür. Fin alimləri isə fin qəbilələrinin qədim zamanlarda Sibirdə yaşadıklarını əsas götürərək Yenisey kitabələrinin finlərə mənsub olması fərziyyəsini əsaslandırmağa çalışırdılar. Bütün bunlara görə, əvvəlcə Yenisey kitabələrinin hansı xalqa mənsubluğu məsələsi həll edilməli idi. Kitabələrin hansı xalqı mənsubluğu məsələsi həll edildikdən sonra bu kitabələrin yazıldığı işarələrin mənşəyi məsələsi müzakirə edilə bilərdi. 1893-cü ilin dekabr ayının 15-də V.Tomsen Kül tigin abidəsin oxudu və məlum oldu ki, Orxon-Yenisey kitabələri göytürk qəbilələrinə mənsubdur. Bundan sonra Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin yazıldığı işarələrin mənşəyi haqqında mübahisələr yeni istiqamət aldı. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının mənşəyini araşdırmağın ikinci dövrü də məhz bu vaxtdan başlanır.

Orxon-Yenisey yazısı işarələrinin mənşəyini izah etmək üçün təşəbbüslər Orxon-Yenisey abidələrinin şifrəsi açılmazdan əvvəl göstərmişdi. Bir az əvvəl göstərdim ki, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Q.İ.Spaski, M.A.Kastren, A.A.Şifner və Q.Vamberi Yenisey çayı hövzəsindəki yazılarda rast gəlinən işarələrin Sibir tatarlarının tayfa damğalarına oxşadıqlarına diqqətli cəlb etmişdilər. N.A.Aristov bu mövzuda deyilənləri ümumiləşdirərək göstərdi ki, «ən qədim zamanlarda mövcud olan tayfa damğaları sonralar Orxon-Yenisey əlifbasında hərflər kimi işlədilmişdir»¹. N.Q.Mallitski N.A.Aristovun bu fərziyyəsini müdafiə etdi və əsaslandırdı².

V.Tomsen Orxon-Yenisey yazısının şifrəsini açarkən bəzi işarələrin sami-pəhləvi əlifbasının işarələrinə bənzərliyini qeyd etmişdir. Sonralar o, 38 Orxon-Yenisey işarəsindən 23 işarənin arami əlifbasından mənşəcə asılı olduğunu göstərdi. Türk dilinin səs quruluşuna uyğunlaşdırılmış arami əlifbası arami mənşəli olmayan bir neçə işarə ilə zənginləşdirilmişdi. O.Donner də uyğun fərziyyə irəli sürmüşdür. O, hətta arami əlifbası ilə Orxon-Yenisey

əlifbası arasında əlaqələndirici həlqə kimi miladdan sonra II-III yüzilliklərin Arşakid (parfyan) sikkələrindəki şriftləri qeyd edir.

P.M.Meliorski və D.N.Sokolov N.A.Aristov və N.Q.Mallitskinin fərziyyələrini kəskin tənqid edir, V.Tomsen və O.Donnerin irəli sürdükləri müddəanı müdafiə edirlər. P.M.Meliorski eyni zamanda qeyd edir ki, arami əlifbasında mövcud olmayan Orxon-Yenisey işarələri üçün türk damğaları əsas götürülə bilərdi. Hələ üstəlik arami hərfləri qədim türk hərflərini yaradıcıların adətlərinin təsiri altında tayfa damğalarının məlum həndəsi cizgiləri şəklini almışdır¹.

Tomsen-Donner fərziyyəsi təkcə arami hərfləri ilə göytürk hərfləri arasındakı oxşar cizgiləri göstərmir, həm də türklərin fonetik yazı ideyasını mənimsədikləri müəyyən mənbəni də nişan verirdi, eyni zamanda qeyd edilirdi ki, göytürk əlifbası fonetik yazı ideyasına əsaslansa da ideoqrafik və silləbik yazı sisteminin təsirinə də məruz qalmışdır. Göytürk əlifbasındakı konsonant dualizmi silləbik yazı sistemində nümunə ola bilər. Göytürk əlifbasında bir neçə işarənin ideoqrafik mənşəyi isə çox sonralar Y.D.Polivanov tərəfindən sübut edildi. Y.D.Polivanov göytürk əlifbasının törəmə mənbəyini belə əsaslandırır: 1) Əlifba bilavasitə türk qəbilələri arasında meydana çıxmışdır, çünki bu yazı ixtira olunarkən əski türk dilində saitlərin ahəng qanunu nəzərə alınmışdır. 2) Əlifba biza məlum olan yazılı abidələrin tərtib olunduğu dövrdən çox əvvəl meydana çıxmışdır. Bunu dövrümüzədək qorunub saxlanan göytürk mətnlərində orfoqrafik qanunların qismən möhkəmliyi, bəzən də dəyişkənliyi sübut edir. 3) Əlifba bir sıra qərb əlifbalarının – arami, soğd, pəhləvi yazılarının güclü təsiri altında meydana çıxmışdır. 4) Yalnız Monqolustanın Orxon yazılı abidələrində Çin heroqliflərinin təsirinə rast gəlmək mümkündür. Y.D.Polivanov göytürk əlifbasında bəzi əşyayəbənzer işarələrin piktoqramlardan törəməsi fikrini də irəli sürür². Türkiyəli alim Əhməd Cavad Emrə göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının bütün işarələrinin ideoqrafik yazıdan törədiyini sübut et-

¹ Н.А.Аристов. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов, Живая старина, 1894, вып. 3-4, с. 28-24.

² Н.Маллицкий. О связи тюркских тамг с орхонскими письменами, - ПТКЛА, т. III, 1997-1898, с. 43-47.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб, 1899, с. 46-47.

² Е.Д.Поливанов. Идеографический мотив в формировании орхонского алфавита. «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета», 1929, №9, с. 177-181.

məyə təşəbbüs göstərmişdir. O, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasında bu və ya digər işarə (hərflər) ilə bu və ya digər piktoqram arasında oxşarlığı sübut etmək üçün onları bu və ya digər əşyanın xarici görünüşü ilə müqayisə edir, aralarında oxşarlıq axtarır. Qazax alimi A.Mahmudov türk aliminin fikrini müdafiə edir, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının məhz piktoqramlardan təməlini iddia edir.

1906-cı ildə A.Steyn Böyük Çin səddinin qərb qurtaracağında Dunxuan yaxınlığındakı gözetçi qülləsində böyük tıx sənədlər toplusu tapır. Onlardan yeddi yüzdən çoxu Çin dilində, qalanları mənşəcə arami əlifbası ilə bağlı olan naməlum əlifba ilə naməlum dildə yazılmışdı. Arxeoloji məlumatlar və E.Şavannın qüllədə tapılan Çin sənədləri üzərində apardığı tədqiqatlar göstərirdi ki, arxiv miladi tarixin II yüzilliyinin ortalarına aiddir. 1911-ci ildə R.Qoty və A.Kouli sübut etdilər ki, Çin dilində yazılmış sənədlərlə birlikdə tapılan sənədlər soğd əlifbası ilə soğd dilində yazılmışdır. Soğd əlifbası arami əlifbasının növlərindən biridir. Elmi ədəbiyyatda tapılmış bu yazıya «qədim soğd yazısı» adı verildilər. Qədim soğd əlifbasının açılmasından dərhal sonra V.Tomsenlə məsləhətləşən R.Qoty belə bir nəticəyə gəldi ki, məhz bu qədim soğd yazısı qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası üçün model vəzifəsi görmüşdür. 1922-ci ildə V.Tomsen bu nəticəni təsdiq etdi və göstərdi ki, türk və qədim soğd yazısı arasında aydın və mübahisəsiz uyğunluq mövcuddur. Bununla yanaşı iki əlifba sistemi arasındakı xronoloji boşluq V.Tomsen üçün aydın deyildi. Paleografik baxımdan daha erkən sayılan Yenisey və Cetusu (Semireçye) göytürk abidələrinin tarixi VI-VII yüzilliklərə getdiyi üçün (türkologiyada Yenisey və Talas abidələrinin VI-VIII yüzilliklərdə yazıldığı qəbul edilmişdir, lakin mən bu fikirdəyəm ki, Yenisey abidələri miladın III-VI əsrlərində yazılmışdır) bu mülahizə köhnə suallara cavab verməyə də yeni fərziyələrin yaranmasına səbəb oldu.

1948-1949-cu illərdə F.Altxeym hunların mənşəyinin erkən tarixlərinə aid öz fərziyyəsinə əsaslanaraq dəyişmiş şəkildə olsa da Bloşenin ideyasını bərpa etdi. F.Altxeymin fikirlərinin səhv olması əvvəllər də elmi ədəbiyyatda göstərilmişdi. Cənubi Sibirin tarixi haqqında sambalın əsər yazmış S.V.Kiselyov da göytürk əlifbasının soğd əlifbasından törəməsi fikrinin tərəfdarıdır, lakin o, soğd əlifbasının türklər tərəfindən qəbul edilib öz əlifbalarını yaratmalarının fərqli yolunu göstərir: «Şərqlə Orta Asiya vasitəsilə,

soğd və Xarəzm yazısı vasitəsilə daxil olmuş Talas-Yenisey literlərinin əksəriyyətinin arami əsası heç bir şübhə doğurmursa, onda çox hissəsi soğdalar tərəfindən müstəmləkələşdirilən və eyni zamanda VI-VII yüzilliklərdə qərbi tuqyular tərəfindən zəbt edilən Xarəzmlə əlaqədə olan Cetusu arami əlifbasını türk nitqinə uyğunlaşdıran run yazısının ilk tətbiq edildiyi ən çox ehtimal edilən yerə çevrilir»¹. Kiselyovun fikrincə, Cetusdan Orxon-Yenisey əlifbası Şərqi Türküstana yağma qəbiləsi arasına düşmüşdür; onlar kağız üzərində Orxon-Yenisey yazısı ilə olan sənədləri bizə miras qoymuşlar. Bu yazı yağmalardan karluqlara, onlardan isə Yenisey kirgizlərinə keçmişdir. Orxon türkləri run yazısını bilavasitə qərbi türklərdən qəbul etmişlər, lakin ən qədim VI-VII yüzilliklərin mətnləri Orxonda hələ ayrılmamışdır.

S.V.Kiselyovun göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının yaranma mərkəzinin Cetusu olması haqqındakı fərziyyəsi maraqlı olsa da onun şərqlə nüfuz etməsi yolları gətirilən faktlarla özünü doğrultmur. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış Şərqi Türküstan abidələri heç cür yağmalara aid edilə və VI-VIII yüzilliklərin abidələri ola bilməz. Bu abidələr öz duktusuna görə istər Cetusu, istərsə Yenisey abidələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir və möhkəm surətdə IX yüzilliyin ortalarına, yəni Mərkəzi Monqolustanda Uyğur xaqanlığının kirgizlər tərəfindən ləğv edildiyi və uyğurların kütləvi şəkildə Şərqi Türküstana miqrasiya etdikləri dövrə aiddir. Şərqi Türküstana köçmüş həmin uyğurlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı ənənələrini özləri ilə gətirmişdilər.

Orxon-Yenisey yazısının Cetusu mənşəli olması haqqındakı fərziyyəni A.M.Şerbak da irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, bu yazı «görünür, haradasa Talas rayonunda hansısa başqa bir əlifbanın qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmış və oradan iki əks istiqamətdə yayılmışdır: şərqlə (Orxon, Yenisey və bu yazının digər şəkilləri) və qərbə (peçeneq runları)»².

Beləliklə, artıq sübut edilmişdir ki, hərfləri-səsli yazı ideyasını da, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının modelini də qədim türklər onların arami əlifbadan istifadə edən qərb qonşuları – Orta Asiyə

¹ С.В.Киселев. Древняя история Южной Сибири, М., 1951, с. 604.

² А.М.Шербак. Знаки в керамике и кирпичях из Сиркела – Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов). – МИА, №75, 1959, с. 388.

anın irandilli xalqlarından almışdır, götürmüşlər. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının ən çox güman edilən mənbəyi Dunxuanda tapılmış və «qədim soğd yazısı» ilə yazılmış sənədlərdə istifadə edilən qədim soğd əlifbasıdır.

Türk dilinə uyğunlaşdırma prosesində qədim soğd əlifbası bir sıra mühüm dəyişikliklərə uğramışdı: 1. Bəzi işarələrin kursiv yazılışı ayrıca yazılışla əvəz edilmişdi. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasında hərflər yazıda bir-birilə birləşmiş. 2. Güman ki, bir tərəfdən, türklərdə mövcud olan tayfa damğalarının və ideoqrafik simvolların, digər tərəfdən, üzərində yazı yazılmalı olan materialın (daş, metal, qismən də ağac) təsiri ilə dəyirmi cizgili soğd işarələri həndəsi cizgili işarələrlə əvəz edilmişdi. 3. Soğd və türk dillərinin fonetik quruluşu uyğun olmadığı üçün bir sıra soğd işarələri (hərfləri) türklər tərəfindən götürülməmiş, soğd dilində mövcud olmayan, lakin türk dilində istifadə edilən səslər üçün isə türklər, qismən ideoqrafik (güman ki, tayfa damğalarının təsiri ilə), qismən də hərfi işarələr düzəltmişdilər.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısının yaranma yeri və tarixi də mübahisəli məsələlərdəndir və hələ də həllənməmiş qalır. Mövcud təsəvvürlərə görə, göytürk əlifbası üç inkişaf dövrü keçmişdir: 1) arxaik dövr – Cetsu (VI-VIII yüzilliklər) və Yenisey (VI-X yüzilliklər) abidələri ilə təmsil edilir; bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə bu dövr yazısının təsiri Ongin abidəsində hiss edilir; 2) klassik dövr – İkinci türk xaqanlığının (VIII yüzilliyin birinci yarısı) mövcud olduğu dövrə aid abidələrlə təmsil edilir; 3) son dövr – Uyğur xaqanlığı dövrünün (VIII yüzilliyin ikinci yarısı - IX yüzillik) daş abidələri və Şərqi Türküstanın (IX yüzillik) göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış abidələri ilə təmsil edilir. Monqolustanda tapılan və IX yüzilliyin ortalarında yazıldığı güman edilən Süci abidəsi yazılışındakı bəzi arxaik xüsusiyyətlərə görə Yenisey abidələri dairəsinə aid edilir.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, Yenisey abidələri VII yüzillikdən əvvələ aid edilə bilməz, L.R.Kızlasovun fikrinə isə, onların böyük əksəriyyəti IX-X yüzilliklərdə yazılmışdır. Beləliklə, istər-istəməz belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, paleoqrafik arxaiklik abidələrin yazılması tarixini nisbətən qədimə çəkmək üçün əsas vermir, bu arxaiklik regional səciyyə daşıyır və, əlavə edərdim ki, abidəni yazdıranın maddi imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış Cetsu abidələrinin aşağı tarixi mə-

sələsi də açıq qalır. Bir sıra tədqiqatçıların göytürk yazısının Cetsuda yaranması haqqında irəli sürdüyü fərziyyə də təsdiq edilməmiş qalır. Orta Asiyada göytürk yazısı abidələri içərisində Şimali Fərqanədə «muq-xon» qəbirində tapılmış tunc üzük üzərindəki yazı xüsusi mövqə tutur. Bu qəbir miladdan əvvəl II yüzillikdən miladın VIII yüzilliyinədək geniş bir tarixə aid edilir. Üzüyün üzərindəki göytürk yazısı qədim soğd yazısını xatırladır, lakin lokal xüsusiyyətlərlə izah edilə bilməz, çünki Fərqanə ərazisində göytürk yazısının klassik (VII yüzilliyin sonu - VIII yüzilliyin birinci yarısı) variantında yazılmışdır. Buna görə də S.Q.Klyaştoru Fərqanə üzüyü üzərindəki yazını VI yüzilliyin sonu - VII yüzilliklə tarixləndirməyi təklif edir.

Bəzi mənbələr, birbaşa olmasa da, dolayısı yolla, VI yüzillikdə (qərbi) türklərdə yazının ola bilməsini ehtimal etməyə əsas verir. Məsələn, Bizans tarixçisi Menandr Protektor 583-584-cü illərdə bitirdiyi «Tarix» adlı əsərində Bizans imperatoru II Yustinin 568-ci ildə mənşəcə soğd olan Maniyanın başçılıq etdiyi türk səfirliyini qəbul etdiyini göstərir. Menandr yazır ki, səfir xaqanın «skif yazısı» ilə yazılmış məktubunu imperatora təqdim etdi¹. Lakin əminliklə söyləmək olmaz ki, bu «skif yazısı» göytürk Orxon-Yenisey əlifbasıdır; həmin məktubun soğd əlifbası ilə yazılması da mümkündür, hətta soğd dilində yazılmasını da ehtimal etmək olar. Məktubun Çin heroqlifləri ilə yazıla biləcəyi istisna edilir. Düzdür, bu dövrə aid olan yarıməfsanəvi bir məlumatda türk xaqanının İran şahı Xosrov Ənuşiravana (531-579) Çin heroqlifləri ilə yazılmış bir məktub göndərdiyi xəbər verilir (Maniyanın Konstantinopola səfirliyi zamanı da, Xosrov Ənuşiravanın padşahlığı zamanı da Qərbi türk xaqanlığında taxtda İstəmi xaqan oturmuşdu), lakin Çin mənbələri türklərin heroqlif yazıdan istifadə etməsini inkar edir. Çjou-şu adlı Çin salnaməsi isə bu bərdə daha müəyyən məlumat verir: «Türklərin yazısı xu xalqının (soğdların) yazısını xatırlıdadır»². Mübahisəsiz aydın olur ki, 1) VI yüzilliyin ortalarında türklərin özlərinin müstəqil yazısı olmuşdur və 2) bu yazı soğdların yazısına bənzəmişdir. S.Q.Klyaştoru bu

¹ Менандр Протектор. История. С.Дестунис. Византийские историки, СПб, 1860, с. 374.

² Н.Я.Бирури (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I, М., 1950, с. 229.

yazının mənşəyinə şübhə ilə yanaşıb sual verir ki, bu, run yazısı idimi yaxud «uyğur» kursiv yazısı adlanan yazı idimi?¹

Bu yazısının uyğur kursiv yazısı olması haqqında gümanı qətiyyətlə rədd etmək olar. Əvvəlcə, uyğur kursiv yazısı VI yüzillikdə yox, daha sonra təşəkkül tapmışdır. İkincisi, VI yüzilliyin ikinci yarısında İstəmi xaqan Orta Asiya, Qərbi Sibir, (indiki) Qazaxıstan və cənub-şərqi Avropanı özünə daxil edən cahanşümul bir dövlət – Qərbi Türk xaqanlığı yaratmışdı. Bu dövlətdə xaqanın məsləhətçiləri, xüsusən xarici əlaqələr və yazı-pozu işləri ilə əlaqədar məsləhətçiləri bu işlərdən başı çıxan soğdlar (göytürk yazısı abidələrində: soğdak) idi. İstəmi xaqan türk yazısı yaradarkən heç kimin tanımadığı uyğurların (bu dövrdə onların yazısı olsaydı belə) yazısını model kimi götürməzdə və ya onların yazısından diplomatik münasibətlərdə istifadə etməzdə, bəlkə də bizansa göndərdiyi məktubda Bizans (yunan) yazısından, İrana göndərdiyi məktubda isə iranlıların istifadə etdiyi pəhləvi yazısından istifadə edərdi. Ən yaxşısı isə bu idi ki, Bizans və İran kimi qüdrətli dövlətlərə öz qüdrətini, Türk xaqanlığının qüdrətini hiss etdirmək üçün, nümayiş etdirmək üçün məktubu öz milli yazısı ilə, milli əlifbası ilə yazsa idi. Türk tarixini yaxşı bildiyim üçün, türklərin həmin dövrdə Çin köləliyindən yenidən azad olduqları üçün vətənpərvərlik hissi ilə necə alışıqlarını bildiyim üçün və İstəmi xaqanı yaxşı tanıdığım üçün əminəm ki, İstəmi xaqanın Bizans imperatoruna yazdığı məktub türk dilində olmuş və göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır.

Başqa yolla da olsa, S.Q.Klyaştorını da bu nəticəyə gəlir. O yazır ki, monqol dövrünə qədər uyğur yazısı son dövrlərin soğd kursiv yazısından heç bir şeylə fərqlənməmiş və VII-VIII yüzilliklərin sərhədində təşəkkül tapmışdır. Buna görə də güman etmək düzgün olardı ki, Çjou-şu salnaməsində söhbət məhz run yazısından, məhz onun qədim soğd əlifbasına daha yaxın olan tipindən gedir.

S.Q.Klyaştorını belə fərz edir ki, qədim soğd əlifbasının türk dilinə uyğunlaşdırılması hələ çox əvvəllər, güman ki, türkdilli aşına qəbiləsinin Qaoçanda və Şərqi Türküstanın digər vadilərində yaşadığı zaman, soğdların həmin yerləri müstəmləkələşdirdiyi zaman (V yüzillik) başlanmışdır. Artıq müəyyənləşdirilmişdir ki,

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, М., 1964, с. 49.

Dunxuanda tapılmış qədim soğd yazısı miladın II-III yüzilliklərinə aiddir. Bununla da V.Tomseni narahat edən qədim soğd yazısı ilə göytürk Orxon-Yenisey yazısı arasındakı xronoloji boşluq aradan qalxmış olur. Ola bilər ki, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının təşəkkül tapması prosesi türk xaqanlığının yaranması və türklərin Orta Asiyanı tutmasından sonra bitmişdir.

Monqolustanda və Şərqi Türküstanda tapılan ən son göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri IX yüzilliyin ortalarına aid edilir. Güman etmək olar ki, orada X yüzilliyin əvvəllərində də göytürk yazısı işlənmişdir. Lyao sülaləsinin (Lyaoşi) xronikasında xəbər verilir ki, kıtay imperiyasının banisi Abaotzi (Tay-Tsu) Orxon çayı hövzəsində yerləşən qədim uyğur paytaxtında olan vaxt uyğur xaqanı Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidəni qaşırmağı və onu öz fütuhətə haqqında kıtay, türk və Çin yazısı ilə yazılmış mətnlə əvəz etməyi əmr edir. Tədqiqatçıların fikrincə, türk yazısı dedikdə salnaməçi yalnız göytürk Orxon-Yenisey yazısını nəzərdə tutur, çünki uyğur kursiv yazısı salnamədə «xoy-xu yazısı» («uyğur yazısı») termini ilə göstərilmişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısının X yüzillikdən sonra Mərkəzi Asiyada işlənməsi haqqında mənbələrdə məlumat verilmir. Həmin vaxtdan etibarən uyğur yazısı Mərkəzi Asiyada göytürk Orxon-Yenisey yazısını sıxışdırıb işləkdən çıxarır. Uyğur yazısının nüfuz edə bilmədiyini Yenisey çayı hövzəsində isə göytürk Orxon-Yenisey yazısının XII yüzilliyə qədər işləndiyini güman etmək olar¹.

Arami əlifbası qərbdən şərqi pəhləvi əlifbası vasitəsilə soğd əlifbasına, sonuncu isə göytürk Orxon-Yenisey əlifbasına keçə bilərdi. Təbii ki, qədim türklər öz dillərində işlənən, lakin soğd

¹ Göytürk Orxon-Yenisey yazısının mənşəyi haqqındakı fərziyyələr haqqında geniş məlumat almaq üçün aşağıdakı ədəbiyyata müraciət etmək olar: П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, с. 46-50; И.Н.Кобашидзе. К характеристике графики и фонемного состава языка орхоно-енисейских надписей – «Советская тюркология» (ST) jurnalı, 1972, №2; И.В.Кормушни. К основным понятиям тюркской рунической палеографии. – ST jurnalı, 1975, №2; В.А.Лившиц. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – ST jurnalı, 1978, №4; А.С.Аманжолов. К генезису тюркских рун. – «Вопросы языкознания» jurnalı, 1978, №2; Clauson sir Gerard. The origin of the turkish «Runic» alphabet, - АОН, t. XXII, 1970, p. 51-57.

dilində mövcud olmayan səslər üçün əlavə işarələr tərtib etməli idilər. Ola bilsin ki, yeni işarələrin (hərflərin) bir qismi soğd işarələrinin şəklinin və vəzifəsinin dəyişdirilməsi vasitəsilə yaradılmış, lakin, çox güman ki, çatışmayan işarələrin böyük əksəriyyəti qədim türk tayfa damğalarının ideoqrafik işarə kimi işlədilməsi hesabına əlifbaya daxil edilmişdir.

Göytürk əlifbası

Göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası, P.M.Melioranskinin sözləri ilə desək, türk dillərinin fonetik quruluşunu ən yaxşı əks etdirən əlifbadır. Heroqlif yazıya əsaslanan qonşu Çindən fərqli olaraq göytürk əlifbası qrafik əlifbadır. Hind əlifbasından fərqli olaraq türk yazısı hecavi (silləbik) yazı da deyildir. Göytürk işarələri (hərfləri) müəyyən səsləri ifadə etsə də göytürk əlifbasını fonoloji əlifba (bir səs üçün bir hərf) adlandırmaq olmaz. Göytürk əlifbasında bir səs üçün bir hərf, bir səs üçün iki hərf, iki səs üçün bir hərf də işlədilir. Əlifbanı tərtib edənlər türk dilləri fonetik quruluşunda əsas qanunlardan biri olan damaq ahəngini, həm də təkcə (həm də bir o qədər yox) saitlərin ahəngini yox, həm də samitlərin, sait və saitlərin damaq ahəngini də nəzərə almışlar. Nəticədə, deyərdim ki, qədim türklər dünyada, bəlkə də, ən müəmməl əlifba sistemini tərtib etmişlər. Bu əlifbanın kursiv (yazı) variantı da olsa idi, dünyanın heç bir əlifbasını onunla müqayisə etmək olmazdı.

Göytürk əlifbasında mübahisə doğuran məsələlərdən bir də bir samit səs üçün iki işarənin işlədilməsidir. Əlifbada təkcə kipləşən samitlər üçün yox, hətta sonor, novlu və titrəyən samitləri palatallıq və qeyri-palatallıq prinsipinə görə fərqləndirmək üçün bir samit səsdən ötrü iki işarə işlədilir. İşarələrdən biri təkcə önsıra saitləri, digəri isə təkcə arxasıra saitləri ilə işlənir; məsələn

Önsıra (incə) saitlərlə	Arxasıra (qalın) saitlərlə
ʃ b	ʃ b
× d	ʃ d

ʃ k ¹	ʃ k ²
Ɛ g	ʃ ğ
ƚ t	ʃ t
ʃ y	ʃ y
ʃ l	ʃ l
ʃ n	ʃ n
ʃ r	ʃ r
ʃ s	ʃ s

Bunlardan tələffüz məxrəcəinə, səslənməsinə və fonoloji mənasına görə fərqlənən ʃ k və ʃ k², Ɛ g və ʃ ğ cümlüklərini çıxsaq, qalan səkkiz cüt işarənin ifadə etdiyi samit səslər tələffüz məxrəcəinə və fonoloji mənasına, başlıcası isə səslənməsinə görə fərqlənmir – hər cütlük bir samit səsi ifadə edir. Palatal və qeyri-palatal samit fonemlərinin fərqləndirilməsini bütün göytürk Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə etmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar göytürk əlifbasındakı samit işarələrinin bu xüsusiyyətini qeyd etmişlər. Samit səslərin variantlarının belə qrafik ifadəsinə diqqəti ilk dəfə V.Tomsen cəlb etmişdir. V.Tomsen özü bu fikirdə olmuşdur ki, samit səslərin bu cür qrafik fərqləndirilməsi onların səslənməsinə, səs təbiətinə təsir göstərmir, yalnız yazıda öz qrafik əksini tapmayan qonşu saitlərin damaq tipini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. İ.Kramski bu fikrin əleyhinə çıxıb göstərir ki, qrafem fərqi cümlükdə konsonant fərqi kimi əks etdirir. A.M.Şerbak bu problemlə əlaqədar olaraq V.Tomsenin fikri ilə razılaşıb, qeyd edir ki, samit işarələrinin qrafik fərqi funksional səciyyə daşıyır, qonşu sait səslərin tembrini göstərmək üçün üsullardan biri kimi xidmət edir. O, eyni zamanda yazır ki, bu problemi gələcəkdə işləmək lazımdır.

Mən bu fikirdəyəm ki, yuxarıda göstərdiyim iki cütlüyü (ʃ və ʃ², Ɛ və ʃ¹) istisna etsək, qalan samit işarələri cütlüklərinin

¹ Bu işarə Azərbaycan dilində işlənən k səsini bildirir.

² Bu işarə, məsələn, rüs dilində *кыг* sözündə işlənən k səsini bildirir.

variantları arasında fonematik, fonoloji mənə fərqi yoxdur, lakin eyni bir samit səs qonşu önsıra və ya arxasına sait səsin tələffüzündəki məxrəcin təsiri ilə mütləq müəyyən məxrəc fərqi əldə edir: qonşu səs önsıra saitdirsə, samit də önə doğru, arxasına saitdirsə, samit də arxaya doğru çəkilmiş variantda tələffüz edilməlidir. Əlbəttə, türk dillərində samitlərin incə-qalınlığı yoxdur, olmamışdır da. Məsələn, rus dilində samitlərin incə-qalınlığı mövcuddur və bu özünü, bəzən, qrafik şəkildə saitlər vasitəsilə büruzə verir: *люк* və *лук*; bəzən də xüsusi işarə ilə göstərilir: *угол* və *уголь*. Qədim türk yazısında saitlərin qrafik şəkildə öz əksini tapmaması məsələsi ilə əlaqədar olaraq samitlərin «incələşməsi» və ya «qahnlaşmasını» qrafik şəkildə göstərməyi lazım bilməmişdir. Məncə, bu, məsələnin ən ağıllı həllidir. Beləliklə, yazıda palatal və qeyri-palatal samitləri qrafik şəkildə təsbit etməklə sait səsləri bildirən işarələri göstərməyə ehtiyac qalmır. Bununla əlaqədar olaraq İ.N.Kobəşavidze yazır: «Palatalaşan və palatalaşmayan samitlər üçün ayrı-ayrı qrafemlər Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövrü üçün qədim türk dilinin müstəqil samit fonemlərini yox, sözlərdə saitlərin səciyyəvi palatal ahəngi ilə ifadə edilən... samit fonemlərin kombinator variantlarını əks etdirir. Run əlifbası onunla əlamətdardır ki, o, fonem vahidlərinin özlərindən daha çox fonemlərin diferensial əlamətləri sistemini əks etdirir. Başqa sözlə, əlifba fonoloji əsasda deyil, morfonoloji əsasda qurulmuşdur»¹. Müəllif sözüna davam edərək yazır: «Qrafikanın əsasında hətta səsler eyni bir samit fonemin saitlərin iki müxtəlif əhatəsindəki variantları ifadə etdikdə belə palatalaşan samitləri palatalaşmayan samitlərdən fərqləndirən əlamətlər qoyulmuşdur. Belə təsəvvür yaranır ki, run əlifbasını yaradanlar lap əvvəldən bütün türk sözlərini səsələrin palatalaşma – palatalaşmama cərgəsinə mənsubluğu əlamətinə görə bölmüşlər»². Məhz buna görə də göytürk yazısı abidələrinin dilində (göytürk yazısı mətnlərində) eyni samit səs tərkibinə malik olan, lakin biri önsıra (incə), digəri arxasına (qalın) saitlərlə işlənən sözlərdə samitlər müxtəlif hərflərlə yazılır; məsələn: *ʃ al* «ab» (KTc 9) və *ʎ el* «el» (KTş 4), *ᠬᠣᠣᠳᠤ* *olurtım*

¹ И.Н.Кобешавидзе. К характеристике графики фонемного состава языка орхоно-енисейских надписей. «Советская тюркология» журн., 1972, №2, с. 41.

² Yenə orada.

«oturdum» (KTç 1) və *ᠬᠣᠣᠳᠤ* *olurtım* «öldürdüm» (BKş 26), *ᠬᠣᠣᠳᠤ* *bar* «var» (KTc 9) və *ᠬᠣᠣᠳᠤ* *ber* «ver» (BKc 7) və s.

Tədqiqatçılar göytürk hərflərinin həndəsi cizgisinin quruluşuna da diqqəti cəlb etmişlər. Məlum olmuşdur ki, bu əlifbanın işarələri dünyada ən az həndəsi fiqurlara malikdir: göytürk işarələrinin formalaşmasında cəmi iki həndəsi fiqur – müxtəlif ölçülü düz xətt və qövs, habelə nöqtə iştirak edir. Böyük və ya kiçik düz xətt və qövslərin müxtəlif konfigurasiyada birləşməsi bu və ya digər göytürk işarəsini əmələ gətirir. Məsələn, *ι*, *i*, *η*, *p*, («incə») *s*, («qahn») *l* samitlərinin işarələri böyük düz xətt və ona müxtəlif şəkildə birləşdirilən kiçik düz xətdən əmələ gələn fiqurla göstərilir: *ι*; *ι*, *i*; *ι*, *η*; *ι*, *p*; *ι*, *A*, *a*, *ö*, *ü* *saitləri*, («incə») *d*, («incə») *r*, («incə») *l*, *ʃ*, *ç* *saitləri* şaquli düz xətt və ona maili birləşdirilən iki və daha artıq kiçik düz xəttin birləşdirilməsi ilə göstərilir: *ʃ*, *a*, *a*; *ʎ*, *l*; *ʎ*, *r*; *ʎ*, *ʃ*; *ʎ*, *ç*; *ʎ*, *ö*, *ü*. Düz xətlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə («incə») *b*, («incə») *k*, («qalın») *k*, («incə») *d* *saitləri*, *ll* *qrafemi* işarə edilir: *ʃ*, *b*; *ʎ*, *k*; *ι*, *k*; *X*, *d*; *M*, *ll*. Qalan səsələrin işarələrin düzəldilməsində ya qövs, ya qövslərin kombinasiyası, ya da qövslə düz xəttin kombinasiyasından istifadə edilir. Bəzi işarələrin tərtibində nöqtə işarəsi də iştirak edir. Bundan başqa göytürk abidələrinin mətnlərində ayırıcı işarə kimi qoşalaşdırılmış nöqtədən durğu işarəsi kimi istifadə edilir: *∩* («qalın») *n*, *D* («qalın») *y*; *∩* («qalın») *s*; *>*, *o*, *u*; *∩*, *ʃ*; *∩*, *ç* və s.

«Əsasına morfoloji prinsip qoyulmuş run əlifbası mətni hər biri müəyyən bir səsə uyğun gələn ayrı-ayrı hərflər üzrə yox, hətta samitlə saitinin birləşməsində öz əksini tapan, ayrı-ayrı heca üzrə yox, görmə yolu ilə sözü ona daxil olan sait və samitlərin həqiqi türk ahəngi ilə bütövlükdə eyniləşdirərək oxumağa imkan verir»¹.

Ayrı-ayrı şəkil variantlarını nəzərə almasaq, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasında 35-38 işarə, hərflər mövcuddur, həm də bəzi işarələr ya Orxon mətnlərində işlənir, Yenisey mətnlərində işlənir, ya da əksinə – Yenisey mətnlərində işlənir, Orxon mətnlərində işlənir.

¹ И.Н.Кобешавидзе. К характеристике графики фонемного состава языка орхоно-енисейских надписей. «Советская тюркология» журн., 1972, №2, с. 43.

Sait səslərin işarələri

Orxon-Yenisey yazısı abidələrində sait səsləri ifadə edən beş işarə, daha doğrusu, Orxon mətnlərində dörd, Yenisey mətnlərində beş işarə işlədilir.

↓ işarəsi

Orxon abidələrini mətnlərində ↓, nadir hallarda ↙şəklində, Yenisey abidələrində hər iki şəkildə, bəzən isə χ şəklində işlənilir. Bu işarə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində qalın əsaslı sözlərdə a, incə əsaslı sözlərdə ə (V. Tomsenə görə ä, İ.A. Batmanova görə ə) sait səslərini ifadə edir.

Bu işarə (ifadə etdiyi sait yox) söz başında nadir hallarda olsa da işlənilir:

⊗↓ at (KTş 7)	«ad»
⊗↓ at (BKş 41)	«at»
⊗↓ atıg (KÇ 1, KTq)	«adı»
↓⊗↓ anta (Y 11)	«onda»
↙↙↙ açsık (KTc 8)	«acliq»
⊗↓ antağ (T 36)	«elə»
↓ ay (KT 5)	«ay»
↙↙ at (Y 32)	«ad»
↙↙↙ arka (T 5)	«arxa»

↓ işarəsinin söz başında işlənməsi zəruri deyil, çünki Orxon-Yenisey yazısı (göytürk dilinin) orfoqrafiya qaydalarına görə, söz qalın əsasda a, incə əsasda ə və e saitləri ilə başlanarsa, həmin saitləri ifadə edən işarələrin (hərflərin) söz başında qrafik şəkildə göstərilməsinə ehtiyac yoxdur; bu saitlərin işarələri yazılmadan da söz bu saitlərlə oxunur (tələffüz edilir). Nümunə gətirdiyim bu səkkiz söz bütün digər hallarda hər yerdə və həmişə başdakı ↓ işarəsi işlənmədən yazılır:

⊗ at (KTş 25)	«ad»
⊗ at (KTş 33)	«at»

⊗ atıg (KTş 33)	«atı»
↓⊗ anta (T 12)	«onda»
⊗ antağ (T 9)	«elə»
↓ ay (KT 7)	«ay»
↙↙ arka (KT 8)	«arxa»

Buna görə də söz başında işarəsinin qrafik şəkildə göstərilməsi, bir növ, artıqlıq, israfçılıq təsəvvürü yaradır, fakültativ səciyyə daşıyır.

↓ işarəsinin söz ortasında yazılmasına, göytürk dilinin orfoqrafiya qaydalarına görə, ehtiyac yoxdur, buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarənin ortada yazılmasına, demək olar ki, rast gəlinmir. Lakin bir neçə sözdə bu işarənin sözün ortasında da qrafik cəhətdən göstərildiyinə təsadüf etmək olur:

↙↙↙ tamka (KTcş)	«damğa»
↙↙↙ apamız (KTş 19)	«əcdadımız»
↙↙↙ yağı (Y 25)	«yağ»
↓↙↙ bay (Y 39)	«bay, verli»
↙↙↙ yas (Y 45)	«yaş»
↙↙↙ taş (Y 45)	«daş»

Göründüyü kimi, ↓ işarəsinin söz ortasında qrafikə yazılması, əsasən, özünü Yenisey abidələrinin mətnlərində göstərir. Kül tigin abidəsindən gətirilən nümunə isə həm işarəsinin söz ortasında yazılması baxımından, həm də sözün bütövlükdə yazılışı baxımından Orxon-Yenisey abidələrinin mətnləri üçün anormal haldır, çünki bütün digər hallarda damğa sözündə ortada ↓ işarəsi yazılmaz, ↙ (k) işarəsinin əvəzinə isə ⊗ (g) işarəsi yazılır ↙↙↙ tamğa.

Yuxarıda gətirilən nümunələrə diqqət verilsə, bütün sözlərin qalın əsaslı olduğu, yəni arxasına saitləri ilə işləndiyi aydın sezilir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində incə əsaslı, yəni önsürə saitləri ilə işlənmən sözlərdə ↓ işarəsinin söz başında və ya ortasında işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Sözün «qalın», yaxud «incə» əsaslı olmasından asılı olmayaraq söz sonunda işarəsi həmişə qrafik cəhətdən öz əksini tapır, yəni söz sonunda bu işarə yazılır:

↓ ☺ / N kağanta (KTşm 13)	«xaqandan»
↓ ☺ / S H D yaratığma (KT şm 13)	«yaradan»
↓ E Y T R bilgə (T1)	«müdrük, bilici»
↓ Y Y T R birlə (KT şm 7)	«ilə»
↓ 9 Y R bəriyə (T 7)	«sağa»
↓ B N C I / > D N N H kün toğsıkda (KTş 8)	«şərqdə, gündoğanda»
↓ B ↓ S H ↓ > olurtukda (KTş 17)	«oturduqda»
↓ N C B > S bodunka (KTş7)	«xalqa»

İ işarəsi

Bu işarə Orxon abidələrinin mətnlərində işlənmişdir, Yenisey abidələrinin mətnlərində isə həm sait səsi, həm də «incə» əsaslı sözlərdə *b* səsini işarə edir. Buna görə də, bu işarənin oxusuna ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bu işarə yalnız sait mövqeyində işləndikdə *e* səsini ifadə edir.

Bu işarə haqqında V.Tomsenin, habelə P.M.Melioran-skinin əsərlərində danışılır, çünki hər iki müəllif Kül tigin abidəsi haqqında yazmışdır. Məlum olduğu kimi, nəinki Kül tigin abidəsində, ümumiyyətlə bütün Orxon kitabələrində bu işarə işlənmişdir. V.Tomsen yazır ki, bu işarə Kül tigin abidəsində işlənməsə də digər Orxon-Yenisey abidələrində işlənir, lakin o, işarənin hansı səsi ifadə etməsindən danışmır. Digər tədqiqatçılar isə, o cümlədə İ.A.Batmanov belə hesab edirlər ki, İ işarəsi və «incə» əsaslı sözlərdəki ↓ işarəsi eyni bir səsi ifadə edir və bu səsi ya *ä*, ya da *ə* hərfi, yəni açıq *e* səsini ifadə edən işarə, hərf kimi qəbul edirlər. Mən İ işarəsini *e* səsinin substitutu kimi qəbul edirəm və belə düşünürəm ki, İ işarəsinin və «incə» əsaslı sözlərdəki ↓ işarəsinin ifadə etdikləri səslər müxtəlifdir: göytürk dilində «incə» əsaslı sözlərdə ↓ işarəsi açıq önsıra saitini ifadə edir, bu səs müasir Azərbaycan dilindəki *ə* səsinə uyğundur; İ işarəsi isə nisbətən qapalı, yarımçıq önsıra saitini ifadə edir, bu səs müasir Azərbaycan

dilindəki *e* səsinə uyğundur. Bu haqda bir qədər sonra geniş danışılacaqdır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində İ işarəsi yalnız sözün birinci hecasında işlənir. Bu işarə sözün başında işlənir:

↓ ↓ ☺ Y I elimkə (Y 3)	«elimə»
↓ ↓ Y I elçi (Y 1)	«elçi, səfir»
↓ Y I elig (Y 49)	«əlli»

Həmin işarə sözün ortasında işlənir:

↓ H ↓ Y I R belimtə (Y 3)	«belimə»
↓ H I R beş (Y 45)	«beş»
↓ H H I ? yetmiş (Y 3)	«yetmiş»
↓ H I I keşig (Y 3)	«kəmə»
↓ I I I keyik (Y 44)	«ceyran, keyik»
↓ H I et (A1)	«et(mək)»
↓ Y I I kel (Y 57)	«gəl(mək)»

Artıq irəlidi deyildiyi kimi, demək olar ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini araşdıran bütün türkoqolq-tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində ↓ və İ işarələri bir səsi (fonemi) ifadə edir və hər iki işarəni bir işarə ilə (ya *ä*, ya *ə*, ya da *e*) transkripsiya edirlər. İndinin özündə belə bu işarələrin Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bir, yaxud iki sait səsi ifadə etməsi məsələsi mübahisəlidir. Mən bu fikirdəyəm ki, bu işarələr iki ayrı-ayrı səsi ifadə edir: ↓ işarəsi («incə» əsaslı sözlərdə) *ə* saitini, İ işarəsi isə *e* saitini işarə etmək üçün işlədilir. Fikrimi sübut etmək üçün aşağıdakı dəlilləri gətirə bilərəm.

1. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı mətnlərində eyni məxrəcə malik hər cüt sait bir işarə (hərf) ilə göstərilir. Məsələn, ↓ işarəsi *i* və *ı*, > işarəsi *o* və *u*, N işarəsi *ö* və *ü* saitlərini ifadə edir. ↓ işarəsi, məlum olduğu kimi, «qalın» əsaslı sözlərdə arxasına *a* saitini ifadə edir, «incə» əsaslı sözlərdə isə bütün fonetik xüsusiyyətləri *a* saiti ilə eyni olan, lakin əmələ gəldiyi yerinə görə ondan fərqlənən önsıra saitini ifadə etməlidir. Belə sait də *ə* səsidir. Əgər ↓ və İ işarə-

ləri bir incə (önsıra) saiti ifadə etsə idi, onda qədim türklər onu bir işarə ilə – ya \downarrow , ya da \downarrow işarəsi ilə göstərirdilər. Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində «incə» əsaslı sözlərdə iki fərqli işarənin işlədilməsi iddia etməyə əsas verir ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində arxasıra *a* səsinə müxalifət təşkil edən iki önsıra (incə) saiti işlənmişdir.

2. Əgər Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində \downarrow və \downarrow işarələri bir fonemi göstərmək üçün işlədilsə idi, onda bu mətnlərdə \downarrow işarəsinin işləndiyi, məsələn, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ tipli sözlərdə bu işarənin əvəzinə həmin mövqedə işarəsi, məsələn, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ şəklində işlənərdi. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində indiyədək elə bir hala təsadüf edilməmişdir ki, \downarrow işarəsinin mövqeyində \downarrow işarəsi işlədilsin.

3. Əgər göytürk yazısı abidələrinin dilində \downarrow və \downarrow işarələri eyni bir fonemi göstərsə, onda $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ tipli sözlərdə eyni zamanda hər iki işarənin işlənməsini nə ilə izah etmək olar? Güman ki, \downarrow işarəsi *e* səsinə ifadə edir, \downarrow işarəsi isə *a* saiti ilə eyni fonetik keyfiyyətlərə malik olan, lakin önsıra (incə) tələffüz edilən bir saiti göstərir. Göytürk dilində belə səs *a* saiti ola bilərdi.

4. Əgər \downarrow və \downarrow işarələri göytürk dilində eyni bir önsıra (incə) saiti ifadə etsə idi, onda Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində, heç olmasa, bir təsadüfdə \downarrow işarəsinin işləndiyi mövqedə, yəni ikinci və ya sonrakı hecalarda \downarrow işarəsi işlənərdi. Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bir sözə belə təsadüf edilmir ki, orada \downarrow işarəsi \downarrow işarəsinin mövqeyində, yəni sözün ikinci və ya sonrakı hecalarında (məsələn, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$, $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ və ya $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ şəklində) işlənsin.

5. Məlum olduğu kimi, qədim türklər eyni məxrəcli sait səslər üçün bir işarə tərtib etmişlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində saitlərin bu müxalifəti mövcuddur: *i* arxasıra qapalı (dar) sait səs – *i* önsıra qapalı (dar) sait səs, *o* dodaqlanan arxasıra açıq (geniş) sait səs – *u* dodaqlanan arxasıra qapalı (dar) sait səs, *ö* dodaqlanan önsıra açıq (geniş) sait səs – *ü* dodaqlanan önsıra qapalı (dar) sait səs. Bu da məlumdur ki, *a* fonemi arxasıra açıq (geniş) sait səsdür, *e* fonemi isə ona çəkilməmiş (hətta demək olar ki, ortasıra) yarımçıq (yarımgeniş) sait səsdür. *a* və *e* səsləri bir fonetik parametrdə belə fonetik müxalifət təşkil etmir. Buna

görə də qədim türklər bu müxtəlif məxrəcli iki sait səs üçün bir işarə tərtib edə bilməzdilər. Türk dillərində tələffüz məxrəci baxımından *a* fonemi ilə təkcə önsıra açıq (geniş) sait olan *a* fonemi fonetik müxalifət təşkil edir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində \downarrow işarəsi *a* və *a* sait fonemlərini, \downarrow işarəsi *e* sait fonemini göstərmək üçün işlədilmişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *e* fonemi sözlərin yalnız birinci hecasında işlənmişdir, buna görə də

\downarrow işarəsi də sözlərin təkcə birinci hecasında işlənir. Bu işarənin sözlərin ikinci və ya sonrakı hecalarında işlənməməsini yalnız bununla izah etmək olar. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *a* foneminin işlənmə yeri sərbəstdir, yəni bu fonem sözdə bütün mövqələrdə (başda, ortada, sonda) işləyə bilər. Buna görə də, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilində («incə» əsaslı) sözlərdə \downarrow işarəsi bütün mövqələrdə işlənir. Düzdür, məlum səbəblərə görə, bu işarə söz başında və ortasında nadir hallarda işlənir, söz sonunda isə həmişə işlənir.

Deməli, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində \downarrow işarəsi geri çəkilmiş önsıra yarımçıq (yarımgeniş) *e* fonemini ifadə etmək üçün işlədilir.

↑ işarəsi

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə «qalın» əsaslı sözlərdə *i*, «incə» əsaslı sözlərdə *i* sait fonemini göstərmək üçün işlədilir. Sözün «qalın», yaxud «incə» əsaslı olması sözdəki samit səsləri bildirən işarələrlə müəyyənləşdirilir.

Göytürk abidələri mətnlərində istər «qalın», istərsə «incə» əsaslı sözlərdə bu işarə bütün mövqələrdə – söz başında, ortasında, sonunda işlənir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, işarə birinci hecadan sonra gələn orta hecalarda az işlənir. Hecanın əvvəlində, ortasında, sonunda olmasından asılı olmayaraq onun sözün birinci hecasında işlənməsi zəruridir. Əgər bu işarə birinci hecada qrafik şəkildə göstərilməsə, onda həmin hecada sait səs mövqeyində «qalın» əsaslı sözlərdə *a*, «incə» əsaslı sözlərdə isə ya *a*, ya da *e* (*a* və ya *e* səsinin tələffüzü fəhmlə müəyyənləşdirilir) saitlərindən

biri tələffüz ediləcəkdir, daha doğrusu, edilməlidir. Məsələn: 𐰇𐰺 *bar* (KTş 16) «get» - 𐰇𐰺𐰍 *ber* (BKc 7) «ver» - 𐰇𐰺𐰍 *bir* (KTc 6) «bir» və 𐰇𐰺𐰍𐰏 *at* (KTş 7) «ad» - 𐰇𐰺𐰍𐰏 *it* (BKc 10) «it» və s. Söz sonunda bu işarə qrafik cəhətdən göstərilməyə, onda həmin səs söz sonunda oxunmur, söz samitlə bitən söz kimi oxunur; məsələn: 𐰇𐰺𐰍 *iç* (KTc 12) «iç, daxil» - 𐰇𐰺𐰍𐰏 *eçi* (KTş 17) «böyük qardaş, əmi» - 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 *içik* (KTş 10) «təbə olmaq».

Bu işarənin «qalın» əsaslı sözlərdə işlənməsi.

Sözün əvvəlində:	𐰇𐰺𐰍 <i>iğaç</i> (BKc 11)	«ağac»
	𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>iduk</i> (KTş 10)	«müqəddəs»
	𐰇𐰺𐰍 <i>it</i> (BKc 10)	«it»
	𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>irk</i> (IB 89)	«bəxt»
	𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>irak</i> (KTc 5)	«irəq, uzaq»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>mançu</i> (KTş 13)	«İnançu (antropomimdir)»
	𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>id</i> (KTş 6)	«göndərmək» və s.
Sözün ortasında:	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>ağısma</i> (KTc 6)	«hədiyyəsinə»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏 <i>yağutur</i> (KTc 5)	«yaxılaşdırır»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏 <i>tokıtdım</i> (KTc 13)	«toxutdum, tikdirdim»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏 <i>oğlnta</i> (KTş 1)	«oğlunda» və s.
Söz sonunda:	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>kalmışı</i> (KTc 9)	«qalanı»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏 <i>artukı</i> (KTş 15)	«artığı»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>balıkdakı</i> (KTş 12)	«şəhərdəki»
	𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>tağdakı</i> (KTş 12)	«dağdakı» və s.

Bu işarənin «incə» əsaslı sözlərdə işlənməsi.

Sözün başında və birinci hecadə:

𐰇𐰺𐰍 <i>bir</i> (KTc 6)	«bir»
𐰇𐰺𐰍 <i>içik</i> (KTş 10)	«təbə olmaq»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>kisrə</i> (KTc 5)	«sonra»

𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>ilgəri</i> (KTc 2)	«şərq, irəli»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>içrə</i> (KTş 26)	«içərində»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>yinçü</i> (KTş 39)	«inci»
𐰇𐰺𐰍 <i>isig</i> (KTş 10)	«işi» və s.

İşarəsi söz ortasında (ikinci və sonrakı hecalarda) qrafik cəhətdən az yazılır:

𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>eçili</i> (KTş 6)	«böyük qardaşlı»
𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>eçisin tağ</i> (KTş 5)	«böyük qardaşı kimi»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>inisi</i> (KTş 5)	«kiçik qardaş»
𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>İlbilgə</i> (KTş 11)	«İlbilgə (antropomimdir)»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>kisig</i> (KTc 6)	«adamı»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>süçig</i> (KTc 5)	«şirin» və s.

Bu işarə söz sonunda həmişə qrafikcə göstərilir, çünki yazılmasa, oxunmaz:

𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>İstəmi</i> (KTş 1)	«İstəmi (antropomimdir)»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>isigti</i> (KTc 5)	«taxılı»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>içrəki</i> (KTc 12)	«içindəki»
𐰇𐰺𐰍𐰏𐰏 <i>könültəki</i> (KTc 12)	«könüldəki»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>teñri</i> (KTş 1)	«tanrı»
𐰇𐰺𐰍𐰏 <i>süsi</i> (KTş 12)	«qoşunu»

> İşarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bu işarə yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə işlənir və arxasına (qalın) dodaqlanan açıq (geniş) *o* və qapalı (dar) *u* saitlərini işarə edir. Bu işarə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində sözün bütün mövqələrinə – sözün başında, ortasında və sonunda işlənir, yəni qrafik şəkildə yazılır. Göytürk dilində *o* saiti ikinci və sonrakı hecalarda işlənmədiyi üçün işarəsini sözün ikinci və sonrakı hecalarında *o*

kimi oxumaq olmaz; bu hecalarda həmin işarə yalnız *u* kimi oxunmalıdır. Bu işarəni sözün birinci hecasında, habelə sözün əvvəlində *o* saiti kimi də, *u* saiti kimi də oxumaq olar. Onun *o* və ya *u* kimi oxunması sözün semantikasından asılıdır. Lakin biz həmin sözün göytürk qəbilələrinin dilində *o* saiti ilə, yaxud *u* saiti ilə işləndiyini, tələffüz edildiyini bilmədiyimiz üçün bu işarənin göytürk yazısı abidələrinin sözlərində *o* səsi və ya *u* səsi ilə oxumaq tədqiqatçının fəhmindən asılıdır. Burası da var ki, > işarəsinin söz başında və ya birinci hecada *o* və ya *u* səsi kimi tələffüz edilməsi təkcə tədqiqatçının fəhmindən yox, həm də qədim türk dili dialektlərindən və ya qəbilə dillərindən də asılıdır. Ola bilər ki, qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə (VII-IX yüzilliklərdə) söz başında > işarəsi ilə yazılan söz türk qəbilə dillərinin birində *o* səsi, digərində isə *u* səsi ilə tələffüz edilmişdir. Buna görə də, indi göytürk Orxon-Yenisey abidələrini araşdıran hər hansı tədqiqatçı, hər şeydən əvvəl, əgər türkdürsə (sözün geniş mənasında), öz ana dilinin, əgər qeyri-türkdürsə, ona yaxın olan türk dilinin faktlarından çıxış edir. Buna görə də, söz başında və ya birinci hecada > işarəsi işlənən eyni bir göytürk sözünün müxtəlif tədqiqat əsərlərində gah *o* səsi, gah da *u* səsi ilə transkripsiya edilməsi təəccüb doğurmamalıdır.

> işarəsinin söz başında və birinci hecada işlənməsi:

⌘ >	otuz (KTc 1)	«otuz»
⌘ >	bodun (KTc 1)	«xalq»
↓ >	ol (BKş 25)	«o»
↓ >	bu (O 5)	«bu»
⌘ >	uluğ (T 5)	«ulu, böyük»
⌘ >	ton (KTş 26)	«don»
⌘ >	tutup (KTş 11)	«tutub»
⌘ >	tokuz (BKş 1)	«doqquz»
⌘ >	oğuz (KTc 10)	«oğuz»
⌘ >	uçuk (T 8)	«yırtıcı quş, şahin»
⌘ >	uçuz (T 13)	«ucuz»
⌘ >	uzun (T 52)	«uzun» və s.

Burada nümunə kimi verilən sözünü tədqiqatçıların bir qismi *bodun*, digər qismi *budun* kimi oxuyur. Həm də belə ikili oxunan sözlər göytürk mətnlərində az deyildir.

Bu işarənin söz ortasında yəni ikinci və sonrakı hecalarda işlənməsi:

⌘ >	altun (KTc 5)	«qızıl»
⌘ >	azukı (KTş 39)	«ərzaq»
⌘ >	Torgul (IA 1)	«Toğrul (antroponimdir)»
⌘ >	boşğurur (KTc 7)	«öyrədir»
⌘ >	olurur (KTş 3)	«oturur» və s.

Bu işarənin söz sonunda işlənməsi:

⌘ >	yabğu (O 4)	«yabğu»
⌘ >	yokaru (T 25)	«yuxarı»
⌘ >	sakınu (O 10)	«düşünərək»
⌘ >	oplayu (KTş 32)	«sürətlə»
⌘ >	yağru (KTc 7)	«yaxın»
⌘ >	tutumu (T 25)	«tutaraq»
⌘ >	turu (KTc 9)	«duraraq»
⌘ >	kuriğaru (KTc 2)	«qərb» və s.

⌘ işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə təkcə «incə» əsaslı sözlərdə işlənir və ənsıra (incə) dodaqlanan açıq (geniş) *ö* saitini və qapalı (dar) *ü* saitini ifadə edir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə sözün başında, ortasında və sonunda qrafik cəhətdən yazılır. Göytürk dilində *ö* saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında işlənmir. Buna görə də, abidələrin mətnlərində sözün ikinci və sonrakı hecalarında işlənən ⌘ işarəsini *ö* səsi kimi oxumaq olmaz; sözün ikinci və sonrakı hecalarında bu işarə yalnız *ü* səsi kimi oxunmalıdır. Göytürk sözünün semantik mənasından asılı olaraq ⌘ işarəsi sözün birinci hecasında *ö* saiti kimi də, *ü* saiti kimi də oxuna bilər.

Bu da ola bilər ki, qədim türk qəbilələrinin dilində sözün birinci hecasında eyni bir sait *ö* səsi kimi tələffüz edilsin, digər türk qəbilələsinin dilində həmin sait *ü* kimi səslənsin. Biz göytürk abidələrinin mənbələrində birinci hecədə (hecənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda yazılmasından asılı olmayaraq) *᳚* işarəsi ilə yazılan sözün hansı türk qəbiləsinin dilində *ö*, hansının dilində *ü* kimi səsləndiyini bilmirik. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərini transkripsiya edərkən sözün birinci hecasındakı *᳚* işarəsini *ö* saiti, yaxud *ü* saiti ilə vermək tamamilə şərtidir və tədqiqatçının fəhmindən və zövqündən asılıdır. Zövq dedikdə mən tədqiqatçının hansı türk dilinin tələffüz qaydalarına üstünlük verdiyini nəzərdə tuturam: tədqiqatçı müasir türk xalqlarından hansının dilini bilirsə və ya hansına daha çox rəğbət bəsləyirsə, o dilin orfoepiya qaydalarına üstünlük verərək sözü, o xalqın tələffüzü kimi transkripsiya edir. Buna görə də heç də təəccüblü deyildir ki, bu baxımdan göytürk mətnlərinin transkripsiyası müxtəlif tədqiqatçılarda müxtəlif şəkildə təzahür edir. Hər halda tədqiqatçı bilməlidir ki, Monqolustanda tapılan böyük kitabələr oğuz qəbilələrinə mənsubdur. Buna görə də, həmin kitabələr transkripsiya edilərkən müasir oğuz qrupu türk dillərinin fonetik quruluşu (sistemi) əsas götürülməlidir.

Beləliklə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən *᳚* işarəsi sözün başında və birinci hecasında həm *ö*, həm də *ü* saitləri kimi, sözün ikinci və sonrakı hecalarında yalnız *ü* saiti kimi transkripsiya (və oxuda: tələffüz) edilməlidir.

Bu işarənin söz başında və birinci hecədə işlənməsi:

<i>᳚</i> öz (T 13)	«öz»
<i>᳚</i> üz (T 13)	«üzmək»
<i>᳚</i> gümüş (BKşm 11)	«gümüş»
<i>᳚</i> üç (BKş 30)	«üç»
<i>᳚</i> öltəçi (KTc 8)	«öläsi»
<i>᳚</i> köñül (KTc 12)	«könül»
<i>᳚</i> tört (KTş 2)	«dörd»
<i>᳚</i> türk (KTc 7)	«türk»
<i>᳚</i> öt (IB 90)	«öyüd»
<i>᳚</i> ört (T 40)	«alov»

᳚ ölü (KTşm 9) «ölüsü» və s.

Bu işarənin sözün ortasında işlənməsi:

<i>᳚</i> üçün (KTş 3)	«üçün»
<i>᳚</i> Tüpüt (KTc 3)	«Tibet»
<i>᳚</i> törüg (KTş 30)	«qanunu»
<i>᳚</i> törüsün (KTş 31)	«qanununun»
<i>᳚</i> öküs (KTc 6)	«çox»
<i>᳚</i> ötüken (KTc 8)	«Ötüken»
<i>᳚</i> süñüg (KTş 35)	«süngü» və s.

Bu işarənin sözün sonunda işlənməsi:

<i>᳚</i> ilgəri (KTş 8)	«irəli»
<i>᳚</i> beñgü (KTc 11)	«ədəbi»
<i>᳚</i> körü (KTc 11)	«görürək»
<i>᳚</i> süləyü (KTş 8)	«qoşun çəkərək»
<i>᳚</i> yinçü (KTc 3)	«inci»
<i>᳚</i> yergəri (KTc 8)	«yərə doğru»
<i>᳚</i> ölü (KTc 9)	«ölürək»
<i>᳚</i> yitirü (KTş 7)	«yətirərək» və s.

Göründüyü kimi, göytürklər *a* və *ə*, *ı* və *i* saitləri üçün işarə tərtib edərkən onların əmələgəlmə yerini əsas prinsip götürmüş, işarəni önsıra - arxasıra (incə - qalın) meyarı əsasında tərtib etmişlər. Bu saitlərin işarələri uyğun olaraq «incə» samit işləndikdə önsıra saitlərini (*ə* və *i* fonemlərini), «qalın» samit işarələri ilə işləndikdə arxasıra saitlərini (*a* və *ı* fonemlərini) ifadə edir. Bu cür müxalifətdə sait səslərin məxrəcini, keyfiyyətini, cinsini müəyyənləşdirmək asandır. *o* və *u*, *ö* və *ü* saitləri üçün işarələr tərtib edərkən isə başqa prinsip - səslərin tələffüzündə dilin və ağız boşluğunun vəziyyəti nəzərə alınmışdır. Hər iki cütlük dodaqlanan saitlərdir, birinci cütlük arxasıra, ikinci cütlük önsıra səslərdir. Burayadək hər iki cütlüyün səsləri öz aralarında (cütlük daxilində)

məxrəcə görə uyğun gəlir. Buna görə də *o* və *u* səsləri üçün işarəsi, *ö* və *ü* səsləri üçün *Ń* işarəsi tərtib edilmişdir. Bu səsləri tələffüz edərkən dilin aldığı üfüqi vəziyyət, yəni onun alt çənə üzərinə yatması və ya damağa doğru qalxması məsələsi isə şəxsi zövqdən, daha doğrusu, milli (qəbilə) mənsubiyyətindən asılıdır. Buna görə də göytürklər bu cütlüklər üçün bir işarə düzəltmişlər ki, hər «türk kişisi» onu öz dilindəki səs kimi oxuya (tələffüz edə) bilsin.

Samit səslərin işarələri

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bir sıra samit səsləri işarə etmək üçün cüt işarələrdən istifadə edilir. Başqa sözlə desək, eyni bir fonemin «qalın» əsaslı, yəni tərkibində təkcə arxasına saitləri işlənən sözlərdə bir şəkil variantı, «incə» əsaslı, yəni tərkibində yalnız önsıra saitləri işlənən sözlərdə başqa qrafik variantı işlənir. Önsıra və arxasına saitləri ilə işlənmə baxımından, şərti olaraq, *κ* və *k*, *ḡ* və *g* səslərini də (cütlük kimi) bir fonem hesab etsək, onda göytürk əlifbasında on fonem səsin iyirmi samit işarəsi ilə göstərildiyini deyə bilərik. Lakin qeyd etməyi lazım bilirəm ki, *κ* və *k* səsləri bir cütlük kimi, *ḡ* və *g* səsləri başqa bir cütlük kimi eyni bir fonem və ya onun variantı deyil, müstəqil səslər, fonemlərdir, hətta onlar fonoloji baxımdan müxalifət təşkil edir, onların göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindəki işarələri önsıra, yaxud arxasına saitləri ilə işləmə bilməsi baxımından qrafik müxalifət təşkil edir. İyirmi samit işarəsindən bu dörd samitin işarəsini çıxsaq, qalan on altı işarə səkkiz samit səsi göstərmək üçün işlədilir. Həmin səkkiz səs bunlardır: *b*, *d*, *t*, *y*, *l*, *n*, *r*, *s* – bu səslərin önsıra saitləri ilə işlənən bir, arxasına saitləri ilə işlənən başqa qrafik işarəsi vardır, yəni bu samit səslərin hər birinin təkcə önsıra (incə) və ya təkcə arxasına (qalın) saitlərlə işləmə bilən qrafik variantları vardır. Bunlardan başqa, *k* və *g* səslərinin işarələri təkcə önsıra (incə) saitli sözlərdə, *k* və *ḡ* səslərinin işarələri təkcə arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənir.

Göytürk dilində mövcud olan digər samit səslərin təkcə bir işarəsi vardır və bu işarə həm önsıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitlərlə işlənir. Həmin samitlər bunlardır: *z*, *m*, *p*, *ç*, *ş*. Bunlardan başqa göytürk dilində burunda tələffüz edilən daha iki samit səs vardır ki, onların da hərəsinin bir qrafik işarəsi mövcud

uddur: burunda tələffüz edilən *ŋ* və burunda tələffüz edilən *ŋ̄*. Beləliklə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində on doqquz samit səsi ifadə etmək üçün iyirmi yeddi işarədən istifadə edilir (liqaturlardan ayrıca danışılacaqdır).

ŋ işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ki-pləşən qoşadodaq cingiltili *b* səsinə ifadə edir. Əlisa Şükürlü yazır ki, bu işarə «sözün əvvəlində, ortasında və sonunda gələn qalın *b* səsinə ifadə edir»¹. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də samitlərin qalın – incəlik xüsusiyyəti olmamışdır; qalın – incəlik saitlərə xas fonetik xüsusiyyətdir. Hətta saitlərdə də yeni bir səsin (məsələn, *a* yaxud *ə* saitinin) qalın və incə variantı olmur. Buna görə də, qalın *b*, incə *b* kimi termin və ya ifadələr elmi səhvdir. Bu işarə Orxon-Yenisey mətnlərində həqiqətən də sözün əvvəlində (başında), ortasında və sonunda işlənir, türk dilləri yaranandan onlarda mövcud olan adi *b* səsinə ifadə edir. Lakin göytürklər bəzi samit səsləri sait səslərin əhatəsinə görə iki fərqli işarə ilə göstərməyi əsas tutmuşlar. Yuxarıda göstərildiyi kimi, onlar eyni bir samit səs üçün iki işarə tərtib etmişlər, işarələrdən biri həmin samit səs önsıra (incə) samitlərlə, digəri arxasına (qalın) saitlərlə işlənir. İşarəsi arxasına (qalın) saitlərlə işlənən *b* səsinə ifadə edir.

Arxasına (qalın) saitlərlə bir, önsıra (incə) saitlərlə başqa qrafik işarə ilə işlənən samitlərin bəzi fonetik xüsusiyyətlir haqqında sonra – bu qrafik işarələri təqdim etdikdə sonra məlumat veriləcəkdir. Hər işarədən söhbət getdikdə samitin bu xüsusiyyəti haqqında danışmaq yersiz təkrarçılığa səbəb olardı. Burada təkcə onu xatırlatmağı lazım bilirəm ki, bir samitin iki və ya daha çox qrafik variantının mövcudluğu həmin səsin göytürk dilində bir neçə tələffüz və ya fonoloji xüsusiyyətə malik olduğunu göstərmir. Neçə qrafik variantının olmasından asılı olmayaraq göytürk dilində, o cümlədən qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində həmin samit səsin bir tələffüz variantı, bir fonoloji

¹ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 51.

xüsusiyyəti vardır. Bu sözlər bütünlüklə *b* samitinə də aiddir. Göytürk dilində bir qoşadodaq, kipləşən, cingiltili *b* samiti olmuşdur. Göytürk dilində *b* samitinin incə və qahn variantı olmamışdır.

İşarəsi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində sözün bütün mövqələrində işlənir.

Bu işarə sözün əvvəlində (başında) işlənir:

bu (KTc 1)	«bu»
bodun (KTc 2)	«xalq»
boz (BKş 24)	«pozmaq»
baş (KTş 33)	«baş»
bağa (T 6)	«bağa»
balbal (KTş 16)	«kobud daş heykəl»
balık (KTş 12)	«şəhər»
bark (KTşm 13)	«sərdabə» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

tabğaç (KTç 5)	«Tabğaç, Çin»
subça (KTş 24)	«su kimi»
balbal (KTş 15)	«kobud daş heykəl»
ışbara (KTş 33)	«ışbara (rütbədir)»
yabğu (KTş 14)	«yabğu (rütbədir)»
yablak (KTc 7)	«pis»
yabız (KTş 26)	«pis» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

sub (KTş 27)	«su»
çab (T 7)	«şöhrət»
çub (BKş 24)	«hissə»

İ işarəsi

Bu işarə qoşa dodaq, kipləşən, cingiltili *b* səsini ifadə edir və yalnız «incə» əsaslı, yəni önsıra (incə) saitlərin işləndiyi sözlərdə işlədilir. İ işarəsi kimi bu işarə də sözün başında, ortasmda və sonunda işləyə bilər.

Bu işarə söz başında işlənir:

benğü (KTc 8)	«əbədi»
bes (KÇ 17)	«beş»
bəğ (KTş 3)	«bəy»
biz (KTş 19)	«biz»
bilgə (KTş 3)	«müdrək»
bir (KTş 32)	«bir»
bin (KTş 32)	«minmək»
bitig (KTşm 12)	«yazı» və s.

Bu işarə ortada işlənir:

sebin (BKş 2)	«sevinmək»
İbilgə (KTş 11)	«İbilgə (antroponimdir)»
Kürəbir (St.1)	«Kürəbir (antroponimdir)»
kobürgə (BK q)	«körpü»
eltəbər (KT şm 3)	«eltəbər (rütbədir)»
eblə (Süci)	«evləndirmək»

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

eb (KT şm 1)	«ev»
seb (IB 5)	«sev»
əgirtab (T 48)	«hürgüclü dəvə»

№X edgü (KTş 23)	«yaxşı»
№X ediz (KTşm 5)	«ediz (xalqı)»
№X edgüti (KTç 2)	«yaxşıca»
№X edük (Y 10)	«ayaqqabı»

№X böyük (O 6)	«böyük»
№X bidgüçi (MÇ 27)	«avanqard»
№X Mərdəm (KÇ 4)	«ərdəm, igid»
№X yidinik (BKş 1)	«indiki»
№X kidiz (IB 50)	«gecə»
№X küdəgü (Y 3)	«kürəkən» və s.

Bu tip sözlərə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində az rast gəlinir.

Göytürk dilində birinci hecada *d* samitindən əvvəl *i*, *ö* və *ü* saitləri işləndikdə Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu səslərin işarələri *d* səsinin işarəsindən əvvəl yazıda öz əksini qrafik cəhətdən tapır; məsələn:

№X idi (KTş 3)	«yiya, sahib»
№X idisiz (KTş 19)	«sahibsiz»
№X id (O 2)	«göndərmək»
№X idil (Y 36)	«İdil çayı»
№X idiş (IB 62)	«qədəh, bardaq»
№X ödük (KÇ 28)	«öyüd, nəsihət»
№X ödür (Y 32)	«başqa»
№X ödüş (BKç 4)	«gecə-gündüz»
№X öd (KTç 1)	«vaxt»
№X öd (IB 33)	«öyüd»
№X ödsək (BKş 34)	«müvəqqəti, keçici»

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində sözün birinci hecasında *d* samitindən əvvəl *ü* saitinin işləndiyi hallara təsadüf edilir. Ümumiyyətlə, bu məqamda *d* samitindən əvvəl *ö*, yaxud *ü* saitinin işlədilməsi sözün semantikasından, ən çoxu isə qədim türk dialektindən və müasir tədqiqatçının fəhm və zövqündən asındır.

Bu işarə söz ortasında və söz sonunda adi qaydada işlənir.

Bu işarə söz ortasında işlənir:

№X bədiz (KTç 12)	«bəzək»
№X esidü (T 15)	«eşidərək»

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

№X esid (KTç 1)	«eşitmək»
№X igid (KTç 10)	«yalan, şişirtmə»
№X böd (KTç 11)	«taxt-tac»
№X yagəd (BKş 36)	«yüksəltmək, yaxşılaşdırmaq»
№X küñəd (KTş 13)	«kəniz etmək» və s.

D işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə novlu (dilortası) cingiltili *y* samitini ifadə edir. Bu işarə yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkcə arxasına (qalın) saitlər olan sözlərdə işlənir. D işarəsi və onun ifadə etdiyi *y* samitini göytürk yazılı abidələrinin mətnlərində və göytürk dilində sözün bütün mövqelərində – sözün başında, ortasında və sonunda işləmə bilir.

Bu işarə sözün başında işlənir:

№D yaz (KTşm 8)	«yaz»
№D yabğu (KTş 14)	«yabğu (rütbədir)»
№D yağı (KÇ 5)	«yağı, düşməni»
№D yablak (KTç 17)	«pis»
№D yağız (KTş 1)	«qonur, qəhvəyi»
№D yol (KTşm 9)	«yol»
№D yoluk (O 3)	«yoluq, didilmiş»
№D yut (BKş 31)	«kütləvi mal-qara qırğını»

𐰃𐰆𐰏 > D *yonşur* (KTş 6) «araqarışdırmaq» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰃𐰏𐰏 > S <i>buyuruk</i> (KTş 3)	«buyuruk»
𐰃𐰏𐰏𐰏 > D <i>ayğuçı</i> (T 10)	«məsləhətçi»
𐰃𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>Baybalık</i> (MÇ 44)	«Baybalık şəhəri»
𐰏𐰏𐰏 > S <i>boyla</i> (T 6)	«boyla (rütbədir)»
𐰏𐰏𐰏 > D & <i>tayqun</i> (KTcş)	«uşaq, körpə»
𐰏𐰏𐰏 > S & <i>Tonyukuk</i> (BKc 14)	«Tonyukuk antroponimdir»
𐰏𐰏𐰏 > S <i>uyğur</i> (BKş 37)	«uyğur (xalq)» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰏𐰏 <i>yay</i> (BKş 39)	«yay»
𐰏𐰏 <i>bay</i> (KTck)	«bay»
𐰏 <i>ay</i> (BKc 10)	«ay»
𐰏𐰏 > <i>Umay</i> (KTş 31)	«Umay (antroponimdir)»
𐰏𐰏 <i>tay</i> (Y 10)	«tay»
𐰏 > 𐰏𐰏 <i>tahuy</i> (KTc 3)	«dəniz»
𐰏 > 𐰏𐰏 <i>tuy</i> (T 38)	«duymaq»
𐰏𐰏 > 𐰏𐰏 <i>Çuğay</i> (KTc 6)	«Çuğay» (toponimdir) və s.

ʔ işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə novlu (dilortası) cingiltili *y* saitini ifadə edir. Bu işarə yalnız «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkcə önsıra (incə) saitlər olan sözlərdə işlənir. Əlisa Şükürlü bu işarədən danışarkən yazır: «İncə *y* səsinə ifadə edən həmin yazı işarəsi...»¹. Göytürk dilində incə və qalın *y* səsləri olmamışdır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *y* səsi üçün «incə» və «qalın» işarələrin

¹ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 52.

işlənməsi göytürk dilində iki *y* səsinin – «incə» və «qalın» *y* səslərinin mövcud olduğunu göstərmir. Göytürk dilində *y* samiti sözün bütün mövqelərində işləndiyi üçün qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ʔ işarəsi sözün başında, ortasında və sonunda işlənir.

Bu işarə sözün başında işlənir:

𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yögarü</i> (KTş 11)	«yuxarı»
𐰏𐰏𐰏 <i>yer</i> (KTş 1)	«yer»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yegirmi</i> (KTş 15)	«iyirmi»
𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yiti</i> (KTş 90)	«yeddi»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yetmiş</i> (KTş 12)	«yetmiş»
𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yüz</i> (KTş 13)	«yüz»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yüküntür</i> (KTc 2)	«baş əyməyə məcbur etmək»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>yalma</i> (MÇ 6)	«kaşviyyatçı» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>bəriyə</i> (O 2)	«cənuba»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>İsyi</i> (KTşm 12)	«İsyi (antroponimdir)»
𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>keyik</i> (T 8)	«keyik, ceyran»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>Keyra</i> (MÇ 6)	«Keyra (toponimdir)»
𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>teyij</i> (BKc 12)	«dələ»
𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 <i>tiyin</i> (KTş 12)	«deyə» və s.

Söz sonunda ʔ işarəsi az işlənir; məsələn:

𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 *içüy* (MÇ 29) «İçüy (toponimdir)»

↓ işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə novlu süzgün cingiltili (sonor) *l* samitini ifadə etmək üçün işlədilir. ↓ işarəsi yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni təkcə arxasına (qalın) saitlərin işləndiyi sözlərdə istifadə edilir. Göytürk Orxon-

Yenisey yazısı abidələrin mətnlərində təkcə bir təsadüfə arxasıra (qalın) saitli söz / samiti ilə başlanır, həm də bu söz türk mənşəli deyil, moңqol dilindən alınmışdır. Təkcə bu sözdə √ işarəsi söz başında yazılır və / samiti də sözün ilk səsi kimi tələffüz edilir: $\text{N}^{\text{N}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ *lağzın* (BKc 10) və $\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ *lağzın* (MÇ 11) «donuz». Həm də burası maraqlıdır ki, Bilgə xaqañ abidəsində bu sözün son samiti önsıra (incə) saitləri ilə işlənən N^{N} işarəsi ilə yazıldığı halda, Moyun çor abidəsində arxasıra (qalın) saitləri ilə işlənən I^{I} işarəsi ilə yazılmışdır. Qalan bütün hallarda Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində söz √ işarəsi ilə başlanırsa, ondan əvvəl, yəni sözün başında *a* səsi tələffüz edilməlidir:

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>alp</i> (KTc 6)	«alp, igid»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>alpağı</i> (KTşm 7)	«alkeğı (rütbədir)»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>al</i> (KTş 2)	«almaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>altı</i> (KTş 31)	«altı»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>altmış</i> (Y 1)	«altmış»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>altun</i> (KTc 5)	«qızıltı»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>alt</i> (MÇ 25)	«enən, aşağı»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>alçı</i> (Y 48)	«bəxt» və s.

Abidələrin mətnlərində «qalın» əsaslı sözlərdə / samitindən əvvəl söz başında *i, o, u* saitləri işlənirsə, onda √ işarəsindən əvvəl həmin saitlərin işarələri öz qrafik əksini mütləq tapır.

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>ol</i> (KTc 7)	«o»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>otur</i> (KTc 1)	«oturmaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>ulayın</i> (KTc 1)	«başqa»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>ula</i> (IB 73)	«bağlamaq, qoşmaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>uluğ</i> (KTş 28)	«ulu, böyük»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>ulus</i> (KTşm 12)	«ulus, ölkə» və s.

İşarəsi sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir. Bu işarə sözün ortasında işlənir:

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>talıy</i> (KTc 3)	«dəniz»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>altunluğ</i> (Y 10)	«qızıllıq»

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>bodunluq</i> (KTş 6)	«xalqlı»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>buluñ</i> (KTş 1)	«tərəf»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>boyla</i> (BKc 14)	«boyla (rütbədir)»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>yolçı</i> (Y 44)	«yolçu»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kalı</i> (T 30)	«qalıq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kağanla</i> (KTş 7)	«xaqañlı olmaq» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kal</i> (KTc 9)	«qalmaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kıl</i> (KTc 10)	«qılmaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kamil</i> (IB 17)	«çevrilmək»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>yaşıl</i> (KTş 17)	«yaşlı»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kul</i> (KTş 6)	«qul»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>bol</i> (KTş 4)	«olmaq»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>oğul</i> (KTşm 12)	«Oğul (antroponimdir)»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>kol</i> (T 5)	«qol» və s.

Y işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə novlu süzgün cingiltili (sonor) / samitini ifadə edir və yalnız «incə» əsaslı, yəni önsıra (incə) saitlərin işləndiyi sözlərdə işlənir. Göytürk dilində / samiti ilə başlanan söz, demək olar ki, yoxdur. Daha doğrusu, göytürk dilində / samiti ilə başlanan türk mənşəli söz ümumiyyətlə yoxdur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində / samiti ilə başlanan cəmi dörd söz işlənir. Bunlarda biri arxasıra sait tərkibliyə ki, onu artıq yuxarıda təqdim etmişəm. Qalan üç söz «incə» əsaslıdır, yəni onlarda təkcə incə (önsıra) saitlər işlənir. Həmin sözlər Y işarəsi ilə başlanır və sözün başında / samiti tələffüz olunur:

$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>lüi</i> (O 12)	«əjdaha»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>likəñ</i> (KTşm 12)	«Likən (antroponimdir)»
$\text{I}^{\text{I}} \text{I}^{\text{I}}$ <i>lisün</i> (BKc 11)	«Lisün (antroponimdir)»

Hər üç söz Çin dilindən alınmışdır.

Göytürk dilində / samiti söz başında işlənmədiyi üçün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində Y işarəsi ilə başlanan sözlərdə onun göstərdiyi / səmindən əvvəl mütləq ya e, ya da ə saitini tələffüz etmək (oxumaq) lazımdır. Bu iki saitdən hansının oxunması (tələffüzü) sözün semantik mənasından, tədqiqatçının fəhm və zövqündən asılıdır.

Y el (KTş 4)	«el»
ᲘYY ellig (KTş 29)	«elli»
ᲘᲠY eletmis (O 4)	«Eletmiş (antroponimdir)»
ᲘᲠᲠY eltəris (O 4)	«Eltəris (antroponimdir)»
ᲘAY elçi (Y 1)	«elçi, səfir»
ᲘY ala (Y 45)	«ələmək»
ᲘY alig (KTş 32)	«əl»
ᲘY alig (KTş 8)	«əlli»
ᲘY alik (IB 97)	«əhliləşməmiş heyvan, əlik»
ᲘY elt (KTş 23)	«aparmaq» və s.

Göytürk yazısı mətnlərində söz başında / samitindən əvvəl i, ö və ü saitləri işləndikdə Y işarəsindən əvvəl bu saitləri ifadə edən işarələr mütləq yazılır; məsələn:

Y il (KTc 3)	«el»
ᲘᲘYᲠᲠYᲠ ilbilgə (KTş 11)	«İlbilgə (antroponimdir)»
ᲘYᲠ ilig (Y 26)	«əlli»
ᲘYᲠ ilgi (KTş 32)	«ilk, birinci»
ᲘᲠᲠYᲠ ilgəri (KTc 2)	«irəli, şərqi»
ᲘYᲠ illə (KTş 6)	«el yaratmaq»
ᲘYᲠᲠᲠ ilsirət (KTş 18)	«elsizləşdirmək»
ᲘᲠᲠYᲠ İltəris (KTş 11)	«İltəris (antroponimdir)»
ᲘYᲠᲠ illig (KTş 9)	«elli»
YH öl (KTc 6)	«ölmək»
ᲘYᲠᲠᲠ ölgəli (KTşm 10)	«öklümlü»

ᲘYᲠ ölüg (KTşm 9)	«ölü»
ᲘYᲠ öhüm (IB 26)	«ölüm»
ᲘYᲠ ülə (KTc 6)	«bölmək»
ᲘYᲠ ühig (KTş 29)	«hissə, pay»
ᲘᲠYᲠ ülkən (Y 24)	«böyük, yüksək» və s.

Y işarəsi göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində söz ortasında və sonunda sərbəst işlənir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

ᲘᲘYᲠᲠ bilgə (KTc 1)	«müdrək, bilici»
ᲘYᲠᲠ bəglər (ktC 2)	«bəylər»
ᲘYᲠᲠ bilij (Y 32)	«tanınmaq»
ᲘYᲠᲠ erigli (BKş 29)	«etməli»
ᲘYᲠᲠ bilig (KTş 7)	«bilik»
ᲘᲠYᲠᲠ sülədim (KTc 3)	«qoşun çəkdim»
ᲘYᲠᲠ silik (KTş 7)	«bakır»
ᲘYᲠᲠ tilə (IB 36)	«diləmək»
ᲘᲠYᲠᲠ tilkü (IB 70)	«tülkü»
ᲘYᲠᲠᲠ tünli (BKcş)	«gecəli» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

YᲠᲠ siñil (KTş 20)	«kiçik bacı»
YᲠᲠᲠ tükəl (IB 21)	«tam, bütöv»
YᲠᲠᲠ ükül (T 32)	«çoxalmaq»
YᲠᲠᲠ tügül (KTc 6)	«deyil»
YᲠᲠᲠ tiril (T 33)	«dirilmək, toplanmaq»
YᲠᲠᲠᲠ Kümül (Y 45)	«Gümül (antroponimdir)»
YᲠᲠᲠ kəl (KTş 4)	«gəlmək»
YᲠᲠᲠ yel (T 26)	«yol» və s.

᠋ işarəsi

Bu işarə kipləşən sonor *n* samitini göstərmək üçün istifadə edilir. ᠋ işarəsi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində yalnız arxasına (qalın) saitlərin işləndiyi sözlərdə işlənir. Əlisa Şükürlü yazır: «*᠋* arxadamaqda (qalın) tələffüz olunan cingiltili (sonor) *n* səsini ifadə edir; yalnız sözün arxasında və sonunda işlənmişdir»¹. Bu bir cümlədə ifadə edilən iki fikrin ikisi də yanlışdır. 1. Göytürk dilində arxadamaq (qalın) və öndamaq (incə) *n* samitləri olmamışdır; işarənin «qalın» və ya «incə» olmasının samit səsini «qalan» və ya «incə» olmasına heç bir aidiyyəti yoxdur. Göytürk dilində bircə kipləşən sonor *n* samiti mövcud olmuşdur. 2. Göytürk dilində bu işarə ilə neçə sözün başladığını deyə bilməyərəm, lakin hər halda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bir söz bu işarə ilə başlanır; məsələn: ᠋᠋᠋᠋᠋ *nağid* (TF 8) «*Venera* (planeti)».

Həmin işarənin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində sözün ortasında və sonunda işlənməsi sərbəstdir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

᠋᠋᠋ <i>kanı</i> (KTş 9)	«hanı»
᠋᠋᠋ <i>onunç</i> (BKc 10)	«onuncu»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>aşnuku</i> (MÇ 32)	«əvvəlki»
᠋᠋᠋᠋᠋᠋ <i>bodunluğ</i> (KTş 6)	«xalqlı»
᠋᠋᠋ <i>yana</i> (KTş 10)	«yənə»
᠋᠋᠋᠋ <i>kanlan</i> (T 2)	«xanlı olmaq»
᠋᠋᠋᠋ <i>kança</i> (IB 63)	«neçə»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>sansız</i> (BKç 12)	«saysız» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

᠋᠋᠋᠋ <i>kağan</i> (KTş 17)	«xaqan»
᠋᠋᠋ <i>kan</i> (O 1)	«xan»
᠋᠋᠋᠋ <i>bodun</i> (KTç 1)	«xalq»

¹ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 53.

᠋᠋᠋᠋ <i>oğlan</i> (KTc 1)	«oğlan»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>tabışğan</i> (MÇ 20)	«dovşan»
᠋᠋᠋᠋ <i>altun</i> (KTc 5)	«qızıl»
᠋᠋᠋᠋ <i>kadın</i> (Y 17)	«qadın»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>tarkan</i> (KTşm 12)	«tarxan» (rütbədir)
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>sığın</i> (BKq)	«sığım» və s.

᠋ işarəsi

Bu işarə də kipləşən sonor *n* samitini göstərmək üçün istifadə edilir. ᠋ işarəsi göytürk mətnlərində təkcə önsürə (incə) saitlərin işləndiyi sözlərdə işlənir, lakin bu heç də o demək deyildir ki, göytürk dilində, yaxud Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində biri qalın, biri incə olmaqla iki *n* samiti mövcud olmuşdur. Buna görə də, Əlisa Şükürlünün aşağıdakı sözləri təəccüb doğurur: «᠋ ön damaqda (incə) tələffüz olunan *n* səsini ifadə edir»¹.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ᠋ işarəsi söz başında az işlənir; mən abidələrin mətnlərində bu işarə ilə başlanan cəmi doqquz sözə rast gəlmişəm:

᠋᠋᠋ <i>nə</i> (KTş 9)	«nə»
᠋᠋᠋᠋ <i>nəkə</i> (T 38)	«nə üçün, niyə»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>nəlük</i> (IB 88)	«nədən, hansı səbəbdən»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>nəgüdə</i> (IB 36)	«nədən, nə üçün»
᠋᠋᠋᠋᠋ <i>nə᠋-nə᠋</i> (KTc 8)	«hər nə»
᠋᠋᠋᠋ <i>nə tag</i> (IB 27)	«necə»
᠋᠋᠋᠋ <i>nəçük</i> (IB 69)	«necə, nə cür»
᠋᠋᠋᠋᠋᠋ <i>Nə᠋ sənün</i> (KTşm 12)	«Nən sənün (antroponimdir)»
᠋᠋᠋ <i>nə᠋</i> (KTş 26)	«heç bir»

Bu işarə göytürk mətnlərində sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir.

᠋ işarəsi sözün ortasında işlənir:

¹ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 53.

𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>bintür</i> (T 25)	«mindirmək»
𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>büntüg</i> (T 57)	«avara»
𐰽𐰺𐰍 <i>ini</i> (KTş 4)	«kiçik qardaş»
𐰽𐰺𐰍 <i>ingək</i> (T 15)	«inək»
𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>ingən</i> (IB 8)	«dəvə»
𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>iniyigün</i> (KTc 1)	«kiçik qohum»
𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>kəntü</i> (KTş 28)	«öz»
𐰽𐰺𐰍𐰸 <i>tügünlig</i> (T 54)	«düyünlü» və s.

𐰽𐰺 <i>arık</i> (KTç 8)	«arıq»
𐰽𐰺 <i>ark</i> (Y 24)	«arx»
𐰽𐰺𐰸 <i>arka</i> (T 5)	«arxa»
𐰽𐰺𐰸 <i>arkış</i> (KTc 8)	«karvan»
𐰽𐰺𐰸 <i>Arkar</i> (MÇ 25)	«Arkar (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰸 <i>Arkuy</i> (T 53)	«Arkuy (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰸 <i>armakçı</i> (KTş 6)	«yalançı»
𐰽𐰺 <i>arı</i> (IB 10)	«aşırım»
𐰽𐰺𐰸 <i>artuk</i> (KTş 15)	«artıq» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰽𐰺 <i>mən</i> (KTş 27)	«mən»
𐰽𐰺 <i>sin</i> (T 20)	«sən»
𐰽𐰺𐰸 <i>ötükən</i> (KTc 3)	«Ötükən (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰸 <i>üçün</i> (KT c 9)	«üçün»
𐰽𐰺𐰸 <i>biçin</i> (KTşm ş)	«meymun»
𐰽𐰺𐰸 <i>tigin</i> (KTc 13)	«şahzadə»
𐰽𐰺𐰸 <i>tiyin</i> (BKc 12)	«dələ»
𐰽𐰺𐰸 <i>təlin</i> (KTş 22)	«dəlinməək»
𐰽𐰺𐰸 <i>örtən</i> (IB 14)	«alov»
𐰽𐰺𐰸 <i>səjün</i> (KTş 32)	«general» və s.

𐰽 işarəsi

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə arxasına (qalın) samitli sözlərdə işlənən novlu, titrək sonor *r* samitini ifadə edir. Göytürk dilində *r* samiti ilə başlanan söz yoxdur. Buna görə də, yazıda *r* samitinin işarəsi ilə başlanan sözün əvvəlində (başında) *a* səsini (saitini) tələffüz etmək (oxumaq) lazımdır; məsələn:

𐰽 <i>ar</i> (KTc 5)	«aldatmaq»
𐰽𐰺 <i>ara</i> (KTş 1)	«arasında»
𐰽𐰺 <i>arığ</i> (T 37)	«təmiz, arı»

𐰽 işarəsi sözün ilk hecasında işləndikdə və ondan əvvəl *i, o, u* saitləri gəldikdə bu işarədən əvvəl (söz başında) həmin saitlərin işarələri mütləq yazılır; məsələn:

𐰽𐰺𐰸 <i>ırak</i> (KTç 5)	«uzaq, iraq»
𐰽𐰺𐰸 <i>ırk</i> (IB 89)	«fal»
𐰽𐰺𐰸 <i>ordu</i> (KT şm 8)	«orda»
𐰽𐰺𐰸 <i>Orkun</i> (MÇ 34)	«Orxon (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰸 <i>ortu</i> (KTc 2)	«orta»
𐰽𐰺 <i>Orız</i> (Y 48)	«Orız (antroponimdir)»
𐰽 <i>ur</i> (KTc 10)	«vurmaq»
𐰽𐰺 <i>uruş</i> (O 10)	«vuruş»
𐰽𐰺 <i>urı</i> (KTş 7)	«kişi cinsindən olan övlad»
𐰽𐰺𐰸 <i>uruğ</i> (KTş 10)	«nəsil, soy»
𐰽𐰺𐰸 <i>uruñ</i> (Y 32)	«bayraq»
𐰽𐰺𐰸 <i>Urmız</i> (Tf 7)	«Yupiter»
𐰽𐰺𐰸 <i>uruñbaşı</i> (Y 32)	«bayraqdar»
𐰽𐰺𐰸 <i>uruğsırat</i> (KTş 10)	«nəslə kəsmək» və s.

𐰽 işarəsi göytürk yazısı mətnlərində sözün ortası və sonunda adi qaydada işlənir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰇𐰏𐰢𐰤 adırıl (O 11)	«ayrılmaq»
𐰇𐰏𐰢 adırın (Y 32)	«ayrılmaq»
𐰇𐰏𐰢𐰤 Antarğu (BKş 30)	«Antarğu (toponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 anaru (T 20)	«ona tərəfi»
𐰇𐰏𐰢𐰤 barıǵma (KTş 24)	«gedən»
𐰇𐰏𐰢 tarkan (KTşm 12)	«tarkan (rütbədir)»
𐰇𐰏𐰢 Bukarak (KTşm 12)	«Buxara»
𐰇𐰏𐰢 yaraklıǵ (KTş 23)	«yaraqlı»
𐰇𐰏𐰢 yarak (KTş 33)	«yaraq» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰇𐰏 bar (KTş 16)	«getmək»
𐰇𐰏 yar (BKş 37)	«yarmaq»
𐰇𐰏𐰢 Yaǵlakar (Süci)	«Yaǵlakar (antroponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 yantur (KTşm 11)	«qaytarmaq»
𐰇𐰏𐰢 yaratur (KTc 12)	«yaratdırmaq»
𐰇𐰏𐰢 Yamtar (BKş 40)	«Yamtar (antroponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 yoǵur (T 26)	«yoǵurmaq»
𐰇𐰏𐰢 kalyur (O 11)	«qızışmaq, əsəbiləşmək»
𐰇𐰏𐰢 olur (KTc 1)	«oturmaq»
𐰇𐰏 tabar (MÇ 29)	«mal»
𐰇𐰏 çor (KTş 32)	«hərbi rütbə bildirən sözdür» və s.

𐰇 işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində 𐰇 işarəsi önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənən novlu, titrək sonor *r* samitini ifadə edir. Göytürk dilində *r* samiti ilə başlanan söz yoxdur. Buna görə də abidələrin mətnlərində bu işarə ilə başlanan sözün əvvəlində tədqiqatçının fəhm və zövqündən, eyni zamanda

sözün semantik mənasından asılı olaraq *e* və ya *ə* saitlərindən bir tələffüz edilməlidir (oxunmalıdır); məsələn:

𐰇 er (KTc 4)	«idi, imiş naqis felinin kökü <i>i-</i> »
𐰇𐰏𐰢 eriklig (BKşm 12)	«güclü, qüdrətli»
𐰇𐰏𐰢 eriksiz (T 6)	«gücsüz»
𐰇𐰏𐰢 Ertis (KTş 37)	«İrtiş (çayı)»
𐰇 ər (KTş 11)	«ər, igid, döyüşçü»
𐰇𐰏𐰢 ərđam (KÇ4)	«ərđəm, igid»
𐰇𐰏𐰢 ərən (BKc 11)	«ərən, igid»
𐰇𐰏𐰢 ərək (Y 10)	«güc, qüdrət»
𐰇𐰏𐰢 ərksiz (T 6)	«gücsüz»
𐰇𐰏𐰢 ərten (BK şm 9)	«hörmət»
𐰇𐰏𐰢 ərşəgün (MÇ 30)	«Ərsəgün (toponimdir)» və s.

Göytürk mətnlərində *r* samitindən əvvəl sözün başında *i*, *ö* və *ü* saitlərin işləndikdə samit səsin işarəsindən əvvəl həmin saitlərin işarəsi mütləq yazılmışdır; məsələn:

𐰇𐰏 ir (MÇ 8)	«girmək»
𐰇𐰏 ir (O 7)	«naqis felin kökü»
𐰇𐰏 ir (HT 4)	«ər, döyüşçü»
𐰇𐰏𐰢 irkək (IB 36)	«erkək»
𐰇𐰏𐰢 İrkin (BKc 14)	«İrkin (antroponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 İrlün (MÇ 32)	«İrlün (toponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 örgi (MÇ 20)	«qərarğah»
𐰇𐰏𐰢 ürk (MÇ 31)	«hürkmən»
𐰇𐰏𐰢 örgin (IB 1)	«saray»
𐰇𐰏𐰢 Örpən (BK ş 26)	«Örpən (toponimdir)»
𐰇𐰏𐰢 örün (BKşm 11)	«parlaq»
𐰇𐰏𐰢 ört (T 40)	«od»
𐰇𐰏𐰢 örtən (IB 14)	«alov»
𐰇𐰏𐰢 örtçə (T 40)	«od kimi»

Ÿ işarəsi göytürk mətnlərində sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰽𐰺𐰸 <i>bəri</i> (T 11)	«bəri, sağ»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>elsira</i> (KTş 13)	«elsiz etmək»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>agirtab</i> (T 48)	«hürküclü dəvə»
𐰽𐰺𐰺 <i>isrik</i> (Y 29)	«sərxoş, kefli»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>ıçraki</i> (KTc 2)	«içindəki»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>yerçi</i> (T 23)	«yerli, bələdçi»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>yigirmi</i> (KTcş)	«iyirmi»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>kərakü</i> (IB 27)	«çadır»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>kərgək</i> (KTc 4)	məhv
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>tört</i> (KTş 1)	«dörd»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>türk</i> (KTc 1)	«türk»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>törü</i> (KTş 30)	«qanun»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>teñri</i> (KTş 1)	«tanrı» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰽𐰺 <i>ber</i> (KTc 5)	«vermək»
𐰽𐰺𐰺 <i>bir</i> (KTc 6)	«bir»
𐰽𐰺 <i>tər</i> (T 52)	«tər»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>tüsür</i> (T 27)	«düşürmək, endirmək»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>üntür</i> (T 35)	«açılmaq, sökülmək»
𐰽𐰺𐰺 <i>sölcür</i> (KTş 2)	«ç.kdürmək»
𐰽𐰺𐰺 <i>öhür</i> (KTş 10)	«öldürmək»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>gəlür</i> (KTc 11)	«gətirmək»
𐰽𐰺 <i>yer</i> (KTc 4)	«yer» və s.

Ÿ işarəsi

Bu işarə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində novlu kar s samitini göstərmək üçün işlədilir. Yalnız arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Sözün bütün mövqelərində – başda, ortada və sonda yazılır və oxunur.

Bu işarə söz başında işlənir:

𐰽𐰺 <i>sab</i> (KTc 2)	«nitq, söz»
𐰽𐰺𐰺 <i>sub</i> (KTşm 13)	«su»
𐰽𐰺𐰺 <i>sana</i> (T 27)	«saymaq»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>sarığ</i> (BK şm 11)	«sarı»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>soruğ</i> (süci)	«soraq»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>sığıt</i> (KTşm 11)	«ağı»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>sokuş</i> (IB 3)	«qarşılaşmaq»
𐰽𐰺𐰺 <i>sık</i> (MÇ 16)	«sıxmaq»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>soğdak</i> (KTş 31)	«soğda (xalqı)» və s.

Bu işarə söz ortasında işlənir:

𐰽𐰺𐰺 <i>asığ</i> (IB 49)	«fayda, qazanç»
𐰽𐰺𐰺 <i>asra</i> (KTş 1)	«aşağıda»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>toğsık</i> (KTc 2)	«(gün) doğan»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>basıtma</i> (T 34)	«məğlub etdirməmək»
𐰽𐰺𐰺 <i>aşsız</i> (KTş 26)	«aşsız»
𐰽𐰺𐰺 <i>yası</i> (MÇ 21)	«yastı»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>kağansıra</i> (KTş 15)	«xaqansız etmək»
𐰽𐰺𐰺𐰺 <i>sansız</i> (BKc 12)	«saysız» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰽𐰺𐰺 <i>bars</i> (KTş 20)	«bars»
𐰽𐰺 <i>bas</i> (KTş 22)	«basmaq»
𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 <i>yokkıs</i> (T 11)	«yox (məhv) etmək»
𐰽𐰺𐰺 <i>kabıs</i> (T 12)	«birləşmək»
𐰽𐰺 <i>as</i> (T 26)	«aşmaq» və s.

𐰽 işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində 𐰽 işarəsi novlu kar s samitini ifadə edir. Bu işarə, əsasən, önsıra (incə)

saitli sözlərdə işlənir. Sözdə işlənmə yeri sərbəstdir – sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur.

Bu işarə sözün başında işlənir:

𐰀 <i>sü</i> (KTş 2)	«qoşun»
𐰀 <i>siz</i> (MÇ 22)	«siz»
𐰀 <i>sebin</i> (BKş 2)	«sevinmək»
𐰀 <i>səkiz</i> (BKş 26)	«səkkiz»
𐰀 <i>sünüs</i> (KTşm 2)	«döyüş»
𐰀 <i>sünüg</i> (KTş 35)	«süngü»
𐰀 <i>sözləş</i> (KTş 26)	«məsləhətləşmək»
𐰀 <i>söz</i> (MÇ 44)	«söz»
𐰀 <i>süçik</i> (KTc 5)	«şirin» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰀 <i>esid</i> (BKşm 11)	«eşitmək»
𐰀 <i>bisinc</i> (KTşm 7)	«beşinci»
𐰀 <i>bisük</i> (KTc 6)	«nəsil»
𐰀 <i>elsirə</i> (KTş 13)	«elsiz etmək»
𐰀 <i>əsən</i> (IB 21)	«sağ, salamat»
𐰀 <i>kişür</i> (KTş 6)	«nifəq salmaq, savaşırmaz»
𐰀 <i>kisrə</i> (KTş 4)	«sonra»
𐰀 <i>kisi</i> (KTc 6)	«kişi, adam»
𐰀 <i>tüsür</i> (T 27)	«düşürmək» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰀 <i>sünüs</i> (KÇ 9)	«döyüş»
𐰀 <i>irtis</i> (KTş 37)	«İrtiş (çayı)»
𐰀 <i>iltəris</i> (KTş 11)	«İltəris (antroponimdir)»
𐰀 <i>bis</i> (KTş 31)	«beş»
𐰀 <i>tölis</i> (KTş 13)	«tölis (xalq)»
𐰀 <i>tüs</i> (KTşm 4)	«düşmək»
𐰀 <i>bes</i> (KÇ 17)	«beş»
𐰀 <i>yetmis</i> (O 4)	«yetmiş» və s.

^, ⚡ işarələri

Hər iki işarə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənən kipləşən kar *ı* samitini ifadə edir: ⚡ işarəsi Orxon, ^ işarəsi Yenisey kitabələrində işlənir. Hər iki işarə sözün başında, ortasında və sonunda işlənmə bilər; *ı* samiti göytürk dilində söz başında işləndiyi üçün abidələrin mətnlərində bu işarələrlə başlanan sözün əvvəlinə heç bir sait artırmaq lazım deyildir.

Bu işarələr sözün başında işlənir.

a) Orxon kitabələrində:

𐰀 ⚡ <i>tağ</i> (KTş 12)	«dağ»
𐰀 ⚡ <i>tabğaç</i> (KTc 4)	«Tabğaç, Çin»
𐰀 ⚡ <i>tabışğan</i> (MÇ 21)	«dovşan»
𐰀 ⚡ <i>tamğacı</i> (KTşm 12)	«damğanın, möhüdar»
𐰀 ⚡ <i>taş</i> (KTc 10)	«daş»
𐰀 ⚡ <i>tonlığ</i> (KTş 29)	«donlu»
𐰀 ⚡ <i>torığ</i> (KTş 33)	«boz»
𐰀 ⚡ <i>tutsık</i> (KTc 4)	«tutmaq»
𐰀 ⚡ <i>turuk</i> (KTş 39)	«zəif» və s.

b) Yenisey kitabələrində:

𐰀 ^ <i>tamğa</i> (Y 51)	«damğa»
𐰀 ^ <i>tap</i> (Y 13)	«tapınmaq, sitayiş etmək»
𐰀 ^ <i>tarkan</i> (Y 30)	«tarxan (rütbədir)»
𐰀 ^ <i>taş</i> (Y 34)	«daş»
𐰀 ^ <i>tokuz</i> (Y 10)	«doqquz»
𐰀 ^ <i>tur</i> (Y 48)	«durmaq»
𐰀 ^ <i>toğ</i> (Y 26)	«doğmaq» və s.

Bu işarələr söz ortasında işlənir.

a) Orxon kitabələrində:

↑↓ altı (KTş 31)	«altı»
↘↓ altun (KTc 5)	«qızıl»
↑↓ antağ (KTc 8)	«elə»
↘↓ batun (KTş 35)	«batan qədr»
↑↓ Yamtar (KTş 33)	«Yamtar (antroponimdir)»
↑↓ katıg (KTc 2)	«möhkəm»
↑↓ otuz (KTş 4)	«otuz» və s.

b) Yenisey kitabələrində:

↑↓ altı (Y 24)	«altı»
↑↓ altunlıg (Y 10)	«qızıllı»
↑↓ yotuz (Y 26)	«arvad»
↑↓ Kamta (Y 48)	«Kamta (antroponimdir)»
↑↓ katıglan (Süci)	«möhkəmlənmək»
↑↓ katlan (Y 24)	«qatlanmaq, dözmək»
↑↓ katun (Y 3)	«xatun»
↑↓ otuz (Y 27)	«otuz» və s.

Bu işarələr söz sonunda işlənir.

a) Orxon kitabələrində:

↓ at (KTş 7)	«ad»
↓ at (KTş 32)	«at»
↓ bat (BKşm 11)	«batmaq»
↓ bulut (IB 81)	«bulud»
↓ yabrut (BKş 31)	«meydan oxumaq»
↓ yağut (KTc 5)	«yaxınlaşdırmaq»
↓ kat (T 35)	«qatmaq»
↓ tut (KTc 4)	«tutmaq»
↓ ot (KTş 27)	«od»
↓ tat (KTc 12)	«yadilli» və s.

b) Yenisey kitabələrində:

↑ at (Y 32)	«at»
↑↓ bat (Y 10)	«pis»
↑ ut (Y 28)	«udlaq»
↑ tut (Y 45)	«tutmaq»
↑ yont (Y 4)	«ilxi»
↑ yat (Y 11)	«fal»
↑ at (Y 28)	«atmaq» və s.

h işarəsi

Bu işarə göytürk yazısı abidələrinin həm Orxon kitabələrində, həm də Yenisey kitabələrində önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir və kipləşən kar t samitini ifadə edir. İşarə sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur.

Bu işarə sözün başında işlənir:

↑Y↑ tenri (KTş 1)	«tanrı, göylər»
↑ h ti (O 7)	«demək»
↑ h tigin (KTşm 1)	«şahzadə»
↑ h tirig (KTşm 29)	«diri»
↑ h tüz (KTş 3)	«düz, doğru»
↑ h töpə (KTş 11)	«təpə»
↑ h türk (KTc 1)	«türk»
↑ h türgis (KTş 18)	«türgiş (xalqlı)» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

↑ h yetmiş (O 4)	«yetmiş»
↑ h bitig (KTc 13)	«yazı»
↑ h biti (KTc 2)	«yazmaq»
↑ h Ertis (KTş 37)	«İrtiş (çayı)»
↑ h isigti (KTc 5)	«içki»
↑ h ügüci (KTşm 13)	«düzəldən»

ḲḲḲḲ kəntü (KTş 23)	«öz»
ḲḲḲḲ ötlə (O 11)	«nəsihət vermək»
ḲḲḲḲ Ötükən (KTc 3)	«Ötükən (toponimdir)» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir.

ḲḲḲḲ tört (KTş 1)	«dörd»
ḲḲ ötl (IB 90)	«öyüd, nəsihət»
ḲḲḲḲ Tünüt (KTc 3)	«Tibet»
ḲḲḲḲ tört (IB 85)	«dürtmək»
ḲḲḲ çit (Y 34)	«sərhəd»
ḲḲḲ ört (T 40)	«od»
ḲḲḲ küt (MÇ 17)	«güdmək, gözləmək»
ḲḲḲḲ kört (Y 10)	«gözəl, qəşəng» və s.

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində səkkiz samit səsini (*b, d, y, l, n, r, s, t*) hərəsi üçün iki işarə tərtib edilmişdir: bunlardan biri «qalın» əsaslı sözlərdə (arxasına saitli sözlərdə), digəri isə «incə» əsaslı sözlərdə (önsinə saitli sözlərdə) işlənir. Buradan bir sıra tədqiqatçılar belə bir nəticə çıxarırlar ki, göytürk dilində *b, d, y, l, n, r, s, t* samitlərinin iki (incə və qalın) tələffüz variantı olmuşdur. Bu fikrə lap son zamanların tədqiqat əsərlərində də rast gəlmək olur. Məsələn, Əlisə Şükürlü bu fikri dönə-dönə təkrar edir: «İncə *y* səsini ifadə edən həmin yazı işarəsi...»¹. «*Ḳ* - arxa-damaqda (qalın) tələffüz olunan cingiltili (sonor) *n* səsini ifadə edir»². «*n* - ön damaqda (incə) tələffüz olunan *n* səsini ifadə edir»³. «Yazılı abidələrdə incə *n* səsini ifadə edən yazı işarəsinin qalın *n* səsini ifadə edən yazı işarəsi yerində işlədilməsi hallarına da çox tez-tez rast gəlmək mümkündür»⁴. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin məşhur tədqiqatçısı V.Tomsen hələ XIX əsrin sonlarında, görünür, gələcəkdə belə səhv fikirlərin

¹ Əlisə Şükürlü. Qədim türk yazısı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 52.

² Yenə orada, s. 53.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

meydana çıxacağını hiss etdiyi üçün yazırdı: «Əksər hallarda samit səsin özü, sübhəsiz, tamamilə eynidir»¹. Sonra o göstərirdi ki, *Ḳ* işarəsinin səsi *k* işarəsinin səsindən, *Ḷ* işarəsinin səsi *l* işarəsinin səsindən fərqlənməmişdir. Daha sonra o yazırdı ki, buna baxmayaraq, sübhəsizdir ki, indi türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi dil-damaq *Ḳ* və dilarxası-damaq *Ḷ* digər tərəfdən, elə bu qrupdan olan daha ön *Ḷ* və *Ḷ* səslərin arasında müəyyən fərq olmuşdur². Orxon-Yenisey abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı P.M.Melioranski də V.Tomsenin bu sözləri ilə razılaşır.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində də *b, d, y, l, n, r, s, t* samitlərinin «incə» və «qalın» variantları olmamışdır. Onda belə bir sual meydana çıxır: bəs nə üçün qədim türk israfçılıq edib bir samit səs üçün iki işarə tərtib etmişdir? Görünür, qədim türk göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərinin bəzi müasir tədqiqatçısından daha yaxşı başa düşürmüş ki, ünsiyyətdə, nitq prosesində səslər ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə tələffüz edilmir, nitq axınında səslərin məxrəci bir-birinə təsir göstərir, bir səsini məxrəci qonşu səsini məxrəcini ya özünə yaxınlaşdırmağa, ya da özündən uzaqlaşdırmağa çalışır, irəlindəki səsini sonluğu sezilmədən sonrakı səsini başlanğıcına keçir. Görünür, qədim türk onu da yaxşı bilirmiş ki, insanın dil şüuru insan səsləri tələffüz etməzdən əvvəl səslər arasında keçid əlaqəsi yaradır. Qədim türkün dil şüurunda indi bizim sait adlandırdığımız səslər iki qrupa bölünürdü: onların bir qrupu ağız boşluğunun ön hissəsində tələffüz edilir, indi biz bunları önsinə, yaxud incə saitlər adlandırırıq; digər qrupu ağız boşluğunun arxa hissəsində, yumşaq damağın, az qala, sonunda tələffüz edilir, müasir dilçilikdə bunları arxasına və ya qalın saitlər adlandırdılar. Qədim türk bilirdi ki, saitlərin tələffüz məxrəci samitlərin tələffüz məxrəcinə təsir edib onların məxrəcini ya irəli – dilin önünə, ya da geri – dilin arxasına doğru çəkir, samitin öz həqiqi məxrəci isə bu təsirə müqavimət göstərib öz mövqeyində qalmağa çalışır. Lakin müqavimətə baxmayaraq samit səsini məxrəcində, hər halda, müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir: samit önsinə (incə) saitin təsiri ilə bir qədər ağız boşluğunun önünə doğru çəkilmiş vəziyyətdə (buna rus dilçiliyində samitlərin yum-

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, s. 24.

² Yenə orada.

şalmasa deyilir), arxasına (qalın) saitin təsiri ilə bir qədər ağız boşluğunun arxasına (kəbud desək, boğaza doğru) doğru çəkilməmiş vəziyyətdə (buna rus dilçiliyində samitlərin sərtiləşməsi deyilir) tələffüz edilir. Müasir dilçilikdə bu hadisə akkomodasiya adlanır. Qədim türk akkomodasiyanın nə olduğunu bilməsə də, görünür, bu hadisənin mahiyyətini gözəl bilirmiş. Ona görə də eyni bir samit üçün önsıra (incə) saithlərlə qonşuluqda işlətmək (yazmaq) üçün bir cür, arxasına (qalın) saithlərlə qonşuluqda işlətmək (yazmaq) üçün nə isə başqa cür samit işarəsi tərtib etmişdir. Qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində saithlərin damaq ahəngi mütləq olmuşdur, yəni sözdə ya önsıra (incə) saithlər, ya da arxasına (qalın) saithlər işlənmişdir. Hər halda biz göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu qanunun pozulduğu bircə hala belə təsadüf etmirik. Güman ki, qədim türkün öz dilinin bu qanunundan da xəbəri varmış. Bir samit səs üçün iki işarənin tərtib edilməsində ahəng qanununun da böyük rolu olmuşdur. Göytürk bilmişdir ki, yazıda saithləri qrafik cəhətdən göstərməmək də olar, bunun üçün samit səs üçün biri «qalın», biri «incə» olmaqla iki işarə düzəltmək kifayətdir. Düzdür, bu zaman işarələrin sayı bir qədər artır, amma, digər tərəfdən, yazıda xeyli qənaət edilir; məsələn: *ab* «ov» və *eb* «ev», *al* «almaq» və *el* «el» və s. Nəticədə qədim türk öz dilinin fonetik qaydalarına tam uyğun gələn, onun tələblərini tam ödəyən, ideal olmasa da, gözəl, yüksək keyfiyyətli yazı tərtib etmişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərində *b, d, y, l, n, r, s, t* samitləri üçün iki işarənin tərtib edilməsi də həmin samit səslərin «incə» və «qalın» variantlarda işlənməsi ilə deyil, məhz göytürk dilinin bu qanunu ilə əlaqədardır. Bir daha təkrar edirəm: göytürk dilində «incə» və «qalın» samit səslər olmamışdır.

◁, ↓, N işarələri

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində hər üç işarə kipləşən dilarxası kar *k* samitini ifadə edir. Bu samit müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmədiyindən Azərbaycan əlifbasında həmin səsi göstərmək üçün xüsusi işarə (hərfl) düzəldilməmişdir. Göytürk dilində bu səs müasir Azərbaycan dilində almma *kosmos, klub* tipli sözlərin ilk samiti kimi səslənir. Göytürk

abidələrinin mətnlərində hər üç işarə «qalın» əsaslı, yəni arxasına saithli sözlərdə işlənir, lakin onların işlənmə məqamı fərqlidir. N işarəsi bütün arxasına saithləri (*a, r, o, u*) ilə işlənmə bildiyi halda, ↓ işarəsi yalnız *o* və *u* saithləri, ◁ işarəsi isə təkcə *r* saithi ilə qonşuluqda işlənir; məsələn:

◁ N kağan (KTş 3)	«xaqan»
↓ N kız (KTş 24)	«qız»
↓ kop (KTc 10)	«çox»
↓ N kop (KTş 2)	«hamı, bütün»
↓ kobar (KTc 10)	«toplamaq»
◁ tokut (KTc 12)	«toxutmaq»
◁ M N kiltım (KTc 11)	«etdim»
↓ ok (KTş 33)	«ox»
↓ N kul (KTş 7)	«qul»
↓ D yok (KTc 3)	«yox»
↓ D yok (KTş 11)	«yox» və s.

Göründüyü kimi, N işarəsi bütün arxasına (qalın) saithlərlə, ↓ yalnız *o* və *u* saithi, ◁ isə təkcə *r* saithi ilə işlənir. Bu, göytürk yazısı abidələri üçün qanundur, lakin bəzən bu qanundan istisnalar da ola bilər.

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində ◁, ↓, N işarələri sözün başında, ortasında və sonunda işlənmə bilər.

Bu işarələr sözün başında işlənir:

◁ N kağan (KTş 11)	«xaqan»
↓ N kamuğ (KTş 8)	«hamı, bütün»
↓ N kul (KTş 7)	«qul»
↓ N kul (KTş 20)	«qul»
↓ kobar (KTc 10)	«toplamaq»
↓ N kız (KTş 24)	«qız»
◁ kitay (KTş 4)	«kitay (xalqı)»
↓ kis (O 1)	«qısımaq, sıxışdırmaq» və s.

Bu işarələr sözün ortasında işlənir:

𐰽𐰺𐰾	<i>arkış</i> (KTc 8)	«karvan»
𐰽𐰺𐰾	<i>tokuz</i> (KTc 2)	«doqquz»
𐰽𐰺𐰾	<i>tokuz</i> (BKş 34)	«doqquz»
𐰽𐰺𐰾	<i>balıka</i> (O 9)	«şəhər»
𐰽𐰺𐰾	<i>yokkis</i> (T 11)	«məhv etmək»
𐰽𐰺𐰾	<i>tarkan</i> (KTşm 12)	«tarxan (rütbədir)»
𐰽𐰺𐰾	<i>sakın</i> (KTş 10)	«düşünmək»
𐰽𐰺𐰾	<i>yaraqlıq</i> (KTş 32)	«yaraqlı» və s.

Bu işarələr sözün sonunda işlənir:

𐰽𐰺𐰾	<i>batsık</i> (KTc 2)	«gün» batan
𐰽𐰺𐰾	<i>yablak</i> (KTc 7)	«pis»
𐰽𐰺𐰾	<i>tosık</i> (KTc 8)	«toxluq»
𐰽𐰺𐰾	<i>Baybalık</i> (MÇ 44)	«Baybalık (şəhəri)»
𐰽𐰺𐰾	<i>tutuk</i> (KTşm 1)	«tutuk (rütbədir)»
𐰽𐰺𐰾	<i>ıduk</i> (KTşm 1)	«müqəddəs»
𐰽𐰺𐰾	<i>karluk</i> (KTşm 1)	«karluk (xalqı)»
𐰽𐰺𐰾	<i>tutsık</i> (KTc 10)	«tutmaq» və s.

B, P, ʔ işarələri

Hər üç işarə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində kipləşən dilortası *kar k* səsinə ifadə edir. Göytürk dilində də, müasir Azərbaycan dilində də bu samit səs eyni cür səslənir. Göytürk dilində *k* samiti yalnız önsıra (incə) saitli sözlərdə işləndiyi üçün onun hər üç işarəsi də önsıra (incə) saitli sözlərdə yazılır. Lakin onların işlənmə məqamları müxtəlifdir. ʔ işarəsi bütün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində müntəzəm işlənir və bütün önsıra (incə) saitlərə qoşula bilir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, göytürk yazısı abidələri dilində *k* və *B* işarələri təkcə *ö* və *ü* saitləri ilə qonşuluqda işlənir. *B* işarəsi həqiqətən də bu iki saitlə birlikdə işlənir. *k* işarəsi isə yalnız Kül tigin və

Bilgə xaqan abidələrində, həm də təkcə *ö* və *ü* saitləri ilə yox, ʔ işarəsi kimi, bütün önsıra (incə) saitlərlə işlənir. Müqayisə et:

𐰽𐰺𐰾	<i>tükəti</i> (KTc 1)	«tükəncə»
𐰽𐰺𐰾	<i>türk</i> (KTc 1)	«türk»
𐰽𐰺𐰾	<i>Ötükən</i> (KTc 3)	«Ötükən (toponimdir)»

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarələr söz başında, ortasında və sonunda işlənə bilər.

Bu işarələr söz başında işlənir:

𐰽𐰺𐰾	<i>küntüz</i> (KTş 27)	«gündüz»
𐰽𐰺𐰾	<i>kün</i> (KTc 2)	«gün»
𐰽𐰺𐰾	<i>Küli (çor)</i> (KÇ 11)	«Küli (çor)»
𐰽𐰺𐰾	<i>Kül tigin</i> (KTş 26)	«Kül tigin»
𐰽𐰺𐰾	<i>Kül tigin</i> (KTş 31)	«Kül tigin»
𐰽𐰺𐰾	<i>közəd</i> (KTq)	«gözətləmək»
𐰽𐰺𐰾	<i>kisrə</i> (KTş 29)	«sonra»
𐰽𐰺𐰾	<i>kisi</i> (KTc 6)	«kişi, adam» və s.

Bu işarələr söz ortasında işlənir:

𐰽𐰺𐰾	<i>sünüşdükdə</i> (KÇ 18)	«döyüşdükdə»
𐰽𐰺𐰾	<i>özlüki</i> (KÇ 15)	«cins»
𐰽𐰺𐰾	<i>üküş</i> (KTc 10)	«çox»
𐰽𐰺𐰾	<i>Ötükən</i> (KTc 8)	«Ötükən (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰾	<i>Ötükən</i> (KTc 8)	«Ötükən (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰾	<i>Ötükən</i> (T 17)	«Ötükən (toponimdir)»
𐰽𐰺𐰾	<i>ekinti</i> (KTş 33)	«ikinci» və s.

Bu işarələr söz sonunda işlənir:

𐰽𐰺𐰾	<i>türk</i> (KTç 11)	«türk»
𐰽𐰺𐰾	<i>türk</i> (O 2)	«türk»

𐰉𐰺𐰽 <i>keyik</i> (T 8)	«keyik, ceyran»
𐰉𐰺𐰽 <i>kök</i> (KTş 3)	«göy»
𐰉𐰺𐰽 <i>kök</i> (KTş 1)	«göy»
𐰉𐰺𐰽 <i>kök</i> (Y 10)	«göy»
𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 <i>körmädük</i> (BKşm 11)	«görməyən»
𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 <i>ötüntük</i> (T 15)	«xahiş edən»
𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 <i>təgdük</i> (KTş 36)	«döyüş»
𐰉𐰺𐰽𐰾𐰿 <i>təgdük</i> (üçün) (Y 10)	«hücum etdiyi (üçün)» və s.

𐰉' işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində 𐰉' işarəsi novlu, cingiltili, qırtlaq *g* samitini ifadə edir. Bu samit səs ağız boşluğunun arxa hissəsində tələffüz edilir. Buna görə də həmin samiti ifadə edən 𐰉' işarəsi abidələrin mətnlərində yalnız arxasıra (qahn) saitlərin işləndiyi sözlərdə işlənir. Dilçilik ədəbiyyatında çox vaxt 𐰉' işarəsini və onun ifadə etdiyi *g* samitini *𐰉* işarəsinin və onun ifadə etdiyi *k* samitinin cingiltili variantı adlandırılır. Lakin bu işarələr və səslər bir-birinin cingiltili – kar variantı deyildir, hər ikisi müstəqil işarə və səsdir, fonoloji baxımdan məxrəcə görə bir-biri ilə cingiltili – kar müxalifəti təşkil edir.

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində, deməli, göytürk dilində *g* samiti söz başında işlənir. Abidələrin mətnlərində cəmi bir halda, həm də ədatda *g* samitinin söz başında, deməli, 𐰉' işarəsinin də söz başında işlənməsinə təsadüf edilmişdir: >𐰉' *gü* (KTc 11) – bu ədat müasir Azərbaycan dilindəki *-mü* sual ədatına uyğun gəlir. Qalan hallarda göytürk abidələrinin mətnlərində 𐰉' işarəsi və *g* samiti sözün ortası və sonunda işlənir. Buna görə də, yazıda söz başında 𐰉' işarəsinin yazıldığına təsadüf edilərsə, ondan əvvəl mütləq *a* saitini tələffüz etmək (oxumaq) lazımdır (bu işarədən əvvəl *i, o, u* saitləri işləndikdə yazıda qrafikə göstərilir); məsələn:

𐰉'𐰾𐰿 <i>ağı</i> (KTc 5)	«hədiyyə»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>ağız</i> (IB 40)	«ağız»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>ağır</i> (BKş 2)	«ağır»

𐰉'𐰾𐰿 <i>ağı</i> (KTşm 7)	«axıtmaq»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>ağrı</i> (BKc 9)	«ağrı, xəstəlik»
>𐰉' <i>ağu</i> (BKş 34)	«Ağu (toponimdir)»

Müqayisə et:

𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>iğaç</i> (BKc 11)	«ağac»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>iğar</i> (KTş 29)	«gərəgli»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>oğuz</i> (KTş 28)	«oğuz (xalqı)»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>oğlan</i> (KTc 1)	«oğlan»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>oğul</i> (KTşm 12)	«oğul»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>oğrı</i> (IB 24)	«oğru»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>oğuş</i> (KTc 6)	«qəbilə, tayfa, soy»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>uğrunta</i> (Y 10)	«uğrunda» və s.

Bu işarə söz ortasında və sonunda həmişə yazılır və oxunur. Bu işarə söz ortasında işlənir:

𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>Mağı</i> (KTşm 8)	«Mağı (kurqan)»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>bağa</i> (T 6)	«bağa (rütbədir)»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>kağan</i> (KTş 5)	«xaqan»
>𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>bozağu</i> (IB 61)	«buzov»
>𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>yağı</i> (KTş 2)	«yağı, düşmən»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>yağız</i> (KTş 1)	«qonur»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>lağzın</i> (BKc 10)	«donuz»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>tabışğan</i> (MÇ 20)	«dovşan»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>sıgıççı</i> (KTş 4)	«ağı deyən» və s.

Bu işarə söz sonunda işlənir:

𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>iağ</i> (KTş 12)	«dağ»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>yağ</i> (IB 81)	«yağmaq»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>atığ</i> (BKş 41)	«atlı»
𐰉'𐰾𐰿𐰾𐰿 <i>arığ</i> (T 37)	«saf, təmiz, arı»

𐰃𐰆 tuğ (MÇ 8)	«bayraq»
𐰃𐰆 uluğ (KTş 28)	«ulu, böyük»
𐰃𐰆 kamuğ (KTş 8)	«hamı, bütün»
𐰃𐰆 soruğ (Süci)	«soraq»
𐰃𐰆 bağ (Y 1)	«hissə» və s.

ƒ işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ƒ işarəsi kipləşən, dilortası, cingiltili g samitini ifadə edir.

Bu, göytürk yazısı mətnlərində işlənən işarələrdən ən mübahisəlisidir. Türkoloji ədəbiyyatda bu işarəni q (rusdilli ədəbiyyatda və qismən də Azərbaycan dilçiliyində) və g (latın qrafikası ilə) transkripsiya edirlər. İstisnasız olaraq bütün dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, bu işarə önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. ƒ işarəsinin göytürk dilində (Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində) hansı samit səsi ifadə etməsi hələ indi də mübahisəlidir. XIX yüzilliyin sonunda V.Tomsen yazırdı: «... uyğun olan q səsləri üçün iki işarə mövcuddur: 𐰃 transkripsiyada «ğ». - yalnız qırtlaq saitləri ilə işlənir və ƒ - yalnız damaq saitləri ilə birləşir»¹. Hələ o vaxt P.M.Meliöranski V.Tomsenin səhvini başa düşərək yazırdı: « 𐰃 müasir türk dialektləri ilə analogiya olaraq kipləşən dil-damaq cingiltili samit deyildir -- deyəsən, V.Tomsen belə düşünür, - o, dilrəxası-damaq, cingiltili (çox vaxt affrikasiya ilə) spirant ğ səsidir»². İ.A.Batmanov onu ğ samitinin yumşaq (incə) variantı hesab edir: «... Əlifbanın tərkibində bu işarələr qrupu fərqlənir: ... 2) Cüt samitləri göstərmək üçün:

a) «sərt» - Б, Г, Д, Ё, Л, Н, Р, С, Т

b) «yumşaq» - Бь, Гь, Дь, Ёь, Ль, Нь, Рь, Сь, Ть»³.

Sonra müəllif öz fikrini daha aydın ifadə edir: «... Yenisey yazısı abidələri dilinin samitlər sistemi bu fonemlərdən əmələ gəlmişdir: b, q, d, z, y, k, l, m, n, ɲ, p, r, s, t, ç, ş. Onlardan hər biri

«sərt», yaxud «yumşaq» səslənə bilər»¹. Diqqət yetirilsə, buradan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) Yenisey (ümumiyyətlə, göytürk) yazısı abidələrinin dilində bütün samitlərin «sərt» (yəni, «qalın») və «yumşaq» (yəni, «incə») variantları olmuşdur. 2) Yenisey (ümumiyyətlə, göytürk) yazısı abidələrinin dilində 𐰃 və ƒ, 𐰆 və 𐰇, 𐰈 və 𐰉 səsinə göstərən hər iki işarə (𐰃 və 𐰇) və 𐰆 işarə cütlüklərinin hərəsi bir səsi, yəni 𐰃 və ƒ işarələri q səsinə, 𐰆 və 𐰇 işarələri k səsinə, 𐰈, 𐰉 və 𐰊 işarələri y səsinə ifadə etmişdir. İ.A.Batmanovun hər iki fikri səhvdir. Ə.C.Şükürov əsərlərindən birində yazırdı: « ƒ - incə saitlərlə işlənən orta damaq, cingiltili, küylü q samitini ifadə edir və sözün ortasında və sonunda istifadə edilir»². Düzdür, təxminən 10 il sonra nəşr edilmiş bir əsərində Əlisa Şükürlü bu fikrindən əl çəkib yazır: « ƒ - dilortası, cingiltili g səsinə ifadə edir. İndiyədək çapdan buraxılan göytürk yazılı abidələrində həmin hərf çox vaxt səhv olaraq q kimi oxunmuşdur. Halbuki həmin yazı işarəsi ön damaqda (incə) tələffüz edilən g səsinə ifadə edir»³. ƒ işarəsi haqqında söylənmiş digər fikirlərə keçməzdən əvvəl Ə.Şükürlünün bu sözləri haqqında fikrimi söyləmək istəyirəm. ƒ işarəsinin g səsinə ifadə etməsi fikrini otuz ildən də bir az çox bundan əvvəl mən söyləmişəm və bu dövrdə çıxan əsərlərimdə ƒ işarəsinə g kimi transkripsiya etmişəm, hətta 1988-ci ilin yanvar ayında Tomsk şəhərində keçirilən elmi konfransda bu işarə haqqında «Bir Orxon-Yenisey işarəsi haqqında» mövzusunda məruzə etmişəm. Təəssüf edirəm ki, bütün bunları bildiyi halda Ə.Şükürlü ƒ işarəsinin g səsinə ifadə etməsi fikrini ilk dəfə özünün söylədiyini iddia edir. Digər tərəfdən, çox razıyam ki, heç olmasa bir nəfər Azərbaycan dilçisi nəhayət mənimlə razılaşıb. Yoxsa, elə indinin özündə də, Əlisa Şükürlünü çıxsaq, bütün Azərbaycan dilçiləri iddia edirlər ki, ƒ işarəsi xüsusi məxrəcli q səsinə ifadə edir, amma heç kim bu «xüsusi məxrəcli q səsinə» mənim üçün tələffüz edə bilmir. Ə.Şükürlünün «həmin yazı işarəsi ön damaqda (incə) tələffüz edilən g səsinə ifadə edir» fikri ilə də razılaşmaq olmaz, çünki istər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə g səsi dilortası, sərt-damaq, kipləşən cingiltili samitdir.

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 33.

² Ə.C.Şükürov, A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976, s. 22.

³ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 50.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб, 1899, с. 27.

² Yəni orada, 2-ci qeyd.

³ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 17.

Əlisa Şükürlünün son əsərini çıxsaq, qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə həsr edilmiş, demək olar ki, bütün əsərlərdə ʕ işarəsi q kimi transkripsiya edilir və onun q səsinə ifadə etdiyi göstərilir. A.N.Kononovun son əsərində göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonem tərkibi haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlmək olur: «TRA-da (türk run abidələrində – Ə.R.) on altı samit vardır: b, p, d (δ), t, k~q, g~γ, j, ç, s, š, z, m, n (ń, ỹ), ŋ, l, r»¹. «Məxrəc orqanlarına görə samitlər dörd qrupa bölünür: ...q) dilarxası: orta damaq – g, k; arxadamaq – γ, q»². Bir qədər əvvəl A.N.Kononov göstərirdi ki, ʕ işarəsi g' səsinə ifadə edir³.

Deyənlərdən bu nəticələri çıxarmaq olar ki, a) tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, ʕ işarəsi rus dilindəki (habelə Azərbaycan dilindəki) q səsinə uyğun olan bir səsi ifadə edir; b) digər tədqiqatçılar belə bir fikir söyləyir ki, ʕ və ʔ işarələri bir fonemi, ʕ və ʔ işarələri digər bir fonemi, yəni də hər halda hər cütlük bir fonemi ifadə edir, çünki, «... g-k, ...q-γ səslərinin şəkilçilərdə qarşılaşdırılması fonematik əhəmiyyətə malik deyildir»⁴.

Gətirilən fikirlərin heç biri ilə razılaşmaq olmaz. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu dörd işarə dörd müxtəlif səsi, dörd müxtəlif fonemi ifadə edir: ʕ işarəsi dilarxası, arxadamaq (qırtlaq), kar q (*kosmos* sözündəki ilk səsi) samitini, ʔ işarəsi dilarxası, yumşaq damaq (qırtlaq), cingiltili ʃ (Azərbaycan əlifbasında: ğ) samitini, ʔ işarəsi dilortası, sərt damaq, kar k samitini, ʕ işarəsi isə bunlardan fərqlənən bir səsi – samiti ifadə edir. K samitini dilarxası (qırtlaq) səsi hesab edənlər aşağıdakı səbəblərə görə səhv edirlər: 1) Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ʔ işarəsi həmişə önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilindəki saitlərin damaq ahəngi qanununa görə önsıra (incə) saitlər yalnız önsıra (incə) saitlərlə, arxasıra (qalın) saitlər yalnız arxasıra (qalın) saitlərlə; samitlərin ahəngi qanununa görə dilönü samitlər yalnız di-

lönü samitlərlə, dilarxası samitlər yalnız dilarxası samitlərlə; sait və samitlərin ahəngi qanununa görə önsıra (incə) saitlər yalnız dilönü samitlərlə, arxasıra (qalın) saitlər yalnız dilarxası samitlərlə birləşmədə işləyə bilər. Bu qanun göytürk dilində, habelə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində ciddi gözlənilir; müasir türk dillərinin heç birində ahəng qanunu belə ciddiyyətlə gözlənilmir. Bir halda ki, Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində ʔ işarəsi yalnız önsıra (incə) saitlərlə birləşmədə işlənir, deməli, onda o, irəli məxrəcəli səs olmalıdır. Belə bir səs isə dilortası, sərt damaq, kar k samitidir. 2) Göytürk yazısı abidələrinin dilində k samit səsinə münasibətdə müxalifət təşkilədən q (Azərbaycan əlifbasında *kosmos* sözündəki k) samiti mövcuddur; q samiti dilarxası (qırtlaq) səsidir. Dilin inkişafının daxili qanunlarına görə, dildə iki eyni məzmunlu, eyni məqsədli səs (samitin də) mövcud olması dil üçün məqbul sayılmır, ümumiyyətlə belə hal dildə ola bilməz. Məhz buna görə də k və q samitlərini (A.N.Kononovun etdiyi kimi $k\sim q$) bir səs hesab etmək düz deyildir.

ʕ işarəsi haqqında xüsusi danışmaq lazımdır. Artıq yuxarıda qeyd etdiyi kimi, göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin, c. nək olar ki, bütün tədqiqatçıları bu işarənin q samit səsinə ifadə etdiyini söyləyirlər. Bu, səhv fikirdir.

Gəlin, ʕ işarəsinin və q samitinin qısa xarakteristikasını nəzərdən keçirək. ʕ işarəsi söz başında işlənmiş (deməli, onun ifadə etdiyi səs də göytürk dilində söz başında işlənmiş), yalnız önsıra (incə) saitlərlə və dilönü samitlərlə birləşmədə iştirak edir. q səsi dilarxası, yumşaq damaq (arxa damaq, daha doğrusu, qırtlaq) cingiltili samitdir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin ahəng qanununa görə ʕ işarəsinin ifadə etdiyi səs q samitini müqayisə etsək, onların xarakteristikası heç bir nöqtədə üst-üstə düşmür. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göytürk Orxon-Yenisey ʕ işarəsi q samitini ifadə etmir. ʕ işarəsinin ifadə etdiyi səs aşağıdakı fonoloji əlamətlərə malik olmalıdır:

- a) samit olmalıdır;
- b) önsıra (incə) saitlər və dilönü, yaxud dilortası samitlərlə birləşmədə iştirak edə bilmək üçün dilönü, ya da dilortası səs olmalıdır;
- c) «cingiltilik – karlıq» xarakteristikasına görə (müasir Azərbaycan dilindəki) kar k samiti ilə müxalifət təşkil etməli, yəni cingiltili samit olmalıdır;

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., 1980, с. 62.

² Yəni orada, s. 63

³ Yəni orada, s. 58 (cədvəl).

⁴ Yəni orada, s. 62.

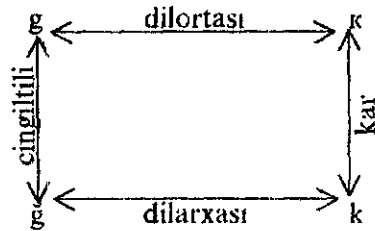
ç) əmələ gəlmə yerinə görə dilarxası, yumşaq damaq (qırtlaq) samiti olan \tilde{g} səsi ilə müxalifət təşkil etməli, yəni ya dilönü, ya da dilortası samit olmalıdır.

Beləliklə, göytürk Orxon-Yenisey ϵ işarəsi aşağıdakı xarakteristikalara malik samit səsi ifadə edir: bu samit cingiltidir, dilönü yaxud dilortasıdır, sərt damaq səsidir, kipləşəndir. Türk dillərində təkcə g samiti bu xarakteristikaya malikdir: g səsi dilortası, sərt damaq, kipləşən, cingiltili samitdir. ϵ işarəsinin ifadə etdiyi samit səslə g samitinin xarakteristikalarının üst-üstə düşdüyünü görmək üçün xüsusi filoloji təhsil almaq lazım deyildir. Deməli, 1) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən ϵ işarəsi g samitini ifadə edir; 2) göytürk dilində g samiti mövcud olmuşdur; 3) göytürk dilində (bəlkə də bütün qədim türk dillərində) q samiti olmamışdır; 4) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən ϵ işarəsini q samiti kimi transkripsiya etmək səhvdir.

Göytürk mətnlərində işlənən ϵ işarəsini q samiti kimi qəbul etmək müasir türkologiyada mövcud olan yaxın məxrəcli samitlərin müxalifəti məsələsinə də ziddir: dilortası κ samitinin birdən-birə üç dilarxası (qırtlaq) samit (k , q , \tilde{g}) müxalifəti olmuş olur. Bu, fonologiyanın əsas qanunlarından birinə – fonetik müxalifət qanununa ziddir. ϵ işarəsinin g samitini ifadə etdiyini qəbul etdikdə bu ziddiyyət də aradan qalxır:

g cingiltili samit	—	κ kar samit
\tilde{g} cingiltili samit	—	k kar samit
g dilortası samit	—	\tilde{g} dilarxası (qırtlaq) samit
κ dilortası samit	—	k dilarxası (qırtlaq) samit

Bunu sxem şəklində belə göstərmək olar:

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərindəki bir şübhəli oxunu çıxsaq, göytürk dilində söz başında g samiti işlənmədiyi üçün abidələrin mətnlərində də ϵ işarəsi söz başında işlənmir. Həmin şübhəli oxu budur: ϵ gü (KTc 11) – müasir Azərbaycan dilindəki «axı», ədatına uyğun mənanı verir; fonetik baxımdan ϵ gü ədatının incə variantıdır. Buna görə də, göytürk abidələri mətnlərində ϵ işarəsi ilə başlanan sözün əvvəlində e və ya a səsinə tələffüz etmək (oxumaq) lazımdır; göytürk abidələri mətnlərində g samitindən əvvəl i , $ö$ və $ü$ saitləri işləndikdə ϵ işarəsindən əvvəl həmin səsləri bildirən işarələr qrafik şəkildə yazılır; məsələn:

ϵ gü (Y 41)	«qulluqçu qadın»
ϵ güç (Y 41)	«böyük bacı, xala»
ϵ güç (KTşm 6)	«çevirmək, əyirmək»
ϵ güç (T 48)	«hürgüclü dəvə»
ϵ güç (Y 41)	«arvad, qarın»
Müqayisə et: ϵ gü (Tl 6)	«əymək, dövrəyə almaq»
ϵ güç (KTc 10)	«səhv, yalan, xəta»
ϵ güç (KTc 9)	«yüksəltmək, dirçəltmək»
ϵ güç (MÇ 14)	«igil (xalqlı)»
ϵ güç (KTş 11)	«ana»
ϵ güç (Süci)	«müdirək»
ϵ güç (T 20)	«məsləhətlənmək»
ϵ güç (KTşm 9)	«anasız»
ϵ güç (KTş 17)	«çay» və s.

Göytürk yazısı mətnlərində ϵ işarəsi söz ortasında və sonunda sərbəst işlənir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

ϵ güç (KTş 36)	«döyüş»
ϵ güç (Ktg 2)	«irəli, şərq»
ϵ güç (MÇ 27)	«avanqard»

ԻԿԵՂ <i>bəgli</i> (KTş 6)	«bəyli»
ՔԻԵԿԻՂ <i>biligsiz</i> (KTş 5)	«biliksiz»
ՉԵ ջ <i>əmgək</i> (KTş 19)	«əzab, əziyyət»
ՎԵՄԻ <i>ingək</i> (T 15)	«inək»
ՔԵԳ <i>yəgin</i> (BKc 10)	«yaxşılıq, ucaltıq»
ՔԵԻԿ <i>tigin</i> (KTşm 1)	«şahzadə» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

ԵՂ <i>bəg</i> (KTş 6)	«bəy»
ԵԿԻՂ <i>bilig</i> (KTş 6)	«bilik»
ԵԿԻՂ <i>bitig</i> (KTşm 13)	«yazı»
ԵԿԿՄԻ <i>kürlüg</i> (KTş 6)	«hiyləgərlik»
ԵԻԼԻՅ <i>kiçig</i> (KTc 3)	«kiçik»
ԵԿ <i>əlig</i> (KTş 8)	«əlli»
ԵԿԻ <i>sünjüg</i> (KTş 35)	«süngü» və s.

Ք işarəsi

Ք işarəsi göytürk abidələrinin mətnlərində novlu, dil-diş cingiltili z samitini ifadə edir. İndiyədək təsvir etdiyim samitlərdən fərqli olaraq, z samitinin bir işarəsi vardır: Ք işarəsi həm önsıra (incə), həm də arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Göytürk dilində z samiti söz başında işlənmiş, buna görə də mətnlərdə Ք işarəsi ilə başlanan sözlərdə z samitindən əvvəl söz başında, a, e və ya ə saitlərindən biri oxunmalıdır; məsələn:

Ք <i>az</i> (KTş 3)	«az (xalqı)»
Ք <i>az</i> (KTc 10)	«az (saydır)»
Ք <i>az</i> (KTş 19)	«azmaq»
ՆՆՔ <i>azuk</i> (KTş 39)	«ərzaq»
ՆՔ <i>azu</i> (KTc 10)	«məgər»
ՏՔ <i>əzənç</i> (Y 18)	«adət, dəb»
ՏՔՔՔ <i>Əzgənə</i> (Y 31)	«Əzgənə (antroponimdir)»

ՔՏՏՆԻԿՔԵՔ *Əzgənti Kadaz* «Əzgənti Kadaz (KTş şm 7) (toponimdir)» və s.

Digər altı saitin (i, i, o, u, ö, ü) işarələri işarəsindən əvvəl grafikcə yazılır:

ԿԵՔԻ <i>izgil</i> (KTşm 3)	«izgil (xalq)»
ՔՆ <i>oz</i> (KTşm 7)	«xilas olmaq»
ՆՔՆ <i>uzun</i> (T 52)	«uzun»
ՏՔՔ <i>özüm</i> (T 52)	«özüm»

Ք işarəsi göytürk abidələrinin mətnlərdə söz ortasında və sonunda sərbəst yazılır və oxunur.

Bu işarəsi söz ortasında işlənir:

ՆՔՔՔ <i>yağızın</i> (KTşm 5)	«kəhərinin»
ՏՔՔ <i>közüm</i> (KTşm 10)	«gözüm»
ՆՆՔ <i>yazuk</i> (MÇ 14)	«günah, suç»
ԿԻՔ <i>yazığ</i> (IB 16)	«azad, sərbəst»
ԻՔ <i>yazı</i> (KTc 7)	«yazı, çöl»
ԿՔՔ <i>közət</i> (KTq)	«gözəlləmək»
ՆՔՔՔ <i>közünü</i> (IB 33)	«güzgü»
ՆՔՔՆ <i>kuzğun</i> (IB 19)	«uyğun»
ՆՔՔՆ <i>lağzın</i> (BKc 10)	«donuz»
ԿՔՔ <i>tezik</i> (T 45)	«ərəb» və s.

Bu işarə söz sonunda işlənir:

ՔԻՂ <i>biz</i> (KTş 19)	«biz»
ՔՆ <i>səmiş</i> (T 5)	«kök, yağlı»
ՔՆՆ <i>oğuz</i> (KTş 28)	«oğuz (xalqı)»
ՔՆ <i>səkkiz</i> (BKş 26)	«səkkiz»
ՔՆ <i>otuz</i> (KTş 4)	«otuz»

𐰉𐰺𐰏𐰤 <i>yağız</i> (KTşm 5)	«kəhər»
𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 <i>tokuz</i> (KTş 14)	«doqquz»
𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 <i>bədz</i> (KTc 11)	«bəzək»
𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 <i>bənz</i> (Y 26)	«bənz»
𐰉𐰺𐰏𐰤 <i>yaz</i> (KTşm 8)	«yaz» və s.

Э işarəsi

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə burunda tələffüz edilən *y* samit səsini ifadə edir. Bu samiti göstərmək üçün türkologiyada hələ ki, vahid işarə (hərfl) müəyyənləşdirilməmişdir: bəzi tədqiqatçılar onu *ɣ*, digərləri *ŷ*, üçüncüləri *ñ* kimi işarə edirlər. Mən Э işarəsini transkripsiya etmək üçün *ŷ* işarəsindən istifadə edirəm.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən Э işarəsinin oxunması və transkripsiya edilməsi qədim türk abidələrinin tədqiqatçıları arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Göytürk yazısı mətnlərini ilk dəfə oxumuş V.Tomsen belə güman edirdi ki, bu işarə də, demək olar ki, D və ʎ işarələrinin ifadə etdiyi səsi göstərmək üçün işlədilir. O həmin bu iki işarənin (D və işarələrinin) oxusunu izah etdikdən sonra yazırdı: «Bundan başqa Orxon abidələrində elə həmin mənada Э işarəsi işlədilir»¹. Göytürk yazısı mətnlərində xüsusi şəxs adı kimi işlənən Tonyukuk sözünün iki cür - 𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 və 𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 şəklində işlənməsini əsas götürərək P.M.Meliorski yazırdı ki, «güman ki, Э işarəsi -ny səslərinə bərabər olmuşdur. Düzü, Э işarəsinin səs mənasını tamamilə dəqiq müəyyənləşdirməyə mən hələ cürət etmirəm»². S.Y.Malov bu işarəni ñ kimi transkripsiya edir, mətnlərin rus dilinə tərcüməsində isə «ny» kimi göstərir³. İ.A.Batmanov belə hesab edir ki, bu Orxon-Yenisey işarəsi «ny» fonemində ifadə edir⁴.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, s. 33.

² Yenə orada, 2-ci qeyd.

³ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.

⁴ И.Б.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, s. 80.

V.M.Nadelyayev Э işarəsinin oxunmasında xüsusi məqalə həsr etmişdir. Məqalə müəllifi təsdiq edir ki, sonralar V.Tomsen « Э işarəsinin yakut, tofalar və tuva dillərində olan nazallaşmış *y* səsi tipində olan dil ortası, nazallaşmış *y* kimi oxunmağın üzərində dayanmış və bu oxunu palatallaşmış *n* səsi kimi oxumaqdan üstün tutmuşdur»¹. Daha sonra məqalə müəllifi bu işarəni özünün necə oxuduğunu təklif edir: «Türkoloji ədəbiyyatda bu məsələnin (göytürk Orxon-Yenisey abidələrindəki Э işarəsinin oxunmasının - Ə.R.) müxtəlif cür izahını nəzərə alaraq, habelə fonetik planda bəzi dəqiqləşdirmə apararaq, biz Э Orxon-Yenisey literasının səkkiz oxu variantına göstərə bilərik.

Birinci ny variant və ikinci ny variantı. Toyukuk abidəsindəki 𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 sözündə Э işarəsi iki səsin birləşməsi kimi oxuna bilər, çünki Mogilyan və Küli-çor abidələrində elə həmin 𐰉𐰺𐰏𐰤𐰠 sözündə iki işarə - D𐰏 işarələri (görünür, iki səsi ifadə edir) bu işarəyə uyğun gəlir, məhz o, diləni kipləşən burun n səsi və dilortası novlu ağız *y* səsinin birləşməsi kimi, yəni ny kimi oxuna bilər. P.M.Meliorskinin ardınca Э işarəsinə nj və ya ny kimi transkripsiya edən müəlliflər bu cür oxunu gözləyirlər. Lakin, türk dillərində fəal danışq orqanının assimilyasiyasını və məxrəc bazalarında palatallaşmanın, adətən mövcud olmadığını nəzərə alsaq, onda bu uyğunluqda Э işarəsinə ny - dilortası burun n sonantı və dilortası ağız novlu *y* sonantın birləşməsi kimi oxumaq lazımdır. Belə oxuda hər iki variantda Э işarəsi, belə çıxır ki, nt (-nd), lt (-ld), nç (yaxşı olardı ki, nç və ya nç) səs birləşmələrini ifadə edən 𐰉, 𐰺, Э işarələri qrupuna aid etmək lazımdır, lakin bu, istina edilir, çünki göstərilən bütün hallarda bir litera ilə yalnız sonant və onunla qo-morqan olan kipləşən küylü səsin birləşməsi ifadə edilir.

Üçüncü nj variantı və dördüncü rı variantı. Э işarəsi fonetik xarakteristikası başqa abidələrdə uyğun D𐰏 birləşməsində hansı ehtimal dərəcəsində isə birləşən *n* və *y* səslərinin fonetik xarakteristikası əsasında, belə səsi, lakin bu qrafik fərqdə -Э və D tələffüzündə dialekt fərqlənməsinin öz əksini tapması zəruri fərziyyəsi əsasında bir səsi ifadə edə bilər. Э işarəsi ilə ifadə edilən birinci n səsinə görə səsin nazallığından danışmaq olar, ikinci *y* səsinə görə onun dilortası səs olmasından danışmaq olar, deməli,

¹ В.М.Наделяев. Чтение орхоно-енисейского знака Э и этимология имени Тонькука. «Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, s. 197.

Ə işarəsi dilortası burun η samitini ifadə edir. Görünür, Ə literini \tilde{n} , $\tilde{ñ}$, \tilde{y} işarələri və ny birləşməsinin köməyi ilə transkripsiya edən müəlliflərin əksəriyyəti bu cür, yaxud təxminən bu cür fikrin tərəfdarıdır. S.Y.Malovun əsərlərində əvvəllər \tilde{n} kimi işlədilən işarə sonralar transkripsiyanın latın qrafik bazasının rus qrafik bazası ilə əvəz edilməsi ilə əlaqədar olaraq sistemli şəkildə \tilde{n} işarəsi ilə əvəz edilir. Q.İ.Ramstedt və Pentti Aalto $\tilde{ñ}$ işarəsindən istifadə edir, H.N.Orkun isə kursiv y hərfini işlədir. Bu sonuncu hərəkəti belə əsaslandırır ki, kursiv n (onun transkripsiya təlimatından aydın olduğu kimi Ə işarəsini göstərmək üçün daha çox uyğun olardı) onun mövcud türk qrafikası çərçivəsində məhdudlaşan transkripsiyasında artıq «nazal n» (nazal olan n; bu ad altında onun dilarxası η və dil \mathfrak{n} səslərini nəzərdə tutduğunu başa düşmək lazımdır) səsinə ifadə etmək üçün işlədilmişdir. A. fon Qabenda Ə işarəsi macar qrafikasında olduğu kimi, ny hərflərinin birləşməsi ilə verilir, bu həmin müəllifin oxusunda səsin dilortası xarakteristikasının xeyrinə şahadət verir. M.Rəsənen işarəsini \tilde{n} vasitəsilə göstərir, lakin onun yumşaldılmış, palatallaşmış, yəni n kimi oxusu ilə yanaşı, y kimi oxunmasını da təqdim edir...

Beşinci və altıncı variantlar: Ə işarəsi dilarxası və ya dil burun η (yəni η və \mathfrak{n}) samitinin «başqa şəklini» ifadə edir. S.Y.Malov əsərinə əsaslanaraq İ.A.Batmanovun verdiyi Ə işarəsinin belə səs məzmununu, görünür, anlaşılmamazlıqdan irəli gəlmişdir: S.Y.Malov bu işarəni η və ya \mathfrak{n} kimi (onun transkripsiyasında bu η və ya η işarəsi kimi əks olunmalı idi) oxumamışdır və hələ ki onu belə oxumaq üçün əsas yoxdur¹.

¹ İ.A.Batmanov belə hesab edir ki, Ə işarəsi η və y səslərinin birləşməsinə, yəni ny səsinə ifadə edir. Bu haqda yuxarıda qeyd edilmişdir. Habelə İ.A.Batmanov, Z.B.Araqaçi, Q.F.Babuşkinin «Современная и древняя Енисейка» (Фрунзе, 1962) adlı kitabındakı 22 və 23-cü səhifələri arasındakı cədvəle bax. Güman ki, V.M.Nadelyayevin bu kitabı oxumağa imkanı olmamışdır. Lakin bu həqiqətdir ki, İ.A.Batmanov bu işarəni ayrılıqda ny hərf birləşməsi kimi transkripsiya etsə də, nədənsə söz daxilində həmişə η kimi (məsələn: ton η - düşərgə) yazır. Son əsərlərində o, bu işarəni ny hərf birləşməsi kimi verir; məsələn: Ton-yukuk - yuxarıda göstərilən əsər, s. 60; tonylarım - düşərgələrim (İ.A.Batmanov и А.Ч.Куна. Памятники древнетюркской письменности Тувы, выпуск II, Кызыл, 1963, s. 15).

Yeddinci (i-y) və səkkizinci (y) variantlar: Ə işarəsini heca düzəltməyə i və ağız novlu y kimi oxumaq V.Tomsen tərəfindən (bax: yuxarıda) təklif edilmiş və V.V.Radlov tərəfindən müdafiə edilmişdir. V.Tomsen sonra bu oxunu dilortası nazallaşmış \tilde{y} ilə əvəz etmişdir, M.Rəsənen də \tilde{n} ilə yanaşı mümkün olan variant hesab etmişdir. Görünür, bu sonuncu, siraca səkkizinci, variant - \tilde{y} Ə işarəsinin həqiqi səsləşməsinə ən yaxın olanıdır, lakin özünün təsdiqi üçün müqayisəli planda xüsusi fonetik təhlil tələb edir¹. Sonra V.M.Nadelyayev Ə işarəsinin göytürk Orxon-Yenisey abidələrin dilində sözlərdə müxtəlif mövqələrdə işlənməsini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir: «... Orxon-Yenisey yazılı abidələrində Ə hərfinin (sadəlik üçün bu zaman mümkün olan sait səsdən imtina edirik) ifadə etdiyi ən mümkün olan dilortası novlu nizallaşmış \tilde{y} səsidir. Deməli, Orxon-Yenisey abidələri dili üçün A.Qabenin ümumiləşdirməsindəki ny əlaməti əvəzinə onları burada nəzərdən keçirilən fonetik-qrammatik hadisəyə görə \tilde{y} -dil kimi ümumiləşdirmək ədalətli olardı, bununla yanaşı Mögilyan xan və Küli çar abidələrində əks olunmuş η - dili (A.Qabənə görə ny - dialekti) də mümkün hesab etmək olardı»².

Mən belə güman edirəm ki, nəzərdən keçirilən bu göytürk Orxon-Yenisey işarəsi dilarxası novlu nazallaşmış \tilde{y} səsinə ifadə edir. Bu işarənin nəyi ifadə etdiyini aydınlaşdırmazdan əvvəl nazallaşmış \tilde{y} samitinin türk dillərindən hansılarında olduğunu və bu səs haqqında hansı fikirlərin söyləndiyini nəzərdən keçirək.

Qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində \tilde{y} samitinin mövcud olması və bu səsin bir sıra müasir türk dillərində işlənməsi haqqında M.Rəsənen yazır: «Xüsusi işarəsi olan qədim türk \tilde{n} səsinə yalnız ayrı-ayrı sözlərdə sözün ortasında və sonunda rast gəlinir. Uyğur dilində (Gəbain, ATG, 2-5, 53) erkən manixey əlyazmalarında və run yazısında o n səsinə çevrilmişdir, son manixey, buddist və buna bənzər əlyazmalarından - y səsinə çevrilir: *anığ, anığ, ayığ*³

¹ В.М.Наделяев. Чтение орхон-енисейского знака Э и этимология имени Тоньукука. «Туркологические исследования», М.-Л., 1963, s. 179-199.

² Yəni orada, s. 212.

³ n, y hərflərindən başqa burada və bundan sonra bütün hərflər müasir Azərbaycan əlifbası əsasında verilir.

«hirsli, acıqlı»; *çığan, çığay* «kasıb (qərbi-türkcə), (arqu dialekti) *çığan; yañ, yay* «sərmək, yaymaq» [elə həmin mənadan *yad* sözü ilə qarışdırmamalı Bang, UJ, 10:18)]; *koñ, koy* «yanmaq»; *könäk, könük* «vedrə»; *kañu, kayu* «kim?»; *kaña, kına, kua, kıya* nəvaziş – kiçiltmə şəkilçisi; *kıtañ, kıtay* xalqın adı (> rusca Киргаñ); *koñ, kon, koyñ* «qoyun», *toñukuk* (şəxs adı).

Müasir dialektlərdən *ñ* yakut dilində, həm də elə qədim türk və uyğur sözlərində qorunub saxlanmışdır; məsələn (Pekarski). *ayı* «təqsir, pis hərəkət, günah», ~ uyğ. *añı* «hirsli»; *koñ-or* «acıtmaq, bişirmək» < *kön* «yanmaq»; *kuña* «çox kiçik» ~ *kıña*; lakin bu səsə tez-tez başqa formalarda da rast gəlmək olur, məhz *ñ* (*ny, yn*) sayəsində hansı sözlərdə qədim türk *ñ* səsini özünü göstərdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Yakut dili ilə qonşu olan dillərdə, xüsusən karakas və tuva dillərinə *ñ* səsinə az təsadüf edilir: tuva, karakas (Katanov, Opit, 85-86) *tuñıs* «buynuz»; tuva (Katanov) *tuñıyā* əvəzinə *tuñurā* «durna»; tuva (Katanov) *ıyāt* «utanmaq» ~ tel. *ıyat, çaq. və s. uyāt; tuva. kunuñak* «qar».

Keçmiş Nijni Novqorod mişarlarında (Bötlinqk, 147) *ñ* səsi saitın eyni zamanda uzanması ilə bəzi sözlərdə (*kön* «qoyun», *bön* «boyun») qorunub saxlanmışdır; lakin, mümkündür ki, bu forma çox sonrakı inkişafın nəticəsi kimi özünü göstərir, belə ki, orada digər hallarda da metateza nəticəsində yumşalmaya rast gəlmək olur: *āt* «danışmaq» < *ayt*; *kāñ* «qaynata, qaynana» < *kayñ* < *kadın*; *bat'al* «madyan» < *baytal və s.*

Başqa hallarda *ñ* müasir türk dillərində *y*, nadir hallarda isə *n* səsinə çevrilmişdir, ya da *ñ* səsində olduğu kimi, onun *yn və ya ny* səslərinə parçalanması baş vermişdir. Banqın (KSz, 17: 128, qeyd 131, 141-142; UY, 7:39) və Qabenin (AQU, 53) uyğur dilindəki *koyñ* sözü *koy* sözünün kiçiltmə-nəvaziş forması olması haqqındakı fərziyyələri düz deyildir¹.

¹ М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955, с. 177-178.

Tuva dilində burun y samitinin olması haqqında məlumata A.A.Palmbaxda da rast gəlirik: «... yarım sait i və samit y burun səsi ola bilər». ... «Tuva dilinin onu yakut dili ilə yaxşılaşdırən fonetik xüsusiyyətləri sırasına yuxarıda qeyd edilən saıtların nazallaşması və *ñ* daxildir. Təsadüfi deyildir ki, Tuva əlifbasında əvvəllər (1930-cu il) yakut yazısından alınmış burun iotu (*ñ*) üçün xüsusi işarə olmuşdur. Lakin tezliklə bu hərflər Tuva əlifbasından çıxarıldı, belə ki, bütün müşahidə edilmiş hallarda *ñ* səsi yalnız burun olmayan y səsinin şivə variantı idi¹. Burun y səsinin mövcudluğu haqqında məlumat İ.A.Batmanovda da vardır².

Ş işarəsinin sözlərdə müxtəlif mövqələrdə işləndiyini araşdıraraq V.M.Nadelyayev aşağıdakıları müəyyənləşdirmişdir:

1) «bir və ikihecalı sözlərdə son Ş işarəsi digər türk dilləri ilə aşağıdakı uyğunluğa malikdir:

Ş // -y, -yVn, -yn, -n, -ñ, -ñ»³.

2) «ikihecalı sözlərdə intervokal işarəsi aşağıdakı uyğunluqlara malikdir:

Ş // -y, -ñ-, -ñ-, -n-, -yn- »⁴.

3) «... üçüncü heccanın əvvəlindəki işarəsi aşağıdakı uyğunluqlara malikdir:

Ş // -y, -ñ-, -ñ-, -n- »⁵.

Nəhayət, V.M.Nadelyayev bu işarənin dillər və dil qrupları və söz kökündəki mövqeyinə görə uyğunluqlarını göstərən cədvəl tərtib etmişdir⁶.

¹ А.А.Пальмах. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков», I, фонетика, М., 1955, с. 177, 178-179.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, с. 80.

³ В.М.Наделяев. Чтение орхоно-енисейского знака Ш и этимология имени Тонбукука. «Туркологические исследования», М.-Л., 1963, с. 201.

⁴ Yəñ orada, s. 206.

⁵ Yəñ orada, s. 209.

⁶ Yəñ orada, s. 212.

Sözün kökündə möv-qələr Dillər və dil qrupları	Bir və ya ikihecalı köklərin sonunda	İkihecalı köklərdə intervokal vəziyyətdə		Çoxhecalı kökün üçüncü hecasının əvvəlində
		Qalın-sash sözərdə	Yumşaq-sash sözərdə	
Pratürk fonemi $\left[\begin{array}{c} y \\ \eta \end{array} \right]$	-y̆	-y̆-	- η -	- η -
Orxon-Yenisey yazısının dili	-y̆	-y̆ [-η- ¹]	-y̆-	-y̆-
Tuva	-y̆	-y̆-	-n-	-y̆-
Yakut (Dolqan)	-y̆ [-yVn ²]	-y̆-	-y̆-	-y-
Tofalar	-y̆ (?)	- η -(?) y̆-(?)	- η -(?)	- η -
Şimali-qərb	-y	-y̆-	-n-	-n-
Cənubi-qərb	-yVn	-yn-	-yn-	-n-
Arqu	- η (?)~ -n	?	?	-n-

Qeydlər: 1. - η - - Mogilyan xan və Küli çor abidələrinin dilində ny hərfləri kimi transliterasiya edilən işarələr birləşməsinə təqdim edərəkən.

2. Yakut dilində pratürk dilinin intervokal vəziyyətdə $\left[\begin{array}{c} y̆ \\ \eta \end{array} \right]$

səsindən inkişaf edən sonuncu y səsi və sonuncu yVn səsləri sözdəyişdirici postfiksleşmə nəticəsində -yη -, -η- -, -y̆ - ilə əvəz edilir.

Bütün yuxarıda göstərilənlər sübut edir ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində abidələrin mətnlərində \mathfrak{E} şəklində işarə edilən burun y̆ samiti mövcud olmuşdur. \mathfrak{E} işarəsinin \mathfrak{J} və \mathfrak{D} işarələrinə, deməli, y̆ samitinin n və y samitinə parçalanması, mənim gümanıma, dialekt fərqi səciyyəsi daşımıdır.

Artıq deyildiyi kimi \mathfrak{E} işarəsi dilrəxası (V.M.Nadelyayevin təsdiq etdiyi kimi, dilortası yox), novlu, nazallaşmış y̆ samitini ifadə edir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin arxa kürəyi bir qədər yuxarı qalxır və aşağı enmiş yumşaq damaqla qovuşur, hava axımı burun boşluğundan keçir. Daha sadə və azərbaycanlı oxucu üçün

rahat olsun deyə belə deyim: η səsi ilə n səsi bir-birindən necə fərqlənirsə, y̆ və y səsləri də bir-birindən elə fərqlənir.

Göytürk dilində y̆ samiti iki səbəbə dilortası səs ola bilməz: birincisi, bu səsi tələffüz edərkən yumşaq damaq dilin arxa kürəyinin üstünə enib ağız boşluğuna gedən hava axımının yolunu kəsir, səs dilrəxasında (qırtlaqda) tələffüz edilir; səsə nazallaşması üçün hava axımının burun boşluğundan keçməsi zəruridir; İkincisi, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində \mathfrak{E} işarəsi yalnız arxasıra (qalın) saitlərin işləndiyi sözlərdə özünü göstərir; ənsıra (incə) saitli sözlərdə bu işarə işlənmir. Deməli, onun ifadə etdiyi səs də təkcə arxasıra (qalın) samitli sözlərdə işlənə bilər. Göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin ahəng qanununa uyğun olaraq arxasıra (qalın) saitlərlə yalnız dilrəxası samitlər işlənə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində göytürk dilinin y̆ fonemi yn səslərinə parçalanmışdır. Parçalanma iki istiqamətdə getmişdir:

1. Y və n samitləri arasında bir sait səs, mənim apardıığım müşahidələrə görə, qapalı (dar) sait daxil olur; məsələn: *qoyun* (heyvan adı), *qoyun* (qəqaq mənasında), *oyun*, *boyun*, *qayın* və s.

2. Y və n samitləri arasında heç bir səs daxil olmur; məsələn: *köynək*, *göynək*, *buynuz* və s.

Artıq deyildiyi kimi, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində \mathfrak{E} işarəsi yalnız arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənmir, buna görə də bu işarənin işləndiyi sözləri oxuduqda sözdə ənsıra (incə) sait işlətmək olmaz.

Göytürk dilində burun y̆ samiti söz başında işlənmir. Bunu nəzərə alaraq, göytürk abidələrinin mətnlərində \mathfrak{E} işarəsi ilə başlanan sözlərin əvvəlində a saitini (ı, o, u saitlərini ifadə edən işarələr \mathfrak{E} işarəsində əvvəl mütləq yazılır) tələffüz etmək (oxumaq) lazımdır; məsələn:

𐰽𐰺𐰍 *aı̆ğ* (T 34)

«pis, bəd»

𐰽𐰺 *aı̆ıt* (BK.ş 41)

«təqsirləndirmək, cəzalandırmaq»

\mathfrak{E} işarəsi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində sözün ortasında və sonunda işlənilir; məsələn:

↓ 3 ↓ 4 azkrya (KTş 34)	«azacıq»
3 3 3 D yaydim (BKş 33)	«yaydım, qovdum»
↓ 3 D yayya (KTşm 23)	«yaymağa»
3 1 1 1 1 cığay (KTş 29)	«yoxsul»
3 > 1 koŷ (KTşm 5)	«qoyun»
3 1 1 1 1 kıtay (KTş 4)	«kıtay (xalqı)»
4 4 3 > 1 Tonjukuk (T 5)	«Tonyukuk (antroponimdir)»
3 > 1 toŷ (Y 4)	«düşərgə»

Göytürk yazısı abidələrinin dilində, ümumiyyətlə, göytürk dilində ŷ burun samiti, deməli, onu ifadə edən işarə də əsasən söz köklərində işlənir. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu samitin, eləcə də 3 işarəsinin cəmi bir dəfə kiçiltmə-əzizləşmə şəkilçisində ↓ 3 ↓ morfemində (bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində – cıq morfeminə uyğundur) işləndiyinə təsadüf etmişəm:

4 az (az) - ↓ 3 ↓ 4 azkrya (KTş 34) «azacıq»

3 işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bu işarə kipləşən qoşadodaq burun sonor m samitini göstərmək üçün işlədilir. 3 işarəsi bir variantlı (şəkilli) işarələrdəndir: o, həm arxasıra (qalın), həm də önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Onun işlənmə yeri və tələffüz (oxu) şəraiti də sərbəstdir: bu işarə və onun ifadə etdiyi m samiti söz başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur (tələffüz edilir).

Bu işarə söz başında işlənir:

1 1 3 mən (KTc 11)	«mən»
1 1 3 mağ (BKc 15)	«tərif»
1 1 3 Mağı (KTşm 8)	«Mağı (kurqan)»

4 3 mar (Süci)	«müəllim, ustad»
1 1 3 məni (IB 80)	«nəşə, səadət»
1 1 3 min (St 3)	«min»
1 3 3 3 munçuk (TF)	«muncuq»
1 1 3 3 meŷgü (Y 39)	«əbədi» və s.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

1 3 3 3 amtı (KTc 3)	«indi»
1 1 4 3 amrak (IB 101)	«istəqli, sevimli»
1 1 1 4 3 armakçı (KTş 6)	«yalançı»
1 3 3 3 3 yegirmi (MÇ 32)	«iyirmi»
1 3 3 3 3 yetmiş (Y 15)	«yetmiş»
1 3 3 3 3 əmgək (KTş 39)	«əzab, əziyyət»
1 3 3 3 3 İstəmi (KTş 1)	«İstəmi (xaqan)»
1 3 3 3 3 kamuğ (KTş 8)	«hamı, bütün»
1 1 1 3 3 tamğacı (KTşm 12)	«möhüdar, dağqaçı» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

3 1 1 3 Talakım (MÇ 32)	«Talakım (toponimdir)»
3 4 3 urum (KTş 4)	«Roma»
3 x 1 3 Ögdəm (Y 38)	«Ögdəm (antroponimdir)»
3 3 3 3 kim (KTş 22)	«kim»
3 x 1 3 Keşdəm (Y 25)	«Keşdəm (toponimdir)»
3 x 1 3 ərdəm (KÇ 4)	«ərdəm, cəsarət, ləyaqət»
3 3 3 3 batım (KTş 35)	«batan qədr»
3 4 3 barım (KTşm 1)	«var, dövlət» və s.

1 işarəsi

Bu işarə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində dilarxası, burunda tələffüz edilən ŷ səsini ifadə edir. 1 işarəsi abidələrin

mətnlərində, deməli, göytürk dilində də həm önsıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, göytürk dilində *ŋ* burun samiti də həm önsıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənmişdir. Göytürk dilində *ŋ* burun samiti söz başında işlənmişdir. Buna görə də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində söz *ʃ* işarəsi ilə başlayarsa, *ŋ* samitindən əvvəl sözün sait tərkibindən asılı olaraq, önsıra (incə) saitli sözlərdə *e* və ya *a* saitlərindən birini, arxasına (qalın) saitli sözlərdə *a* saitini oxumaq lazımdır:

ʃʃ Anar (Y 10)	«Anar (antroponimdir)»
ʃʃ anar (KTc 11)	«ona doğru»
ʃʃʃ anla (T 34)	«anlamaq»
ʃʃʃ anaru (T 20)	«ona doğru»
ʃ əŋ (IB 47)	«ov»
ʃʃʃ əŋlə (IB 74)	«ovlamaq» və s.

Sözün başında digər saitlər işlənərsə, onların işarələri söz başında mütləq yazılır.

Göytürk dilində *ŋ* samiti sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir, buna görə onun işarəsi də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində sözün ortasında və sonunda yazılır.

Bu işarə ortasında işlənir:

ʃʃʃ sünüş (KTşm 2)	«döyüş»
ʃʃʃ sünüş (KTş 24)	«sümük»
ʃʃʃ baŋa (T 31)	«mənə»
ʃʃʃ köŋül (KTc 12)	«könül, ürək»
ʃʃʃ beŋgü (KTc 12)	«abadi»
ʃʃʃʃʃ buŋsız (KTc 5)	«dərdsiz»
ʃʃʃʃʃ teŋri (KTş 1)	«tanrı, göylər»

ʃʃʃʃʃ yalŋus (KÇ 23)	«yalnız, tək»
ʃʃʃʃʃ öŋdən (T 29)	«öndən, şərqdən» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

ʃʃʃʃʃ buŋ (KTş 2)	«tərəf»
ʃʃʃʃʃ buŋ (KTc 3)	«dərd»
ʃʃʃʃʃ tiyŋ (BKc 12)	«dələ»
ʃʃʃʃʃ nəŋ (KTc 8)	«heç bir»
ʃʃʃʃʃ biŋ (BKc 1)	«min»
ʃʃʃʃʃ kaŋ (KTş 5)	«ata»
ʃʃʃʃʃ On (KTş 31)	«On (tutuk)»
ʃʃʃʃʃ öŋ (KTş 4)	«ön, şərq»
ʃʃʃʃʃ taŋ (T 35)	«dan»
ʃʃʃʃʃʃʃ uruŋ (Y 32)	«bayraq» və s.

ʃ işarəsi

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində *ʃ* işarəsi kipləşən, qoşadodaq, kar *p* samitini bildirir. Göytürk dilində *p* samiti həm önsıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitli sözlərdə işləndiyi üçün Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində də *ʃ* işarəsi həm önsıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Göytürk dilində *p* saiti söz başında, demək olar ki, işlənmişdir. Buna görə də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində *ʃ* işarəsi və *p* samiti ilə başlanan cəmi üç sözə rast gəlmək olar:

ʃʃʃʃʃʃʃ paŋarlı (IF)	«səyyarə, planeta»
ʃʃʃʃʃʃʃ piçin (T1 2)	«meymun»
ʃʃʃʃʃʃʃ purum (KTş 4)	«purum» (Apa Urum oxunmalıdır)

Göstərilən sözlərdən birincisi (paŋarlı) Turfanda tapılmış kağız abidələrinə aiddir. Bu abidələrin dili Orxon və Yenisey çayları hövzəsində tapılmış daş abidələrin dilindən bir qədər

fərqlənir. İkinci söz (piçin) təkcə ikinci Talas abidəsində p samiti ilə işlənir. Bütün digər abidələrdə bu söz b samiti ilə yazılmışdır:

𐰽𐰺𐰸𐰸 (KTşm 1; YT 2; HT 10) *biçin* «meymun». Üçüncü sözü (*purum*) hamı bu şəkildə oxuyur. Mən bu sözü *apa urum* «böyük Roma» (yəni Vizantiya, Bizans) kimi oxumağa üstünlük verərdim. Bu üç sözdən başqa göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində p samiti söz başında işlənmədiyi üçün mətnlərdə söz 𐰽 işarəsi ilə başlanarsa, ondan əvvəl önsıra (incə) saitli sözlərdə e və ya ə samitlərindən birini, arxasına (qalın) saitli sözlərdə a saitini oxumaq lazımdır; məsələn:

𐰽𐰺 <i>apa</i> (BKc 13; T 34)	«apa (rütbədir)»
𐰽𐰺 <i>apa</i> (KTş 1)	«əcdad»
𐰽𐰺 <i>apar</i> (KTş 4)	«avar (xalq)»
𐰽𐰺 <i>aput</i> (KTc 1)	«əcdadlar»

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində söz başında p samitindən əvvəl *i, i, o, u, ö, ü* saitləri işlənərsə, həmin saitlərin işarələri 𐰽 işarəsindən əvvəl mütləq yazılır; məsələn:

𐰽𐰽𐰺 <i>opla</i> (KTş 32)	«hoppanmaq»
𐰽𐰺 <i>opul</i> (KÇ 19)	«çevirmək, hərlənmək»
𐰽𐰽𐰺 <i>öpkük</i> (IB 32)	«şanapipik»

Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində 𐰽 işarəsi və onun ifadə etdiyi p samiti sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir.

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰽𐰽𐰺 <i>Tüpüt</i> (KTç 3)	«Tibet»
𐰽𐰽𐰺 <i>kapıg</i> (KTc 4)	«qapı»
𐰽𐰽𐰺 <i>topla</i> (T 13)	«toplamaq»
𐰽𐰽𐰺 <i>tapıg</i> (MÇ 44)	«qismət, pay, girov»
𐰽𐰽𐰺 <i>tapla</i> (BKş 35)	«tapınmaq, sitayiş etmək»
𐰽𐰽𐰺 <i>kopin</i> (T 16)	«tamam, bütövlüklə»
𐰽𐰽𐰺 <i>kapağan</i> (O 4)	«qapağan, fəth»
𐰽𐰽𐰺 <i>köpük</i> (IB 31)	«köpük»

𐰽𐰽𐰺 <i>yılpağut</i> (BKş 31)	«yılpağut (rütbədir)»
𐰽𐰽𐰺 <i>yapıt</i> (MÇ 44)	«düzəltmək»
𐰽𐰽𐰺 <i>nutupan</i> (KTş 7)	«tutu» və s.

Bu işarə söz sonunda işlənir:

𐰽𐰺 <i>alp</i> (KTş 3)	«alp, igid»
𐰽𐰽𐰺 <i>kop</i> (BKş 28)	«çox»
𐰽𐰽𐰺 <i>kəlip</i> (KTş 23)	«gəlib»
𐰽𐰺 <i>tap</i> (IB 4)	«sitayiş»
𐰽𐰺 <i>səp</i> (IB 73)	«səpmək»
𐰽𐰽𐰺 <i>kop</i> (IB 65)	«qoparmaq»
𐰽𐰺 <i>kap</i> (IB 66)	«qapmaq»
𐰽𐰺 <i>yap</i> (IB 4)	«yapmaq»
𐰽𐰽𐰺 <i>ohurıp</i> (KTc 4)	«oturub» və s.

𐰽 işarəsi

𐰽 işarəsi göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində qovuşuq (affrikat), dil-yuvaq, kar ç səsinə göstərmək üçün işlədilir. Göytürk yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar bu fikri qəbul etsə də V. Tomsen bu işarənin təkcə ç affrikatını ifadə etməsinə şübhə ilə yanaşır. O belə güman edir ki, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində 𐰽 işarəsi ç samiti ilə yanaşı qovuşuq (affrikat), dil-yuvaq cingiltili c samitini də ifadə edir¹. Lakin bu işarə c samitini heç cür ifadə edə bilməz, çünki göytürklər iki müxtəlif samiti ifadə etmək üçün bir işarə işlətmirlər. Göytürk əlifbasında iki, lakin qoşalaşmış samiti göstərmək üçün işarə (məsələn, *lt, nt, nç* tipli) olsa da məxrəcə görə yaxın olan iki müxtəlif samiti ifadə etmək üçün bir işarədən istifadə edilmir. Göytürklərin ideal əlifba sistemində təkcə ç və c affrikatları üçün istisna etməsi ağlabatan deyildir.

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб, 1899, s. 38.

Göytürk dilində ç samiti həm önsıra (ince), həm də arxasına (qalın) saitlərlə işlənir. Buna görə də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində λ işarəsi həm önsıra (ince), həm də arxasına (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Ç saiti kimi işarəsi də sözlərdə bütün mövqələrdə – başda, ortada və sonda işlənir.

Bu işarə söz başında işlənir:

𐰉𐰺𐰽 <i>çik</i> (BKş 26)	«çik (xalqı)»
𐰉𐰺𐰽𐰺 <i>çərig</i> (KÇ 9)	«qoşun»
𐰉𐰺𐰽 <i>çab</i> (T 7)	«şan, şöhrət»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>çığatı</i> (KTc 10)	«yoxsub»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺 <i>çımtan</i> (BKc 11)	«səndəl ağacı»
𐰉𐰺𐰽𐰺 <i>çub</i> (BKş 24)	«hissə»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>çor</i> (KTş 32)	«çor (hərbi rütbədir)»
𐰉𐰺𐰽𐰺 <i>çit</i> (MÇ 20)	«sərhəd»
𐰉𐰺𐰽𐰺 <i>çöl</i> (T 23)	«çöl» və s.

Bu işarə söz ortasında işlənir:

𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>kiçig</i> (BKş 41)	«kiçik»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>üçün</i> (KTş 6)	«üçün»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>tağça</i> (KTş 24)	«dağ kimi»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>otça</i> (KTş 37)	«od kimi»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>şalçı</i> (KTş 22)	«Şalçı (antroponimdir)»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>üçəgü</i> (T 12)	«üçlük»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>ucuz</i> (T 13)	«ucuz, asan»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 <i>uçuk</i> (T 8)	«quş»
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽𐰽 <i>tağçaçı</i> (KTşm 12)	«məhürdar» və s.

Bu işarə söz sonunda işlənir:

𐰉𐰺𐰽 <i>üç</i> (KTş 4)	«üç»
𐰉𐰺𐰽 <i>aç</i> (BKş 34)	«ac»
𐰉𐰺𐰽 <i>uç</i> (T 40)	«uc, qanad»

𐰉𐰺𐰽𐰽 <i>Tabğaç</i> (KTc 4)	«Tabğaç, Çin»
𐰉𐰺𐰽 <i>usıç</i> (IB 43)	«təhlükə»
𐰉𐰺𐰽 <i>saç</i> (IB 31)	«saçmaq»
𐰉𐰺𐰽 <i>kaç</i> (T 20)	«neçə, nə qədər»
𐰉𐰺𐰽 <i>kaç</i> (O 9)	«qaçmaq»
𐰉𐰺𐰽𐰽 <i>kamıç</i> (IB 18)	«çömçə, qaşıq»
𐰉𐰺𐰽𐰽 <i>yurç</i> (Y 17)	«qayın» və s.

𐰺, 𐰻, 𐰼, 𐰽, 𐰾 işarələri

Bütün bu işarələr göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərində novlu, dil-yuva, kar ɣ samitini ifadə etmək üçün işlədilir. Orxon-Yenisey abidələrində ɣ samitinin işarələri göstərdiklərimlə qurtarmır, abidələrin mətnlərində ɣ samitini göstərən hələ xeyli və rəngarəng işarə mövcuddur, lakin onlardan az istifadə edilir. Ən çox işlənən işarələr göstərdiklərimdir. 𐰺 işarəsi Ongin, Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk və Küli çor abidələrində, 𐰻 işarəsi Moyun çor və digər Orxon abidələrində, Yenisey abidələrinin bir hissəsində, digər abidələrin bəzilərində, 𐰼, 𐰽, 𐰾 işarələri, əsasən, Yenisey abidələrində işlənir.

Göytürk dilində də, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində də ɣ samiti və onu işarələri sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur.

Onların sözün başında işlənməsinə nümunələr:

𐰽𐰺𐰽 <i>şad</i> (KTc 1)	«şad (vəzifədir)»
𐰼𐰺𐰽 <i>Şalçı</i> (KTş 22)	«Şalçı (antroponimdir)»
𐰽𐰺𐰽𐰽 <i>Şantunı</i> (KTc 4)	«Şantun yazı»
𐰺𐰺 <i>şaş</i> (MÇ 33)	«şaşmaq»
𐰺𐰺 <i>Şıp</i> (MÇ 15)	«Şıp başı (toponimdir)»
𐰺𐰺 <i>şəg</i> (T 8)	«leş»
𐰼𐰺𐰽𐰽𐰽 <i>Şubuş</i> (Y 45)	«Şubuş Inal (antroponimdir)»
𐰼𐰺𐰽𐰽𐰽 <i>Şoğur</i> (Y 42)	«Şoğur (antroponimdir)»

Bu işarə sözün ortasında işlənir:

𐰽𐰺𐰍	<i>yaşıl</i> (KTş 17)	«yaşıl»
𐰽𐰺𐰸	<i>aşsız</i> (KTş 26)	«aşsız»
𐰽𐰺𐰸𐰺	<i>taşra</i> (KTş 11)	«bayıra»
𐰽𐰺𐰸	<i>taşık</i> (KTş 11)	«tərk etmək, dışarı çıxmaq»
𐰽𐰺𐰸	<i>başad</i> (BKc 8)	«başçılıq etmək»
𐰽𐰺𐰸	<i>başla</i> (KTş 16)	«başlamaq»
𐰽𐰺𐰸𐰺𐰽	<i>sözləşdimiz</i> (KTş 26)	«məsləhətləşdik»
𐰽𐰺𐰸𐰺𐰽	<i>sünüşdim</i> (BKş 25)	«döyüşdüm» və s.

Bu işarə sözün sonunda işlənir:

𐰽	<i>aş</i> (KT 26)	«aş»
𐰽𐰺	<i>baş</i> (KTş 33)	«baş»
𐰽𐰺	<i>yaş</i> (BKc 2)	«yaş»
𐰽𐰸	<i>taş</i> (KTşm 13)	«daş»
𐰽>>𐰺𐰸𐰺	<i>tarduş</i> (KTş 17)	«tarduş (xalqı)»
𐰽𐰺𐰽	<i>üküş</i> (KTe 7)	«çox»
𐰽>𐰺	<i>boş</i> (IB 44)	«boş»
𐰽𐰺𐰽	<i>sünüş</i> (KTşm 2)	«döyüşmək» və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər Orxon, istər Yenisey, istərsə digər kitabələrdə 𐰽 işarəsi bəzən s samiti kimi də oxunur.

Liqaturlar

Göytürk əlifbasında bir neçə halda yanaşı duran iki səs üçün bir işarə də tərtib edilmişdir. Əslində göytürk əlifbası o qədər mükəmməl sistemə malikdir ki, buna heç bir ehtiyac yox idi. Ehtimal etmək olar ki, qədim türk bu işarələri qənaət prinsipinə əsasən düzəltdirmişdir: iki, bəzən isə üç işarə əvəzinə bir işarə yazmaq vaxta və yerə qənaət etməyə səbəb olur. Göytürk əlifbasında qoşa səs ifadə edən işarələr azdır – abidələrin mətnlərində cəmi beş belə işarə işlədilir.

M işarəsi

İndiyədək təsvir edilmiş işarələrdən fərqli olaraq, bu işarə ayrıca bir səsi deyil, səslər kompleksini ifadə edir. M işarəsi həm önsıra (incə), həm də arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Onun hansı səsləri ifadə etməsi mübahisəlidir: tədqiqatçıların bir qismi onu *lt*, digər qismi isə *ld* kimi oxuyur. Bu göytürk Orxon-Yenisey işarəsinin oxunması haqqında V.Tomsen belə yazır: «... qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə Orxon yazılı abidələrində M işarəsi təkcə bir neçə kökdə işlənir, ... həm də təkcə o hallarda ki, qohum dillərdə bu mövqedə «nd» və ya «ld» durur (həm də «n», «b» söz kökünə, «d» isə şəkilçiyə aid olur); əksinə M işarəsi ümumiyyətlə türk dillərinə xas olan kök «nt», «lt» səslərini heç vaxt əvəz etmir (məsələn həmişə istisnasız olaraq 𐰽𐰺𐰽 *altı* «altı» və s. yazılır). Deməli, M işarəsinin məxsusi «nt», «lt» və ya «nd», «ld» olması məsələsini həll etməmiş qoymaq lazım gəlir... nəhayət bəlkə də bu işarə «nt», «lt» və «nd», «ld» üçün ümumdür. Bu münasibətlə Orxon yazılı abidələrinə gəlincə, mən bu işarəni «nd», «ld» vasitəsilə transkripsiya etməyə üstünlük verirəm və bu işarənin «ld», «dd» ilə yox, təkcə «nt», «lt» ilə əvəzlənməsində buna heç bir maneə görmürəm, çünki «n», «b» (hərflərindən) sonra həmin «d» yox, «t» yazılır¹. İndiyədək bu işarənin transkripsiyasında fikir birliyi yoxdur. Yenisey yazılı abidələrində onu bir qayda olaraq *lt* kimi transkripsiya edirlər; Orxon yazılı abidələrində isə onu tədqiqatçıların bir qismi *lt* kimi, digər qismi isə *ld* kimi transkripsiya edir. Mən də vaxtilə ilk əsərlərimdə bu işarəni Yenisey kitabələrində *lt*, Orxon kitabələrində isə *ld* kimi transkripsiya etmişəm. Həm də o vaxt bunu belə əsaslandırmışdım ki, Orxon-Yenisey abidələrində söz gah M işarəsi, gah da 𐰽𐰺 işarələri ilə yazılır. Əgər hər iki halda eyni bir mənə nəzərdə tutulsa idi, onda katiblər bir cür işarədən istifadə edərdilər. Güman ki, qədim türklər «lt» mənasını «ld» mənasından fərqləndirmək istəmiş və buna görə də iki müxtəlif quruluşlu işarədən istifadə etmişlər. Təxminən otuz il əvvəl yazdığım bu sözlər, bu iddia indi mənə bəsit gəlir. Bu müddətdə göytürk yazısı abidələri üzərində apar-

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, s. 43-44.

dığım müşahidə və tədqiqatlar mənə sübut etdi ki, göytürk dilində söz sait və ya kar samitlə bitirsə (şəkilçinin ilk səsi samit olduğu təqdirdə) şəkilçi cingiltili, söz cingiltili samitlə bitirsə, şəkilçi kar samitlə başlanır. Bu qanunu M işarəsinə tətbiq etsək, onda onu *ld* kimi yox, *lt* kimi transkripsiya etmək lazımdır. Onda birdən-birə iki məqsəd əldə edilmiş olar: 1) Yenisey və Orxon kitabələrinin transkripsiyası arasındakı fərq; 2) Orxon kitabələrini transkripsiya edən tədqiqatçıların arasındakı fikir ayrılığı aradan qalxmış olar. Beləliklə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlədilən M işarəsi *l* və *t* səslərinin birləşməsinə ifadə edir:

𐰇𐰢𐰣𐰤 <i>kultum</i> (KTş 30)	«qıldım»
𐰢𐰣𐰤𐰥 <i>boltu</i> (KTş 7)	«oldu»
𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦 <i>yanıltı</i> (KTş 20)	«yanıldı, səhv etdi»
𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧 <i>yanıltacı</i> (KTc 11)	«yanılası»

Məlum olduğu kimi, Orxon kitabələrinin dilində fəlin lazım şəkli *-daçı*, *-dəçi* şəkilçisi ilə yox, hər yerdə *-taçı*, *-təçi* şəkilçisi ilə düzəldilir. Gətirdiyim sonuncu nümunədə M işarəsinə *ld* kimi transkripsiya etsə idik, onda söz *yanıldaçı* kimi oxunmalı idi. Bu da göytürk qrammatikasının məntiqinə ziddir. Sonuncu nümunə bir daha sübut edir ki, M işarəsinə Orxon kitabələrində də *lt* kimi transkripsiya etmək lazımdır.

𐰇𐰣, 𐰇𐰣, 𐰇𐰣 işarələri

Yuxarıdakı işarə haqqında deyilmiş sözləri bu işarələr haqqında da demək olar. Bütün üç işarənin fonetik mənası birdir: onlar bir səs birləşməsinə ifadə edir. Həmin səs birləşməsinin isə nə cür səslənməsi türkologiyada mübahisəlidir: bəzi tədqiqatçılar onu *nt*, digərləri isə *nd* kimi transkripsiya edirlər. Bu işarələr həm önsürə (incə), həm də arxasürə (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Mən, yuxarıda gətirdiyim səbəbə görə, bu işarəni *nt* kimi oxumağın tərsədarıyam; məsələn:

𐰇𐰣𐰤𐰥 <i>bunta</i> (KTc 10)	«burada»
----------------------------	----------

𐰇𐰣𐰤 <i>anta</i> (KTş 40)	«orada»
𐰇𐰣𐰤𐰥 <i>antağ</i> (KTş 40)	«elə»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦 <i>bodunta</i> (KTş 26)	«xalqda»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧 <i>kağanta</i> (KTşm 13)	«xaqandan»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨 <i>kazğantum</i> (KTş 27)	«qazandım»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩 <i>kantan</i> (KTş 23)	«haradan»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫 <i>kıhtukda</i> (KTş 1)	«yaradıldıqda»
𐰇𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬 <i>oğlnta</i> (KTş 1)	«oğlunda» və s.

𐰇𐰣 işarəsi

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə *n* və *ç* səslərinin birləşməsinə göstərir. 𐰇𐰣 işarəsinin mənası haqqında V.Tomsen yazır: «Düzdür, burada əlimizdə göstəriş ola biləcək dubletlər yoxdur; lakin müxtəlif mülahizələr aydın edir ki, bu işarə saf səsi ifadə edə bilməz, *n* səsi ilə başlayan səslər kompleksinə ifadə edir və onun yeganə, lakin bütün hallarda tətbiq edilə bilən, uyğun gələn mənası «*nç*» səsbirləşməsidir (əgər yazılı abidələrində dilində olmuşsa *nc* səsbirləşməsinə buraya daxil etməklə...)»¹. Erkən əsərlərimdə mən bu fikirdə idim ki, bu işarə ümumiyyətlə *nç* səsbirləşməsinə ifadə etmir, təkcə *nc* səsbirləşməsinə bildirir və hər yerdə onu *nc* kimi transkripsiya edirdim. O vaxt yazdığım əsərlərdən birində oxuyuram: «Bütün tədqiqatçılardan fərqli olaraq, biz, bu işarəni indiyə qədər olduğu kimi «*nç*» kimi yox, «*nc*» kimi transkripsiya etməyi təklif edirik. Fərziyyə-mizi biz aşağıdakı mülahizələrlə əsaslandırırıq: 1. Bu hərfləşməsinin komponentlərinin hər biri üçün ayrıca işarələri olmasına baxmayaraq qədim türklər nə üçün yenidən bu hərflərin birləşməsi üçün yeni bir işarə düzəldirdilər? Olmazdı ki, elə sadəcə 𐰇𐰣, 𐰇𐰣 yaza idilər? Güman ki, bu işarə 𐰇𐰣 işarə birləşməsinin mənasında olmamındır və buna görə də, qədim türklər onu ayrıca işarə ilə ifadə etmişlər. Belə səsbirləşməsi «*nç*» yox, «*nc*» ola bilərdi. 2. Abidələrin mətnlərində 𐰇𐰣 işarəsi işlənən bütün sözlərə müasir Azərbaycan dilində (həm də təkcə Azərbaycan dilində yox!) *nc*

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1999, с. 45.

✂ işarəsi

səs birləşməsi işlənən sözlər uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, biz müasir Azərbaycan dilində bir söz kökünə və ya şəkilçiyə rast gəlmirik ki, onda «nç» hərfbirləşməsi (səsbirləşməsi) olsun, əksinə söz köklərində də, şəkilçilərdə də «nc» işlənir». Bu sözləri indi oxuyanda özümə də qarıb gəlir. Hələ o vaxt mənə məlum idi ki, göytürk dilində (Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində) *c* səsi yoxdur. Bir halda ki dildə *c* səsi və, təbii ki, onu bildirən işarə yoxdur, onda bu olmayan səsin iştirak etdiyi hərfbirləşməsi və ya səsbirləşməsi necə ola bilərdi?

Beləliklə, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində Σ işarəsi *nç* səs birləşməsini ifadə edir. Bu işarə həm önsürə (incə), həm də arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Σ işarəsi söz başında işlənir. Buna görə də, söz bu işarə ilə başlanarsa, ondan əvvəl *a*, *e* və *ə* səslərindən (saitlərdən) birini əlavə etmək (oxumaq) lazımdır; məsələn:

Σ ança (KTş 11) «elə»

Bu işarə sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir:

Σ sançdı (KTşm 9)	«sanədi»
Σ üçünc (BKş 30)	«üçüncü»
Σ törətinç (KTşm 6)	«dördüncü»
Σ bisinç (KTşm 7)	«beşinci»
Σ yitinc (KTşm 13)	«yeddiinci»
Σ səkkizinc (MÇ 40)	«səkkizinci»
Σ onunc (BKc 10)	«onuncu»
Σ yincü (KTş 39)	«inci»
Σ bunça (KTe 4)	«bu qədər» və s.

Υ işarəsi

Bu işarə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində təkcə *iç* «iç, daxılı» sözünü ifadə etmək üçün işlədilir.

Υ içikdi (BKş 37) «təbə oldu»

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti kimi, mən də bu işarəni *bç* səsbirləşməsi kimi qəbul edir və *baş* kimi oxuyuram. Əlisa Şükürlü bunu *aş* kimi oxuyur¹. Son zamanlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərdən bir qisminə bu işarəni *rt* səs birləşməsi kimi transkripsiya edirlər². *Baş* sözünə göytürk yazısı abidələrində tez-tez rast gəlmək olur, *art* sözünə abidələrdə cəmi bir dəfə «İrk bitig» abidəsi onuncu sətirində təsadüf edilir. *Baş* sözü hərflərlə Υ J, Υ J, \wedge J və s. kimi, rast gəldiyimiz *art* sözü isə $\$$ H J şəklində yazılmışdır. ✂ işarəsinə abidələrin mətnlərində cəmi üç dəfə – Tonyukuk abidəsinin 26-cı sətirində, 2-ci və 49-cu Yenisey kitabələrində rast gəlinir: Υ H J J $\$$ H J *bar baş asdınc* (T 26) «kolluq olan tərəni aşdıq». Υ H J $\$$ H J Υ H J *ər atım yaş Ak* $\$$ H J *ben* (Y 2) cümləsində ✂ işarəsinə heç cür *art* kimi oxumaq olmaz: *ər atım yaş Ak Art ben* oxusu mənasızdır. Bu cümləni *ər atım Yaş Ak Baş ben* «İgid adım Gənc Ağ Başım» kimi oxumaq mətninə uyğundur. İkinci halda cümlə belə başlanır: ... Υ H J $\$$ H J burada da həmin işarəni *art* kimi oxumaq olmaz; həmin ifadəni yalnız belə oxumaq olar: *ər atım ak baş* «İgid adım Ağ Baş...».

: (qoşa nöqtə) işarəsi

İzah etdiyim işarələrdən əlavə göytürk Orxon-Yenisey əlifbasına qoşa nöqtə (:) işarəsi də daxildir. V. Tomsen yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bu işarə durğu işarəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Qoşa nöqtə işarəsi sözləri bir-birindən ayırır (Yenisey kitabələrində qoşa nöqtə ilə yanaşı bəzi abidələrdə həmin vəzifədə \downarrow işarəsindən istifadə edilir), başqa sözlə desək, sözün sonunu göstərir. Bu işarə nəinki iki söz arasında, həm də cümlənin və sətirin sonunda da qoyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işarə heç də həmişə iki söz arasında qoyulmur; abidələrin mətnlərində elə hallar olur ki, üç-dörd söz bir söz kimi bitişik ya-

¹ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazısı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 56.

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, s. 59.

zılır. Əksər hallarda bu, katibin bədii zövqü, bədii təxəyyülü ilə əlaqələndirilir və əsasən sözlərin uzunluğu ilə şortlanır: təkcə bir işarədən (hərfdən) ibarət olan *at* «at», *Day* (ay), *Yər* «döyüşçü» tipli sözlər heç vaxt ayrı yazılmır, həmişə özündən əvvəlki və ya özündən sonrakı sözlə bitişik yazılır. İki işarədən (hərfdən) ibarət olan sözlər ayrı yazılmaqdan daha çox bitişik yazılır. Üç hərfdən ibarət olan sözlər isə daha çox ayrı yazılmağa meyl edir. Ümumiyyətlə, söz nə qədər uzundursa, onun digər sözlərdən ayrı yazılması qaydası bir o qədər ciddi gözlənilir. Bu zaman rast gəlinən istisnalar həmişə sözlərin müəyyən bir məntiqi – əlaqəli kombinasiya ilə, məsələn, ismin onu təyin edən sifət və ya sayla əlaqəsi və s., sanki müəyyən bir mürəkkəb anlayışı ifadə edən əlavə, yaxud əlaqələndirici sözlər, qoşmaların onları idarə edən sözlərlə əlaqədar olur¹.

Beləliklə, mən *Y* işarəsi də daxil olmaqla 36 göytürk Orxon-Yenisey işarəsini izah etdim. Bunlardan beşi saitləri, beşi qoşa səsləri, 21 işarə isə samitləri ifadə edir.

Dilin əsasını fonemlər təşkil edir. Göytürk işarələri bəzi göytürk Orxon-Yenisey fonemləri deyildir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, bəzən bir göytürk Orxon-Yenisey işarəsi iki fonemi, bəzən isə iki göytürk Orxon-Yenisey işarəsi bir fonemi işarə edir, hətta bəzən bir işarə fonemlər kompleksini göstərir. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonem sistemini qavramaq üçün göytürk dilinin fonemlərini təhlil etmək lazımdır. Bu məsələ fonologiyada nəzərdən keçiriləcəkdir.

Göytürk əlifbası

Talas işarələri	Yenisey işarələri	Orxon işarələri	İfadə etdiyi səs
↖ ↗	↖ ↗ X ↗	↗	a, ə
∅	∅ ∅ ∅		e
↑↑	↑↑↑	↑↑	ı, i
< >	< >	>>>	o, u

¹ Вах: П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина, СПб., 1899, s. 46.

PP	MPPP	MPPK	ö, ü
∅	∅∅∅∅	∅∅∅	b (qalın saitlərlə)
∅	∅∅∅∅	∅∅∅	b (incə saitlərlə)
X X X	X X X X	X X	ğ (qalın saitlərlə)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅	g (incə saitlərlə)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	d (qalın saitlərlə)
X	⊕ + X	+ X	d (incə saitlərlə)
X X X X	X X X X	X X	z
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	y (qalın saitlərlə)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅	y (incə saitlərlə)
∅	∅ ∅	∅ ∅	ÿ (burun samiti)
N N	N N N N	N N N	k (qalın saitlərlə)
	↑ ↓	↓	k (o, u saitləri ilə)
	∇ ∇ ∇	∇ ∇	k (i saiti ilə)
∅ ∅	X ∅ ∅ ∅	∅ ∅	κ (incə saitlərlə)
	B B B B	B B B B	κ (ö, ü saitləri ilə)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	l (qalın saitlərlə)
Y	Y	Y	l (incə saitlərlə)
∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	m
()	()	()	n (qalın saitlərlə)
∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	n (incə saitlərlə)
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	ŋ
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	p
N N N	N N N N	N N	r (qalın saitlərlə)
Y	Y Y	Y Y	r (incə saitlərlə)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	s (qalın saitlərlə)
∅	∅	∅	s (incə saitlərlə)
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	t (qalın saitlərlə)
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅	t (incə saitlərlə)
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅	ç
∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	iç
∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	ş
	M	M	lt
∅	∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅	nt
	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅ ∅	nç
	∅ ∅	∅ ∅	bş (baş oxunur)
∅ ∅	∅ ∅ ∅ ∅ ∅ ∅	∅	ayırma işarəsi

Orfoqrafiyanın bəzi məsələləri

1. : (qoşanöqtə). Bu işarə haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir. Qoşa nöqtə göytürk dilində yeganə durğu işarəsidir, lakin o, göytürk dilində müasir dillərdə (o cümlədən, türk dillərində) işləndiyi vəzifəni yerinə yetirmir. Göytürk dilində qoşa nöqtə sözləri, ifadələri, cümlələri, bəzən də frazemləri bir-birindən ayırmağa xidmət edir. Göytürk abidələrinin mətnlərində bəzən elə hallara da rast gəlmək olur ki, qoşa nöqtə kök və şəkilçi morfemləri bir-birindən ayırır. Yenisey kitabələrində bəzən qoşa nöqtə kök sözü də hissələrinə ayırmaq üçün işlənilir.

Göytürk (abidələrinin) dilində qoşa nöqtənin sabit işlənmə yeri yoxdur; onun işlənmə məqamı katibin zövqündən asılıdır.

2. Göytürk dilində sözlərin bitişik və ya ayrı yazılması üçün xüsusi (orfoqrafik) qayda yoxdur: eyni səs (işarə) tərkibli bir neçə söz bəzən ayrı, bəzən bitişik yazıla bilər. Sözlün samit işarələrinin cinsi (önsıra saitlərlə işlənən samit işarələri və arxasına saitlərlə işlənən samit işarələri) dəyişdikdə bitişik yazılan sözləri ayırmaq asandır: hər dəfə samitin cinsi dəyişdikdə yeni söz işlənilir. Samit işarələrinin cinsi dəyişmədikdə sözlərin semantik mənasına ciddi diqqət yetirmək və sözləri yalnız semantik məna əsasında bir-birindən ayırmaq lazımdır. Göytürk dilində müxtəlif cinsli samit işarələri bir söz, o cümlədən mürəkkəb söz ola bilməz və transkripsiyada bitişik yazıla bilməz. Məsələn, ᠵᠢᠨᠠᠨ (KTş 11), ᠵᠢᠨᠠᠨᠠᠨ (KTş 11) sözlərini heç cür *El-tuğan*, *İltəriskağan*, *İlbigəkətan* kimi transkripsiya etmək olmaz; bu sözləri işarə cinslərinin dəyişdiyini sərhəddə bölüb ayrı yazmaq lazımdır: *El Tuğan*, *İltəriskəğan*, *İlbigəkətan*. Bu qaydaya göytürk dilində və göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini transkripsiya edərkən həmişə riayət edilməlidir.

3. Göytürk (abidələrinin) dilində samitlə başlayan şəkilçilərin ilk samitinin cingiltili və ya kar olmasını müəyyənləşdirən ciddi qayda (hətta qanun da demək olar) vardır: sözlün kökü və ya törəmə söz sait səsə və ya kar samitlə bitdikdə samitlə başlayan şəkilçinin ilk samiti cingiltili, sözü kökü və ya törəmə söz kar samitlə bitdikdə samitlə başlayan şəkilçinin ilk samiti cingiltili olur. Bir sözlə, samitlə başlayan şəkilçidən əvvəl sait və ya kar samit olarsa, şəkilçi cingiltili, kar samit olarsa, şəkilçi kar samitlə başlanır; məsələn:

ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	kağanladuk (Ö 2)	«xaqan qoyduğu»
ᠶᠢᠨᠠ	ᠶᠢᠨᠠ	uçduk (KTş 16)	«uçduğu»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	ohurtuk (KTş 17)	«oturduğu»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	Toğada (T 15)	«Toğlada»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	sünüşdə (KTşm 2)	«döyüşdə»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	kağanta (KTşm 13)	«xaqandan»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	udumadım (KTş 27)	«uyumadım»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	basdımız (KTş 35)	«basdıq»
ᠶᠢᠨᠠᠨ	ᠶᠢᠨᠠᠨ	öhürtimiz (KTş 38)	«öldürdük» və s.

Göytürk dilində (xüsusən Yenisey kitabələrində) bu qaydadan istisnalara da rast gəlmək olur.

4. Göytürk dilində *-duk* şəkilçisinin təkcə ilk samitə görə iki variantı vardır: *-d* variantı və *-t* variantı - *-duk*, *-dük* və *-tug*, *-tük* (hansının işlənməsi əlavə edildiyi sözün son səsinədən asılıdır, bax: 3-cü qayda). Bu şəkilçinin qapalı (dar) saitlərlə iki variantı (*-u* variantı və *-ü* variantı) mövcuddur, *-t* (*-dir*) və *-i* (*-dik*) variantları yoxdur. Bu morfem feli bağlama şəkilçisi kimi işləndikdə ilk samitinə görə iki variantlıdır: *-dukda*, *-dükdə* və *-tukda*, *-tükdə* (*-duk*, *-dük* və *-tuk*, *-tük* şəkilçisinin son samiti kar olduğu üçün sonrakı şəkilçi - *-da*, *-də* morfemi həmişə cingiltili *d* samiti ilə ifadə edilir).

5. Felin nəqli keçmiş zaman, feli sifət və felin bağlama şəkilçisi *-muş*, *-miş* (göytürk dilində bu şəkilçinin dodaqlanan variantı - *muş*, *-miş* morfemi işlənmir) morfemi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bir sıra hallarda ᠮᠤᠰ şəklində yazılır (onun tərkibindəki saitin *ı* və ya *i* səsi olması bitişdiyi sözün «incə» və ya «qalın» olmasından asılıdır). Bu şəkilçini *-muş*, *-miş* kimi də, *-muş*, *-miş* kimi də oxumaq (transkripsiya etmək) olar.

6. Söz sonunda və şəkilçilərdə ᠨ k və ᠬ k samitləri intervokal vəziyyətdə, müasir türk dillərinin əksəriyyətindən fərqli olaraq, göytürk dilində cingiltiləşmir, yəni ᠨ k samiti ᠨ ğ samitinə, ᠬ k samiti ᠬ y samitinə çevrilir; məsələn: *ohurtukıta* (BKşm 9) «oturduqda», *kulkakın* (BKşm 11) «qulağın», *ohurtukıma* (BKş 2) «oturduğuma», *artukı* (BKcq) «artıq», *yegirmikə* (MÇ 35) «iyirmiyə», *təgdükün* (KTş 34) «hücum etdiyini» və s.

və hərfini işlətməsini də görürəm»¹. İ.A.Batmanov bu fərziyyəni daha qəti şəkildə müdafiə edir. Onun fikrinə, abidələrin mətnlərində *s* və *ş* əvəzlənməsi dialekt fərqlərinin qrafikada təzahürünü izah edir². Qazax dilçisi A.S.Amanjalov da bu fikirlə razılaşıır: «... təsdiq etməyə hər cür əsas vardır ki, qədim türk yazılı abidələrində diləni növü *s* və *ş* samitlərinin yazılışındakı təbəddülat orfoqrafik xüsusiyyətlə yox, yerli şivələrin, canlı danışiq nitqinin yazı ənənələrinə təsiri ilə şərtlənmişdir. *s/ş* uyğunluğunun kökləri, güman ki, ümumtürk dil vəziyyətinə gedib çıxır»³. Ə.R.Tenişev göytürk yazısı abidələrinin dilində *s* və *ş* səslərinin bir-birini əvəz etməsini qədim türk dialektləri ilə bağlamağın əleyhinə çıxır. O göstərir ki, müasir türk dillərində *s* səsinin *ş* səsinə, *ş* səsinin *s* səsinə keçməsinin müxtəlif tipləri mövcuddur, lakin bu, run abidələrində *s/ş* dəyişkənliyini izah etməyə əsas vermir. Daha sonra o yazır: «... Altay dillərində runlardakı *s/ş* keçidində identik olan *s* və *ş* qarşılıqlı əvəz edilməsi məlum deyildir. Deməli, *s/ş* dəyişkənliyinin baş erməsinin səbəbini Altay dillərinin hüdudlarından kənarda axtarmaq lazımdır... Təsir göstərən dil, çox güman ki, Çin dili olmuşdur»⁴. Lakin türkologiyaya məlumdur ki, müasir türk dillərindən bir qismində *s* səsi ilə işlənən sözlər digər qismində *ş* ilə işlənir. Bu, təsadüfi ola bilməz. Bu yalnız ulu türk dilində *s* dialektləri və *ş* – dialektlərinin mövcudluğunun qalığı ola bilər. İ.A.Batmanov aspirantlarına oxuduğu mühazirələrdə təkidlə təkrar edirdi ki, qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki dialekt – *s*-dialekt və *ş*-dialekti mövcud olmuşdur.

Sonda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bir sıra hallarda *ş* səsinin ifadəçisi olan Ψ işarəsi *s* səsinə ifadə etmək mövqeyində də çıxış edir. Bu hala Orxon abidələrindən Moyun çor və Süci kitabələrində, Yenisey abidələrinin əksər kitabələrində rast gəlmək olar.

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 126.

² И.А.Батманов. Следы говоров в языке памятников орхон-енисейской письменности. «Проблемы тюркологии и истории востоковедения», Казань, 1964, с. 118-121.

³ А.С.Аманжалов. К вопросу о соответствии *с/ш* в древнетюркских диалектах. «Исследования по уйгурскому языку», 2. Алма-Ата, 1970, с. 169.

⁴ Э.Р.Тенишев. Перебой *с/ш* в тюркских рунических памятниках. «Структура и история тюркских языков», М., 1971, с. 293-294.

11. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bir sıra hallarda arxasına (qalın) saitlərlə işlənən sözlərdə söz başında *D* işarəsi əvəzinə Ψ işarəsi yazılır. Məlum olduğu kimi, Ψ işarəsi yalnız önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Göytürk yazısı mətnlərində işarəsi, adətən, *i* saitindən əvvəl işlənir. Apardığı tədqiqatlara görə, *ı* saitindən əvvəl başda Ψ işarəsi işlənən göytürk sözlərinin əksəriyyətində müasir Azərbaycan dilində *y* samiti düşmüş, *yıldız* > *ulduz* sözünü çıxsaq, *ı* saiti də *i* saitinə çevrilmişdir; məsələn:

Ψ ı ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ

Lakin abidələrin mətnlərində bir sıra sözlərdə *ı* saitindən əvvəl *D* işarəsi işlənir. Qəribə burasıdır ki, *ı* saitindən əvvəl *D* işarəsi işlənən göytürk sözlərindən qorunub müasir Azərbaycan dilində mühafizə edilənlərində başda işlənən *y* samiti qorunub saxlanmışdır:

Ψ ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ
ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ	ıɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ ɣ

Görünür, hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində sözlərin bir qismində *y* samitindən sonra işlənən arxasına *ı* saiti dilortası *y* samitinin təsiri ilə nisbətə irəli çəkilmiş vəziyyətdə («incəlmə» şəkildə) tələffüz edilirmiş. Arxasına (qalın) *ı* saitindəki incələnməni, *ı* saitin tələffüz məxrəcinin *i* saitin tələffüz məxrəcinə doğru irəli çəkilməsini göstərmək üçün göytürk orfoqrafiasında *ı* saitindən əvvəl bəzi sözlərdə «incə» Ψ işarəsi yazılmış, arxasırada tələffüz edilən *ı* səsinədən əvvəl isə «qalın» *D* işarəsinin

yazılması saxlanmışdır. Əgər mənim bu gümanım tarixi həqiqətə uyğundursa, onda bu orfoqrafiya qanununu hazırlamış qədim türkün qarşısında baş əymək lazımdır.

12. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bəzi sözlərdə birinci hecədə (xüsusən önsürə saitli sözlərdə) bəzən \uparrow işarəsi yazılır, bəzən yazılmaz; məsələn:

$\uparrow\uparrow\uparrow k$ *teyin* (O 3) // $\uparrow\uparrow\uparrow h$ *tiyin* (KTş 12) «deyə»
 $\uparrow\uparrow\uparrow$ *keyik* (T 8) // $\uparrow\uparrow\uparrow \uparrow$ *keyik* (Y 44) // $\uparrow\uparrow\uparrow \uparrow$ *kiyik* (IB21) «dağ keçisi»
 $\uparrow\uparrow\uparrow h$ *tegin* (?) // $\uparrow\uparrow\uparrow h$ *tigin* (KTş 27) «şahzadə»
 $\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow$ *yegirmi* (KTş 11) // $\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow$ *yigirmi* (KTçş) «iyirmi»
 $\uparrow h$ *yeti* (T 4) // $\uparrow h \uparrow$ *yiti* (KTş 11) «ycddi» və s.

Güman ki, sözlərin bu cür müxtəlif (ikili) yazılışı qədim türk dilinin dialektləri ilə əlaqədardır. Görünür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində həmin dövrdə mövcud olmuş *e*-dialekti və *i*-dialekti öz əksini tapmışdır. Buna görə də yaxşı olar ki, bu tip sözləri transkripsiya edərkən dialekt xüsusiyyətləri orfoqrafiyada gözlənilsin.

13. *Etmək* feli bəzi göytürk abidələrində h şəklində sait işarəsiz, bəzi abidələrdə sözün başında *i* saittinin işarəsi ilə $h\uparrow$ şəklində yazılır. Görünür, bu fel o vaxtlar türk dialektlərində bir qismində *et*, digər qismində *it* şəkilində işlədilmiş, göytürk yazısı mətnlərində də *i*-dialekti və *e*-dialekti xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Göytürk yazısı mətnlərini transkripsiya edərkən bu məsələdə də orfoqrafiya qaydalarını gözləmək lazımdır.

14. Göytürklər indiki kimi ciddi orfoqrafiya qaydaları hazırlamamışlar. Burada təqdim edilmiş orfoqrafiya qaydaları bizim göytürk yazısı mətnlərindən çıxardığımız nəticələndir. Buna görə də bunlar, əvvəlcə, göytürk yazısı abidələrinin dilində gözlənen bütün qaydaları əhatə etmir. Ola bilər ki (bu, doğrudan da belədir), göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində gözlənilən, lakin bizim görə bilmədiyimiz və ya başa düşmədiyimiz bir sıra qaydalar (məsələn, nə üçün felin arzu şəkilində arxasına (qalın) saitlərdə «qalın» D işarəsi əvəzinə, «incə» \uparrow işarəsinin yazılması) burada öz izahını tapmamışdır. Bəzi «qaydalar» isə indiki orfoqrafiya qaydaları əsasında, sadəcə, izah etmək, əsaslandırmaq mümkün deyildir. İkincisi, göytürklər orfoqrafiya qaydaları hazırlamadıqları

üçün bir abidənin yazılışı digər abidənin yazılışından fərqlənir: bir kitabədə səs bir işarə ilə, digər kitabədə həmin səs başqa işarə ilə; bir kitabədə söz bir cür, digər kitabədə həmin söz başqa cür yazılır. Bu baxımdan Orxon kitabələri ilə Yenisey kitabələrinin mətnlərində böyük orfoqrafik fərqlər mövcuddur. Elə Orxon kitabələrinin özlərində də nəzərə çarpacaq dərəcədə orfoqrafik fərqlər müəyyənləşdirmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərinin orfoqrafiyası bu kitabələrdə gözlənilən orfoqrafik qaydalar, onların «qanunlaşdırılması» məsələləri hələ tədqiq edilməmişdir. Mənim mətnlərdən çıxardığım və burada təqdim etdiyim orfoqrafiya qaydaları ilkin səciyyə dəşisə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini öyrənməkdə, araşdırmaqda və mətnlərin yazı qaydalarını başa düşməkdə, mənimsəməkdə oxuculara və tədqiqatçılara müəyyən qədər kömək edəcəkdir.

ONGIN ABIDƏSİ

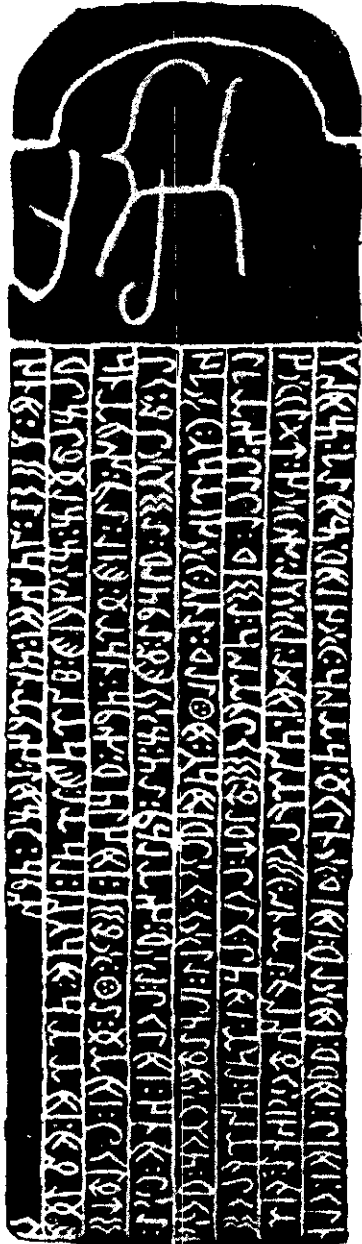
Bu abidə göytürk (Orxon-Yenisey) abidələrindən ən az öyrənilmiş və ən mübahisəlisidir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan cənubda Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağının yaxınlığında N.M.Yadrintsev tərəfindən tapılmışdır. Abidəni ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun, S.Y.Malov, T.Təkin, C.Klauson, Y.Triyarski nəşr etmişlər. Azərbaycan dilində ilk dəfə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu nəşrdə S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərindən istifadə edilmişdir. Transkripsiya göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası ilə yazılmış əsl məndən edilmişdir. Tərcüməyə gəlincə, demək lazımdır ki, istər H.N.Orkunun, istərsə də S.Y.Malovun tərcümələri həddindən artıq qüsurludur. Məhz buna görədir ki, bu abidənin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulduğu hələ də mübahisəlidir.

Abidənin kimin şərəfinə qoyulması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur: bəziləri onun İkinci Türk xaqanlığının ilk xaqanı İltəris xaqanın, digərləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun, üçüncüləri İltəris xaqan və ondan sonra taxta çıxmış Kapağan xaqanın, dördüncülər tarixdən bizə məlum olmayan Tacam adlı bir xaqanın, beşincilər Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olmuş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulduğu haqda fikir söyləmişlər. Bu fikirlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

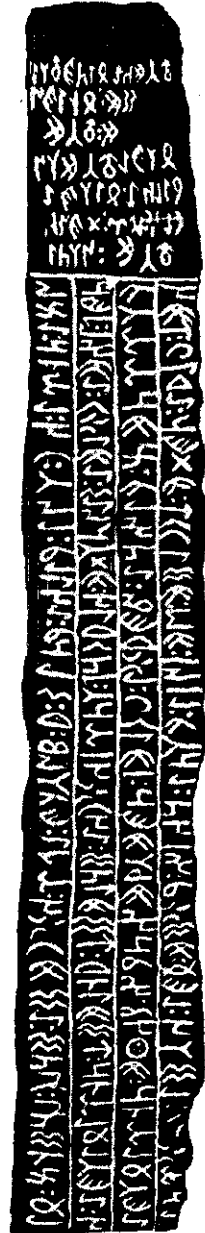
Ongin abidəsi haqqında ilk fikri məşhur rus türkoloqu V.V.Radlov söyləmişdir. O yazır ki, abidə «ən erkən türk xaqanlarından birinin – Mogilyanın atası, çinlilər tərəfindən Kutulu xan /Kutluğ xaqan/ adlandırılan /xanın/ ölümü ili qoyulmuşdur. Bu da Cahan şahın hakimiyyətinin birinci ilində olmuşdur. Deməli, o, 693-cü ildə ölmüşdür».¹ S.Y.Malov buraya İlbilgə xatunu da əlavə edərək yazır: «Abidə Mogilyan xan və şahzadə Külün valideynləri İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun şərəfinə Qudulu xanın (Çin mənbələrinə görə) 690-693-cü illər arasında baş vermiş ölümündən sonra təxminən 690-706-cı illər

¹ Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. St.-Pb., 1897, s.247.

ORXON-YENISEY
ABIDƏSİ

Ön tərəf

Sağ tərəf

arasında qoyulmuşdur. Ongin abidəsi qədim abidələrdən biridir».¹ A.Bernştam da belə hesab edir ki, Ongin abidəsi İltəris xanın şərəfinə onun kiçik qardaşı Kapağan (Moçur) xaqan tərəfindən qoyulmuşdur: «Biz güman edirik ki, Ongin (abidəsi) mətninin müəllifi Qudulu xaqanın kiçik qardaşı Moçjodur. O, Qudulu xaqan öldəndən sonra (692) bu abidəni onun şərəfinə ucaltmışdır. Biz aşağıdakı mülahizədən bu nəticəni çıxarıyıq. Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində (V.V.Radlovun tərcüməsində) bu məzmununda sözlər vardır: Kap-g-n (?) Ältäräs kayan deinem Volke bin ich deworden. Ältäräs sözünün xüsusi ad olmadığı haqqında bizim gümanımızı qəbul etsək, onda V.V.Radlovun mətni və tərcüməni təchiz etdiyi sual işarəsini atmaq olar. Moçjo deyir ki, o, Ältäräs kayan elində doğulmuşdur, yəni bu titulun daşıyıcısı olmuşdur. Onda məndəki bu sözlər: «İltəris xaqana qarşı biz ayrılmaq və günah etmədik», «Tanrı bilgə xaqandan ayrılmayaq» və s. sözləri Moçjonun ölmüş, onun dəfn etdiyi və qəbri üzərində abidə qoyduğu Qudulu haqqında dediyi sözlərdir. Moçjo öz xalqına dərs olmaq üçün xaqana münasibətində öz sədaqətini göstərir, bundan başqa, biz belə güman edirik ki, Tonyukuk qarşısında özünə «haqq qazandırır». Biz aşağıda görəcəyik ki, Tonyukuk Moçjonu guya düzgün olmayan fəaliyyətdə təqsirləndirir. Tonyukuk abidəsinin mətni, güman ki, Qudulunun ölümündən sonra yazılmışdır. Ongin abidəsi Tonyukuk abidəsindən sonra, başqa sözlə desək, Qudulunun ölümündən bir neçə il sonra qoyulmuşdur. Tonyukukun ittihamı Moçjoya məlum idi və mənəcə, Moçjo öz böyük qardaşının qəbri önündə Ongin abidəsində öz düşməni Tonyukuka cavab verir. Beləliklə, biz belə güman edirik ki, Ongin abidəsinin müəllifi Moçjodur. Məndə göstərilən əjdaha ili, mümkündür ki, V.V.Radlovun güman etdiyi 692-ci ilə yox, on iki il sonraya, yəni 704-cü ilə düşür. Qudulu 693-cü ildə ölmüşdür, abidə isə onun ölümündən sonra qoyulmuşdur, yəni 692-ci il tarixi ilə heç cür tarixləndirilə bilməz».²

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., -Л., 1959, с.7.

² А.Бернштам. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков VI-VIII веков. М.,-Л., 1946, с.39-40.

L.N.Qumilev göstərir ki, bu abidə 719-cu ildə (qoyun ilində) ölmüş Alp Eletmişin şərəfinə qoyulmuşdur. L.N.Qumilev tarixçi olsa da, tarixi hadisələri qarışdırır. Məsələn, o yazır ki, Ongin abidəsinin mətni 716-cı ildə Bilgə xaqan hələ taxta çıxmazdan qabaq hazırlanmış və yalnız 728-ci ildə o, xaqan taxtına oturduqdan sonra qayaya həkk olunmuşdur. Müəllifin fikrincə, abidədə Bilgə xaqan taxta çıxmazdan əvvəlki hadisələr təsvir edilir, ancaq sonda Alp Eletmiş oğullarına və nəvələrinə Bilgə xaqana sadıq olmağı vəsiyyəət edir.¹ Görünür, Alp Eletmiş peyğəmbər uzaqgörənliyinə malik imiş: ölməzdən əvvəl Kapağan xaqanın dövründə (abidədə «kapağan» sözü işlənmişdir) mətni tərtib etmiş, qabaqcadan gələcəkdə Bilgə xaqanın taxta çıxacağını fəhm etmiş (abidədə «bilgə» sözü də vardır) və gələcək nəsilərinə hələ taxta oturmayan Bilgə xaqana sadıq qalmalarını vəsiyyəət etmişdi.

Bütün bunlar Ongin abidəsinin mətnini düzgün başa düşməməkdən irəli gəlir.

H.N.Orkun yazır ki, Ongin abidəsi Taçam adlı bir türk bəyinə aiddir və abidədə İltəris və Kapağan xaqanların da adları çəkilir.² Eyni fikri (görünür, H.N.Orkunun təsiri altında) A.Məhərrəmov da irəli sürür: «Bu abidə Taçam adlı bir türk bəyinin şərəfinə qoyulmuşdur».³ Qeyd etmək lazımdır ki, «taçam» sözü nü alman türkoqoqu Anna fon Qaben «ataçım» kimi oxuyur. Məqalələrimizin birində biz göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış həmin ifadəni **atam**, **eçim**, yəni «atam və böyük qardaşım» kimi oxumağı təklif edirik (bu haqda sonra söhbət gedəcək).

Ongin abidəsi, onun kimə və nə vaxt qoyulması haqqında məşhur ingilis türkoqoqu Cerard Klausonun xüsusi məqaləsi vardır. Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə vaxt qoyulması haqqında C.Klausonun fikirlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd edək. V.V.Radlov, H.N.Orkun və S.Y.Malovun nəşrlərindən Ongin abidəsinin sağ tərəfinin dördüncü sətirində

mərhumun lüi «əjdaha» ilində, C.Klausonun nəşrində isə koş «qoyun» ilində vəfat etdiyi göstərilir. Əlimizdə estampaj, yaxud foto-şəkil olmadığından hansı variantın düzgün olduğunu deyə bilmərik. Buna görə də biz abidənin qoyulduğu vaxtı müəyyənləşdirdikdə hər iki ili nəzərə alacağıq.

Digər tədqiqatçılara nisbətən C.Klauson həqiqətə daha yaxındır. Lakin o, abidədə işlənmiş **kapağan** və **bilgə** sözlərini xüsusi isim kimi – insan adı kimi qəbul edir və Alp Eletmiş üç xaqanın – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanların sərkərdələrindən biri hesab edir. O, abidənin ön tərəfinin dördüncü sətirindəki *Kapağan Elteris kağan elinə kılntum* cümləsini *I grew up for (i.e.as a subject of) the realm of Kapğan and Elteris*,¹ yəni «Mən Kapağan və Elteris xaqanın dövləti üçün tərbiyə edildim» və sağ tərəfinin üçüncü sətirindəki *Kalyurip Elteris kağanka adırılma duk, yañılma duk, teñri bilgə kağanka adırılmalım, azmalım* cümləsini *Just as father marched and would not be parted from, or betray Elteris Kağan, so let us not be parted from the Bilge Kağan or go astray*,² yəni «Eynilə atam Elteris xaqanla yürüşə çıxdığı, ondan ayrılmadığı və ona xəyanət etmədiyi kimi, biz də müqəddəs Bilgə xaqandan ayrılmayaq və ona sadıq olaq» şəklində tərcümə edir. Bu tərcümədən çıxış edərək, C.Klauson Elteris, Kapağan və Bilgə sözlərini insan adı kimi qəbul edir: Elteris, onun kiçik qardaşı Kapağan və Elterisin böyük oğlu Bilgə isə bir-birinin ardınca İkinci Türk xaqanlığının taxtında oturmuşlar. Buradan da C.Klauson belə bir nəticəyə gəlir ki, Ongin abidəsi İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın sərkərdələrindən biri olan Alp Eletmişin şərəfinə qoyulmuşdur. C.Klauson güman edir ki, Alp Eletmiş 731-ci ildə vəfat etmişdir. Deməli, Ongin abidəsi 731-ci ildən sonrakı qoyun ilində qoyula bilərdi. Onun fikrincə, Ongin abidəsi 731-ci illə 734-cü ilin sonu arasında tərtib edilmişdir.³

Hələ vaxtilə V.V.Radlov «kapağan» sözünün xüsusi insan adı olduğuna şübhə edirdi və tərcüməsində ondan sonra sual işarəsi

¹ *Bax: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, с.332.*

² *H.N.Orkun. Əski türk yazıtları. Ankara. 1987, s. 127.*

³ *A.Məhərrəmov. Qədim türk runik yazılı abidələr. Bakı, 1967, s.6*

¹ *Gerard Clauson. The Ongin Inscription. Journal of the Royal Asiatic Society, October, 1957, p.188.*

² *Yenə orada, s. 189.*

³ *Yenə orada, p. 191-192.*

qoymuşdu. Tədqiqat göstərir ki, nəinki «kapağan», hətta «bilgə» sözü də xüsusi insan adı deyildir.

V.V.Radlov və S.Y.Malov öz fərziyələrini heç bir tarixi fakt və ya dil materialı ilə izah etmirlər. Məlum olmur ki, onlar Ongin abidəsinin nə üçün İltəris xaqan və onun arvadı İlbilgə xatunun şərəfinə qoyulduğunu söyləyirlər. Düzdür, abidədə İltəris xaqanın adı çəkilir, İlbilgə xatunun adına isə hətta heç rast gəlmirik.

Məlum faktdır ki, türklər abidədə başdaşının həsr edildiyi adamın şücaətləri, hərbi yürüşləri, döyüşləri, öldürdüyü görkəmli adamlar, qələbələri haqqında məlumat verirlər. Ongin abidəsində İltəris xaqanın hərbi yürüş və şücaətləri haqqında bircə söz belə yoxdur.

Ongin abidəsinin kimin şərəfinə və nə zaman qoyulduğu məsələsini araşdırmazdan əvvəl bütün tədqiqatçıları çaşdırmış «kapağan» sözünü aydınlaşdırmaq. Təxminən 40 il əvvəl biz məqalələrimizin birində¹ «kapağan» sözüne toxunmuşuq. Bu sözü bəzən «kapğan» /V.V.Radlov/, «kapkan» /C.Klauson/ kimi də oxuyurlar; C.Klauson onu hətta «şahənşah» sözü ilə müqayisə edib «xanlar xanı» kimi tərcümə edir. Bu söz abidədə şəkildə yazılır və «kapağan» fonetik tərkibindən başqa heç cür transkripsiya edilə bilməz. Söz iki tərkib hissədən ibarətdir: **kap** – feldir, qədim türk qəbilələrinin, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də, müasir türk dillərində də «qapmaq» mənasında işlənmişdir və – **ağan** /incə variantı – **əyən** / - şəkilçidir, fellərə artırılaraq onlardan daimi xasiyyət bildiren sifət əmələ gətirir. «Kapağan» sözü «xasiyyəti qapmaq olan» deməkdir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən əsasən Tonyukuk və Ongin abidələrində işlənir. Azərbaycan dilinə «fateh» sözü ilə tərcümə etmək olar: xasiyyəti özgə torpaqlarını qapmaq, fəth etmək olan. İltəris xaqanın kiçik qardaşı Moçur taxta oturdudan sonra xeyli ölkəni fəth edib xaqanlığın sərhədlərini xeyli genişləndirmişdi və buna görə də Kapağan xaqan, Fateh xaqan adını almışdı. Xatırladaq ki, Şah İsmayıl Xətəinin də ikinci adı Şah İsmayıl Fateh olmuşdur. «Kapağan» sözü başqa hallarda xaqanın adına epitet kimi /Şah İsmayıl da olduğu kimi/ əlavə edil-

¹ A.Раджабов. Об онгинском памятнике и о слове «караган» - «Ученые записки» АГУ им. С.М.Кирова, Баку, 1966, №5, с. 79-85.

mişdir. Buna görə də Ongin abidəsindəki «kapağan Eltəris kağan» ifadəsi «Kapağan və Eltəris xaqan» kimi yox. «Fateh Eltəris xaqan» kimi tərcümə edilməlidir. Biz iki səbəbdən bu qənaətə gəlirik: 1. Qədim türk /göytürk/ Orxon-Yenisey yazısı abidələrində xaqanın adından sonra «xaqan» sözü heç vaxt ixtisar edilmir, belə ixtisar qəbahət sayılır; bax: Kül tigin abidəsi şərq tərəfinin birinci sətri: ... *eçümüz apamız Bumın kağan, İstəmi kağan...* 2. Kapağan xaqan İltəris xaqanın kiçik qardaşı olduğu, hələ üstəlik türk taxtına ondan sonra oturduğu üçün onun adı heç cür böyük qardaş olan və ondan əvvəl taxta oturan İltəris xaqandan əvvəl yazıla, çəkilə, zikr edilə bilməzdi. Buna nəinki ədəb qaydaları, hətta türk törüsü /qanunu/ icazə vermirdi.

İki kəlmə də «bilgə» sözü haqqında. C.Klauson onu İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqanın adı kimi qəbul edir. «Bilgə» sözü «bil» sözündən əmələ gəlmişdir: göytürk Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində də, qədim türk qəbilələrinin dillərində də, müasir türk xalqlarının dillərində də eyni mənada – «bilmək» mənasında işlənmişdir. -gə morfemi sifətdüzəldən şəkilçidir. «Bilgə» sözü «biliyi olan», «bilik sahibi», «bilikli», «bilici» deməkdir. Biz onu Azərbaycan dilinə «müdrük» sözü vasitəsilə tərcümə edirik. Ongin abidəsində də bu mənada işlənmişdir.

İndi Ongin abidəsinin kimin şərəfinə, nə vaxt və kim tərəfindən qoyulduğunu müəyyənləşdirək.

Abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində belə bir cümlə var: *Kapağan Eltəris kağan eliñə kalıntım*. S.Y.Malov bu cümləni belə tərcümə edir: «Я, Капаган, был воспитан в преданности государству Эльтерес - кагана - Мəн, Караган, Elteres xaqanın dövlətinə sədaqət ruhunda tərbiyələndirildim». Bu tərcümədən belə çıxır ki, abidə İltəris xaqanın şərəfinə yox, Kapağanın /xaqan olmayan naməlum bir Kapağanın/ şərəfinə qoyulmuşdur. Həmin cümləni belə tərcümə etmək lazımdır: *Fateh Eltəris xaqan elinə¹ verildim* /«kalıntım» felini biz «verildim» kimi tərcümə etməyi lazım bildik/.

¹ «El» sözü haqqında bax: A.Раджабов. О переводе слова *эл* в древнетюркских рунических памятниках. – Ученые записки Азербайджанского государственного педагогического института им. В.И.Ленина, XI серия, 1967, №3.

Deməli, abidə İltəris xaqanın yox, onun elinə sədaqətli olan bir şəxsin şərəfinə qoyulmuşdur. Sağ tərəfin üçüncü sətrində oxuyuruq: *Təgip inimə, oğluma anca ötlədim: Kalyurıp Elteris kağanka adırilmaduk, yanılmaduk*. Bu cümləni belə tərcümə etmək olar: «/Düşməni/ hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma elə nəsihət verdim: qəzəblənib Elteris xaqandan ayrılmadıq, /ona qarşı/ yanılmadıq». Deməli, şərəfinə abidə qoyulan adam öz qohunlarına vəsiyyət edir ki, onlar həmişə Elteris xaqana sadıq qalsınlar. Bunu sonrakı cümlə də sübut edir: «Tənri bilgə kağanta adırilmalı, azmalım tiyin anca ötlədim – Tanrı /müqəddəs/ müdrik xaqandan ayrılmayaq, /ona qarşı/ səhv etməyərək, - deyə eləcə nəsihət etdim». Əvvələn, bu cümlədə «bilgə» sözü xaqanın adı deyil, «tenri» sözü kimi o da xaqanın epitetidir. İkincisi, cümlədən məlum olur ki, şərəfinə abidə qoyulan adam xaqan deyil, onun sərkərdələrindən biridir. Çoxları, o cümlədən A.Bernştam, belə iddia edir ki, həmin adam Tonyukukla polemikaya girmiş və böyük qardaşının qəbri önündə özünə haqq qazandıran Kapağan xaqandır.

Kapağan xaqan qardaşı İltəris xaqana iki səbəbdən belə abidə qoya bilməzdi.

Birincisi, İltəris xaqan idi, Tonyukuk vəzir də olsa, hər halda onun əyanlarından biridir. Digər tərəfdən, Kapağan da xaqan idi. Tonyukuk abidəsi Ongin abidəsindən müqayisəyə gəlməz dərəcədə üstündür. Heç cür ola bilməz ki, hakimiyyət başında olan bir xaqan ondan əvvəl hakimiyyət sürmüş böyük qardaşı xaqana vəzirin qoyduğu abidə ilə müqayisədə cılız görünən bir abidə qoysun. Şahlar, xüsusən şərq şahları heç dözə bilməzlər ki, başqaları onları kölgədə qoysun (Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl» poemasında Simnarın taleyini xatırlamaq kifayətdir).

İkincisi, Kapağan xaqan böyük qardaşına abidə qoymaq və Tonyukukla mübahisə etmək qərarına gəlmişdisə, onda Tonyukuka layiqli cavab verməli idi. Halbuki Ongin abidəsinin mətnində belə bir cavab yoxdur. Bu abidədə nəinki qüdrətli Tonyukuka, hətta adi köçəri maldara layiqli cavab yoxdur. Mübahisəyə girmək və heç nə deməmək – bu, ən azı qəribədir, xaqan üçün isə təhqirdir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Az qala, bütün tədqiqatçılar Tonyukuku Kapağan xaqanın düşməni adlandırırlar. Tarixdə bizə məlumdur ki, Tonyukuk Kapağan xaqanın baş vəziri ol-

muşdur. Buradan haqlı bir sual doğur: Hansı xaqan öz qatı düşməni özüne baş vəzir qoyar? Digər tərəfdən, mənə səhih məlumdur ki, Kapağan xaqan və müdrik Tonyukuk arasında heç bir düşmənlik olmamışdır.

Bundan başqa, Ongin abidəsində Tonyukuk abidəsində olmayan Eletmiş Yabğu, İşbara, Yoğa adlarına da rast gəlirik. Tonyukukla mübahisədə bu adlar heç nə demir, ümumiyyətlə, Ongin abidəsində bu adlar müəyyən bir məqsədə xidmət etmir. Bəs nə üçün Kapağan xaqan Tonyukukla mübahisədə bu adlara müraciət edir?

Abidənin ön tərəfinin beşinci sətrində oxuyuruq: «Bu Tabğaça da yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmış. Kağım bağa tənrikən tiyin anta yorımıs, isig, küçin bermis»; tərcüməsi: «Bu Tabğaçdan /Çindən/ şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ən igid /ərən/ yağı olmuş. Atam bağa tanrısfət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş». Abidənin ön tərəfinin altıncı sətrində bu fikir davam etdirilir: «Tənrikənə isig birtig tiyin yarlıkamıs, sad atğ anta birmis»; tərcüməsi: «Tanrısfətə işini verdin /xidmət etdin/ deyə fərman vermiş, şad adını onda vermiş». Buradan belə çıxır ki, abidə qoyanın atası /kağım bağa/, yəni şərəfinə abidə qoyulan adam xaqana xidmət etmiş, onun əmri ilə düşmənlərə qarşı vuruşmuş və bu xidmətlərini nəzərə alaraq xaqan ona /şərəfinə abidə qoyulan adama/ şad adı vermişdir. Abidənin ön tərəfinin səkkizinci sətrində məsələ daha da aydınlaşır: «Kağım şad anca ötümıs: tənrikən almazun»; tərcüməsi: «Atam şad eləcə öyüd vermiş: tanrısfət almasın».

Deməli, abidəni qoyan şəxsin atası şad rütbəsi daşmışdır. Məlum faktdır ki, İltəris xaqan və Kapağan xaqanın atası şad rütbəsi daşmamışdır. İltəris xaqan hələ Kutluğ xan olarkən Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış, Birinci Türk xaqanlığı süqut edəndən əlli il sonra İkinci Türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur.

Daha bir fakt abidənin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığını göstərir. Yuxarıda abidənin sağ tərəfinin üçüncü sətrindən gətirdiyimiz nümunədə «...inimə, oğluma... ötlədim» /... kiçik qardaşıma, oğluma... nəsihət verdim/ ifadəsi vardır. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, İltəris xaqanın /deməli, Kapağan xaqanın da/ Dusifu adlı kiçik qardaşı olmuşdur. Lakin Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində onun adı nədənsə heç yerdə çəkilmir. Türk törüsünə görə, Kapağan xaqan taxta oturduqdan sonra Dusifu taruqların şadı ol-

malı idi. Tarixdən məlumdur ki, Kapağan xaqan taxtda oturduqda tarduşların şadı İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan olmuşdur. Deməli, haqqında söhbət gedən zamanda Kapağan xaqanın kiçik qardaşı olmamışdır; olmayan kiçik qardaşa nəsihət vermək olmaz.

Beləliklə, Ongin abidəsinin Kapağan xaqan tərəfindən qoyulmadığı məlum olur.

Ongin abidəsinin qoyan şəxs abidənin ön tərəfinin dördüncü sətrində özü haqqında geniş məlumat verir: «Kapağan Eltəris kağan elinə kılıntım. Eletmiş Yabğu oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara Tamğan Tarkan yumğalığ bes yetmiş eçim, atım»; tərcüməsi: «Fateh Eltəris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabğunun oğlu İşbara Tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrük İşbara Tamğan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qohumlarım...» Bundan aydın və geniş məlumat nəyə lazımdır? Ongin abidəsinə qoyan: 1. Fateh İltəris xaqanın sərkərdələrindən biridir. O nə Kapağan xaqanı, nə də Bilgə xaqanı tanıyır. Hər iki xaqan tarixin sonrakı səhifələrinin məhsuludur. 2. Eletmiş /yəni: dövlət yaratmış/ Yabğunun /şad və yabğu türk dövlətində xaqandan sonra ən böyük şəxsiyyətlərdir/ oğludur; onun adı İşbara Tamğandır. 3. O, Çor /Türk xaqanlığında çor ən böyük hərbi rütbədir, müasirləşdirsək, marşala bərabərdir/ Yoğanın kiçik qardaşıdır; onun adı İşbara Tamğan Tarkandır. İşbara Tamğan və İşbara Tamğan Tarkan eyni bir şəxsdir. O, atası haqqında məlumat verərkən təvazökarlıq edib özünü sadəcə İşbara Tamğan adlandırır, böyük qardaşı haqqında məlumat verərkən isə özünün həm də müdrük olduğunu, habelə Tarkan rütbəsi daşdığını da göstərir. Deməli, Ongin abidəsinə müdrük İşbara Tamğan Tarkan qoymuşdur. Bəs o, atasının və böyük qardaşının adlarını abidəyə nə üçün salmışdır? Bu suala abidənin sağ tərəfindəki dördüncü sətirdə cavab verilir: «Üzə teñri kan lüi yılka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardıq»; tərcüməsi: «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz /vəfat etdiniz/>. Cümlənin xəbəri felin şühudi keçmiş zamanı ikinci şəxsinin cəmində işlənir. Deməli, vəfat edənlər yaxud həlak olanlar iki və ya daha çoxdur. Ongin abidəsinin mətnində İşbara Tamğan Tarkan iki nəfərdən – atası Eletmiş Yabğudan və böyük qardaşı Çor Yoğadan söhbət açır. Görünür, hələ Eltəris xaqanın sağlığında hansı bir ağır

döyüşdəsə İşbara Tamğan Tarkanın atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa qəhrəmancasına həlak olmuşlar. İşbara Tamğan Tarkan öz adından, habelə altmış beş qohumu adından onlara abidə qoymuşdur.

İndi də abidənin qoyulduğu tarix haqqında. Ongin abidəsinin qoyulması tarixi haqqında indiyədək deyilən fikirləri rədd edərək biz qəti olaraq bu fikirdəyik ki, bu abidə hələ İltəris xaqanın sağlığında, yəni 689-cu illə 693-cü il arasında qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, Ongin abidəsi Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrindən əvvəl qoyulmuşdur. Bu fikri onun nisbətən kiçik həcmli olması və üslubu da sübut edir. Üslubuna görə Ongin abidəsi Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinə yaxın olsa da həmin abidələrə nisbətən xeyli bəsitdir.

Abidənin əsl əlimizdə olmadığı üçün onun qoyulduğu ili dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, Ongin abidəsinin H.N.Orkun və S.Y.Malov tərəfindən edilmiş nəşrlərində sağ tərəfin dördüncü sətrində «üü yıl yetinç ay – əjdaha ili yeddinci ay», C.Klausonun nəşrində isə həmin yerdə «koŷ yıl yetinç ay – qoyun ili yeddinci ay» ifadəsi verilir (əlbəttə, göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə). Hansı nəşrdəki ilin daha doğru olduğunu deyə bilmədiyimiz üçün (estempaj, yaxud foto-surət olsa idi, bunu müəyyənləşdirmək olardı) abidənin qoyulması üçün hər iki tarixi müəyyənləşdirməliyik. İltəris xaqanın sağlığında əjdaha ili 692-ci ilə, qoyun ili isə 689-cu ilə düşür.

Deməli, Ongin abidəsi 692-ci ildə (əjdaha ilində), yaxud 689-cu ildə (qoyun ilində) müdrük İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən İltəris xaqanın apardığı döyüşlərdən birində həlak olmuş atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğa şərəfinə qoyulmuşdur.

TRANSKRİPSIYA

Ön tərəf

1. Eçümüz-apamız Bumın kağan tört bulunıǵ kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda kisrə el yetmıs, içqınmıs, kaçısmıs...

2. Kağanladuk kağanın içǵını ıdmıs türk bodun önrə kün toǵsıqıña, kisrə kün batsıqıña, bəriyə Tabǵaça, yıraya yış(ka təgi)...

3. alp ərin balbal kısıdı. Türk bodun adı yok bolu barmıs erti. Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk bolmazun tiyin üzə tərri tir ermis...

4. kapağan Elteris kağan elinə kılıntım. Eletmis Yabǵu oǵlı İşbara Tamǵan, Çor Yoǵa inisi bilgə İşbara Tamǵan Tarkan yumǵılıq bes yetmıs eçim, atım...

5. Bu Tabǵaçda yıraya bəg oǵuz ara yeti ərən yaǵı bolmıs. Kañım baǵa tərrikən tiyin anta yorımıs, isig, küçin bermıs...

6. Tərrikənkə içig bertin tiyin yarlıkamıs sad atıǵ anta bermıs. Boltukda tokuz oǵuz bəg yaǵı ermis, bödük ermis. Tərrikən yori (mıs)...

7. Yabız bat biz, azıǵ üküsig körtig irti, sülətim, tir ermis. Amtı bəglərimə tir ermis. Biz az biz tiyin kork (mıs)...

8. Kañım sad ança ötünmıs: tərrikən almazun tiyin... (bo) dun anta berməzinə tasıl(mıs)...

Sağ tərəf

9. Kamuk balıka təgdim, akunladım (S.Y.Malov: kunladım, H.N.Orkun: konuldım), altım. Süsi kəlti. Karasın yığdım, bəgi kaçdı...ǵ erti. Tabǵaç bodun... tokıdım, yığdım, basdım, yaydım... bozkunça.

10. gəlir ertimiz. Ekin ara bəg yaǵı bolmıs, təgməçimən, tiyin sakıntım: tərri bilgə kaǵanka sakını isig, küçig bersəgim bar ermis erinç. Təgdükim üçün... yığdım. Ebkə təgdükim uruş kılıp.

11. Təgip inimə, oǵlıma ança ötlədim: Kalyurıp Elteris kaǵanka adırılma duk, yañılma duk, tərri bilgə kaǵanta adırılma duk,

azmalım, tiyin ança ötlədim: kerı barıǵma bardı. Bilgə kağanın bodunı ... bardı. Ölügin atka isig, küçig berti.

12. Üzə tərri kan lüi yılka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardıñız. Bilgə ata(m), eçim yoǵın alur aǵının kazǵantım. Sub, yer, tərri, öd ... (Tabǵ) aç kirür erti.

Yuxarıda üfüqi yazı

1. (Ataçım)ka bitig taşıǵ
2. (kıl)dım, beñigü
3. (Kağanım) ataçım
4. Bilgə ata(m), eçim lü
5. Yılka bilgə
6. Külig ər edgü k(an)
7. Ata(m), eçim ölti.

Abidənin yaxınlığında birinci daşdakı yazı

İşbara Tarkan balbalı

TƏRCÜMƏSİ

Ön tərəf

1. Əcdadımız Bumm (mətnə: Yamı) xaqan dörd tərəfi sıxırdır mıs, yığmıs, yaymıs, basmıs. O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçısmış.

2. Xaqan qoyduǵu xaqanını xaricə göndərmış (qovmuş) türk xalqı önə – gündoǵana, geriyə – günbatana təkı, sağa – Tabǵaça, şimala – orma(na təkı)...

3. Cəsur döyüşçülərini balbal qoydu. Türk xalqının adı yox olaraq getmiş idi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoluq olmasın (seyrəlməsin) deyə üstə Tanrı deyir imiş...

4. Fateh (qapağan) Elteris xaqan elinə verildim. Eletmiş Yabǵunun oǵlu İşbara Tamǵan, Çor Yoǵanın kiçik qardaşı müdrik İşbara Tamǵan Tarkan bir yerə yığılmış altmış beş böyük və kiçik qolularım...

5. Bu Tabǵaçdan şimala bəy oǵuzlar arasında yeddi ən igid (ərən) yaǵı olmuş. Atam baǵa tanrısfət deyə onda yürümüş, işini, gücünü vermiş...

6. Tanrısifətə zəhmətini (işini) verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda (o vaxt) vermiş. Olduqda doqquz oğuz bəyləri yağı imiş, böyük imiş. Tanrısifət yürümüş...

7. Biz pis və alçağıq, azı çox gördük. Qoşun çəkdim – deyir imiş. İndiki bəylərimə deyir imiş ... Biz azıq deyə qorxmuş...

8. Atam şad eləcə öyüd vermiş: tanrısifət almasın deyə... xalq onda (düşməne) verməmək üçün üsyan qaldırmış...

Sağ tərəf

9. Bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim, aldım. Qoşunu gəldi, əsgərlərini (qara camaatı) öldürdüm, bəyləri qaçdı ... idi. Tabğaç (Çin) xalqı ... qalib gəldim, yığdım, basdım, dağıtdım (yaydım) ... pozunca ...

10. gəlir idik. İksinin arasında bəy yağı olmuş. Hücum etməliyəm, - deyə fikirləşdim: tanrı (müqəddəs) müdrik xaqana düşünərək işimi, gücümü verməyim var imiş. Hücum etdiyim üçün ... yığdım (qalib gəldim). Evə çatdıqda vuruşub ...

11. Hücum edib kiçik qardaşıma, oğluma eləcə nəsihət verdim: qəzəblənib Eltəris xaqandan ayrılmadıq, (ona qarşı) yarılmadıq. Tanrı müdrik xaqandan ayrılmayaq, (ona qarşı) səhv etməyə, - deyə eləcə nəsihət verdim: geri gedən getdi. Müdrik xaqanın xalqı ... getdi. Ölün şöhrətə işini, gücünü verdi.

12. Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz (vəfat etdiniz). Müdrik ata(m), böyük qardaşım (sizi) dəfn etməklə sərvəti qazandım. Su, yer, tanrı, taxt ... Tabğaç (Çinə) tabe olur idi.

Yuxarıda üfqi yazı

1. (Ataçım)a yazılı daşı
2. etdim, əbədi
3. (xaqanım) ataçım
4. müdrik ataçım əjdaha
5. ildə müdrik
6. məşhur igid, yaxşı xan
7. ataçım öldü

Abidənin yaxınlığında birinci daşda yazı
İşbara Tarkanın balbalı

Ongin abidəsindən retüzlənməmiş və retüzlənmiş şəkilləri

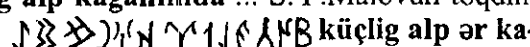
1. 0 ö 1 – Bütün nəşrlərdə və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *Yamı kağan* şəklində verilmişdir. İ.Markvart sübut etmişdir ki, Tumin xaqan, Bumın xaqan və Yamı xaqan eyni bir şəxsdir. Buna görə də biz öxucunu çaşdırmamaq üçün Yamı kağan yox, Bumın kağan kimi transkripsiya və tərcümə etdik.

2. 0 ö 6 – *Tenrikən* sözü tanrının, göyün nümayəndəsi, tanrını təmsil edən, tanrıya bağlı mənalarını ifadə edir. H.N'.Orkin tərcüməsiz eynilə verir. S.Y.Malov «августейший» - «əlahəz-rət» kimi tərcümə edir.

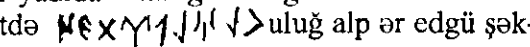
3. 0 c 9 – *akunladım*. S.Y.Malov bu sözü «kunladım», H.N.Orkun «konuldım» kimi oxuyur. Məncə, *akunladım*, yəni axın etdim, sel kimi axdım daha doğrudur, çünki S.Y.Malovun transkripsiyasında sözün mənası yoxdur (düzdür, S.Y.Malov onu «nabeq» kimi tərcümə edir; əslində «nabeq» elə «axın» sözünə uyğun gəlir), H.N.Orkunun transkripsiyasında isə sözün mənası yerinə düşmür («konuldum» sözü «yerləşdirildim» deməkdir).

4. 0 c 12 - S.Y.Malovun və H.N.Orkunun nəşrlərində və S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *lüi-yılka* yazılmışdır. C.Klausonun nəşrində *koñ yılka* kimi təqdim edilir. Qəribə burasıdır ki, C.Klausonun təqdim etdiyi foto-surətdə də *koñ yılka* sözləri görünür. Hansı nəşrin, hansı foto-surətin düzgün olduğunu deyə bilmərəm.

5. 0 c 12 – *Taçam* sözü bizdə şübhə oyadır. A.fon Qaben buna *ataçım* kimi oxuyur. Mən *atam*, eçim kimi oxuyuram.

6. 0 c 12 – *küçlig alp kağanında* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *küçlig alp er kağanında* şəklində yazılmışdır.

7. 0 c 12 – *sub, yer* – qədim türklər insan yaşayan, daha doğrusu, özlərinin yaşadıkları yeri «su, yer» adlandırırdılar. Bu, müasir anlayışla, azərbaycanlıların ərəb dilindən aldıkları «vətən» sözünə bərabərdir.

8. Yuxarıda üfiqi yazıda – *külig er edgü* ... S.Y.Malovun təqdim etdiyi foto-surətdə *kxylj* uluğ alp er edgü şəklində yazılmışdır.

«Kül tigin» abidəsi ikinci Türk xaqanlığının banisi, Çin mənbələrində Qu-du-lu (türkcə: Kutluğ – xoşbəxt, bəxtli) adlanan İltəris xaqanın kiçik oğlu şahzadə Külün şərəfinə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasında nəşr edilən elmi ədəbiyyatda onu səhv olaraq **Gül təkın** adlandırırlar. Əslində **Kül** onun adıdır, **tigin** isə qədim türk qəbilələrinin dilində «şahzadə» deməkdir.

Kül tigin 685-ci ildə anadan olmuş, döyüşlərdən birində aldığı ağır yaradan 731-ci ilin fevral ayının 27-də vəfat etmişdir. Türk adətində görə, qışda və yazda ölmüş adamı payızda ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yayda və payızda ölmüş adamı isə yazda ağaclar yarpaq açanda dəfn edirdilər. Kül tiginin dəfn edildiyi tarix mübahisəlidir. Rus alimi V.V.Radlov onun 731-ci ilin noyabr ayının 1-də, türk alimi H.N.Orkun isə avqust ayının 21-də dəfn edildiyini yazır. Kül tigin igid insan olmuş. Hələ əmisi Moçur (Kapağan) xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövlətinin fəthlik siyasətində və xaqanlığın möhkəmlənməsində böyük xidmət göstərmiş, sonralar taxt-taca vərəsəlik haqqında türk töriüsü (qanunu) pozulduqda, qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxmasında əsas rol oynamışdır.

Kül tigin nəinki qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxarılmasında, həm də dövləti idarə etməsində, türk xaqanlığının, türk dövlətinin güdrətinin, şöhrətinin artmasında, türklərin geniş ərazidə tanınmasında başlıca rol oynamışdır. Bilgə xaqan minnətdarlıq əlaməti olaraq orduya rəhbərliyi Kül tiginə tapşırılmış, onu baş sərkərdə təyin edərək özü yalnız dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Qoşun sərkərləsi kimi Kül tigin böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xaqan qoşununun baş sərkərdəsi olduğu on beş ildə (716-131-ci illər) xeyli ölkə fəth etmiş, döyüşlərdən zəfərlə çıxmış və xeyli düşməni öldürmüşdür. Bunu onun məqbərəsi ətrafında qoyulmuş 169 balbal – öldürdüyü adamları təsvir edən daşdan kobud yonulmuş heykəllər də sübut edir.

Kül tiginin şərəfinə ucaldılmış abidəyə həkk olunmuş sözlər Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Bilgə xaqan kiçik qardaşının, həm də özünün türk dövlətinin möhkəmlənməsi yolunda çəkdiyi zəhmətdən, türk xalqının adının, şöhrətinin itməməsi, yox olmaması uğrunda çalışmasından, türklərin xalq olması (yəni, müstəqil olması) uğrunda apardığı mübarizədən, hərbi yürüşlərdən, qələbələrdən və

şəxsi şücaətlərindən fərəhlə danışır, qardaşının vəfatına təəssüfünü və kədərliyini bildirir. Bilgə xaqan başdaşının yazılmasına, abidə kompleksinin tikilməsinə şəxsən rəhbərlik etmişdir. Abidə kompleksi 732-ci ilin avqust ayının 27-də hazır olmuşdu.

Kül tigin abidəsi tilləri yonulmuş dördbucaqlı kəsik piramida şəklindədir; saf olmayan boz mərmərdən hazırlanmışdır. Abidə özül rolunu oynayan tıbağa şəklində hazırlanmış postamentə geydirilmişdir. Tıbağa mərmər özülün belə dəşilmiş, başdaşı oraya bərkidilmişdir. Bilgə xaqanın şərəfinə abidə də Kül tiginin abidəsinin yaxınlığındadır. Abidə tapılırkən piramida yerə yığılmış vəziyyətdə olmuşdur, sonradan yerinə taxılmışdır. Abidə kompleksinin indiki vəziyyəti bizə məlum deyildir. Türk tədqiqatçısı Mühərrəm Erginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 metr 75 santimetr, rus alimi P.M.Melioranskinin məlumatına görə, 3 metr 15 santimetrdir. Abidənin digər ölçüləri haqqında da tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləyirlər: Mühərrəm Erginin yazdığına görə, abidənin şərq və qərb üzvləri aşağıda 132 santimetr, yuxarıda 122 santimetr, cənub və şimal üzvləri aşağıda 46 santimetr, yuxarıda 44 santimetrdir. P.M.Melioranskinin yazdığına görə isə Kül tigin abidəsinin şərq və qərb üzvləri 1 metr 24 santimetr, şimal və cənub üzvləri 41 santimetr enliliyədir. Abidə yuxarıdan kəmərləndirilmiş və beşguşəli ulduz şəklində tamamlanır. Abidənin yuxarı hissəsi əjdaha şəkilləri (qədim türklər əjdahaya «tüi» deyirdilər; bu söz Çin dilindən alınmışdır) ilə bəzədilmişdir. Şərq (enli) tərəfin üstündə keyik (ceyran) şəkilli xaqan damğası vardır, lakin damğa şəkil deyil, həndəsi cizgidir. Qərb (enli) üzü Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmışdır. Çin imperatorunun adından yazılmış mətdə türk-Çin dostluğundan, imperatorun Kül tiginə və Bilgə xaqana məhəbbətindən, Kül tiginin igidliklərindən danışılır. Çin mətninin sonunda abidənin qoyulduğu tarix göstərilmişdir. Abidənin qalan üç tərəfi (iki dar və bir enli üz) və tillərin kəsik (yonulmuş) hissəsi göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa, Çin mətninin yanında da göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə həkk edilmiş türk mətni vardır. Şərq tərəfdə qırx, şimal və cənub tərəflərin hərəsində göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə on üç sətir yazı vardır. Mətn yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola oxunur. Sətirlərin uzunluğu iki metr otuz beş santimetrdir: hərflər mütənəsib, düzgün və gözəl şəkildə yazılmışdır.

Abidə kompleksi geniş ərazidə yerləşir. Kül tigin abidəsi eni 28 metr 85 santimetr, uzunluğu 67 metr 25 santimetr olan biçmiş kərpic döşənmiş meydanda yerləşir. Meydanın ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Kül tigin abidəsi meydanın şərq tərəfində, giriş qapısının yaxınlığındadır. Kül tigin şərəfinə kitabənin qərbində yenə də üzü şərqə olan böyük məbəd ucalır. Məbədin iç divarlarına onun igidliklərindən bəhs edən divar rəsmləri həkk edilmişdir. Məbədə Kül tiginin və onun xanımının oturmuş vəziyyətdə heykəlləri vardır. Kül tigin xaqan olmasa da, heykəldə onun başında tac vardır. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül tiginin qətiyyətli hərbi adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar; dodaqları bir-birinə sıxılmış, boğaz əzələləri gərilmişdir.

Qədim türk adətinə görə dəfn edilən sərkərdənin başdaşı ətrafında onun öldürdüyü düşmənlərin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlini qoyardılar. Belə heykəl qədim türk dilində «balbal» adlanır. Bu söz uzun zaman türkoqlara qaranlıq qalmışdı. Nəhayət, akademik V.V.Radlov qırğız dilində bu sözə təsadüf etmiş və onu rus dilinə «каменная баба» kimi tərcümə etmişdir. Mərhum sərkərdə sağlığında nə qədər adam öldürmüşsə, başdaşı ətrafında bir o qədər balbal qoyardılar. Kül tigin abidəsində balballar bir-birindən üç-beş metr aralı olmaqla iki istiqamətdə 4,5 kilometr məsafədə uzanır.

Abidə kompleksi və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qədim türk dilindəki *ati* sözünü dilimizə «qardaş oğlu», «nəvə», «kiçik qohum» kimi tərcümə etmək olar) Yolıq tigin hazırlanmış və iyirmi gün ərzində «bitig taş»ə həkk etmişdir.

Kül tigin abidəsi Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda Orxon çayı hövzəsində, onun qolları Tola və Hola çayları arasında, Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tszu budda monastrından 60 kilometr şimalda tapılmışdır. Abidəni 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev kəşf etmişdir.

Abidə ilk dəfə 1892-ci ildə estampaşda atlas şəklində transkripsiyasız və tərcüməsiz nəşr edilmişdir. 1894-cü ildə rus alimi V.V.Radlov onu alman dilinə tərcümə edib nəşr etdirir. O vaxtdan başlayaraq 1897-ci ilədək V.V.Radlov Kül tigin abidəsini alman dilində dörd dəfə (1894, 1894, 1895, 1897) nəşr etmişdir. V.V.Radlov-

la yanaşı, Danimarka alimi Vilhelm Tomsen də Kül tigin abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olmuş və 1896-cı ilin əvvəlində bu abidəni birinci dəfə nəşr etmişdir. O sonralar da Kül tigin abidəsinə bir neçə dəfə nəşr etmişdir. Kül tigin abidəsinin rus dilinə tərcüməsini, ilk və mənim fikrimcə, indiyədək ən mükəmməl nəşrini həyatdan erkən getmiş rus alimi P.M.Melioranski etmişdir (1899). Abidənin rus dilində son mükəmməl nəşri S.Y.Malova məxsusdur (1951).

Kül tigin abidəsi 1940-cı ildə Hüseyn Namik Orkun tərəfindən türk dilində nəşr edilmişdir (ikinci nəşri 1987-ci ildə olmuşdur). Bu abidəni türk dilində Mühərrəm Ergin də bir neçə dəfə nəşr etmişdir.

Son zamanlar Kül tigin abidəsi ya faksimile, ya da faksimilesiz transkripsiyada ya rus, ya da müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan qazax dilçisi Q.Aydarovun bir neçə nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kül tigin abidəsinə Azərbaycan dilinə tərcümədə ilk dəfə (göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümə şəklində) Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov nəşr etmişlər (Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 1976).

Kül tigin abidəsinin oxuculara təqdim edilən bu nəşrinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erginin «Orhun abidələri» (İstanbul, 1980) adlı kitabından götürülmüş foto-surətdir. Qeyd etməliyəm ki, bu mətn nöqsansız deyildir və əslində məni təmin etmir. Lakin başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə şrift olmadığı üçün mən həmin nəşrdən foto-surət götürməyə məcbur oldum. Abidənin mətninin transkripsiyasında əsasən H.N.Orkunun «Eski türk yazıtları» (Ankara, 1987) əsərindəki əsl (göyğürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan) mətndən istifadə edilmiş, S.Y.Malovun «Памятники древнетюркской письменности» (M.,-L., 1951) adlı əsərindəki mətnin orijinalı da nəzərə alınmışdır. Onu da qeyd etməyi lazım bilirəm ki, H.N.Orkunun nəşr etdiyi orijinal mətndə çoxlu qüsurlar vardır (bu səbəbdən də onun foto-surətindən istifadə edə bilmədim). İndiyədək edilmiş transkripsiya və tərcümələrin təsirinə düşməmək üçün (həmin transkripsiya və tərcümələrlə tanış olsam da) onlardan istifadə etməmişəm.

Kül tiginin heykəlinin başı

TRANSKRİPSIYA

Cənub tərəfi

1. Tənri tæg tənridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olur-tım. Sabımın tükəti esidgil: ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriye şad apıt bəglər, yıraya tarkat buyuruk bəglər, otuz ...

2. tokuz oğuz bəgləri, bodunu bu sabımın edgüti esid, katıgdi tınlə. İlgərü kün toğsıka, birgərü kün ortusıjaru, kurıgaru kün batsıkiña, yırağaru tün ortusıjaru anta içrəki bodun kop maña körür. Ança bodun....

3. kop itdim. Ol amtı ağığ yok. Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə buñ yok. İlgərü Şantun yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birigərü Tokuz Ərsənkə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kurıgaru Yinçü ügüz

4. keçə Təmir Kapıgka təgi sülədim. Yırağaru Yer Bayırku yiriñə təgi sülədim. Bunça yirkə təgi yorıtdım. Ötükən yışda yig idi yok ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermis. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə

5. tüzəltim. Altun, kümüş, isigiti, kutay buñsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermis. Süçik sabın, yımşak ağım arıp irak bodunıñ ança yağutır ermis. Yağru kontukda kisrə ağığ bilig anta öyür ermis.

6. Edgü bilgə kiçig, edgü alp kisik yorıtma ermis. Bir kisi yanılısar, oğuşı, bodunu bisükiñə təgi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak ağısıña arturıp ükü, türk bodun, öltig. Türk bodun, üləsi-kin biriye Çuğay yış tügül, Tün

7. yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsi-kin anta ağığ kisi ança boşğurur ermis: irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, tip ança boşğurur ermis. Bilig bilməz kisi, ol sabığ alıp, yağru barıp, ükü kişi öltig.

8. Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəpisen. Ötükən yir olurıp, arkış-tirkiş ısar, nəñ buñıñ yok. Ötükən yış olursar, bəngü il tuta olurtaçısən, türk bodun, tok. Arık oksən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən. Antağının

9. üçün igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arılıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu – ölü yorıyur ertig. Tənri yarlıkadukın üçün,özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp

10. yok çığay bodunıg kop kobartdım, çığay bodunıg bay kıldım, az bodunıg üküş kıldım. Azu bu sabırnda igid barğı? Türk bəglər, bodun, bunu esidin: türk (bodunıg ti)rilip il tutsıkının bunta urtım, yanılıp üləsi-kinin yəmə

11. bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, bəngü taşka urtım. Añar körü bilin: türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yanıltaçısız. Mən (bəngü taş tabğaç) kağanta bədizçi kəlürtim, bədiztim. Məniñ sabımın sımadı:

12. tabğaç kağanın içrəki bədizçik ıtı. Añar adınçığ bark yaraturtım, için, taşın, adınçıq bədiz urturtım, taş tokıtdım. Köñü-İtəki sabımın u ... (on ok oğlı)ña, tatıña təgi bunı körü bilin; bəngü taş

13. tokıtdım. Bu (erig) ersər, amtıka erig yirtə irsər, ança erig yertə bəngü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança bilin: ol taş.... dim. Bu bitig bitigmə atısı Yolıg t(igin).

Şərq tərəfi

1. Üzə kök tənri, asra yağız yer kılıntukda ekin ara kisi oğlı kulınmış. Kisi oğlmta üzə eçüm-anam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsin tuta birmis, iti birmis.

2. Tört bulun kop yağı ermis. Sü süləpən tört bulundakı bodunıg kop almış, kop baz kılmış, başlağıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgəri Kadırkan yışka təgi, kirü Təmir Kapıgka təgi konturmış. Ekin ara

3. idi oksız kök türk ança olurur ermis. Bilgə kağan ermis, alp kağan ermis. Buyurukı yəmə bilgə ermis erinç, alp ermis erinç. Bəgləri yəmə, bodunu yəmə tüz ermis. Anı üçün ilig ança tutmış erinç. İlig tutıp törüg itmiş. Özi ança

4. kərgək bolmış. Yuğçı, sığıtçı öñrə kün toğsıkda Bökli çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurıkan, otuz

tatar, kıtaŷ, tatabı – bunça bodun kəlipən sıgıtamıs, yuğlamıs. Antağ külig kağan ermıs. Anta kisrə inisi kağan

5. bolmıs erins, oğlı ta kağan bolmıs erinç. Anta kisrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinç, oğlı kağanın tæg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmıs erinç, yablak kağan olurmıs erinç. Buyurukı yəmə biligsiz erinç, yablak ermıs erinç.

6. Bəgləri, bodunu tüzsiz üçün, Tabğaç bodun təbligın kürlig üçün, armakçısın üçün, inili-eçili kınşürtükün üçün, bəgli-bodunlıg yonşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içgını ıdmıs,

7. kağanladuk kağanın yitirü ıdmıs. Tabğaç bodunka bəglik urı oğlın kul boltı, silig kız oğlın küñ boltı. Türk bəglər türk atın ıtı Tabğaçğı bəglər Tabğaç atın tutıpan Tabğaç kağanka

8. körmıs. Əlig yıl isik, küçig birmıs. İlgərü kün toğsıkda Bökli kağanka təgi süləyü birmıs, kurıgaru Təmir Kapıgka təgi süləyü birmıs, Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmıs. Türk kara kamıg

9. bodun ança timıs: illig bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkə ilig kazğanurmən? – tir ermıs. Kağanlıg bodun ertim, kağanım kanı? Nə kağanka isig, küçig birürmən? – tir ermıs. Ança tıp Tabğaç kağanka yağı bolmıs.

10. Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmıs. Bunça isig, küçig birtükgəri sakınmatı. Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermıs, yokadu barır ermıs. Üzə türk teñrısı, türk ıduk yiri,

11. subı ança timıs: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kağanım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teñri töpəsintə tutıp yögürü kötürmıs erinç. Kağanım kağan yeti yegirmi erin taşıkımış. Taşra

12. yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmıs, tağdakı inmıs, tirilip yetmıs ər bolmıs. Teñri küç birtük üçün kağanım kağan süsi böri tæg ermıs, yağısı koŷ tək ermıs. İlgərü, kurıgaru süləp tirmıs, kobartmıs, kamuğı

13. yeti yüz ər bolmıs. Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağan-sıramıs bodunıg, küñədmıs, kuladmıs bodunıg, türk törüsün içgınımıs bodunıg eçüm, apam törüsünçə yaratmıs, boşğurmıs. Tölis, tarduş bodunıg anta itmıs,

14. yabğuğ, şadıg anta birmıs. Bəriyə Tabğaç bodun yağı ermıs. Yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermıs. Kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtaŷ, tatabı kop yağı ermıs. Kağanım kağan bunça....

15. kırk artukı yeti yolu süləmiş, yegirmi sünüs sünüsmüs. Teñri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmıs, kağanlıgıg kağansıratmıs, yağıg baz kılınmıs, tizligig sökürmıs, başlıgıg yüküntürmıs. Kağanım kağan....

16. törüg kazğanıp uça barmıs. Kağanım kağanka başlayu Baz kağanıg balbal tikmıs. Kağanım kağan uçdukda özüm səkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurtıpan türk bodunıg yiçə itdi, igiti, çıgaŷıg bay kılıtı, azıg öküş kılıtı.

17. Eçim kağan olurtukda özım<
> tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz, kurıgaru Təmir Kapıgka təgi sülədimiz, Kögmən aşa kırkız yerinçə təgi sülədimiz.

18. Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi sünüşdimiz. İlligig ilsirətdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz. başlıgıg yüküntürtimiz. Türgis kağan türkimiz, bodunımız erti, bilmədükün

19. üçün, biziñə yañılukın < yazındukın > üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümüz-apamız tutmıs yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıg itip, yar

20. Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz, siñilim künçuyug birtimiz. Özi yañıltı, kağanı ölti, bodunu küñ, kul boltı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin, az kırkız bodunıg yaratıp kəltimiz, sünüşdimiz....

21. yana birtimiz. İlgərü Kadırkan yışıg aşa bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Kurıgaru Kənü Tarmanka təgi türk bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullıg, < küñ, küñlük > bolmıs erti. İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kağan bilməz erti.

22. Ança kazğanmıs, itmıs ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəgləri, bodun esidin: üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, iliñin, törüñin kim artatı ıldaçı erti? Türk bodun....

23. ögün. Körgünün üçün igidmiş bilgə kağanıña, ermiş, barmış edgü ilinə kəntü yañılığ, yablak kigürtig. Yarakdığ kañtan gəlip yaña eltdi? Sünüglig kantan gəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yış bodun bardığ. İlgərü ...

24. bardığ. Kuruğaru barığma bardığ. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ, subça yügürti, sünükün, tağça yatdı. Bəglik urı oğ-
lm kul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Bilmədük üçün, yablakımın üçün eçim kağan uça bardı.

25. başlayu kırkız kağanığ balbal tikdim. Türk bodunığ atı, küsi yox bolmazun tiyin kañım kağanığ, ögim katumğ kötürmiş teñri, il birigmə teñri, türk bodun atı, küsi yox bolmazun tiyin özümün ol teñri

26. kağan olurtdı erinç. Nəñ yilsığ bodunka olurmadım. İçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunka üzə olurtdım. İnim Kül tigin birlə sozləşdimiz. Kañımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yox bolmazun.

27. tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantım. Ança kazğanıp biriki bodunığ ot, sub kılmadım. Mən (özüm kağan olurtukıma ...) yir sayu

28. barmış bodun ölü, yitü yadağın, yalının yana kəlti. Bodunığ igidiyin tiyin yırağaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtañ, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sülədim. sünüşdüm (anta).

29. kisrə teñri yarlıkazu kutım bar üçün, ülügim bar üçün ölteçi bodunığ tirigrü igitim, yalın bodunığ tonlığ, çığay bodunığ bay kılıtım, az bodunığ üküş kılıtım. İğar kağanlığda yəg kılıtım. Tört bulundakı

30. bodunığ kop baz kılıtım, yağısız kılıtım, kop maña körti. İsig, küçig birür bunça törüg kazğanıp inim Kül tigin özi ança kərgək boltı. Kañım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kal-
tı (on yaşda ...)

31. Umay təg ögim katun kutına inim Kül tigin ər at bultı. Altı yegirmi yaşına eçim kağan ilin, törüsin ança kazğantı. Altı çub sağdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Oñ tutuk bis t (ümən sü kəlti ... sünüşdimiz).

32. Kül tigin yadağın onlayu təgdi. On tutuk yorçın yaraklığ əlugin tutdı, yaraklığ dı kağanka ançuladı (H.N.Orkun: enç uladı). Ol süg anta yokkışdımız. Bir otuz yaşına Çaçə sənünkə sünüşdimiz. Ən ilki Tadıkın çorın, boz (atığ binip təgdi, ol at anta...)

33. ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi, ol at anta ölti. Üçünç Yəgin Silig bəgin, kedimlig torığ at binip təgdi, ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artukı okun urtı; yizkə (S.Y.Malov: yizək) başına bir t(əgmədi)...

34. təgdükün, türk bəglər kop bilirsiz. Ol süg anta yokkışdımız. Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yarğun költə buzdımız. Uluğ İrkin azkayə ərin təzip bardı. Kül tigin (altı otuz ...)

35. yaşına kırkız tapa sülədimiz. Sünüg batımı karığ sökipən Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunığ uda basdımız. Kağanın birlə Soña yışda sünüşdimiz. Kül tigin Bayırkun(ıñ, ak ad-
ğırığ)

36. binip oplayu təgdi; bir ərik okun urtı, eki ərig udirşu sançdı. Ol təgdükdə Bayırkunıñ ak adğırığ udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yılda türgis (tapa Altun yışığ)

37. toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız Türgis bodunığ uda basdımız. Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, sünüşdimiz. Kül tigin Başğu boz at binip təgdi. Başğu boz k

38. ... tutızdı. Ekisin özi altızdı. Anta yana kirip türgis kağan buyurukı Az tutukığ əlugin tutdı. Kağamn anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türgis bodun kop içikdi. Ol bodumğ Tabarda ko(nturtımız, yana yorıp).

39. Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz. Anta kisrə kara türgis bodun yağı bolmış kəñərəs tapa bardı. Bizin sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi ər ...

40. alp ər biziñə təgmiş erti. Anta ödkə ögünip, Kül tigin az ərin irtürü itımız. Uluğ sünüş sünüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgis bodunığ anta ölürmüş, almış. Yana yorıp ...

Şimal tərəfi

1. ... birlə, Kuşu tutuk birlə süñüşmiş, ərin kop ölmüş, ebin, barımın... kop kəlürti. Kül tigin yeti otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı. Tamağ iduk başda süñüşdimiz.

2. Kül tigin ol süñüsdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip oplayu təgdi, eki ərig udışru sançdı. Karlukuğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı (H.N.Orkun: kaldı). Kara költə süñüşdimiz. Kül tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın

3. binip oplayu təgdi. Az eltəbəri tutdı, az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşığı boltukınta, bodun iligi kəgi boltukınta izgil bodun birlə süñüşdimiz. Kül tigin Alp Şalçı akın binip.

4. oplayu təgdi. Ol at anta tüsti. İzgil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti. Tənri, yer bulğakım üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdimiz. Ən ilk Toğu balıkda süñüşdimiz.

5. Kül tigin Azman akıg binip onlayu təgdi, altı ərig sancdı. Sü təgisintə yitinc ərig kılıncladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə süñüşdimiz. Kül tigin Az yağızın binip oplayu təgip bir ərig sancdı,

6. tokuz ərig əgirə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bol...nda oğuz birlə süñüşdimiz. Kül tigin Azman akıg binip təgdi, sancdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş başında süñüşdimiz. Türk

7. bodun adak kamaştı, yablak bol(tacı) erti. Oza kəlmiş süsin Kül tigin ağıtıp Tonra bir oğuş alpağı on ərig Toğa tigin yoğmta əgirip ölürtimiz. Bisinc Əzgənti Kadazda oğuz birlə süñüşdimiz. Kül tigin

8. Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı, balıka barmadı. Ol sü anta ölürtimiz. Mağa (S.Y.Malov: Mağı) kurğan kışlap yazına oğuzğaru sü taşıkdımız. Kül tigin ebig başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin

9. ögsiz akın binip tokuz ərin sancdı, orduğ birmədi. Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kələnünim, kunçuylarım bunça yemə tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz.

10. Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz. İnım Kül tigin kərgək boltı, özim sakıntım. Kөрür közim körməz tək, bilir biligim bilməz təg boltı, özim sakıntım. Öd tənri yasar, kisi oğı kop ölgəli (H.N.Orkun: ölüglü) törümis.

11. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sıgtı kəlsər, yanturu sakıntım, katıgdı sakıntım. Eki şad, ulayu iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közi, kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yoğçı, sıgıtçı kına, tatabı bodun başlayu

12. Udar sənün kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tımən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəlürti. Tüpüt kağanta Bölön kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Bcrçəkər, Bukarak ulus bodunta Nəş sənün oğul tarkan kəlti.

13. On ok oğlım türgis kağanta Makraç tamğacı, Oğuz Bilgə tamğacı kəlti. Kırkız kağanta Tarduş İnançu çor kəlti. Bark itgüçi, bədiz yaratıgma, bitig taş itgüçi tabğaç kağan çıkanı Çan sənün kəlti.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin koş yılka yiti yegirmikə uçdı, tokuzünç ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bədizin, bitig taşın/ biçin yılka yitinc ay yiti otuzka kop alkadı/mız/. Kül tigin (ölip) kırk artukı (yi)ti yaşın, boltı (S.Y.Malov: bulıt). Taş Bunça bədizçig Toyğun Eltəbər kəlürti.

Cənub-şərq tərəfi

Bunça bitig bitigmə Kül tigin atısı Yolıg tigin bitidim. Yigirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yolıg tigin bitidim. İğar oğlanınızda, taygununuzda, kegidə igidür ertigiz, uça bardınız. Tənri tirig edkiçə

Cənub-qərb tərəfi

Kül tiginin altunun, kümüşün, ağışın, barımın türk çığay karanın ayıgma toyğut bu ... bəgim tigin yögəri tənri/ ... taş bitidim Yollıg tigin.

Qərb tərəfi

1. Kurıdan uğ ... inim Kül tigin ölti ... isig, küçig birtük üçün türk bilgə kağan ayukıka inim Kül tiginig közədü olurt...
2. Inançu apa Yargan Tarkan atıg ...

TƏRCÜMƏ

Cənub tərəfi

1. Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum. Sözümlü bitənə qədər eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyuruq bəylər, otuz ...

2. ... doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözümlü yaxşıca eşidin, möhkəmcə dinləyin. Şərqə – gündəğana, cənuba – gün ortasına, qərbə – günbatana, şimala – gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı ...

3. ... tam təşkil etdim. İndi eldə (dövlətdə) iğtişəş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur. Şərqə Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, dənizə azacıq dəymədim (çatmadım). Cənuba Doqquz Ərsəngə tək qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım (dəymədim). Qərbə İnci (Sır-Dərya) çayını

4. keçərək Dəmir Qapıya (Alma-Ata və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkdim. Şimala Yer Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Ötükən ormanında yaxşı sahib ox imiş. El tutmalı (dövlət yaratmalı) yer Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə

5. düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, ipək bol-bol o qədər çox verən Tabğaç xalqının sözü (dili, nitqi) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin sözü (dili) ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqda yaşayan xalqı yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş.

6. Yaxşı, müdrik adamları, yaxşı, cəsur adamları yürütməz imiş. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə tək doğranmaz imiş. Şirin sözümlə (dilinə), yumşaq hədiyyəsinə aldanıb,

türk xalqı, çoxluca öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay ormanına deyil, Tün

7. düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədir imiş: uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədir imiş. Sadələvh (bilig bilməz) adam, o sözə aldanıb, yaxın gedib, çoxlu adam öldün.

8. O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox (olmaz). Ötükən ormanında otursan əbədi el (dövlət) düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, aqlıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aqlıq bilməzsən. Elə olduğun

9. üçün səni yüksəlmiş xaqanın sözümlə qulaq asmadan yer boyu getdin, oralarda tamamilə zəiflədin, seyrəldin (məhv oldun). Orada qalmışım tamamilə əldən-dildən düşərək yüyürür idin. Tanrının iradəsi olduğu (tanrı fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub

10. yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözlərimdə şişirtmə var? Türk bəyləri, xalqı eşidin: türk (xalqının) dirçəlib el tutacağı (dövlət düzəldəcəyini) burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağı da

11. burada həkk etdim. Nə qədər sözümlə varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: indiki türk xalqı, bəyləri, taxt-taca tabe bəylər, axı yanılarsınız. Mən (əbədi daş ... Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümlü sındırmadı.

12. Tabğaç (Çin) xaqanının saray naxışçıllarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki sözümlü ... on ox oğullarına, tatlara (yad dildə danışanlara – Ə.R.) tək bunu görərək bilin: əbədi daş

13. hördürdüm. Bu yaşamalılı isə indiki yaşamalılı yerdə isə, elə yaşamalılı yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb eləcə bilin: o daş.....dım. Bu yazını yazan nəvəsi (qardaşı oğlu) Yolıg tigin.

Şərq tərəfi

1. Üstdə mavi göylər, altıda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış insan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqının elini (dövlətini), qanununu yaratmış, tərtib etmiş.

2. Dörd tərəf tam yağdı. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini diz çökdürmüş. Şərqi Kadirkan ormanına tək, qərbə Dəmir Qapıya tək yerləşdirmiş. İkisinin arasında

3. sahib bölgəsüz göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları (buyuruqları) da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El (dövlət) yaradıb qanun qoymuş. Özü eləcə

4. həlak olmuş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən (Koreyadan), Tabğaç, Tibet, avar, Apa Urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqıyılmış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan

5. olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaş tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları (buyuruqları) da biliksiz imiş, pis imiş.

6. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə saldığı üçün, bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini (dövlətini) dağıtmış,

7. xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Tabğaç xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə xanımlığa layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq, Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına

8. tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqi – gün doğana Böklü (Koreya) xaqanına tək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir Qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi) tək qoşun çəkmiş, Tabğaç (Çin) xaqanına elini, qanunu alaraq vermiş. Bütün qara türk

9. xalqı elə demiş: elli (müstəqil dövlətli olan) xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? – deyir imiş. Xaqanlı (öz xaqanı olan)

xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm? – deyir imiş. Elə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağdı olmuş.

10. Yağdı olub dövlət təşkil etməyi, yaratmağı, bacarmadığından yenə tabe olmuş. Bunca işini, gücünü (zəhmətinin bəhrəsini) verdiyinə heyfslənmedi. Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, – deyir imiş, yox (məhv) olub gedir imiş. Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri,

11. suyu elə demiş: Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmış. Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış (yəni üsyan qaldırıb Çin dövlətindən kənara – çölə getmiş). Sərhəddən kənardadır

12. yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar arana enmiş, toplaşmış yeddi igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) tək imiş, yağdı qoyun tək imiş. Şərqi, qərbə qoşun çəkib toplamış, yüksəlmiş, hamısı

13. yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub əlsizləşmiş (elini, dövlətini itirmiş), xaqansızlaşmış (xaqanını, yəni dövlətçiliyini itirmiş) xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu pozmuş xalqı əcdadlarının qanununa (qanununa görə) təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş,

14. yabğu, şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağdı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağdı imiş, qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağdı imiş. Atam xaqan bunca ...

15. qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu (fərman verdiyi) üçün ellini əlsizləşdirmiş (müstəqil dövləti olanların dövlətini məhv edib əlindən almış), xaqanını xaqansızlaşdırmış (yəni, xaqanı olan xalqları özünə tabe etmiş), yağdı tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan ...

16. qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. <Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım>. O, qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi.

17. Əmim xaqan oturduqda özüm <
> tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik, Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik.

18. Cəmi iyirmi beşə dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini elsizləşdirdik, xaqaqlanı xaqaqlansızlaşdırdıq, dizlini diz çökdürdük, başlını səcdə etdirdik. Türqiş xaqaqlanı türkiümüz, xalqımız idi. Bilmədiyini (başə düşmədiyini)

19. üçün, bizə qarşı yanıldığını, xəyanət etdiyini üçün xalqı öldü, əyanları (buyuruqları), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tütüdüğü yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib, yar ...

20. Bars bəy idi, xaqaqlan adı burada biz verdik, kiçik bacını ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqaqlanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalamsın deyə, azsaylı qırğız xalqını təşkil edib gəldik. Döyüşdük...

21. yenə verdik. Şərqə Kadirkan ormanını aşaraq xalqı elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə Kənü Tarmana tək türki xalqını elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kəniz kənizli idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi.

22. O qədər qazanmış, düzəltmiş elimiz, qanunumuz idi. Türki oğuz bəyləri, xalq eşidin: üstədən tanrı basmasa, altdan yer dəlinməsə, türki xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağı bacarası idi? Türki xalqı

23. ayılı. İtaət etdiyini üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqaqlanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanı xalq getdi. Şərqə

24. ... getdin. Qərbə gedənlərin getdin. Getdiyini yerlərdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, xanımlıq bakirə qızların kəniz oldu. Qanmadığını üçün, piç olduğun üçün əmim xaqaqlan vəfat etdi,

25. başda qırğız xaqaqlanını balbal qoydum. Türki xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, atam xaqaqlanı anam xatunu yüksəltmiş tanrı, el verən tanrı, türki xalqının adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın deyə, özümü o tanrı

26. xaqaqlan oturdu. Elə bir varlı xalqa xaqaqlan oturmam. Qarnı (içini) aşsız (yəni: ac), üstü (bayırı) dolsuz (yəni: lüt, çıpaq) qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqaqlan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox (məhv) olmasın

27. deyə türki xalqı üçün gecə uyumadım ((yatmadım), gündüz oturmam (istirahət etmədim), kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək (ölərək, yetərək) qazandım. Elə qazanıb birləşən xalqı oddan, sudan keçirmədim (cəzalandırmam). Mən özüm xaqaqlan oturduğuma görə... yer boyu

28. getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça (Çinə) qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan)

29. sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi), bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli əldə (?), sədaqətli (?) xaqaqlanlıqda yaxşılaşdı etdim. Dörd tərəfdəki

30. xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. İşini, gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqaqlan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. (On yaşda)

31. Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On yeddi yaşında əmim xaqaqlanın elini (dövlətini), qanununu eləcə qazandı. Altı bağlı (tayfalı, qəbiləli, xalqlı) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, tabe etdik. Tabğaç (Çin) Onq tutuk əlli (minlik qoşunla gəldi ... döyüşdük).

32. Kül tigin piyada hücum etdi. Onq tutukun yorğununu yaraqlı halda əli ilə tutdu, yaraqlı da xaqaqlana təslim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça səninlə döyüşdük. Ən ilk dəfə Tadıkın Çorun boz (atını minib hücum etdi, o at orada ...)

33. öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin geyimli (yəhərli-yüyenli?) kəhər atını minib hücum etdi. O at orada öldü. Yarağına, zirehinə yüzədən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəymədi.

34. ... hücum etdiyini, türki bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox (məhv) etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağdı oldu. Onu dağıdıb Türki Yarğun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin (iyirmi altı ...)

35. yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanını

üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayıqunun (ağ ayğırını)

36. minib hücum etdi. Bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq. O ili türgişlərə (qarşı Altun ormanı)

37. üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi. Döyüşdük. Kül tigin Başqu boz ...

38. ... tutdurdu. İkisini özü aldırdı. Onda yenə qoşuna girib türgiş xaqanının buyuruğu Az tutuku əli ilə tutdu, xaqanını orada öldürdük, elini (dövlətini) aldıq. Qara türk xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda (yerləşdirdik. Yenə yürüyüb ...)

39. Soğdak xalqını tənzim edək deyə İnci (Sır-Dərya) çayını keçərək Dəmir Qarıya tək qoşun çəkdik. Ondan sonra türgiş xalqı yağdı olmuş kənarələrə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar i ...

40. İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb ...

Şimal tərəfi

1. ... ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ... bütünlüklə gətirmiş. Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağdı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

2. Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək sancdı (nizədən keçirdi). Karluku öldürdük, aldıq. Az xalqı yağdı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının ağını

3. minib hücum etdi, az el-təbərini tutdu. Az xalqı orada yox (məhv) oldu. Əmim xaqanın eli qarışıq (iğtişas) olduqda, xalqın eli asi olduqda (yəni, qəbilələr mərkəzi dövlətə qarşı üsyan qaldırdıqda) izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağını minib

4. hücum etdi. O at orada düşdü (öldü). İzglil xalqı öldü. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün yağdı oldu. Bir ildə beş yol döyüşdük. Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdük.

5. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi). Qoşun toqquşmasında (döyüşündə) yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi),

6. doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada öldü. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağını minib hücum etdi, sancdı. Qoşununu qırdıq, elini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk

7. xalqı ayağını boşaltdı (ayağını qaçaraq qoydu), xain olası idi. Qabaq (əvvəl) gəlmiş qoşununu (avanqardını) Kül tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin

8. Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), şəhərə girmədi. O, qoşunu orada öldürdük. Mağa kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Oğuz yağdı ordanı basdı. Kül tigin

9. Yetim at minib doqquz döyüşçünü sancdı (nizədən keçirdi), ordanı vermədi. Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləriniz kəniz olası idi, ölüləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idi.

10. Kül tigin olmasa idi, hamımız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm düşündüm. Görür gözüm görməz tək, bilər biliyim bilməz tək oldu, özüm düşündüm. Baxtı (taleyi) tanrı yazar, insan oğlu hamısı ölümlü törəmiş.

11. Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü qaşı pis olası deyib düşündüm. Dəfn edən, mərsiyə (sıtqı) deyən kıtay, tatabı xalqından başda

12. Udar sənün gəldi. Tabğaç (Çin) xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, qızıl, gümüş nəhayətsiz gətirdi. Tibet xaqanının

dan Bölön gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün oğul Tarkan gəldi.

13. On ox oğlum türgiş xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi. Qırğız xaqanından Tarduş Inançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən Tabğaç (Çin) xaqanının qohumu¹ Çan sənün gəldi.

Şimal-şərq tərəfi

Kül tigin qoyun ili on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində (27 avqust 732-ci il) bütünlüklə tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi yaşı oldu. Daş ... bunca naxışçı Toyğun Eltəbər gətirdi.

Cənub-şərq tərəfi

Bunca yazı yazan Kül tiginin qardaşı oğlu Yoliğ tigin yazdım. İyirmi gün oturub bu daşa bu damğanı bütünlüklə Yoliğ tigin yazdım. Sadiq oğlanımızdan, övladımızdan, ... yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən ...

Cənub-qərb tərəfi

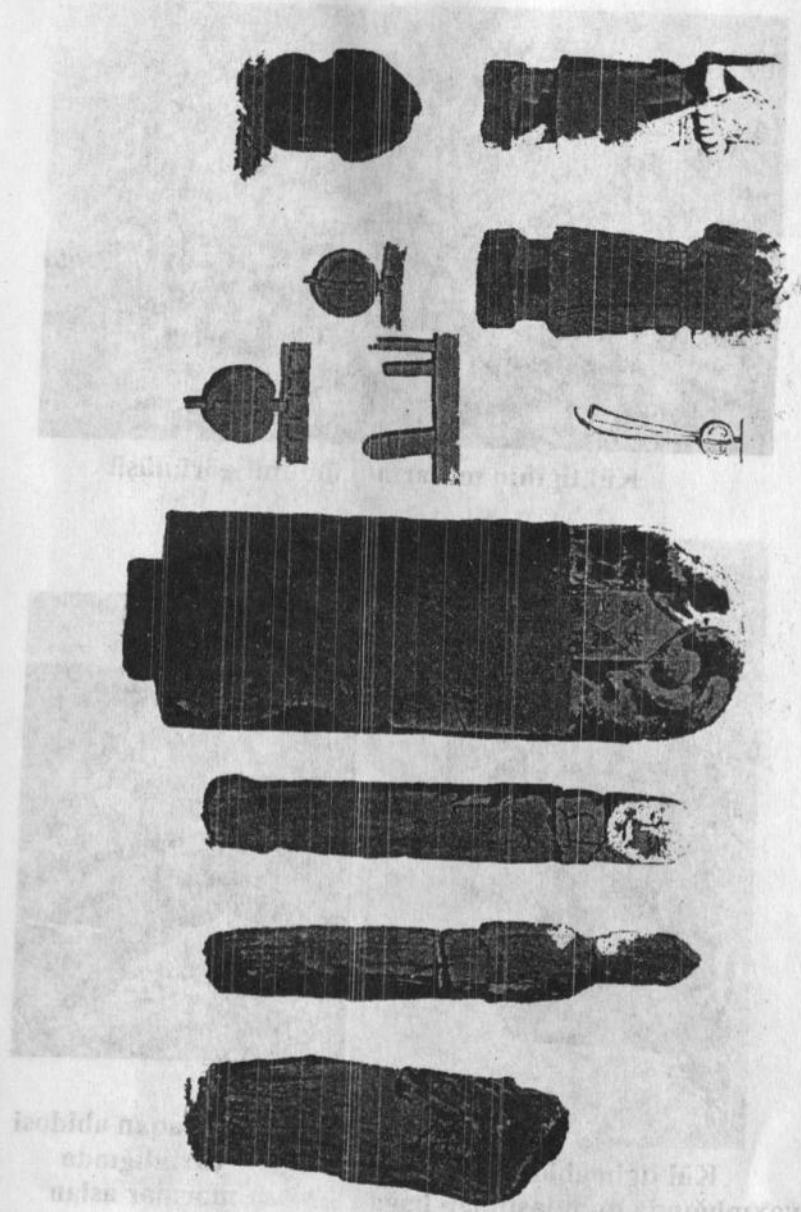
Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, dövlətini türk yoxsul qara camaatının ... toyğunlar bu ... bəyim tigin yuxarı göylərə ... daş yazdım Yoliğ tigin

Qərb tərəfi

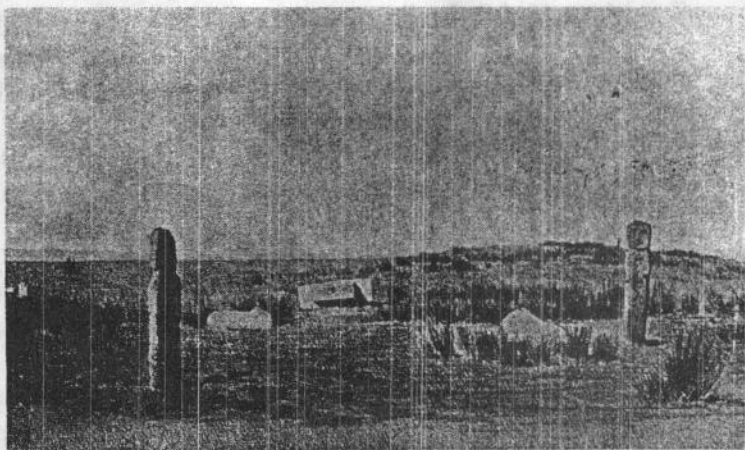
1. Şimaldan uğ ... kiçik qardaşım Kül tigin öldü. ... işini, gücünü verdiyi üçün türk müdrik xaqanı ... kiçik qardaşım Kül tiginə gözetləyərək oturdu ...

2. Inançu Apa Yarğan Tarkan adı ...

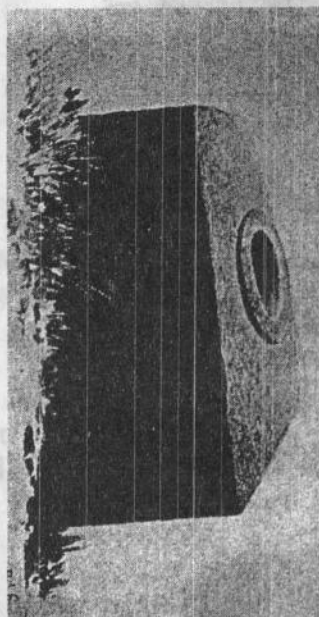
¹ Çıkan – qayımın, yaxud baldızın oğlu.

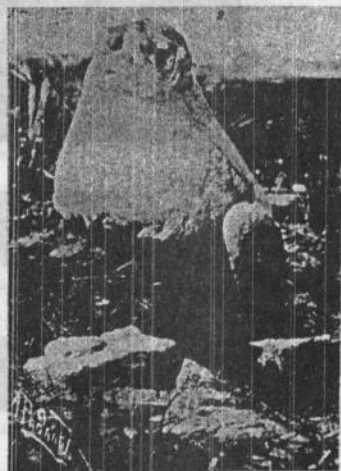
Kül tigin abidəsinin yaxınlığında heykəllər

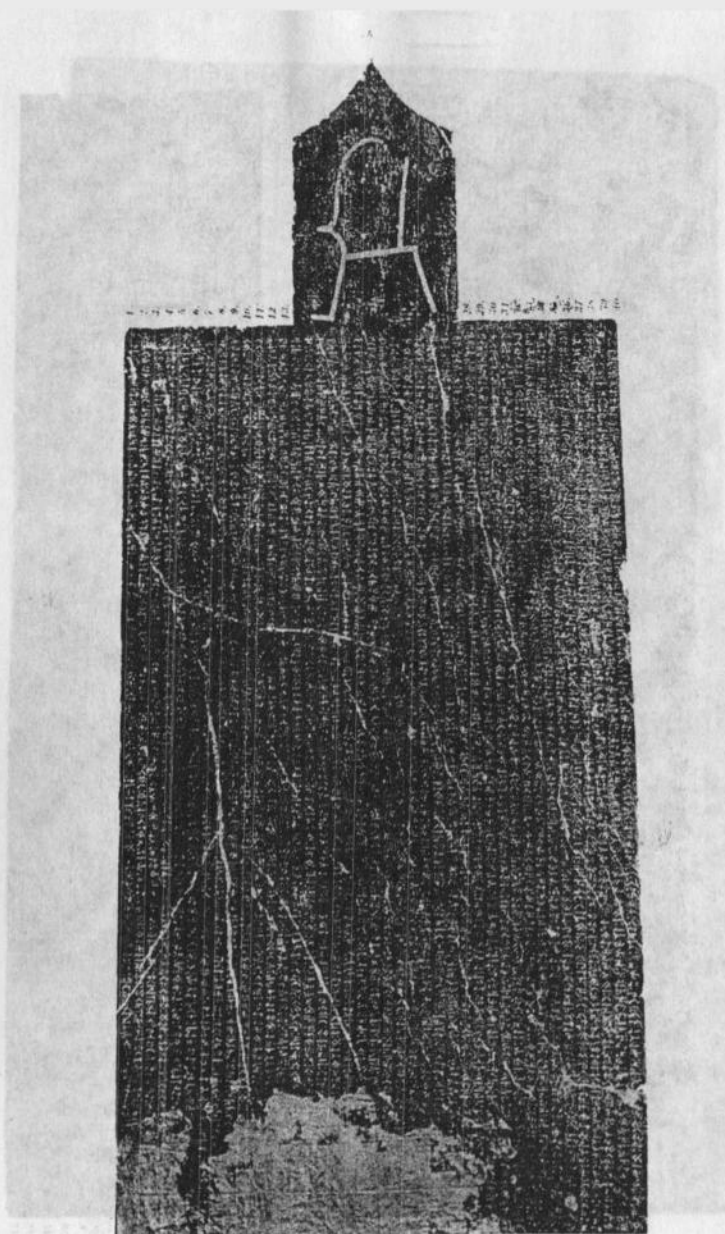
Kül tiginin məzarının ümumi görünüşü

**Kül tigin abidəsinin
yaxınlığında qumdaşından bağa**

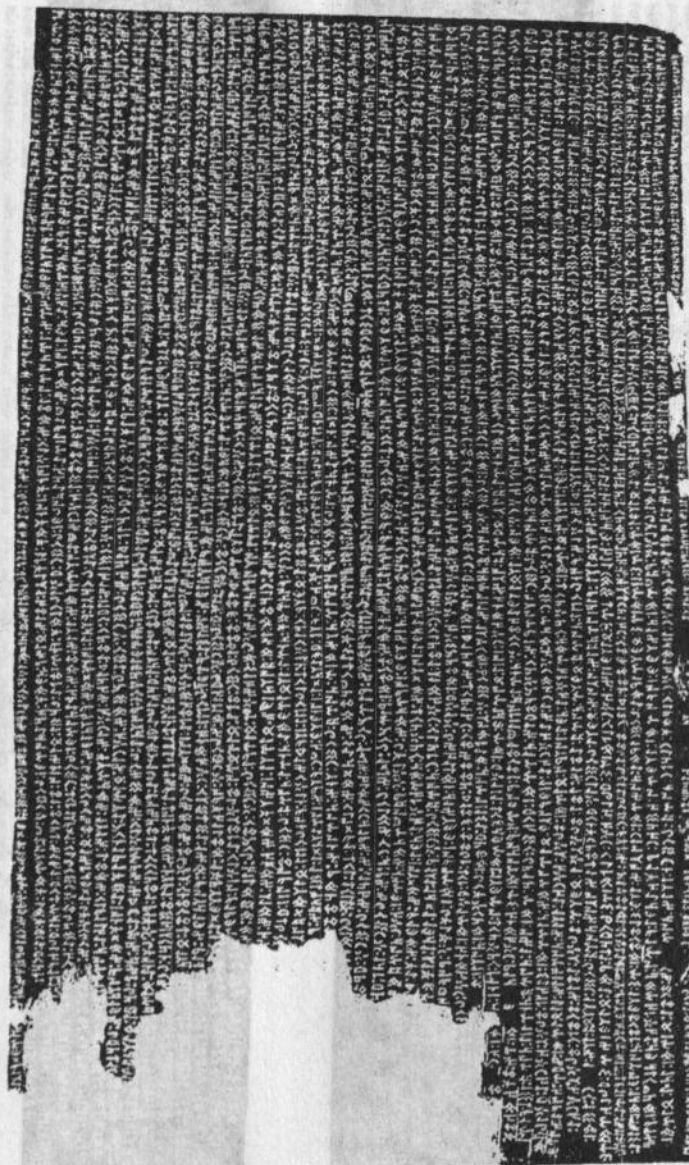
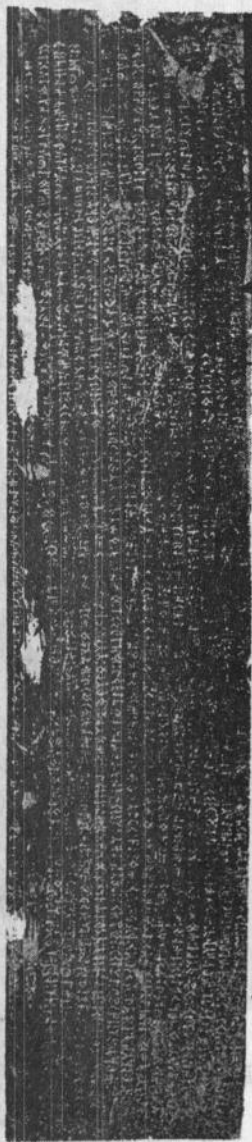
**Bilgə xaqan abidəsi
yaxınlığında
mərmər aslan**

Kül tigin abidəsinin şərq üzü

Kül tigin abidəsindən fotosəkillər

Kül tigin abidəsinin şərq üzü

Mərhum Kül tigin abidəsi

Bu geniş göylərin əhatə və sirayət etmədiyi heç bir şey yoxdur. Göy və insan həmahəng olduqlarından, bütün kainat bir küll halındadır: bu küllün əsası ali və adi olaraq iki hissəyə ayrıldığı kimi, insanlar da bu səbəbdən görkəmli şahzadələrə və ya hökmdarlara (və ya biz onları bu cür özlərinə məxsus mövqelərdə görürük) ayrılır. Həqiqətdə də bu görkəmli şahzadələr yuxarıda qeyd edilən iki ünsürdən irsən ortaya çıxan nəticələndir.

İndi çinlilərin şimal çölləri tərəfdən qüvvətli axınlar etdiyi və Hiunq-nu xanı Khuqanyanın Çin imperatoruna Kan-tsiüanda (Si-an-Fu yaxınlığındakı saray) təzim etməyə və Kvan-luh sərhədlərini Çin uğrunda mühafizə məqsədilə icazə verməyə gəldiyi tarixdən geriyə getsək, görürük ki, bizim dostluq və lütfkarlığımız çox uzaq keçmişlərə gedib çıxır.

Və bu zaman Ulu Tanrının inkişaf etməyə başladığı yeni imperator ölkəsinin xanədanımızdan göy tərni ortaya çıxdıqdan sonra mədəniyyət nemətləri dünyanın dörd tərəfinə yayıldı və hər ikisinin də hərbi şücaətləri tən və qüdrətli bir həmlə ilə müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

Fəqət o irəlidəki göyün arzusu ilə dəyişikliklər bir-birini izləyir. Lakin Xanlı titulunu bir-birinə rəqib və ya digər şəxslər növbə ilə danışsalar da sərhəd dövlətləri axıra qədər fasilə vermədən itaətkar məktublar göndərmək və onlardan tələb edilən vergiləri ödəmək qüdrətini göstərdilər.

Ata sifətilə Mogilyanı övladlığa qəbil edən imperatorumuza qədər işlər belə davam etdi. Beləliklə, artıq talançı basqınların arası kəsildi və silahları səssizcə qınına qoymaq imkanı əldə edildi.

«Sən məndən şüblə etmə, mən də sənə xəyanət etməyim». Başqa cür sərhədlərin hücumu məruz qalmasının qarşısı necə alınmışdır?

改刻特勤碑

敬者者天罔不覆憐天人相合莫守大同以其乳爾陰陽夫用 各為君長者不
之也 昔自中國雅乘北其未朝甘與爾係先標則思好之深甚矣治 我高祖肇興立書本末
之遠美事與火表施於八方武功威於一德彼蒼變故相事榮德越稱於他 世一也事修遠莫
矣遠服於稱焉父子便恩志不作弓矢我爾無我處我具爾作遠都之不 之類類君
得爾特勤骨吐祿可汗之次子今必知可汗之令弟也孝友聞於遠方威德稱於 所里由
曾祖伊地來旋自積厚德於上而身克終之祖骨吐祿額斤汗深仁於下而子 順德之 不然何以
文此賢也故能承順天靈無遠規略北庭歸宮之境而歸歲月之郊尊榮榮之 遠深 定有者之冠
任以規我者辱也我爾是去爾誠積火爾恩德而遠不露仗其誠遠來古傳情誼於朕心且特
勅可汗之弟也可汗攝服之子也父子之美既在數宗兄弟之親得無違爾為子焉 而再深深
情是用茲養作豐碑登輝進德使千古之下休光日新期曰
沙塞之爾丁零之輝雄 氏醫廷子爾先王爾君克我茲錄殊方爾遠元順謀親我房茲明茲人月
依地長高碑山立實錄無遺

大曆開元十年歲次壬申十二月十五日丁未

Bu mədhiyyədə haqqında bəhs edilən şəxs Kül tigin adı ilə tanınırdı. O, Kutluğ xanın ikinci oğlu və hazırda hakimiyyətdə olan Bilgə xaqanın kiçik qardaşıdır. Onun adının şöhrəti öz yurdunda xalqını dəhşətə saldığı halda, atasına və qardaşına bəslənən hörmət və sədaqət uzaq ölkələrdə çox yaxşı bilinirdi. Kül tiginin bu tərzdə tanınması, əvvələn, onun öz şəxsinə cəmləşdirib inkişaf etdirə bildiyi babasının atası olan Bəg İtimişdən miras aldığı müsbət məziyyətlərin, ikincisi, atası Qhekin Kutluğa xas və xələflərinin bir-biri ilə qibtə edilməli təqlid etməyə cəhd göstərdikləri xeyirxahlıq və lütfkarlıqdan başqa nə ola bilərdi? Əks təqdirdə, bu qədər dəyərlə bir adamın həyata keçirdiyi işlər üçün hansı səbəb göstərilə bilər?

(Xeyr, şübhəsiz ki, həqiqi səbəb budur), o, işlərində məhəbbət və qardaşlıq hissi ilə davrandığı üçün və qardaşının hərbi məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün onunla bərabər əmək sərf etdiyinə görə müvəffəq olmuşdur. Mogilyanın idarəsi altında Türk imperatorluğu şimalda (indiki) Tarbağatay sərhədlərinə çatır, qərbdə isə Tümet ərazisinin kənarlarına qədər yaxınlaşırdı. O, göyün müqəddəs əmrlərinə itaət edərək imperatorluğumuzun Tanq xanədanı ilə sırf dostluq münasibətlərində olmaq məqsədilə doğma doghri mövqeyini əldə etdi.

Bu səbəbdən xanədanımız və yaxud biz «sənin sadıq əməllərini minnətdarlıqla xatırlayır» və beləliklə, ona ən səmimi və etimada layiq lütfələrimizi iltifat edirik. Digər tərəfdən, əcdadımızın və bizim uzaqgörən təmkinimiz, beləliklə, tərs nəticə verə bilməz və işlərin cansıxıcı vəziyyəti tezliklə aradan qalxar.

Biz dərin kədərimizi və möhtəşəm qəlbimizdə yaşayan iztirablarımızı təkrar-təkrar bəyan və izhar edirik.

Üstəlik Kül tigin xanın kiçik qardaşı, xan isə bizim mənəvi övladımız idi. Buna görə də, bir tərəfdən, ata ilə oğul arasındakı ən münasib duyğu bu şəkildə təzahür etmiş olduğu kimi, təbiətən ona məxsus sevgi hissindən biri digərinin də eyni hissəni alması lazım gəlir. Hər ikisi də bizim oğlumuz olduğuna görə Külə də bizim dərin sevgimizdən eyni miqdarda pay düşür.

Bu səbəbdəndir ki, gələcək hədsiz-hesabsız nəsillərin yad-daşında onların müştərək müvəffəqiyyətlərinin parlaqlığı hər gün

yenidən canlansın deyə uzaqda və yaxında olan hər kəsin bünü öyrənməsi üçün xüsusilə möhtəşəm bir abidə ucaldıq.

Qumlapın və soyuqların diyarı olan Ting-Zing ölkəsi, sənin əvvəlki şahların arasında bir çox qüdrətli və əsgər ruhlu şəxsiyyətlər yetişdi.

Sənin şahzadələrin əcnəbi ölkələrə bu şəkildə şərəf verərək var olsunlar. Sənin ideyaların bizim T'and'ымызла dostluğu özünün məqsədi hesab edərək hər yerdə tanınsın.

Belə adamların əbədi var olacaqlarının gerçək olmadığını kim söyləyə bilər? Uğurlu xəbərləri əbədi elan etmək üçün dağ kimi yüksək bir abidə ucaldılmışdır.

Böyük Thanq, Khay-yüanın iyirminci ili, dövrü təqvimə görə, Jen-Şen; Sinçusu; yeni ayın yeddinci günü, dövrü təqvimə görə Tinq-vey; (abidənin) ucaldıldığı tarix bu idi.

KÜL TİGIN ABİDƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qrafik xüsusiyyətləri

1. Kül tigin abidəsində *l*, *i* səslərini ifadə edən işarəsindən sonra çox vaxt «qalın» işarəsinin əvəzinə «incə» *n* işarəsi yazılır. Bu, incə saitli sözlərdə qanuni olsa da qalın saitli sözlərdə orfoqrafiya qanunun pozulması deməkdir; məsələn:

ᠨᠢᠳ) ↓ *konayın* «yerləşək» (c7), ᠨᠢᠰᠢᠰᠢᠰᠢ *sabımın* «nitqimi» (c2), ᠨᠢᠯᠢᠵᠢᠨ ᠵᠠᠳᠤ *yarlıkadukın* «buyurduğu» (c9), ᠨᠢᠯᠠᠮᠠᠳᠤ *almatın* «almadan» (c, 9) və s.

2. Tez-tez «qalın» ᠯs və neytral ᠮ ş əvəzinə «incə» | s işarəsi yazılır.

3. Nadir hallar istisna edilməklə, nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ᠮᠤᠰ -miş, -miş əvəzinə, demək olar ki, həmişə |ᠮ -mis, -mis yazılır.

4. Özünü bu abidə üçün qanun kimi göstərən bu xüsusiyyətlərdən başqa Kül tigin abidəsində bir sıra hallarda *l* səmindən əvvəl və sonra ᠯ işarəsi əvəzinə | s işarəsi işlənir; məsələn:

ᠮᠤᠰᠢᠰᠢᠰᠢ *sımadı* «sımdırmadı» (c., 11), ᠮᠤᠰᠢᠰᠢᠰᠢ *ağısı* «hədiyyəsi» (c.5), ᠮᠤᠰᠢᠰᠢ *batsık* «batış, batan» (c.2) və s.

5. Bəzən hətta eyni bir sətirdə eyni bir səsə üçün hamın səsin müxtəlif işarələrinin işləndiyini görürük, məsələn: 𐎠𐎢𐎽 *kisi* və 𐎠𐎢𐎽 *kışı* (c 7), 𐎠𐎢𐎽 *üküs* (c 6), 𐎠𐎢𐎽 *üküş* (c 7), 𐎠𐎢𐎽 *üküş* (9 10).

Fonetik xüsusiyyətlər

Kül tigin abidəsində söz *l*, *m*, *n*, *r* ilə bitdikdə şəkilçi cingiltili *d* əvəzinə *kar t* ilə başlanır: *olurtım* (c.1) «oturdum», *urtım* (c.11), «vurdum», *yaraturtım* (c.12), «yaratdırdım», *könültəki* (c.12), «könüldəki», «yanıltaçı» (c.11), «yanılası», *alkantiğ* (c.9) «zəiflədin» və s. Söz *kar* samitlə bitdikdə şəkilçi cingiltili samitlə başlanır; *tokatdım* (c.12) «toxutdum», *uçdukdə* (§.30) «uçduqda», *yokkışdımız* (§.34) «yox etdik», *sözlaşdımız* (§ 26) «məsləhətləşdik», *tikdim* (§ 25) «tikdim» və s.

Leksika aid qeydlər

C.1. – *oğış*. Belə düşündünürəm ki, *oğ* «nəsli davam etdirmək» sözündən törəmişdir; *oğul*, *oğlan* sözləri də həmin sözün derivatlarıdır. Bu sözü Azərbaycan dilinə nəsid, soy, tayfa, qəbilə kimi tərcümə etmək olar.

C.3. *Ötükən yış*. *Yış* meşə ilə örtülü dağ deməkdir. Mən *orman* deyərək tərcümə etdim. *Ötükən* Monqolustanda sıra dağların adıdır.

C.4. *Təmir Kapığ*. «Dəmir qapı». Üç Dəmir Qapı məlumdur: Dumay çayında Yuqoslaviya və Rumıniya sərhədində, Şimali Qafqazda-Dərbənddə və Alta-Ata ilə Daşkənd arasında Buzqala keçidi. Kül tigin abidəsində Buzqala keçidi nəzərdə tutulur.

C.4. *Bökli*. Tədqiqatçılar arasında mübahisəyə səbəb olan sözlərdəndir. H.N.Orkun onu *Bükli* kimi oxuyur və *orman* «meşə» kimi tərcümə edir. S.Y.Malov həmin sözü bizim transkripsiyasızda olduğu kimi oxuyur və xüsusi isim hesab edir. biz də onu xüsusi isim kimi qəbul etdik.

§. 4. *Tüpüt və karkız* sözləri arasındakı işarələri H.N.Orkun *Apar*, *Apurum* kimi oxuyub və hər iki söz haqqında heç bir məlumatı olmadığını yazır. S.Y.Malov onu *apar*, *purum* (indidən qeyd edir ki, S.Y.Malovun üç kitabında göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə bu, yeganə sözdür ki, *p* səsi ilə başlanır. Elə təkcə bu faktın özü S.Y.Malovun oxusunu şübhə altına almağa

imkan verir) kimi oxuyub *avar və Roma* kimi tərcümə edir. Birinci sözün tərcüməsi, mənəcə düzdür: avarlar qərbdə yaşayan türkdilli qəbilələr idi. Bu, düzdür ki, türklər Romaya urum, rum deyərək bilirdilər və rum//urum da deyirdilər. Ancaq bəs onda *p* səsi (həm də işarəsi) necə olsun? Mən bu vəziyyətdən çıxmaq üçün həmin işarələri *apar* «avar» və *apa urum* «böyük urum – böyük Roma» kimi oxumağı və tərcümə etməyi lazım bildim. Mən bu sözü *Apa urum* kimi iki səbəbdən oxuyuram: 1. Şərqi Roma (Vizantiya, Bizans) həmin dövrdə doğrudan da böyük, qüdrətli dövlət idi və abidədəki *apa* sözü də buna işarə edir; 2. Xaqan yasa gələnəri şərqdən qərbə doğru sadalayır və bu söz *apar* «avar» sözündən sonra gəlir, məlum olduğu kimi, Bizans avarlardan qərbdə yerləşirdi. Mənə elə gəlir ki, türklər *Apa Urum* deyəndə həmin dövrdə, qüdrətli dövlət olan və avarlardan qərbdə yerləşən Şərqi Roma imperiyasını – Vizantiya (Bizans) imperiyasını nəzərdə tuturdular.

§. 4. *Üç kurikan*. H.N.Orkun yazır ki, üç kurikan uyğurların bir qəbiləsidir, Çin tarixlərində *Ku-li-kan* kimi yazılır. Mənəcə, üç kurikanlar uyğurların bir qəbiləsi olsa idi, göy türklər onları digər «nömrlənmiş» (on uyğur) uyğurlardan ayırmazdılar. Mən belə güman edirəm ki, üç kurikanlar indiki yaqutlar (*saxa*) ola bilər; üç kurikanların türklərdən şimalda (türklərin şimalı kuru adlandırmalarının bu qəbilələrin adı ilə əlaqəsi yoxdurmu?) yaşaması da fikrimə haqq qazandırır.

§. 4. *Kıtay*. Çin mənbələri kıtaylar haqqında 405-ci ildən başlayaraq məlumat verir. Çin tarixçiləri bunların Tunq-hulara mənsub olduğunu göstərirlər. Tunq-hular üç qismə ayrılır: 1. *yümen*; 2. *Ki-mo-hi* – bunlara göytürk abidələrində *tatabı* deyilir və 3. *Ki-tan* göytürk abidələrində *kıtay* adlanır.

§. 11. Bu sətirdəki *ərən* sözünü çox vaxt *ərin* kimi də oxuyurlar. M.Kaşğari onu *ərən* kimi qəbul edib *ər* sözünün cəmi hesab edir. Ört «od», *örtən* «yanğın» olduğu kimi *ərən* də ərliyi çox olan, ərlər əri, cəsurlar cəsuru, igidlər igidi deməkdir. Azərbaycan dilində arxaik şəkildə indi də işlənir.

§. 13. *Tölis*. Qədim türkdilli qəbilələrindəndir. Çin mənbələrində *Thie-le* kimi verilir. Tölislər göy türklərə tabe idilər. İndi Altayda *tölös* qəbiləsi vardır.

§. 16. *Balbal*. Öldürülmüş düşmənin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlinə qədim türklər balbal deyərtilər. Qəhrəman ölərkən qədər onun qəbrinin ətrafına onun öldürdüyü düşmənlərinin sayı balbal düzərtilər.

§. 17. *Yaşıl ügüz*. Çindəki Hoanq-ho çayının türk adıdır.

§. 18. *Türgiş*. Qədim türkdilli qəbilələrdən birinin adıdır, Çin mənbələrində Tu-ki-şi kimi yazılır. Türgişlər göy türklərə tabe idilər.

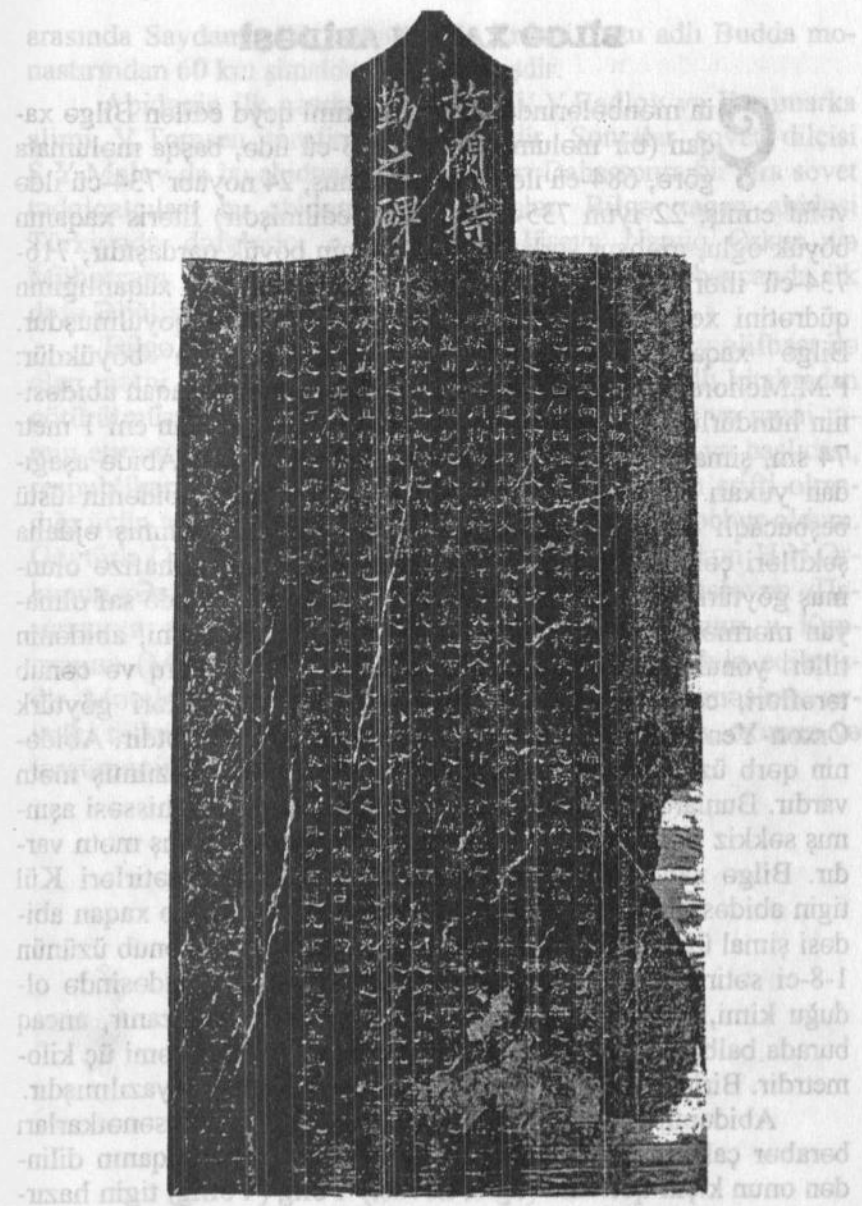
§. 20. *Kunçuy*. Bu söz göytürk abidələrində, xüsusən Yeni-sey kitabələrində çox işlənir. Çin dilindən alınma hesab edilir; şahzadə (qız) mənasına uyğun gəlir. M.Kaşğari də onu türklərin ən yüksək qadın rütbəsini ifadə edən *katun* «xatun» sözündən bir dərəcə aşağı rütbəni bildirən söz hesab edir.

§. 31. *Umay*. Qədim türklərdə uşaqları himayə edən və ailə rifahı hamisi olan ilahənin adıdır.

§. 31. *Soğdak*. Tarixdə Soğda (Soqđiana dövləti) adı ilə məşhur olan xalqın türkcə adıdır.

§. 39. *Yincü ügüz*. İnci çayı – indiki Sır-Dərya çayının qədim türk adıdır.

§m.12. *İsyi Likən*. Tarixi şəxsiyyətdir, Çin mənbələrində Liu-hianq şəklində göstərilir.

Kül tigin abidəsi çince üzünün foto şəkli

BİLGƏ XAQAŃ ABİDƏSİ

Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan (bir məlumata görə, 683-cü ildə, başqa məlumata görə, 684-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) İltəris xaqanın böyük oğlu, məhşur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşdır, 716-734-cü illər arasında türk xaqanı olmuş və türk xaqanlığının qüdrətini xeyli yüksəltmişdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tiginin abidəsindən böyükdür: P.M.Melioranskinin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 metr 45 sm, şərq və qərb üzvlərinin eni 1 metr 74 sm, şimal və cənub üzvlərinin eni isə 72 sm-dir. Abidə aşağıdan yuxarı daralan kəsik piramida şəklindədir. Abidənin üstü beşbucaq qalxanla örtülür, qalxanın ətrafında uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmişdir. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytürk (run, Orxon-Yenisey) yazısı vardır. Abidə saf olmayan mərmərdəndir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, abidənin tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub tərəfləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn vardır. Bunlardan başqa, Çin mətninin üzərində çox hissəsi aşınmış səkkiz sətirlik Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətn vardır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, Bilgə xaqan abidəsi şimal üzünün 1-8-ci sətirləri Kül tigin abidəsi cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə, təxminən, eynidir. Kül tigin abidəsində olduğu kimi, Bilgə xaqan abidəsindən də balballar uzanır, ancaq burada balballar qoyulmuş məsafə nisbətən azdır – cəmi üç kilometrdir. Birinci balbalın üzərində «Tölis şad balbal» yazılmışdır.

Abidənin və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (oğlu, nəvəsi) Yolığ (Yollığ) tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitig taşa» həkk etmişdir.

Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayının qolları Hola və Tola çaylarının

arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tszu adlı Budda monastırından 60 km şimalda kəşf edilmişdir.

Abidənin ilk nəşrləri rus alimi V.V.Radlov və Danimarka alimi V.Tomsen tərəfindən edilmişdir. Sonralar sovet dilçisi S.Y.Malov da bu abidəni nəşr etmişdir. Daha sonra bir sıra sovet tədqiqatçıları bu abidəni nəşr etmişlər. Bilgə xaqan abidəsi Türkiyədə dəfələrlə, o cümlədən Hüseyn Namiq Orkun və Mülhərrəm Ergin tərəfindən nəşr edilmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə Əbülfəz Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bilgə xaqan abidəsinin göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan mətni Mülhərrəm Erginin «Orxon abidələri» adlı kitabından götürülmüş foto-sürətdir. Məntdə nöqsanlar olsa da və məni təmin etməsə də, başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk Orxon-Yenisey hərflərinin şrifti olmadığı üçün təqdim edilən məntdən istifadə etməyə məcbur oldum. Göytürk Orxon-Yenisey mətnini transkripsiya edərkən H.N.Orkunun «Əski türk yazıtları» adlı kitabından və S.Y.Malovun «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (M.-L., 1959) adlı əsərindəki məntdən istifadə edilmişdir. Məntin oxusu (transkripsiyası) və xüsusən tərcüməsində əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bu, oxunun və tərcümənin orijinallığından irəli gəlir.

Şərq tərəfi

: *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (1)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (2)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (24)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (25)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (26)

: *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (27)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (28)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (29)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (30)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (31)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (32)
 : *YH : *SYYH : JƏYİĞ : HƏMƏK : *KƏHƏD : MƏYH : ƏMƏTƏH (33)

: JYTTG : 400 : 410 :)0004Y : *0400 : HGH40 : HGR (34)
 : HGINI : *X4NI : *4MI : YJY : J00Y : GHY : YTTGH
 : J00J4D : GT4H :)Y4H40 : *0JL : HGY : *0400
 : EYNNH : 01XN : HGT : AN : J40440 : AN : HAN
 : AN
 : G00 : Y4... 00Y : J00 : GT4H : J4H : *X0E (35)
 : J00 : HGR : HGT :)00 : 4Y : 40 : J00 : J00
 : GHY : JX0Y :)00 : AY0 : GH40 : J4YAY0
 : ...)00 : HGH : HGT
 : JX0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (36)
 : HAN : *J00 : YH : *4N : H : J00 : H : J00
 : EMTNH0Y *J00 : GT : N :)00 : HGH
 : ... 9 : JYTTG : H : *04H0X09
 :)00 : J00 : *00 : HGINY : *X4HNI : J00 (37)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : Y0Y : H0Y : J00 : J00 : *0400 : HGH : H00
 : ... H : N0Y : H0Y
 : J00 : *00 : YH : J00 : J00 : H0Y (38)
 : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : *00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ...)00 : EYTT0Y
 : J00 : N0X : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 (39)
 : *0400 : J00 : J00 : *X4H00 : H0Y : J00 : J00
 : ...)00 : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (40)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ...)00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : AN : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (41)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ... YJ0 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00

Cənub-şərq tərəfi

: JYTTG : 400 : 410 :)0004Y : *0400 : HGH40 : HGR (34)
 : HGINI : *X4NI : *4MI : YJY : J00Y : GHY : YTTGH
 : J00J4D : GT4H :)Y4H40 : *0JL : HGY : *0400
 : EYNNH : 01XN : HGT : AN : J40440 : AN : HAN
 : AN
 : G00 : Y4... 00Y : J00 : GT4H : J4H : *X0E (35)
 : J00 : HGR : HGT :)00 : 4Y : 40 : J00 : J00
 : GHY : JX0Y :)00 : AY0 : GH40 : J4YAY0
 : ...)00 : HGH : HGT
 : JX0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (36)
 : HAN : *J00 : YH : *4N : H : J00 : H : J00
 : EMTNH0Y *J00 : GT : N :)00 : HGH
 : ... 9 : JYTTG : H : *04H0X09
 :)00 : J00 : *00 : HGINY : *X4HNI : J00 (37)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : Y0Y : H0Y : J00 : J00 : *0400 : HGH : H00
 : ... H : N0Y : H0Y
 : J00 : *00 : YH : J00 : J00 : H0Y (38)
 : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : *00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ...)00 : EYTT0Y
 : J00 : N0X : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 (39)
 : *0400 : J00 : J00 : *X4H00 : H0Y : J00 : J00
 : ...)00 : J00 : H0Y : J00 : J00 : J00 : J00
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (40)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ...)00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : AN : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 (41)
 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00
 : ... YJ0 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00 : J00

Cənub tərəfi

: EMI : HGR : HGR : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (1)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y
 : ... H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (2)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y
 : ... H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (3)
 : ... H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (4)
 : ... H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (5)
 : ... H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (6)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (7)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (8)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (9)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (10)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (11)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (12)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (13)
 : J00 : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y : H0Y (14)

: N4HT : HT)»» : HTTYE2 : RTNH... : Y*Gk : N4HT (15)
 : 4FY :)...)Y»»»... : GXE# : GXKf : Y*Gk
 : J*4M : ... »»» : TYE2 : RTNH*)Y)DYTY2
 ... : J»»

Şimal tərəfi

: Y)»»» : FN»»» : HTNH : J@T L 2 4 J :)YH+A :)YH (9)
 : J* J 2 4 J : *4M : HAN : L»»» : GTYH : ... : J»»
 : *MGN : ... : *xH9 : *xHf : Y)»»» : FN»»» : HTNH
 : HNTNH : YJ : N4HT : ... : *4M : JNDYH : IETNH : H*

: ... D : *HTG2 : J*JY : HNTNH : YJ : N4HT : J*H9 (10)
 : *HT2M : 6EY4H : *HT@2M9 : YJY2 : ... : NH : *HTNH
 : ... HAN : J»»» : T9 : J4Y : GTYH : J4M

: NTEYF :)»»» : HX*XI : JHJ»» : EX*TM9 : H4M9 (11)
 : YTM : ... : »YH» : JH : ... : NTEYF : ... : H*
 : HGTNH : EYH9 : HGD 2 : YJY4H9 : HGY*H9

: *HTG2 : »Y4H : J*)»» : J*HTNH : HGY9H : 2M9 (12)
 : H*HJ2 : ... : EY2T : ... : *MGN : 4Y»» : *HTG2Hf

: TYE2 : RTNH : *24J : J*2YJ2 : YTH2* : 4X2 : J*9 (13)
 : Y22 : JHf2* : ... : *HTG2 : 2 : *»»» : RTNH
 : J»»» : ... : »»» : RTNH : HGY9Y : J»»»

: O»» : RTNH : 4Y»» : L»»» : JXETYE2» (14)
 : 4Y»» : HIGAKTG9 : J42 : HIGAKTM9 : NEX : 4M
 : *HTMY2J» : J44X2 : J@YHAY2 : JTG9 : ... : HIGAMJ

: H4 : G2 : EY4X2 : G2AL : ... : J*2G :)»» : J*2* (15)
 : ... : H4X2 : Y2 : HGY2 : HGY2 : *22M : H42 : Y2*
 : NEX : YTY2 : RTNH : J»» : G2H : JTG2 : J4JY : J»
 : 22 : ... : *XTH9 : *22G2 : ... : *22G2 : 22 : 22
 ... : HIG42

Qərb tərəfi

... J4M ...
 : (J»»» :)YH : JTYE2
 : ... : J4M : 4YJ»»
 : ... : J4M : JTYE2
 : ... :)YH : JTYE2
 : ... : J4M : HGY2

Cənub-qərb tərəfi

: YH2 : J»» : *XTH9 : HGY2J» : HGY2 :)YH : JTYE2
 : J42 : H* : HGY2J» : JTG2 :)YH : Y4 : E4X2
 : ... : *H4X2 : *XTH9 : J4J : HNTNH

TRANSKRİPSİYA

Şərq tərəfi

1. Təşri tæg təşri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kañım türk bilgə ... nta amtı al ... tısı ər tokuz oğuz yidiniğ ər (V.Tomsen, H.N.Orkun: eki edizgər; M.Ergin: iki ediz kekekülüg) külilig bəgləri, bodunu türk təşri.....

2. üzə kağan olurtım. Olurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közi yöğərü körti. Bödkə özim olurıp bunça ağır törüg tört bulundakı (bodunğa it) dim. Üzə kök təşri, asra yağız yir kılmtukda ekin ara kişi oğlı kılınmış.

3. Kişi oğlınta üzə eçün-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulun, kop yağı ermiş. Sü süləpən tört bulundakı boduniğ kop almış, kop baz kılınmış. Başlığığ yüküntirmiş, tizligig sökürmüş. İlgərü Kadırkan yışka təgi, kirü

4. Təmir Kapıgka təgi konturmış. İkin ara idi oksız türk ili ança olurur ermiş. Bilgə kağan ermiş, alp kağan ermiş. Buyurukı bilgə ermiş erinç, alp ermiş erinç. Bəgləri yəmə, bodunu yəmə tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş. Özi ança kərgək bolmış.

5. Yoğçı, sığıtçı öñrə kün toğsıkda Bökli çölig il, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa Urum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtañ, tatabı – bunça bodun kəlipən sığıtamış, yoğlamış. Antağ külüg kağan ermiş. Anta kisrə inisi kağan bolmış erinç, oğlı ta kağan bolmış erinç. Anta kisrə inisi eçisin tæg

6. kılınmaduk erinç, oğlı kañın tæg kılınmaduk erinç biligsiz kağan olurmuş erinç. Buyurukı yəmə biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Bəgləri, bodunu tüz süz üçün, Tabğaç bodun təbligın kürligin üçün, armakçısın üçün, inili eçili kiñşürtükün üçün, bəgli bodunluğ

7. yoñşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içğnu ıdmış, kağanladuk kağanın yitirü ıdmış. Tabğaç bodunka bəglig urı oğlın kul kıltı, işilik (? silik) kız oğlın küñ kıltı. Türk bəglər türk atın ıtı

Tabğaçğı bəglər Tabğaç atın tutupan Tabğaç kağanka körmüş. Əlig yıl

8. işig, küçig birmiş. İlgərü kün toğsıka Bökli kağanka təgi süləyü birmiş. Kurıgaru Təmir Kapıgka təgi süləyü birmiş. Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmiş. Türk kara kamığ bodun ança imiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimkə ilig kazğanur mən, tir ermiş.

9. Kağanluğ bodun ertim, kağanım kanı? Nə kağanka işig, küçig birürmən tir ermiş. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmış. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig, küçig birtükğərü sakınmatı. Türk boduniğ ölüreyin, uruğsıratayın, tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üzə

10. türk təşrisi, ıduk yiri, subı ança timiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katuniğ təşri töpəsində tutup yöğərü kötürti erinç. Kañım kağan yiti yigirmi ərın taşıkmiş. Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı

11. inlmış, tirilip yetmiş ər bolmış. Təşri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri tæg ermiş, yağısı koñ tək ermiş. İlgərü, kurıgaru süləp tirmiş, kobratmış. Kamığı yiti yüz ər bolup ilsirəmiş, kağansıramış boduniğ, küñədmış, kuladmış boduniğ, türk törüsün içğınmış

12. boduniğ eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmış. Tölis, tarduş boduniğ anta itmiş. Yabğuş, şadığ anta birmiş. Biriye Tabğaç bodun yağı ermiş. Kırkız, kurıkan, otuz tatar, kıtañ, tatabı kop yağı ermiş. Kañım kağan bunça ... kırk artukı

13. yiti yolu süləmiş, yigirmi sünüş sünüşmiş. Təşri yarlıkaduk üçün illigig ilsirətmış, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılınmış, tizligig sökürmüş, başlağığ yüküntürmüş. Kañım kağan ança ilig, törig kazğanıp uça barmış. Kañım kağanka başlayu Baz kağanığ balbal tikmiş. Kañım

14. kağan uçdukda özüm səkkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Olurıpan türk boduniğ yiçə itdi, çığayığı bay kıltı, azığı üküş kıltı. Eçim kağan olurtukda özüm tigin erk ... iy ... Təşri yarlıkaduk üçün

15. tört yigirmi yaşımka tarduş bodun üzə şad olurtım. Eçim kağan birlə ilgerü Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz. Kurıǵaru Təmir Kapıǵka təgi sülədimiz. Kögmən aşa kırkız yirigə təgi sülədimiz. Kamıǵı bis otuz sülədimiz, üç yigirmi sünüşdimiz. İllig ilsirətdimiz, kağanlıǵıǵ kağansıratdımız, tizligig

16. sökürtimiz, başlaǵıǵ yüküntürtimiz. Türgiş kağan türkim, bodunım erti. Bilmədükin üçün, biziñə yañıltukın, yazm-tukm üçün kağanı ölti, buyurukı, bəgləri yəmə ölti. On ok bodun əmgək körti. Eçümiz-apamız tutmıs yir idisiz kalmazun tiyin az bodunıǵ itip, yaratıp ... Bars bəg

17. erti, kağan atıǵ bunta biz birtəmiş, siñilim kunçuyıǵ birtimiz. Özi yazıntı, kağanı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmən yir, sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunıǵ itip, yaratıp kəltimiz. Sünüşdimiz. ... ilin yana birtimiz. İlgerü Kadırkan yışıǵ aşa bodunıǵ ança konturtımız, ança itdimiz. Kurıǵaru

18. Kənü Tarbanka türk bodunıǵ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kulluǵ, küñ küñlig bolmış erti. İnsi eçisin bilməz erti, oǵlı kañın bilməz erti. Ança kazǵanmış, ança itmiş ilimiz, törümüz erti. Türk oǵuz bəgləri, bodun eşit: üzə tənri basmasar, asra yir təlinməşər,

19. türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti? Türk bodun, ökün. Körgünün üçün igidmiş kağanıña, ermiş, barmış edgü ilinə kentü yañıltıǵ, yablak kigürtig. Yaraklıǵ kantan kəlip yaña eltdi? Sünüglig kantan kəlipən sürə iltidi? İduk Ötükən yış bodun bardıǵ. İlgerü barıǵma bardıǵ. Kurıǵaru

20. barıǵma bardıq. Barduk yirdə edgüg ol erinç: kanıñ, ügüzçə yügirti, sünügün taǵça yatdı. Bəglig urı oǵlının kul kılıǵ, işilig (? silig) kız oǵlınm küñ kılıǵ. Ol bilmədükügün üçün, yablakınm üçün eçim kağan uça bardı. Başlayu kırkız kağanıǵ balbal tikdim. Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıǵ,

21. ögim katunıǵ kötürigmə tənri, il birigmə tənri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tənri kağan olurtı erinç. Nəñ yılsıǵ bodunda üzə olurmədım. İçrə aşız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunda üzə olurtım. ... gini iki şad, inim Kül tigin birlə sözləşdimiz. Kañımız,

22. eçimiz kazǵanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, türk bodun üçün tün udimədım, küntüz olurmədım. İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazǵantım. Ança kazǵanıp biriki bodunıǵ ot, sub kılmədım. Mən özüm kağan olurtukıma yir sayu barmış bodun yadaǵım, yalının ölü, yitü yana

23. kəlti. Bodunıǵ igidəyin tiyin yırıǵaru oǵuz bodun tapa, ilgerü kıtaıy, tatabı bodun tapa, birigerü Tabǵaç tapa iki yigirmi sülədim. ... sünüşdim. Anta kirsə tənri yarlıkaduk üçün, kutum, ülügüm bar üçün öltəçi bodunıǵ tirigrü igitim. Yalm bodunıǵ tonlıǵ kiltım, çıǵay bodunıǵ bay kiltım,

24. az bodunıǵ üküş kiltım. İǵar illigdə, ıǵar kağanlıǵda yig kiltım. Tört bulundakı bodunıǵ kop baz kiltım, yaǵısız kiltım, kop maña körti. Yeti yigirmi yaşımə tañut tapa sülədim. Tañut bodunıǵ bozdım, oǵlın, yotazın, yilkısın, barımın anta altım. Səkkiz yigirmi yaşımə altı çub soǵdak

25. tapa sülədim, bodunıǵ anta bozdım. Tabǵaç On tutuk bes tımən sü kəlti. İduk başda sünüşdim. Ol süg anta yokkışdım, Yegirmi yaşımə basmıl ıdıkut bodun erti. Arkıs ıdmaz tiyin sülədim. K ...t kəlürtim. Eki otuz yaşımə tabǵaç

26. tapa sülədim. Çaçə səñün səkkiz tımən sü birlə sünüşdim. Süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşımə çik bodun kırkız birlə yaǵı boltı. Kem keçə çik tapa sülədim. Örpəntə sünüşdim. Süsin sancdım. Az bodunıǵ ölürtim, altım, içgirtim. Yeti otuz yaşımə kırkız tapa sülədim. Sünüg batımı

27. karıǵ sökipən Kögmən yışıǵ toǵa yorıp kırkız bodunıǵ uda bozdım, kağanın birlə Soña yışda sünüşdim. Kağanm ölürtim, ilin anta altım. Ol yılkə türgis tapa Altun yışıǵ aşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım. Türgis bodunıǵ uda basdım. Türgis kağan süsi otça, borça kəlti.

28. Bolçuda sünüşdim. Kağanın, yabǵusın, şadm anta ölürtim, ilin anta altım. Otuz yaşımə Besbalık tapa sülədim. Altı yolu sünüşdim. ... Süsin kop ölürtim. Besbalık içrə nə kişi etin ... təgdük yox üçün kisi balık(da maña) ukǵalı kəlti. Besbalık anı üçün ozdı. Otuz artukı

29. bir yaşımə karluk bodun buñsız erür barur erikli yaǵı boltı. Tamaǵ İduk başda sünüşdim. Karluk bodunıǵ ölürtim, anta

altım. ...basmıl, karluk ... bod ... karluk bodun tir ... sanedım, ölürtim. (Tokuz oğuz)z məniñ bodunım erti. Teñri, yer bulğakm üçün, etin ...

30. küni təgdük üçün yağı boltı. Bir yıka tört yolu sünüşdim. Ən ilki Toğu balıkda sünüşdim. Toğla üçüzig yüzəti keçip süsi. ... Ekinti Antarğuda sünüşdim. Süsin sanedım, (ilin altım). Üçünc (Çuğay başınta) sünüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yab-lak

31. boltaçı erti. Oza, yağa kəligmə süsin ağıtım. Üküş öltəçi anta tirilti. Anta Toñra yıpağutu bir oğuşğ Toña tigin yoğmta əgire tokıdım. Törtinç Əzgənti Kadazda sünüşdim. Süsin anta sanedım, yabırdım. ... barm ... (kırk yaşı)ma Mağı kurğan kışladukda yut boltı. Yazırja

32. oğuz tapa sulədim. İlki sü taşıkmış erti, ekin sü ebdə erti. Üç oğuz süsi basa kəlti. Yadağ yabız boltı tip alğalı kəlti. Sınar süsi ebig, barkıg yolğalı bardı. Sınar süsi sünüşgəli kəlti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz ... ən yağ... küç birtük üçün anta sanedım,

33. yaydım. Teñri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç. Mən inilügi bunça başlayu kazğan-masar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) bəglər, (bodun) sakınıñ, ança bilin ... Oğuz bo(dun) d ... ıdmaym tiyin sülədim.

34. ebin, barkın bozdım. Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim. Süsin bozdım, elin anta altım. Ança kazğanıp ... teñri yarlıkaduk üçün, özim otuz artukı üç (yaşıma) ... uk erti. Ödsəg, ötüləg küç ...

35. igidmiş (kağanı yanılıtı). Üzə teñri, ıduk yer, sub ... kağan kutı taplamadı erinç. Tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı. Tabğaç ... bodun ... yerdə kəlti. İgidəyin tiyin (sakınıp) bodun(ıg)

36. yazuklat ... biriyə Tabğaçda atı, küsi yok boltı. Bu yerdə maña kur boltı. Mən özim kağan olurtukım üçün türk bodunıg ü ... rı kılmadım. İlig, törüg, yəgədü kazğantım ... ıd ... tirilip y ...

37. (anta sünüş)dim. Süsin sanedım. İçigmə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti. Sələnjə kodı yorıpan karağın kislata, ebin, barkın anta bozdım. ... yışka ağdı. Uyğur eltəbər yüzçə erin ilgəru tə(zip bardı) ...

38. ... (tür)k bodun aç erti. Ol ylıkıg alıp iglətim. Otuz artukı tört yaşına oğuz təzip Tabğaçka kirti. Öginip sülədim. Sınkın ... oğ(lım), yotazın anta altım. Eki eltəbərlik bodun...

39. ... tatabı bodun Tabğaç kağanı körti. Yalabaçı, edgü sabı, ötügi gəlməz tiyin yayın sülədim. Bodunıg anta bozdım, ylıkı/sın ... Süsi tirilip kəlti. Kadirkan yış(da) kon ...

40. ... ğakına yerünərü, subınaru kontı. Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıg ıtım. Bardı ... (Eltəbər) yok bolmış, inisi bir kurğ ...

41. ... arkışı kəlmədi. Anı ayıtayın tip sülədim. Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı. Kara bodun: kağanım kəlti, -tip ög(di). ... ka at birtim. Kiçig athıg...

Cənub-şərq tərəfi

... Önjüg yoğaru sü yorıp tünlü-künlü yiti ödüşkə subsız keçdim. Çorakka təgip Yoliğça ... Bes Keçənkə təgi

Cənub tərəfi

1. ... Tabğaç athıg süsi bir tımən artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün kop (ölürtim, tiri)lip bardı ...

2. ... yolu sülədim. Otuz artukı səkkiz yaşına kışın Kıtay tapa sülədim. ... (otuz artukı tokuz yaş/ma yazım tatabı tapa sü/lədim.

3. Mən ... ölürtim. Oğlın, yotazın, /yı/ıkısın, barımın ...

4. bodun ... yotazın yok kiltım ...

5. yor

6.sün(üşdim). üçün

7. birtim, alp erin ölürip balbal kılı birtim. Əlig yaşına tatabı bodun Kıtayda adakıg k (T)üngər tağka ...

8. Kuğ sənün başadu tört tümən sü kəlti. Tünger tağda təgip tokıdım. Üç tümən süg (ölür)tim, bi(r) /tümən/ ...rsər ...üktim. Tatabı ...

9. ölürtim. Uluğ oğlım ağrıp yok bolça Kuğ sənünig balbal tikə birtim. Mən tokuz iyirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım, il tutdım. Otuz artukı bir ...

10. türkımə, bodunıma, yəgin ança kazğanı birtim. Bunça kazğanıp kañım kağan ıt yıl onınc ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk ...

11. Maña Lisün Tay sənün başadu bis yüz ərən kəlti. Kokı-lık ö ... altun, kümüs kərgəksiz kəlürti. Yoğ yıparığ kəlürip tikə birti. Cıntan ığaç kəlürip öz yaraş ...

12. bunça bodun saçın, kulkakm, y/anakın b/ıçdı. Edgü özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürip kop kotı.

13. Teñri təg teñri yaratmış türk bilgə kağan sabım: kañım türk bilgə kağan olurtukda türk amtı bəglər ... kisrə tarduş bəglər, Kül çor başlayı, ulayı şad apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tar-kan ...

14. başlayı ulayı şad apıt bəglər ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, ulayı buyuruk ... iç buyurukı bəg İrkin başlayı buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertənü ...

15. ertənü eti mağ şad ... türk bəglərin, bodunun ertənü eti mağ itdi, ögdi. ... (kañım) kağan ... ça ağır taşığ yoğunmuş türk bəglər, bodun ... yar ... irti. Özımə bunça ...

Şimal tərəfi

1. Teñri təg teñridə bolmış türk bilgə kağan bödkə olurtım. Sabımın tükəti eşid. Ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriyə şad – apıt bəglər, yıriya tarkat buyuruk bəglər, otuz tatar ... tokuz oğuz bəgləri, bodunı bu sabımın edgüti eşid, katıgdi tiñla. İlgərü kün

2. toğsıkıña, birigerü kün ortusıñaru, kırıgarı kün batsıkıña, yıriğaru tün ortusıñaru anta içrəki bodun kop maña görür. Bunça bodun kop itdim. Ol amtı aşığ yok. Türk kağan Ötükən yış olur-

sar, iltə buñ yok. İlgərü Şantun, yazıka təgi sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgerü Tokuz

3. Ərsəngə təgi sülədim, Tüpütke kiçig təgmədim. Kırıgarı Yinçü üzgü keçə Təmir Kapıgka təgi sülədim. Yırığaru Yir Bayırku yiriñə təgi sülədim. Bunça yirkə təgi yoritdim. Ötükən yışda yig idi yok ermiş. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurup Tabğaç bodun birlə tüzəltim. Altun, gümüş, isigiti,

4. kutay buñsız ança birür Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıñ ança yağutır ermiş. Yağru kontukda kisrə aşığ biligin anta öyür etmiş. Edgü bilgə kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar, oğuşı, bodunı bisükiñə təgi kıdmaz

5. ermiş. Süçig sabıña, yımşak ağısıña arturup üküş, türk bodun, öltig. Türk bodun, üləsikin biriyə Çuğay yış tögül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikig, anta aşığ kişi ança boşğurur ermiş: Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür – tip ança boşğurur ermiş. Bilig

6. bilməz kişi ol sabığ alıp, yağru barıp üküş kişi öltig. Ol yirgerü barsar, türk bodun, öltəcisən. Ötükən yış olurup arkış-tirkiş isar, nəñ buñıñ yok. Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçısən, türk bodun, tok. Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir tod-sar, açsık öməzsən. Antağınım üçün igidmiş kağanıñın

7. sabın almatm yir sayu bardığ. Kop anta alkıntığ, arılığ. Anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurup yok çığağ bodunıñ bay kılıtım, az bodunıñ üküş kılıtım, Azu bu

8. sabımda igid bar ğu? Türk bəglər, bodun, bunı eşidiñ. Türk bodunıñ tirilip il tutsıkınım bunta urtım, yañılıp öləsikin yemə bunta urtım. Nəñ nəñ sabım ersər, beñgü taşka urtım. Añar körü bilin. Türk amtı bodun, bəglər, bödkə köriğmə bəglər, gü yañıltaçı siz.

9. ... kağan eçüm kağan olurtukmta tört bulundakı bodunıñ bunça itmiş. ... teñri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulundakı bodunıñ itdim, yaratdım, i ... kılıtım. Mən türgis kağanka kızımmın ... ertənü uluğ törün alı birtim. Tür(gis kağanım)

10. kızın ertənü uluğ törün oğlıma alı birtim. ... ertənü uluğ törüğü alı birtim. Y... ertürtim. Tü... başlığığ yüküntürtim, tizligig sökürtim. Üzə teñri, asra yer yarlıkaduk üçün ...

11. közin görmədük, kulkakın esidmədük bodunımın ilgəri kün to(ğsıqıña), birigəri (Tabğaç)ka, kurığaru ... (gün batsıqıña, yırığaru tün ortusıñaru ...sarığ altunın), örün kümüşin, kırğağlıg kutayın, əkinlig isigitin, özlək atm, adğırın, kara kisin,

12. kök tiyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim. ... buñsız kıldım. (Üzə teñri) eriklig ... az bodun ... nça tümən oğlı ... yal mənün ... (bəglə)rig bu ...

13. yəmə igidin! Əmgətmən! Tolğatman! Olurtım. Türk bəglər, türk bodunım ...t birtim. ... amtıka taşığ ... kazğanmış ağımm türk bodun ...ı bu kağanında, bu bəglərig(də, yerində, subuñda adırılmasar, türk bodun),

14. özin edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçisən, buñsız boltaçısən ... (anta) kisrə Tabğaç kağanta bədizçig kop kəlürtim ... mənii, sabımın sımadı. .. İçrəki bədizçig ıtı. Anjar adınçığı bədiz ur(tım, taş tokıdım, köñültəki sabımın i) ...

15. On ok oğlıña, tatıña təgi bunı körü bilij, Beñgü taş tokıtdım. ... yirtə ... tokıtdım, bitidim. Bu ...taş barkın ...

Qərb tərəfi

1. ... üzə ...
2. bilgə kağan uç(a bardı).
3. yay bolsar, üzə t(əñri) ...
4. Köbürgəsi tərçə d ...
5. tağda sığun təzsər (M.Ergin: ötsər) ...
6. sakmurmən. Kañım kağan ...
7. taşın özüm kağan ...
8.

Cənüb-qərb tərəfi

... (bilgə) kağan bi(tigin) Yoluğ tigin bitidim. Bunça barkıg, bədizig, uzıg (türk bilgə) kağan atısı Yoluğ tigin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim. Y...

TƏRCÜMƏ

Şərq tərəfi

1. Tanrı tək tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): Atam türk müdrik (xaqan taxta oturduqda) indiki ... igidlər, sədaqətli doqquz oğuz igidləri, məşhur bəyləri, xalqı ... (Atam öləndən sonra) türk tanrısının (buyuruğu, müqəddəs türk yerinin, suyunun iradəsi ilə türk xalqının)

2. üstündə xaqan oturdum. Mən (xaqan) oturduqda, öləcəyinə kədərənən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı. Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır (məhkəm) qanun yaratdım. Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış.

3. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, düzəltmiş. Dörd tərəf hamılıqla yağlı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə diz çökdürmüş. İrəli (şərqə) Kadırkan meşəli dağlarma qədər, geri (qərbə)

4. Dəmir Qarıya tək (xalqı) yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahibkar vahid (oxsuz – oxu olmayan, yeni oxlara bölünməyən – Ə.R.) göytürk xalqı yaradıcılıqla məşğul olaraq beləcə oturur imiş. Müdrik xaqanlar imiş, igid (alp) xaqanlar imiş. Buyuruqları (əyanları) da müdrik imiş, igid (alp) imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Ona görə də eli (dövləti) eləcə düzəltmiş imiş. Eli yaradıb qanun düzəltmiş. Özü eləcə vəfat etmiş.

5. Dəfn edənlər, ağı (sitəm) deyənlər öndən gündoğandan Böklü çöllük el (Koreya dövləti), Tabğaç (Çin), Tibet, avar, Böyük Roma (Bizans, Vizantiya), qırğız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bu qədər xalq gəlib ağı demiş, dəfn etmiş. O qədər

məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi

6. olmadı, oğlu atası kimi olmadı. Biliksiz (cahil) xaqan taxta oturmuş, buyuruqları (əyanları) da biliksiz (cahil) imiş, yava (pis) imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Tabğaç (Çin) xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, yalançı olduğu üçün, kiçikli-böyük (kiçik qardaşı-böyük qardaşı) qızışdırdığı üçün, bəyli-xalqlı

7. bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün türk xalqı düzəltdiyi elini (dövlətini) dağıtmış (xaricə göndərmiş), xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmiş (sona yetirərək göndərmiş). Tabğaç (Çin) xalqı bəyliyə layiq igid (hərfən: nəslə artırmalı olan) oğlanlarını qul etdi, xanımığa layiq qızlarını kənz etdi. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı (Çindəki) bəylər Tabğaç (Çin) adını qəbul edərək Tabğaç (Çin) xaqanına tabe olmuş. Əlli il

8. işini, gücünü vermiş (onun üçün işləmiş). İrəli – gündoğana Böklü xaqanma tək qoşun çəkib (Çin xaqanına) tabe olmuş. Qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkərək (Çin xaqanına) tabe olmuş. Tabğaç (Çin) xaqanına elini (dövlətini), qanununu qoruyub saxlamış (qazanaraq vermiş). Türk qara xalqı (camaatı) hamılıqla belə demiş: Elli (dövlətə olan) xalq idim, elim (dövlətim) indi hanı? Kimə el (dövlət) qazanıram? – deyir imiş.

9. Xaqanlı (xaqanı olan) xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana işimi, gücümü (əməyimi) verirəm? – deyir imiş. Belə deyib Tabğaç (Çin) xaqanına yağı olmuş. Yağı olub özünə dövlət düzəltməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş (hərfən: Çin dövlətinin içinə daxil olmuş). Bu qədər işini, gücünü (zəhmətini) verdiyini düşünmədi. Türk xalqını öldürüm, nəslini məhv edim, - deyir imiş. Yox olaraq, məhv olaraq gedir imiş. Yuxarıda

10. türk tanrısı, müqədəs yeri, suyu belə deyir imiş. Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində (başının üstündə) tutub yuxarı götürdü. Atam xaqan on yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış (hərfən: sərhəddən kənara çıxmış). Bayırda yürüş edir deyə səs (küy) eşidib səliyədəkilər dağa qalxmış, dağdakılar

11. (arana) enmiş, toplaşmış yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, bir yerə yığmış. Hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub elindən (dövlətindən) məhrum olmuş (hərfən: əlsizləşmiş), xaqanından məhrum olmuş (hərfən: xaqansızlaşmış) xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını məhv etmiş və dağıtmış

12. xalqı əcdadlarının qanunları üzrə yaratmış öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, (onlara) yabğu və şad onda vermiş. Cənubda Tabğaç (Çin) xalqı yağı imiş. Qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – hamısı yağı imiş. Atam xaqan bu qədər qırx

13. yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi yeddi döyüş döyüşmüş. Tanrı buyurduğu (hərfən: fərman verdiyi) üçün ellini (eli olanı) eldən məhrum etmiş (hərfən: əlsizləşdirmiş), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etmiş (hərfən: xaqansızlaşdırmış), yağını tabe etmiş, dizlini diz çökdürmüş, başlıni səcdə etdirmiş. Atam xaqan bu cür elini (dövlətini), qanununu qazanıb vəfat etmiş. Atam xaqana qəbri önündə başda Baz xaqanı balbal qoymuş (hərfən: tikmiş). Atam

14. xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Oturub türk xalqını yenə təşkil etdi, yenə yüksəltdi, yoxsulu varlı etdi, azı çox etdi. Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün

15. on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik. Qərbə Dəmir Qapıya tək qoşun çəkdik. Kögmən (dağlarını) aşaraq qırğız yerinə tək qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini (eli olanı) eldən məhrum etdik (əlsizləşdirdik), xaqanını (xaqanı olanı) xaqandan məhrum etdik (xaqansızlaşdırdıq), dizlini

16. diz çökdürdük, başlıni səcdə etdirdik. Türgiş xalqı türküm, xalqım idi. Qanmadığı (başına düşmədiyini) üçün, bizə (qarşı) yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları (buyuruğu), bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarını

zın tutmuş olduğu yer sahibsiz qalması deyə az xalqı təşkil edib, (qurumunu) yaradıb ... Bars bəy

17. idi, xaqan adını burada (bu vaxt) biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalması deyə az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib, (onun qurumunu) yaradıb geri qayıtdıq. Döyüştük. ... elini (dövlətini) yenə özünə qaytardıq. Şərqə Kadırğan meşəli dağlarını aşaraq xalqı elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. Qərbə

18. Kənü Tarmanda türk xalqını elə yerləşdirdik, elə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuş idi. Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi. Belə qazanmış, belə təşkil etmiş elimiz (dövlətimiz), qanunumuz idi. Türk oğuz bəyləri, xalqı, eşidin: üstədən tanrı (göylər) basmasa, aşağıdan yer dəlinməyə (yarılmasa),

19. türk xalqı, elini (dövlətini), qanununu kim dağıtmağa qabil idi? Türk xalqı, düşün. Fitnəyə uyduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanına, varlı, dövlətli qəşəng elinə qarşı özün xəyanət etdin, yamanlıq gətirdin. Yaraqlılar (silahlılar) haradan gəlib səni yayıb apardı? Süngülülər haradan gəlib səni sürərək apardı? Müqəddəs Ötükən meşəli dağlarından xalq getdi. Şərqə gedənin getdi. Qərbə

20. gedənin getdi. Getdiyin yerlərdə ən yaxşısı bu idi. Qanın çay kimi yüyüdü (axdı), sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik igid (nəslini artırmalı) oğullarını qul etdin, xanımlıq qızlarını kənz etdin. O başa düşməməyin (qanmazlığın) üçün, pis hərəkətin üçün əmim xaqan vəfat etdi. (Əmim xaqanın qəbri üstündə) başda qırğız xaqanını balbal qoydum (tikdim). Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı,

21. anam xatunu yuxarı götürən tanrı, el (dövlət) verən tanrı türk adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturdum. Mən varlı xalqın üstündə xaqan oturmam. İçi aqsız (ac), bayırı dunsuz (çılpaq), pis, nankor xalqın üstündə xaqan oturdum. iki şad, kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdim. Atamızın,

22. əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə uyumadım (yatmadım), gündüz oturmam (dincəlmədim). Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə

əldən düşüncəyədək çalışaraq (ölərək, yetərək) qazandım. Belə qazanıb birləşən xalqı cəzalandırmadım (oddan, sudan keçirmədim). Mən özüm xaqan oturduğum üçün yer boyu səpələnmiş xalq piyada, yalın əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) yenə

23. gəldi. Xalqı yüksəldim deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça (Çinə) qarşı on iki dəfə qoşun çəkdim. döyüştüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, bəxtim, payım olduğu üçün öləsi xalqı dirildərək yüksəltdim. Yalın xalqı donlu (paltarlı) etdim, yoxsul xalqı varlı etdim,

24. az xalqı çox (saylı) etdim. Başqa ölkədə (eldə), başqa xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı hamılıqla tabe etdim, yağsız etdim, hamısı mənə tabe oldu. On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum¹, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) onda aldım. On səkkiz yaşında altı bağı (vilayətli, qəbiləli) soğdaklara

25. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Tabğaçlı Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk (Müqəddəs) başqa döyüştüm. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşında basmillar, idikut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar (xərac karvanları) göndərməz deyə qoşun çəkdim, tabe etdim, çoxlu ... hərbi qənimət evə gətirdim. İyirmi iki yaşında Tabğaça (Çinə)

26. qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə döyüştüm. Qoşununu orada öldürdüm. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə (birlikdə) yağdı oldu. Kem (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüştüm. Qoşununu sanedim (nizədən keçirdim). Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı (süngü boyu qədər qalınlığı olan)

27. qarşı söküb Kögmən meşəli dağlarını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştüm. Xaqanını öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım. O ili türkişlərə qarşı Altun (Altay dağlarını) ormanını aşaraq, İrtiş çə-

¹ Poz «pozmaq» – abidələrin dilində pozmaq feli «dağıtmaq», «qalib gəlmək» mənalarında işlənir.

yımı keçərək yürüdüm. Türgiş xalqını yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu odca (od kimi), şərabcə (sel kimi) gəldi.

28. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini (dövlətini) onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm. Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık şəhərinin içində nə qədər adam vardısı... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalk şəhəri onun üçün xilas oldu. Otuz

29. bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağdı oldu. Tamak Iduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım. basmıl, karluk düd.... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım (nizədən keçirdim), öldürdüm. doqquz oğuz mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi

30. güc gəldiyi üçün yağdı oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Ən ilk Toğu balıqda döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu (öldürdüm). İkinci dəfə Antarguda döyüşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim), (elini aldım). Üçüncü dəfə (Çuğay başında) döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi, pis

31. olası (xəyanət edəsi) idi. (Bizi) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum (axıtdım). Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu onda sancdım (nizədən keçirdim), zəiflətdim. ... var-dövlətini ... (qırx yaşı)mda Mağı Kurqanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı) oldu. Yazda

32. oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri səfərə çıxmış idi, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basabasa gəldi. Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi. Qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuzt yağdı ... (tanrı) güc verdiyi üçün orada sancdım (nizədən keçirdim),

33. dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür səylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi. (Türk) bəyləri, (türk) xalqı

düşünün, eləcə bilin. ... Oğuz xal(qı) göndərməyim, - deyə qoşun çəkdim,

34. evini, sarayımı pozdum. Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini (dövlətini) onda aldım. Eləcə qazanıb tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşında uk idi. Keçici, ötücü gücün.....

35. yüksəltdiyi xaqanı bizə xəyanət etdi (yanıldı). Üstdə tanrı, müqəddəs yer, su xaqan bəxtinə yar olmadı. Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Tabğaç (Çinə) tərəf getdi, Tabğaç (Çin) xalq geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi. Yüksəldim, - deyə düşünüb xalqı

36. cinayətə sövq etdi. ... cənubda Tabğaçda (Çində) adı, şöhrəti yox oldu. Bu yerdə mən yüksək ləyaqət qazandım. Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını cəzalandırmadım. Elini (dövlətini), qanununu qaydaya saldım. göndər toplanıb

37. (orada dö)üşdüm. Qoşununu sancdım (nizədən keçirdim). Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü. Selenqa boyu yürüyüb bərk sıxışdırıb evini, sarayımı onda pozdum. ... məşəli dağa qalxdı. Uyğur eltəbər yüzə döyüşçü ilə şərqə qaçıb gətdi.

38. türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim. Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaç (Çinə) girdi. Təəssüflənib (onların üstünə) qoşun çəkdim. oğlunu, qız-gəlinini orada (əsir) aldım. İki eltəbərli xalqı

39. tatabı xalqı Tabğaç (Çin) xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz, - deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqımı orada pozdum, ilxısını qoşunu toplanıb gəldi. Kadırkan ormanında yer(ləşdirdim)....

40. yerinə, suyuna (vətəninə) yerləşdi. Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək,- deyib Tudun Yamtarı göndərdim. Getdi. (Eltəbər) yox (həlak) olmuş, kiçik qardaşı bir

41. karvanı gəlmədi. Onu cəzalandırım, - deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi. Qara camaat: xaqanım gəldi, - deyib sevindi. ad verdim. Kiçik atlı (süvari)

Cənub-şərq tərəfi

.... Önük yuxarı qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim. Çoraka dəyib (çatıb) Yohıgça Beş Keçəne təki

Cənub tərəfi

1. Tabğaç (Çin) atlı (süvari) qoşununu on yeddi min qoşunu (əsgəri) birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə (öldürdüm, top)laşıb getdi.

2. yol qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşında qışda Kıtaya qarşı qoşun çəkdim. (otuz doqquz yaşım)da yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim.

3. Mən öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini.....

4. xalqını qız-gəlinini məhv etdim.

5. yürü

6. döy(üşdüm). üçün

7. verdim, cəsur igidlərini öldürüb balbal edərək verdim (qoydurdum). Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda ayağını k..... Tünger dağında

8. Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tünger dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşunu öldürdüm, on min Tatabı.....

9. öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öləndə Kuğ sənünü balbal qoydurdum. Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum, el tutdum. Otuz bir yaşında

10. türkümə, xalqıma ucalığı elə qazandım. Bunca qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında (25 noyabr 734-cü il) vəfat etdi. Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddində (22 iyun 735-ci il) dəfn etdirdim. Buğa tutuk

11. Mənə Lisün Tay sənün başda olmaqla beş yüz ərən (ən cəsur) gəldi. Yaxşı qorxulu qızıl, gümüş saysız-hesabsız qədər gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu. Səndəl ağacı gətirib öz

12. Bunca xalq saçını (yofdu), qulağını, yanağını (üz-gözünü) cırdı. Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını (dəfn mərasimi üçün) qoydu.

13. Tanrı tək Tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı sözüm (budur): atam türk müdrik xaqam taxta oturduqda türkün indiki bəyləri sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla, ardmca gələn şad-apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan

14. başda olmaqla digər şad-apıt bəylər Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruq (bəylər), daxili (saray) buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar – bunca indiki bəylər atam xaqana adətimize

15. adətimize lazımınca dua türk bəyləri, xalqı lazımınca dua etdi, təriflədi. (atam) xaqan ağır daşa sitayiş etmiş türk bəyləri, xalqı idi. Özüm bunca

Şimal tərəfi

1. Tanrı tək tanrıdan (yaxud: tanrıda) olmuş türk müdrik xaqanı taxta oturdum. Nitqimi bitənədək (tükənənədək) eşit. Arxamca gələn kiçik qohumlarım, oğlanlarım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağımdakı (cənubdakı) şad-apıt bəylər, solumdakı (şimaldakı) tarkan buyuruq bəyləri, otuz tatar doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə. İrəli (şərqə) gün

2. doğana, sağa (cənuba) gün ortasına, qərbə gün batana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq hamılıqla mənə tabedir. Bu qədər xalqı tamamilə təşkil etdim. İndi eldə iğtişaş (pis əməl) yoxdur. Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd olmaz (yox). Şərqə Şandun düzünə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım (dəymədim). Cənuba doqquz

3. Ərsənə təki qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım (kiçik dəymədim). Qərbə İnci (Sır-Dərya) çayını keçərək Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçilinə) təki qoşun çəkdim. Şimala Yir Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə təki qoşun yürütdüm. Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş. El tutmalı (dövlət düzəltməli) yer Ötükən meşəli dağları imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç (Çin) xalqı ilə düzəlişdim (razılığa gəldim). Qızıl, gümüş, taxıl,

4. ipək dərdətsiz elə verən (yaxud: saysız-hesabsız verən) Tabğaç (Çin) xalqının nitqi (dili) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlandırılıb uzaq (uzaqda yaşayan) xalqı elə yaxınlaşdırır imiş. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri (bilikləri) onda öyrədir imiş. Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş. Bir kişi yanılısa (səhv etsə, xəyanət etsə) idi, qəbiləsini, xalqını son nəfərinə tək qırmaz (doğramaz)

5. imiş. Şirin dilinə (nitqinə), yumşaq hədiyyəsinə tamahsızlandırılıb (aldarıb) çoxluca, türk xalqı, öldün. Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəsini orada xain adamlar belə öyrədir imiş: Uzaq (İraq) isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir, - deyib belə öyrədir imiş. Bilik

6. bilməz (sadələvh) adamlar o dilə (nitqə) aldarılıb, yaxın gəlib çoxlu adam öldün. O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur (dərdin olmaz). Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el (dövlət) yaradaraq (tutaraq) otursan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan (ox kimi arıqsan), acliq, toxluq bilməzsən, bir dəfə doysan, acliq bilməzsən. Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın

7. sözüne baxmadan (nitqini almadan) yer boyu getdin. Oralarda tamamilə məhv oldun, zəiflədin. Onda sağ qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda (duraraq, ölürək) yürüyür idin. Tanrı buyurduğu (fərman verdiyi) üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Xaqan oturub yoxa çıxan, yoxsul xalqı tamamilə topladım. Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox (saylı) etdim. Məgər bu

8. nitqimdə (sözlərimdə) yalan (şişirtmə) varmı? Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin. Türk xalqının toplanıb el (dövlət) tutacağını burada həkk etdim (daşa vurdum), yanılıb öləcəyini də burada həkk etdim (daşa vurdum), nə qədər sözümlə (nitqim) vardısı, hamısını əbədi daşa həkk etdim (vurdum). Onu görərek (yaxud: ona baxaraq) bilin. İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı, yanılısınız.

9. Xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş. tanrı buyurduğu üçün özüm xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım. varlandırdım. Mən türkiş xaqanına qızımı adətımızcə, ulu qanunlarımızla verdim. Türkiş xaqanının

10. qızımı adətımızcə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım. Y..... etdirdim, başımı səcdə etdirdim, dizlimi diz çökdürdüm. Üstdə tanrı, altda yer yar olduğu üçün

11. gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şərqə gün do(ğana), cənuba (Tabğaç - Çinə), qərbə (gün batana, şimala gecə ortasına sarı qızılını), parlaq gümüşünü, qıraqlı (kəsilməmiş) ipəyini, əkinlik taxılını, cins at və ayqırımı, qara samurunu,

12. göy dələsini türküme, xalqıma qazandım, tədarük etdim. dərdətsiz etdim. Üstdə tanrının varlığı az xalq on min oğlu bəyləri bu

13. yenə yüksəlin! Sıxışdırmayın! İncitməyin, - (mən taxta) oturdum. Türk bəyləri, türk xalqı verdim ... İndiki daşı qazanmış sərvəti türk xalqı Bu xaqanımdan, bu bəylərin(dən, yerindən, suyundan ayrılmasın, türk xalqı,)

14. özün yaxşılıq görərsən, evinə girərsən, dərdətsiz olarsan. sonra Tabğaç xaqanımdan çoxlu naxış açan gətirdim. mənim sözümlə sındırmadı. Saray naxış açanları göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdım. İçinə, bayırına adına layiq naxış vur(dum, daş toxutdurdum, könlümdəki sözümlə i).....

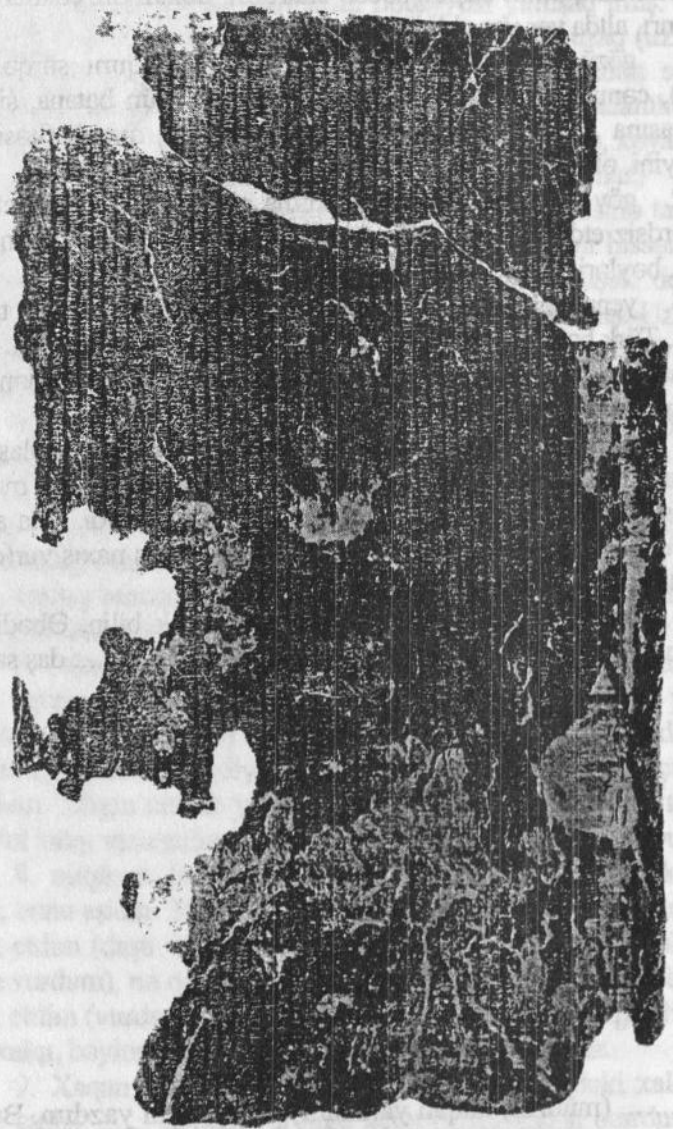
15. on ox oğluna, tatına tək bunu görərek bilin. Əbədi daş hördurdum. yerdə hördürdüm, yazdım. Bu daş sərdabənin

Qərb tərəfi

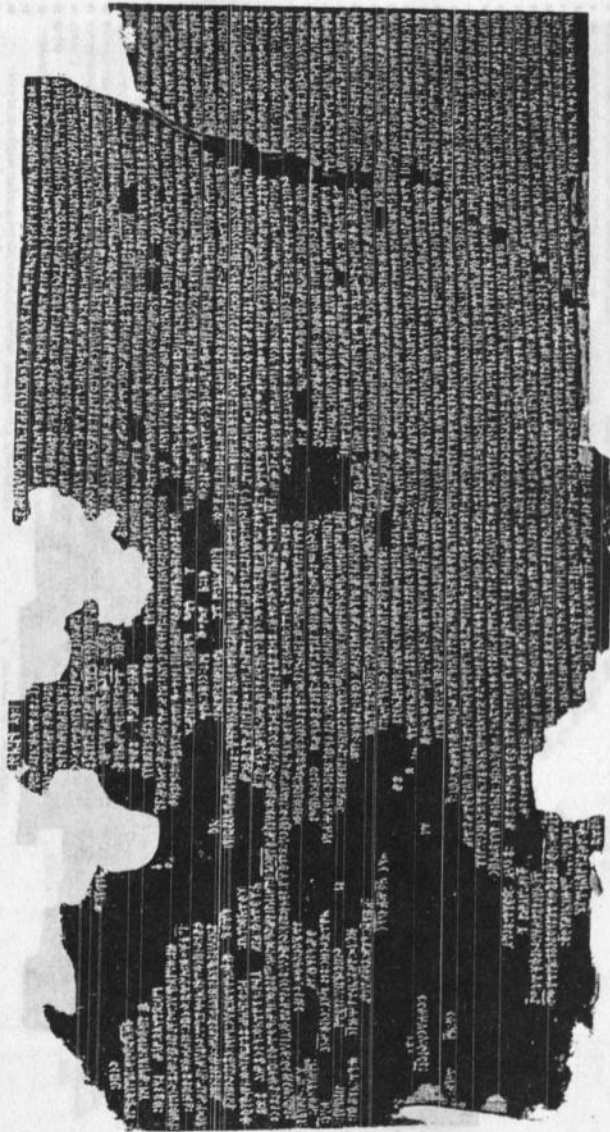
1. üstə
2. müdrik xaqan vəfat etdi.
3. yay olsa, üstə (tanrı)
4. körpüsü
5. dağda sığın qaçsa,
6. kədərlənirəm. Atam xaqan
7. daşını özüm xaqan
8.

Cənub-qərb tərəfi

..... (müdrik) xaqan ya(zısını) Yohğ tigin yazdım. Bunca sərdabəni, naxışı, heykəli (türk müdrik) xaqanının kiçik qohumu (qardaşı oğlu) Yolığ tigin bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım.

Bilgə xaqan abidəsi şərqi üzünün foto-şəkli

Bilgə xaqan abidəsi şərqi üzünün retüslü şəkli

- 1) Bilgə xaqan abidəsinin orfoqrafiyası Kül tigin abidəsinin orfoqrafiyasından fərqlənir.
- 2) Hər iki abidədə antroponim (şəxs adları), toponim (yer adları) və etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları), demək olar ki, eynidir.
- 3) §.4. **Oksız.** Hakimiyyət rəmzi olaraq, Çin imperatoru türk qəbilələrinə ox verirdi. Oxu olan qəbilə müstəqil dövlət hesab edilirdi.
- 4) §. 25. **Basmıl.** Basmıllar Çin mənbələrində Pa-si-mi kimi qeyd edilir. Çin tarixçiləri 649-cu ildə basmılların Çinə səfir göndərdiklərini yazırlar. Mahmud Kaşgari də basmıllar haqqında yazır.
- 5) §. 26. **Çik.** Çik bodun «çik xalqı», güman ki, indiki tuvalılardır.
- 6) §. 27. **Altun yış** çinlilərin Kin-şan adlandırdıqları və mənaca türklərin Altun yış sözünə bərabər olan yerdir. Tədqiqatçılar indiki Altay dağları ilə eyniləşdirirlər.
- 7) §. 28. **Beşbalıq.** Uyquristanın (Qərbi Çin) Urumçi şəhərinin yerində olmuş şəhərin adıdır.
- 8) §. 29. **Karluk.** Çin mənbələri karlukları Ko-lo-lu adlandırır. Çin tarixçiləri karlukların göy türklərdən olduğunu, Kin-şan (Altun-yış) dağlarından qərbdə Pu-ku-çik adlanan çayın sahillərində Tho-ta dağları ilə əhatə edilən ərazidə yaşadıklarını yazırlar. Çin mənbələrinin, habelə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin verdiyi məlumata görə, karluklar üç qəbilədən (üç karluk) ibarət olmuşdur.
- 9) §. 30. **Toğla ügüz.** Monqolustanın şimalında Orxon çayının qolu Tola çayının qədim türk adıdır.
- 10) §. 31. **Yut.** Bəzi türk dillərində bu söz indi də işlənir. Qışda havaların sərt keçməsi və ot olmaması üzündən mal-qaranın kütləvi qırılmasını ifadə edən termindir.

1. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

2. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

3. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

4. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

5. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

6. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

7. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

8. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

9. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

10. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

11. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

12. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

13. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

14. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

15. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

16. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

17. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

18. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

19. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

20. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

21. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

22. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

23. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

24. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

25. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

26. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

27. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

28. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

29. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

30. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

31. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

32. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

33. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

34. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

35. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

36. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

37. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

38. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

39. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

40. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

41. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

42. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

43. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

44. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

45. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

46. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

47. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

48. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

49. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

50. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

51. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

52. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

53. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

54. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

55. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

56. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

57. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

58. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

59. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

60. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

61. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

62. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

63. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

64. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

65. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

66. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

67. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

68. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

69. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

70. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

71. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

72. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

73. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

74. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

75. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

76. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

77. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

78. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

79. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

80. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

81. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

82. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

83. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

84. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

85. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

86. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

87. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

88. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

89. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

90. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

91. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

92. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

93. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

94. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

95. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

96. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

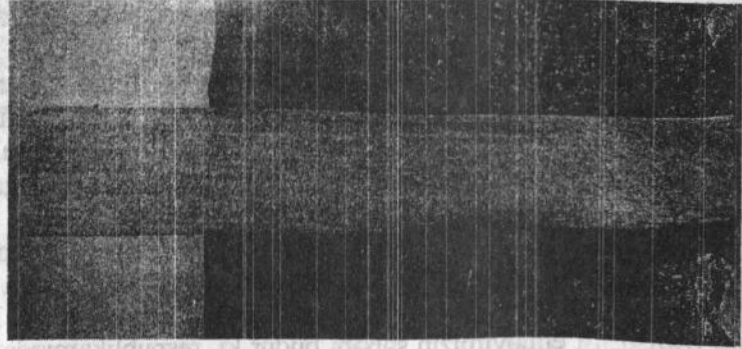
97. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

98. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

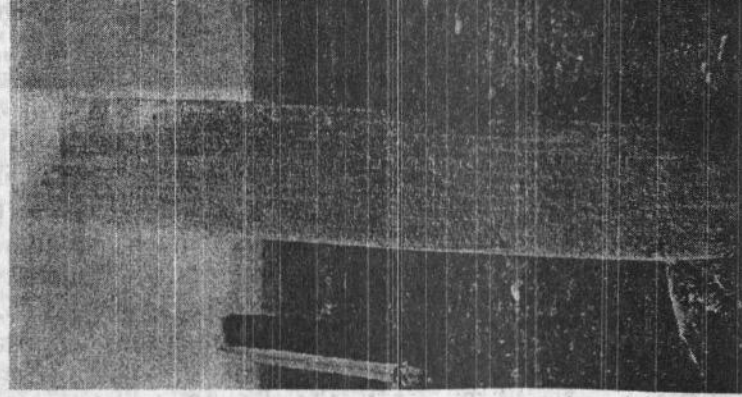
99. Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

100. Kül tigin abidəsinin şimal və cənub üzrləri

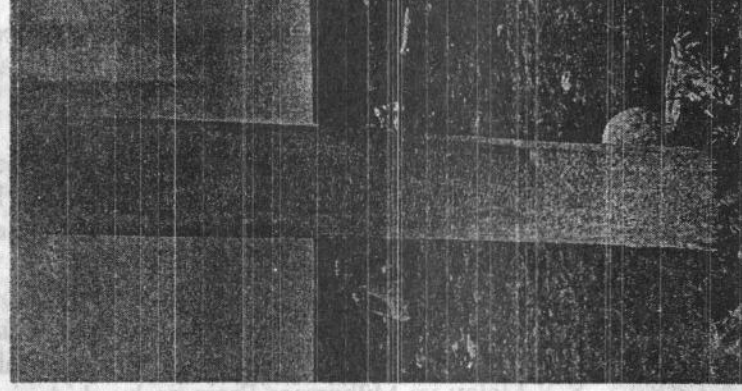
Bilgə xaqan abidəsinin şimal və cənub üzrləri

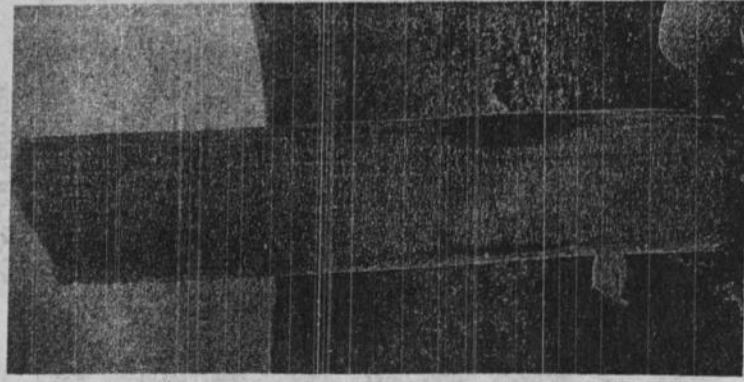
1-7-ci sətirlər

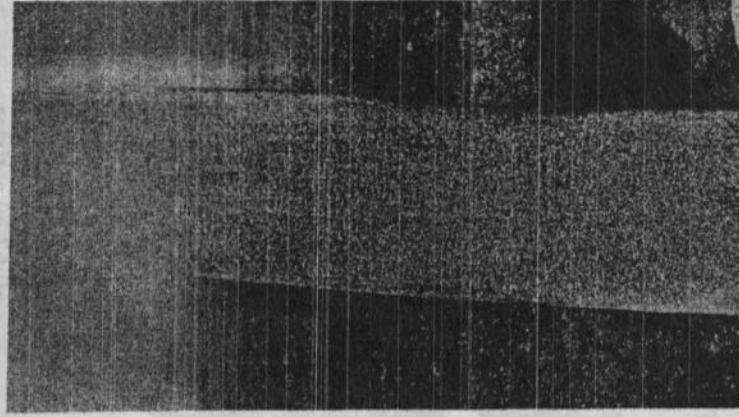
8-18-ci sətirlər

19-25-ci sətirlər

26-36-ci sətirlər

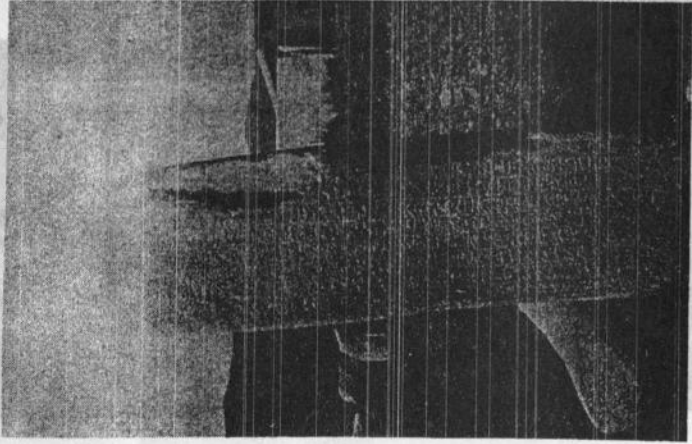

37-45-ci sətirlər

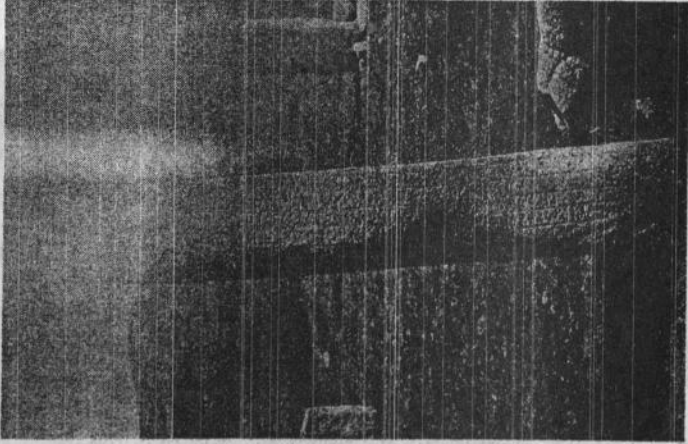
46-51-ci sətirlər

52-59-cü sətirlər

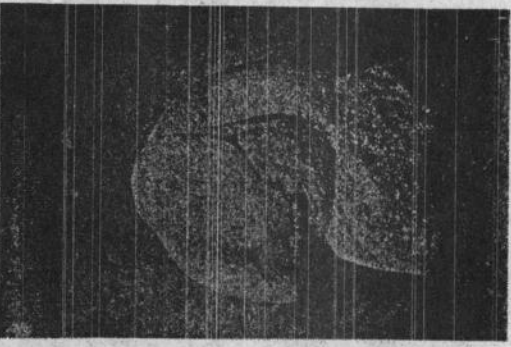
52-59-cü sətirlər

60-63-cü sətirlər

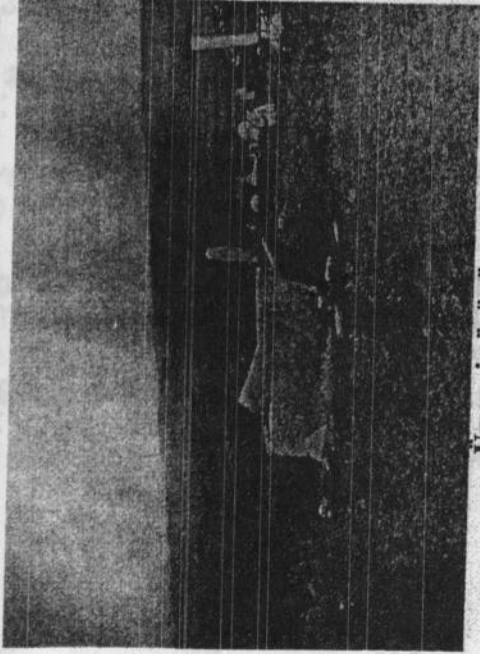

60-63-cü sətirlər

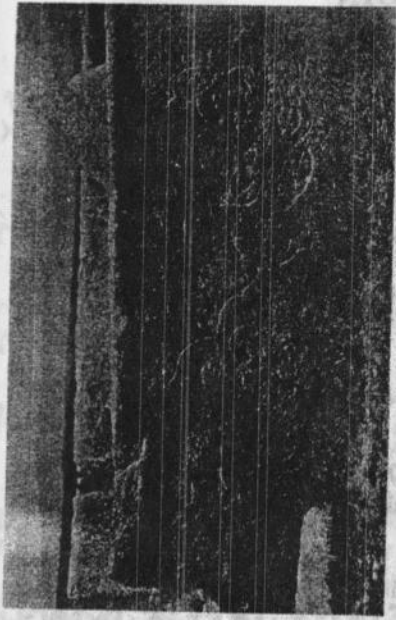
40-21-ci heykəl

Bir adam heykəli

Ümumi görünüş

Şərqi üz

Abidənin şimal-şərqi heykəl

İki daş heykəl

TRANSKRİPSİYA

I daş

Qərb tərəfi

1. Bilgə Toşukuk ben özüm Tabğaç ilinjə kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.

2. Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı, kanlantı. Kanın kodıp Tabğaçka yana içikdi. Teñri ança timis erinç: kan bertim,

3. kanın kodıp içikdiñ. İçikdük üçün teñri öl timis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə

4. bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranıp yeti yüz boltı. İki ülügi athğ erti, bir ülügi yadağ erti. Yeti yüz kisig

5. udızığma uluğı şad erti. – Yağıl, tidi. Yağmısı ben ertim, Bilgə Toşukuk. – Kağan mu kısıayın, - tidim. Sakmtım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada

6. bilsər, səmiz buka turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntım. Anta kisrə teñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilgə Toşukuk Boyla Bağa Tarkan

7. birlə, İltəris, kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçığ, öñrə Kıtayığ, yıraya Oğuzığ üküs ölürti. Bilig esi, çab esi bən körtim. Çuğay kuzın, Kara kumığ olurur ertimiz.

Cənub tərəfi

8. Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti, yağımız təgərə uçuk təg erti, biz şəg ertimiz. Ança olurur erigli oğuzdantan körüg kəlti.

9. Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı tir. Tabğaçğaru Kunı səñünig idmıs, kıtağğaru Toñra Səmig idmıs, sab ança idmıs: azkıya türk bodun

10. yorıyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğuşı bilgə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini Tabğaçığ ölürtəçi, tirmən, öñrə Kıtayığ ölürtəçi, tirmən, bini Oğuzığ

11. ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təg. Kıtay, öñdənyən təg. Bən yıradantayan təğəyin. Türk sir bodun yerintə idi yorımazun. Usar, idi yokkısalım,

12. tirmən. Ol sabığ esidip tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim: Tabğaç, Oğuz, Kıtay – bu üçəgü kabısar,

13. kaltaçı biz öz içi, tasın tutmıs təg biz. Yuyka eriglig toplağalu uçuz ermiş, yinçgə uçuz. Yuyka kalm bolsar, toplağaluk alp ermis, yinçgə

14. yoğun bolsar, üzgəlüg alp ermis. Öñrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kurya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biñ, sümiz, kəltəçimiz, bar mu nə? Ança ötüntim.

15. Kağanım bən özüm bilgə Toşukuk ötüntük ötünçimin esidü birti. Köñlünçə udız, tidi. Kök Önük yuğaru Ötükən yısğaru udıztım. İngək köligin Toğlada Oğuz kəlti.

16. Süsi altı biñ ermis. Biz eki biñ ertimiz. Sünğüsdimiz. Teñri yarlıkadı, ... yaydımız, üzüzgə tüşdi. Yayduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü Oğuz kopın kəlti.

17. kəlürtim ök türk bodunıñ Ötükən yerke bən özüm bilgə Toşukuk. Ötükən yerig konmıs tiyin esidip bəriyəki bodun, kuryaki, öñrəki bodun kəlti.

Şərq tərəfi

18. Eki biñ ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgmıs yok ermis. Kağanıma ötünip sülətdim.

19. Santuñ balıka, Taluy ügüzke təgürtim. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurtda yatu kalır erti. Tabğaç kağan yağımız erti. On ok kağanı yağımız erti.

20. art(ukı Kırkız) küç(lüg kağan yağımız) boltı. Ol üç kağan ögləşip Altun yıs üzə kabısalım timis. Ança ögləsmıs. Öñrə türk kağanğaru süləlim, timis, ağaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni

21. kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis, kaç nəñ ersər, ölürtəçi kük. Üçəgün kabısıp süləlim, anı yokkısalım timis. Türgis kağan ança timis: bəniñ bodunım anta erür timis

22. Türk bodun, yəmə bulğanç (ol timis), oğuzı yəmə tar-kanç ol timis. Ol sabın esidip tün yəmə udsıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti. Ança sakıntım:

23. süləlim, - tidim. Kögmən yolu bir ermis, tumis tiyin esidip: - Bu yolın yorisar yaramaçı, - tidim. Yerçi tilədim. Çölgü az ərig bultım.

24. Özüm Az yerim anı bilm ermis. Bir turuki ermis. Anın barmıs, anjar yatıp bir atlıg barmıs, - tiyin, - ol yolın yorisar, ünç tidim. Sakıntım, kağanıma

Şimal tərəfi

25. örüntim. Sü yorıtdım. Atlat,- tidim. Ak Tərməl keçə oğraklatdım (H.N.Orkun: oğuz akladım). At üzə bintürə, kariğ sökdım. Yokaru at yetə yadağın ığaç tutunu ağırtım. Önrəki ər

26. yoğuru təgirip ı bar baş asdıımız, yobadu intimiz. On tünkə yantıki tuğ ebirü bardımız. Yerçi yer yañılıp boğazlantı. Buñadıp kağan: - yelü kör, - timis.

27. Anı subuğ baralım. Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atıg ukabayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkıziğ uka basdıımız.

28.u süñügin açdıımız. Kanı süsi tirilmis. Süñüsdimiz. Sançdıımız. Kanm ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunu içikdi, yükünti. Yantımız. Kögmən yısığ ebirü kəltimiz.

29. Kırkızda yantımız. Türgis kağanta körüg kəlti, sabı an təg: öñdən kağanğaru sü yoralım, timis, yorımasar, bizni, kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis, kaç nəñ, ersər,

30. bizni ölürtəçi kük, - timis. Türgis kağanı tasıkmıs, tidi. On ok bodunu kalısız tasıkmıs, tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabıg esidip kağanım: - Bən ebgərü tüşeyin, -tidi.

31. katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın, - tidi. Sü barın,- tidi. Altun yısdı olurım, tidi. Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun, - tidi. Bilgə Tonyukuk, - barja aydı:

32. - Bu süg elt,- tidi. - Kıyınığ köñlüñçə ay, bən sarja nə ayayın, - tidi. Kəlır ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabıg alı olur, - tidi. Altun yısdı olurtımız.

33. Üç körüg kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, on ok süsi kalısız tasıkdı, - tir. Yaris yazıda tiriləlim, - timis. Ol sabıg esidip kağanğaru ol sabıg ıtım. Kantayın? Sabıg yana ...

34. kəlti: - Olurım, tiyin timis. Yəlmə, karağı edgüti urğıl, basıtma, - timis. Böğü kağan barjaru ança ayıdmıs: - Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilgə Toşukuk ağığ ol, öz ol, anjar ...

35. Sü yoralım tısər, unaman. Ol sabıg esidip sü yorıtdım. Altun yısığ yolsızın asdıımız, Ertis ügüzig keçıgsızın keçdıımız, tün katdıımız. Bolçuka tan üntürü təgđimiz

II daş

Qərb tərəfi

36. Tılığ kəlırtı, sabı antağ: Yaris yazıda on tünən sü tiril-ti, tir. Ol sabıg esidip bəglər kopın:

37. - yanalım, arıg obutu yəg, - tidi. Bən ança tirmən: - Bən bilgə Toşukuk Altun yısığ asa kəltimiz, Ertis ügüzig

38. keçə kəltimiz. Kəlmisi alp, - tidi. Tuymadı. Təñri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç. Nəkə təzərbiz,

39. ükü s tiyin, nəkə korkurbiz, az tiyin. Nə basınalım, təgəlim, - tidim. Təgđimiz, yaydıımız. Ekinti kün kəlti,

40. örtçə kızip kəlti. Süñüsdimiz. Bizintə eki uçı sıñarça artuk erti. Təñri yarlıkaduk üçün ükü s tiyin, biz

41. korkmadımız. Süñüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydıımız. Kağanın tutdıımız, yabğusın, sadm

42. anta ölürti, əligçə ər tutdıımız. Ol ok tün bodunım sayu ıtımız. Ol sabıg esidip on ok bəgləri, bodunu kop

43. kəlti, yükünti. Kəlıgmə bəglərin, bodunım itip, yığıp azça bodun təzmis erti. On ok süsin sülətdim.

44. Biz yəmə sülədimiz, anı ertimiz. Yinçü ügüzig keçə Tınesi oğlı Yatıgma Benlügək tağı ertü

Cənub tərəfi

45. Təmir kapıǵka təgi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kaǵanka (karam alı ta)ǵka təzik, tokarsm ...

46. anta yerüki Suk baslıǵ soǵdak bodun kop kəlti. Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıǵka.

47. Tinəsi oǵlı yatıǵma taǵka təgmis, idi yok ermis. Ol yerke bən bilgə Toǵukuk təgürtük üçün

48. sarıǵ altın, örün kümiş, kız, kuduz, əgritəbi, aǵı buş-sız kəltürti. İltəris kaǵan bilig esi üçün,

49. alpın üçün Tabǵaça yeti yegirmi süñüsdü, Kıtayka yeti süñüsdü, Oǵuzka bis süñüsdü. Anta ayǵuçı

50. yəmə bən ök ertim, yaǵıçısı y(əmə bən) ertim. İltəris kaǵanka türk Bögü kaǵanka, türk Bilgə k(aǵanka)

Şərq tərəfi

51. Kapaǵan kaǵan yeti otuz yaska anta erti. Kapaǵan kaǵan olurtı. Tün udımatı,

52. küntüz olurmatı, kızıl kanım tökti, kara tərim yügürti, isig, küçig bertim ök, bən özüm uzun yəlməg ıtım ök.

53. Arkuy karaǵuǵ ulǵartdım, basınıǵma yaǵıǵ kəltürir ertim. Kaǵanımın sülətdimiz. Təñri yarlıkazu ...

54. Bu türk bodunka yaraklıǵ yaǵıǵ kəltürmədim, tügünlig atıǵ yügürtmədim. İltəris kaǵan kazǵanmasar,

55. udu bən özüm kazǵanmasar, el yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti. Kazǵantukın üçün, uduǵ özüm kazǵantukım üçün

56. il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluǵ boltım. Nəǵ yerdəki kaǵanlıq bodunka

57. büntəgi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermis.

58. Türk bilgə kaǵan ilinə bititdim bən Bilgə Toǵukuk.

Şimal tərəfi

59. İltəris kaǵan kazǵanmasar, yok erti ersər, bən özüm Bilgə Toǵukuk kazǵanmasar, bən yok ertim ersər,

60. Kapaǵan kaǵan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti.

61. İltəris kaǵan, bilgə Toǵukuk kazǵantuk üçün Kapaǵan kaǵan, türk sir bodun yorıduki

62. Türk bilgə kaǵan türk sir bodunıǵ, oǵuz bodunıǵ igidü olurur.

TƏRCÜMƏ

I daş

Qərb tərəfi

1. Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabǵaç (Çin) elinə (tərbiyə üçün) verildim. Türk xalqı Tabǵaça (Çinə) baxır idi (təbe idi).

2. Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabǵaçdan (Çindən) ayrıldı, xanlandı (xanlı oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabǵaça (Çinə) təbe oldu. Tanrı elə demişdi: - Xan verdim,

3. xanını qoyub təbe oldun. Təbe olduğun üçün tanrı öl demiş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində

4. adam qalmadı. Kolda, daşda qalmışı toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı (süvari), bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı

5. aparın (rəhbər, sərkərdə) böyüyü şad idiq, - Qoşul, - dedi. Qoşulan mən idim, müdrük Tonyukuk. Xaqanımı seçim (yaxud: xaqan bunu seçim), - dedim. Düşündüm: arıq buǵah, kök buǵalı arxadan

6. bilse, kök buǵa arıq buǵa deyə bilinəz imiş deyə eləcə düşündüm. Ondən sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm məhz xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Baǵa Tarkan

7. ilə, İltəris, xaqan olaq. Cənuba Tabǵaçı (Çini), şərqə Kıtayı, şimala Oǵuzu çoxlu öldürdü. Bilik dostu, şöhrət dostu mən gördüm. Çuǵay kuzda, Qara Qumda oturur (yerləşir, məskun olur) idik.

Cənub tərəfi

8. Kujik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz sayıq (S.Y.Malov: leş) idik. Eləcə oturur ikən oğuzlardan casus gəldi.

9. Casusun xəbəri elə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu, - deyir. Tabğaçlıların (çinlilərin) yanına Kunu sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri elə göndərmiş: Azacıq türk xalqı

10. yürüyür imiş. Xaqanı cəsur (alp) imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş. O iki adam var isə, səni – Tabğaçı (Çini) öldürəsi(dir), deyirəm, şərqdə Kıtayı öldürəsi(dir), deyirəm, məni – Oğuzu

11. öldürəsi(dir), deyirəm. Tabğaç (Çin), cənub tərəfdən hücum et. Kıtay, şərq tərəfdən hücum et. Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib yürüməsin. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək,

12. deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım (yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim. Tabğaç (Çin), Oğuz, Kıtay – bu üçlük birləşsə,

13. qalasıyq biz öz içini, bayırını tutmuş tək (yəni: mühasirədə qalasıyq). Nazik ikən toplamaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə

14. yoğun olsa, üzmək (sındırmaq) igid işidir. Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda (Çində), qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik, buna sözüm varmı? Elə müraciət etdim.

15. Xaqanı mənim özüm müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önük yuxarı (qoşunu) Ötükən ormanına apardım. İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi.

16. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (tabe olmağa) gəldi.

17. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm, müdrik Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) Ötükən yerində yerləşir deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi.

Şərq tərəfi

18. İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdim.

19. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdırdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu). Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi. Tabğaç (Çin) xaqanı yağımız idi. On ox xaqanı yağımız idi.

20. Art(ı) qırğız güc(lü xaqanı yağımız) idi. O üç xaqan məsləhətləşib: -Altun ormanı üzərinə yürüş edək, -demiş. Elə məsləhətləşmiş: Şərqə – türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, -demiş, -ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi

21. xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəsidir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, -demiş. Türgiş xaqanı elə demiş: - Mənim xalqım orada yaşayır, -demiş.

22. Türk xalqına da: - iğtişəş sal, -demiş, oğuzlara da: - üsyan et, - demiş. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz idi, oturmağım gəlməz idi. Elə düşünüb

23. qoşun çəkək, -dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş deyə eşidib: - Bu yolla getmək yaramaz, - dedim. bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım.

24. Özüm Az yerim onu bilm imiş. Bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gəcələsən, getməyə bir athıq yol qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, mümkündür, - dedim. Düşündüm, xaqanıma

Şimal tərəfi

25. müraciət etdim. Qoşun yürütdüm. – Atlandı, - dedim. Ağ Tərməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım (H.N.Orkun: oğuzları önə sövq etdim). Atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tuta-tuta qalxdırdım. Öndəki döyüşçü(lər)

26. (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq olan tərəni aşdıq, yumalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün boğazlandı. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - sürətlə getməyə çalış, - demiş.

27. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün (atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də getdik. Qırqızları yuxuda basdıq.

28.u süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplanmış. Döyüştük. Sancedıq. Xanımı öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

29. Qırğızdan qayıtdıq. Türgiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, - yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrək imiş, hər necə olsa,

30. bizi öldürəsidir, - demiş. Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla (qalıqsız) sərhədi keçmiş, - deyir, (aralarında) Tabğaç (Çin) qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanım: - Mən evə qayıdım, - dedi.

31. Xatun yox olmuş idi (vəfat etmişdi), onu dəfn edim, - dedi, Qoşun göndərin, - dedi. Altun ormanında oturun, - dedi. Qoşun başı (sərkərdəsi) İnel xaqan – Tarduş şadı getsin, - dedi. – Müdrək Tonyukuk, - mənə dedi, -

32. bu qoşunu apar, dedi. – Cəzanı könlüncə ver, mən sənə nə deyim, - dedi. – Gələn olsa, səsdən adam çoxahr, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur – dedi. Altun ormanında oturduq.

33. Üç casus adam gəldi, xəbəri bir (cür): xaqanı qoşun çıxartdı. On ox (xaqanının) qoşunu son nəfərinədək (qalıqsız) sərhədi keçdi, - deyir. – Yarış yazıda toplanaq, - demiş. O xəbəri eşidib xaqana o xəbəri göndərdim. Necə edim? Cavabı yenə cavab

34. gəldi: - oturun, - deyər demiş. – Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basmağa qoyma, - demiş. Bög(ü) xaqan mənə eləcə demiş: - Apa tarxana gizli xəbər göndərmiş. Müdrək Tonyukuk hiyləgərdir, mərddir, anlayar.

35. «Qoşun yürüdək» desə, razı olma. O xəbəri eşidib qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq, İrtiş çayını keçidsiz

(bərəsiz?) keçdik, (gündüzü) gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq.

II daş

Qərb tərəfi

36. Dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun topladı, - deyir. O xəbəri eşidib bəylər hamısı:

37. qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi. Mən elə deyirəm: - Mən müdrək Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını

38. keçərək gəldik. Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi. (Ancaq onlar bizim gəlməyimizi) duymadı. Tanrı, müqəddəs yer, su (bizə) qələbə verdi. Niyə qaçaq,

39. (onlar) çoxdur deyər, niyə qorxuruq, (biz) azıq deyər. Niyə basılaq, hücum edərk, - dedim. Hücum etdik, dağıtdıq (yayıdıq). İkinci gün gəldi

40. (düşmən) alov kimi qızıb gəldi. Döyüştük. Bizdən iki qanadı yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün çoxdurlar deyər biz

41. qorxmadıq. Döyüştük. Tarduş şad aranı bağladı (mühasirə etdi). Dağıtdıq (yayıdığ). Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını

42. orada öldürdü. Əllicə döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına tərəf xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla

43. gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azacıq xalq qaçmış idi. On ox qoşununu yürüşə apardım.

44. biz də qoşun çəkdik. Anıyaçatdıq. İnci (Sır-Dərya) çayını keçərək Tinəsi oğlu yatan Benlügək dağına qalx

Cənub tərəfi

45. Dəmir qarıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq. İnel xaqana (dövlət alaraq da)ğa taciklərə (farslara, ərəblərə?), toxarlara

46. Ondan o yana Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir qarıya çatdı

47. Tinəsi oğlu yatan dağa çatmış (dəymiş), sahib yox imiş. O yerə mən müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün

48. sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, liürgüclü dəvə, pul saysız gətirdi. İltəris xaqan bilik dostu (olduğu) üçün,

49. cəsur (olduğu) üçün Tabğaçda (Çində) on yeddi (dəfə) döyüdü, Kıtayda yeddi (dəfə) döyüdü, Oğuzda beş (dəfə) döyüdü. Onda məsləhətçi

50. də, əlbəttə, mən idim. Sərkərdəsi də (yağı üzərinə gədənə) mən idim. İltəris xaqana türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana

Şərq tərəfi

51. Kapağan xaqan iyirmi yeddi yaşda ondaidi. Kapağan xaqan oturdu. Gecə uyumadı,

52. gündüz oturmadı. Qızıl qanımı tökərək, qara tərimi axıdaraq, işimi, gücümü (zəhmətimi) verdin, mən özüm uzun (böyük) süvari dəstələri göndərdim.

53. Arkuy keşikçi qülləsini ucaltıdım. Basılan (məğlub olan) yağları gətirir idim. Xaqanım ilə (birlikdə) qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

54. Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağ gətirmədim, düynlü (damğalı?) atı yüyürtmədim. İltəris xaqan qazanmasa,

55. ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olası idi. (İltəris xaqan) qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün

56. el də el oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qoca oldum, ulu oldum. Hər hansı bir yerdəki xaqanlı xalqa

57. (başçı olaraq bir) avara var isə, (o xalqın) nə qədər dərdi var olası imiş.

58. Türk müdrik xaqan ehi üçün yazdırdım mən müdrik Tonyukuk.

Şimal tərəfi

59. İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasa, mən olmasa idim,

60. Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqdı.

61. İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır.

62. Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək (taxtda) oturur.

Qeydlər

1. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində *m* səsi ilə başlanan bir sıra sözlər Tonyukuk abidəsində *b* səsi ilə başlanır; məsələn: bən (1, 5, 7, 14, 17, 21, 30, 31, 37, 47, 50, 52, 55, 58, 59-cu sətirlər), *baqa* (31), *bəniq* (21), *biq* (14), *bintürə* (25). Belə işlənmə göytürk dialekti üçün səciyyəvi deyildir.

2. Başqa abidələrdə olduğu kimi, bu abidədə də sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru oxunur, lakin sətirlərin oxunma istiqaməti (bir sətirdən digər sətərə keçmə) burada fərqlidir: başqa abidələrdə sətirlər sağdan sola oxunduğu halda Tonyukuk abidəsində sətirlər soldan sağa oxunur.

3. Səkkizinci sətirdə *şəg* sözünü S.Y.Malov *надаль* «leş» kimi tərcümə edir: «Xalqın boğazı tox idi, düşmənimiz yırtıcı quş tək idi, biz leş idik». Cümlənin ümumi məzmunu düz alınmır: düşmən yırtıcı quş kimi və biz leş kimi olanda xalqın boğazı tox ola bilməz. Bu məsələdə mən Hüseyn Namik Orkunla həmrəy olub *şəg* sözünü *sayıq* kimi tərcümə etdim: «xalqın boğazı tox idi, yağımız (mən hər yerdə *yağı* sözünü tərcüməsiz, daha doğrusu, ana dilimizdə olduğu kimi saxlamış, fars dilindən alınmış *düşmən* sözünü işlətməmişəm) yırtıcı (yaxşı olardı ki, *alıcı* deyərək tərcümə edə idim, ancaq qorxdum ki, düzgün başa düşülməyim) quş tək idi, biz sayıq idik». Ətrafdakılar alıcı quş kimi olanda gərək sayıq olasan ki, xalqın boğazının toxluğunu qoruya biləsən.

4. On səkkizinci sətirdəki «Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santuq balıka, Taluy ügüzkə təgmis yok ermis» cümlə-

sini orijinalın quruluşunu və ruhunu saxlamaq üçün, mən belə tərcümə etdim: «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox imiş». Mən «Dəniz çayı» ifadəsini olduğu kimi saxladım, ancaq qeyd etməyi lazım bilirəm ki, burada iki haldan biri ola bilər: *Taluy ügüz* «Dəniz çayı» deyəndə Tonyukuk ya sadəcə dənizi (yəni, Sarı dənizi) nəzərdə tutur, ya da «Dənizə tökülən çay» (yəni, Xuanxe çayı) demək istəyir. Xuanxe çayı türklərin sərhədində idi; türklər tez-tez oraya hücum edirdilər. Buna görə də elə düşünürəm ki, Tonyukuk türklərin Sarı dənizə qədər getmələrini nəzərə çatdırmaq istəyir.

5. 20,21,29-cu sətirlərdəki «kaç nəh» ifadəsini H.N.Orkun «kaçmın» şəklində oxuyur, lakin mən göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnədə birinci «n» işarəsinin «incə» olduğunu aydın görürəm. Abidələrin «orfoqrafiya qanuna» görə bunu heç cür «kaçmın» kimi oxumaq olmaz. S.Y.Malov kimi, mən də «kaç nəh» şəklində oxuyuram.

6. S.Y.Malovun və mənim 53-cü sətirdə *karağu* (*kara* «bax»+*ğu*), yəni «gözetçi» kimi oxuduğumuz sözü H.N.Orkun «karğu» kimi oxuyur və bu sözü M.Kaşğarının dili ilə belə izah edir: «Dağ üzərində və ya yüksək bir yerdə minarə şəklində tikilən binadır ki, düşmənin gəldiyini xəbər vermək və hər kəs silahını almaq üçün üzərində od yandırılır». Bir sözlə, H.N.Orkuna görə, *karğu* «gözetçi qülləsi» deməkdir. Onu da qeyd edirəm ki, Abşerondakı qalaların bu məqsədli qalalar, qüllələr olması haqqında da fikirlər mövcuddur. Gözetçi yaxud gözetçi qülləsi mənasını ifadə etməsindən asılı olmayaraq, mənim fikrimcə, bu söz *kara* «bax» felindən yarandığı üçün *karğu* şəklində yox, *karağu* şəklində oxunmalıdır, çünki söz kökündəki sonuncu «a» səsinin düşməsi üçün bu halda heç bir fonetik əsas yoxdur.

7. 59-cu sətirdə indiyədək hamının *yok* «yox» kimi oxuduğu sözü H.N.Orkun *yuş* kimi oxuyur və «yuş erti ersər» ifadəsini «zəhmət çəkmiş olsa idi» kimi tərcümə edir, yəni «yuş» sözünü «zəhmət» kimi qəbul edir. Bu şəkildə oxu və tərcümənin düzgün olmadığı bir yana qalsın, belə oxu cümlənin ümumi strukturuna, məntiqinə ziddir: «İltəris kağan kazğanmasar, yuş erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər ...» (tərcüməni artıq hesab edirəm – mətnə bax). Görü-

ndüyü kimi, cümlənin məntiqi strukturu pozulmuşdur: cümlənin ikinci hissəsindəki «(mən) yok ertim ersər» ifadəsinin müqabilində birinci hissədə «(o) yok erti ersər» olmalıdır; cümlə bütövlükdə isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu üçün (59-cu sətirdə tabeli mürəkkəb cümlənin təkcə iki hissədən ibarət olan birinci komponenti verilmişdir) bütöv cümlə «yok ertəçi erti» ifadəsi ilə bitməlidir və abidədə belə də bitir: «(59) İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazğanmasar, yok ertim ersər, (60) Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, kisi yəmə idi *yok ertəçi erti*» (kursiv mənimdir, tərcümə üçün mətnə bax).

Bu qeydlərimdə mən Tonyukuk abidəsinin qrafik və fonetik xüsusiyyətləri, dilinin qrammatik quruluşu (morfologiyası və sintaksisi) haqqında məlumat vermək istəmədim. Bunun iki səbəbi vardır: əvvəlcə, hər hansı baxımdan, xüsusən kitabın həcmi baxımından, buna imkan yoxdur; ikincisi, kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan, məncə, buna ehtiyac da yoxdur.

KÜLİ ÇOR ABİDƏSİ

Küli çor şərəfinə qoyulmuş bu abidəni 1912-ci ildə polyak şərqşünası V.L.Kotviç Ulan-Batorun cənub-qərbində Uhe-Huşatu vadisində kəşf etmişdir. Abidəni ilk dəfə rus dilçisi A.N.Samoyloviç oxumuş və fransız dilinə tərcümə etmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun, S.Y.Malov, C.Klauson, Tələt Təkin də nəşr etmişlər.

V.L.Kotviç öz məqaləsində abidənin tarixi əhəmiyyəti haqqında ətraflı məlumat verir.

Küli çor abidəsi hündürlüyü 190 sm, eni 61 sm, qalınlığı 16 sm olan yaxşı yonulmuş qranitdən ibarətdir. Abidənin üzü cənub-qərb istiqamətindədir. Abidənin bütün dörd üzü vaxtilə yazılı olmuşdur, lakin şimal tərəfdəki yazı tamamilə məhv olmuş, qalan üç üzdəki yazılar isə xeyli eroziyaya uğramışdır. Abidənin qərb üzündə 12, şərq üzündə 13, cənub üzündə 4 sətir yazı – cəmi 29 sətir yazı vardır.

Abidə sadə üslubda yazılmışdır, luğət tərkibi o qədər də böyük deyildir. Mətnin müəllifi heç yerdə xatırladılmır. Mətnin daxilində bir neçə yerdə Küli çorun adı xatırladılır; 11-ci sətir: *Beşbalıqda tört sünüş sünüşdükdə Küli çor onlayu təgip bulğayu* «Beşbalıqda dörd döyüş döyüşdükdə Küli çor hücum edib pərən-pərən edərək» və 14-cü sətir: *Bilgə Küli çor tarduş boduniğ iti ayu olurtı* «Müdrük Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu». Bilgə xaqan abidəsinin bir yerində də - (c.13) Küli çorun adı çəkilir: *kisrə tarduş bəglər, Küli çor başlayu* «sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla», ancaq burada *küli* sözü *kül* şəklində yazılmışdır; Küli çor tarduş bəylərinin rəhbəri kimi təqdim edilir. Hoyto-Təmir abidələrində də Beşbalıq şəhərinə hərbi yürüşlə əlaqədar olaraq Küli çorun adı çəkilir. Bütün bunlar tədqiqatçılara belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, epitafi Şərqi türk xaqanlığının ən görkəmli əyanlarından biri, İltəris xaqan, Kapağan xaqan, Bilgə xaqan və onların vəziri olmuş müdrük Tonyukukun (onların hamısının adı abidədə çəkilir və Kül tigin və Bilgə xaqan abidlərindən bizə artıq məlum olan tabğaclar, doqquz oğuzlar, kıtaylar, tatabılar, karluklar və başqaları ilə döyüş səhnələri burada da qısa şəkildə təkrar edilir) irəli çəkdiqləri tarduş

rəhbəri Küli çor şərəfinə qoyulmuşdur. Küli çorun 80 il yaşadığını (3-cü sətir: *uluğ Küli çor səkiz on yasap...* «Böyük Küli çor səksən (il) yaşayıb...») nəzərə alsaq, bu fikri qəbul etmək olar. Ancaq bir məsələ məni çəkindirir: Əvvələ, qədim türklərin ənənəsinə, yazılmamış qanunlarına görə, tarduşların şadı (rəhbəri) eyni zamanda vəliəhd olur və xaqan öldükdə xaqanın taxtına çıxırdı; deməli, tarduş şadı ya xaqanın kiçik qardaşı, ya da oğlu olmalı idi. İkincisi, bu da məlumdur ki, Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində Bilgə xaqan tarduşların şadı (rəhbəri) olmuşdur – bunu Bilgə xaqan özü deyir: *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». Bilgə xaqan tarduşların üzərində 19 il şad olmuşdur (bunu da özü deyir). Bəs onda Küli çor nə ilə məşğul olurdu? Ümumiyyətlə, bu məsələ mənim üçün qaranlıqdır.

Abidədə Küli çorun 80 il yaşadığı göstərilə də, öldüyü və dəfn edildiyi il haqqında məlumat verilmir. A.fon Qaben 10-cu Hoyto-Təmir abidəsinin birinci sətirdəki *biçin yıl* ifadəsindən çıxış edib Küli çorun 721-ci ildə (Meymun ilində) Tabğaça qarşı hərbi yürüşdə həlak olduğunu söyləyir.

Küli çor abidəsindəki yazıların çox yerdə pozulması, şimal tərəfdəki yazıların tamamilə məhv olması bu abidə haqqında ətraflı fikir söyləməyə mane olur.

Qərbi tərəfi

- ... |*TQ : YGJ : J↓J>G)HFL (1)
- : |*J>JH>LGYNB)HFLJHJYF : |*TQKEMQ : J>J>G ... (2)
- ... (2)↓J>G(2)H>L(2)GYNB ...
- : |*KTNQ@FYQNEK : TQHN : JHMFY :)YH(ITHY) ... (3)
- ... (GJ)J>J↓D : YD :)YH : H>LGYNBXYJ>
- : J⊙ : F*XTTJ ... J*XY : FKT : GYH>J : FBYHM ... (4)
- : JH>J>JYTNH : (2)FXQNB
- : TTYM : TXY ... H>LGYNB : J>J>GTYD :)Y>J>LHY ... (5)
- ... (2)F(2)J>J : HFLIFQ :)JY>
- : H>L : YNB : FKT ... HTY : F>G>G : EYH>J ... (6)
- ... TYEQ>J>JYTNH
- ... H : H ... HFXT : HMLNHFJSEY(Q) (7)
- ... FIF : H>LGYNB : JSEYJHJYF : TY ... T ... (8)
- FKTQK : (2)JY*Y : HYSJ : FKTTHF : ETY : H>L>JHMFHKT (9)
- : FKH>DJT> : H>LGYNB : FXHMI : JQMI : H*MK : J*H>JF>Y ... (10)
- HFLMI
- : JXBXYHMIHMFHKT : J>J>J>J ... F>G ... (11)
- >DYJ>J : FKH>DJT>H>LGYNB
- : HFXT : HFLJ : TTYM : JHLY(GG) ... (12)
- F>G>G>G>J>J>J(2)NBHMLN

Şərqi tərəfi

- (2)FJ> : TY : FBX ... FJ> ... JH>J> : HF ... : HFJY ... (13)
- ... FGHJ>DGHF : Y>J>J : Y>J>G : H>LGYNB : JSEY(Q) ... (14)
- : F>G>G : ETY : FKH>DJT>HMFY : FBYHM : Y ... (2)H>G ... (15)
- HMFJGHTY : FBYHM : H>LGYNB : JXBXYHMI) ... G
- : JHXYTH*H : LY : EYQNM>J : TQJ : NTYJ⊙ ... (16)
- : JHXY>H>G : F⊙YH : J ... NIFEKJFYH
- JXBXYHMIHMFHKT
- : HMI : JQ : JX ... (F)G>G : D>G : FXYH : J ... (17)
- : FJ : FKTTHF : FJSEY(Q)H⊙ : H>LGYNB>JXBXYHMI
- : FKT : FQNB
- : JYFY ... FKT ... TY : JYFYDGHQ : H>LGYNB) ... (18)
- : JXBXYHMIJYH : J>J>GTYD : JYH : FGHY ... >G
- ... M ... *Y : J>JYH : JTYF : J⊙ : (H)H>LGYNB : JSEY(Q) ... (19)
- : JQD : FHM>J>G>JY>Y : >DJT> : HMFY : H ... (2)YX>
- ... JG>
- : J>G>JYH : (2)F>G>G ... HFLY : YJYH : FHTMI(2)MI ... (20)
- : JYH : FKTTHF : HMI : JY : JQD(T)H : (2)TY : JY ...
- HMFJ>J : F>G>G
- : >DY : HFLJH : (2)EY*Y : HTY : JYH ... (21)
- : HFTTHFTHYFTHM : TYHY ... >H>G ...)JYHFGH>
- FHY : H>LHMFY : FJY>
- : HFLY : FGHMFY : F>G>G : HFLMI : TTYM : JX ... MI ... (22)
- ... H>LGYNB : JSEY : JHJY : (2)JYF>YH ... >G : HFLIFQ
- : >T*Y>J> : FTYM : XN ... >G ... G : JQNT ... (23)
- : TTYF>J> : FKH>DJT> : (2)TYJ>JHMFYD
- F>G>G>G>JY>YF>DGHF
- : (2)TYF(2)HFLH>L ... FIF : OYH : H ... (24)
- : H>LGYNB : JSEY : JHJY : TYFTHF(2)HMFHKT>DJ>
- FGHJ> : FKHXY : HFX : FGHY>D
- (2)FKE(2)YFJQD : JG : F>G>G : ... >G(2)H(MLN) ... (25)

Şimali tərəfi

- : H>LHMFY : FJY> : (2)H>L ... *G : FHYHFLH(2)F ... FHY (26)
- HFXHMF : F>G>G>D : TQ : >J> : >J>J : J>J>JHMLN : HF (27)
- : EYH : J>J>J : HFX : HFX : HFX : HFX ... (28)
- HFX
- ... G ... >J>G ... (29)

TRANSKRİPSIYA

Qərb tərəfi

1. çıxan Toyuquq atığ bermis.....
2. tduqda yögürtmis, işbari çıxan Küli çor bolmıs Küli çor Toyuquq
3. (Eltəris) qağan elintə qarıp edgü ebini körti. Uluğ Küli çor səkiz on yasapyoq bol (tı)
4. özlüki boz at erti. Kedim b altı ərdəmi anta kükdi (?). Türk bodunqa
5. ağır çoluğın yağıtuqda Küli çor sançıp ölürip oğlın, kisisin bolup kı
6. bo...z elig tutdı. Yer ... Küli çor türk bodun, bəglər
7. bilgə esin üçün, ərdəmin (üçün)n g.....
8.rl r işbara bilgə Küli çor kisi
9. erti. Sünüs bolsar, çərig itər erti, ab ablasar rmlə (?) təg erti.
10. sangdı. Kəçində tümən sükə sünüsdı. Küli çor oplayu təgip süsin...
11. Bes balıqda tən sünüs sünüsdükdə Küli çor oplayu təgip bulğayu...
12. tabğaçqa bunca sünüsip alpın, ərdəmin üçün kü bunca tutdı.

Şərq tərəfi

13. oğlın in uduztuq duqı 1...düki yer (?) ... dukı
14. (bi)lgə Küli çor tarduş bodunıg iti ayu olurtı...
15. ak atım (?) ...ğ özlüki binip oplayu təgip üç ərig sançdı... sünüsdükdə Küli çor özlüki yəgrən at binip
16. anta kerı barıp Yinçü ügüzig keçə Təmir qapıgqa, təzikkə təgi sü ...ə qazğatdı. Toquz oğuzqa yeti sünüs sünüsdükdə
17. ə tökdi. Qıtağ, tata(bı) bes sünüs sünüsdükdə Küli çor antaq bilgə esi, çab esi erti, alpı, bükəsi erti.
18. Küli çor yeti yaşına ygr.... erti zığlıgtu l rtı qarluq yağıtuqda Təzədə sünüsdükdə

19. bilgə Küli çor anta kisrə qarluqqa yem ü... idil.....n binip oplayu sança ıdıp at opulu önti. Yana ağıtıp...
20.sü sürti (?). Qarluqıg keçigin t.... sımadı (?). Qarluq maña ...ğalı barıp azan ər yana ebinə sünüs kigürti. Qarluq atlantı... Ança sün...
21. (qar)luq yəgrən erimlig (?) alqasın sıyu urtı. Qarluqın turu... g.... Eltəbər özü kəlti. Esi, əri, Erkin oğlu Yəgin çor kəlti.
22. ...sü. də sünüsip süsin sançdı, elin altı, oğlın, kisinin bu.... qağanıma işbara bilgə Küli çor....
23.rükə t... bu ödölügi ança ermis erinç. Yağıqa yalñus otlayu təgip onulu kirip özi qısğa kərgək boltı.
24.n qağa(n) inisiçor tigin kəlip, ulayu tört tigin kəlip işbara bilgə Küli çorıg yoğlatı, bədizin bədizti olurtı.
25. (üçü)n bu..... qazğatdı. Artuq yılıqıg ikiti....

Şimal tərəfi

26. kəlti eki tigin kəlti. Tad(ıgın) çorun oğlu Yəgin çor....
27. in üçün bunça bodun kobranıp yoğladı bəntəz bən....
28.bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunca bitig bitidim.
29.mbuñ t

Tərcümə

Qərb tərəfi

1. Çıkan Tonyukuk adı vermiş.
2.dıqda yüksəltmiş. İşbara çıkan Küli çor olmuş Küli çor Tonyukuk ...
3. (İltəris) xaqaq elində qocalıb yaxşı evini (yaxşı gün) gördü. Uli Küli çor səksən (yaş) yaşayıb vəfat etdi (yox oldu)
4. cins boz at idi. Geyim b.... cəsurluğu, igidliyi orada Türk xalqına
5. böyük ailəsi ilə yağı olduqda Küli çor sancıb, öldürüb oğlunu, adamlarını əsir
6. el tutdu (dövlət düzəltdi). Yer... Küli çor türk xalqı, bəyləri....

7. ... müdriklik dostu (olduğu) üçün, igidliyi (üçün).... n k....
8.rl r işbara müdrik Küli çor adam....
9. idi. Döyüş olsa, qoşun göndərər idi, ov ovlasa rmlə tək idi.
10. sancdı. Kəçində on min qoşunla döyüdü. Küli çor sürətlə hücum edib qoşununu....
11. Beşbahkda dörd döyüş döyüdükdə Küli çor sürətlə hücum edib pərən-pərən edərək
- 12.... Tabğaçda bunca döyüşüb cəsurluğu, igidliyi üçün şöhrəti bunca qazandı (tutdu).

Şərq tərəfi

- 13.....oğlunu ardınca apardığı
- 14..... müdrik Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu....
- 15.... ağ atım (?) cins (atı) minib sürətlə hücum edib üç döyüşünü nizədən keçirtirdi.döyüdükdə Küli çor cins kəhər atı minib....
- 16.... onda qərbə gedib İnci çayını keçərək Dəmir qarıya ərəblərə (müsəlmanlara) tək qoşun.... qazandı (qalib gəldi). Doqquz oğuzlarla yeddi döyüş döyüdükdə....
- 17....tökdü. Kıtay, tatabı beş döyüş döyüdükdə Küli çor beləcə müdriklik dostu, şöhrət dostu, cəsuru, qəhrəmanı idi.
- 18.Küli çor yeddi yaşmda idi Karluklar yağı olduqda Təzədə döyüdükdə.....
- 19.... müdrik Küli çor ondan sonra karluklara minib sürətlə hücumu keçib sancaraq qalib gəldi. At qəflədən öldü. Yenə qaldırır
- 20..... qoşun apardı. Karlukları keçidlə sındırmadı (məğlub etmədi). Karluklara qarşı gedib azan (səhv edən) adamlar yenə evinə döyüş (müharibə) gətirdi. Karluklar atlandı. Elə qoşun
- 21.....karluk kəhər alkasının budunu sındırdı. Karluklarla Eltəbər özü gəldi. Dostu, döyüşçüləri, Erkin oğlu Yəgin çor gəldi.

- 22.....döyüşdə döyüşüb qoşununu qırdı, elini aldı, oğlunu, adamlarını bu xaqanına işbara müdrik Küli çor
- 23..... ölüləri o qədər imiş. Yağıya yalnız (təkcə) sürətlə hücum edib arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu.
- 24..... xaqanın kiçik qardaşı Çor tigin gəlib, digər dörd tigin gəlib işbara müdrik Küli çoru dəfn etdi, naxışın naxışladı oturdu.
- 25..... üçün bu qazandı. Artıq ilxı yüksəldərək.....

Şimal tərəfi

26. gəldi iki tigin gəldi. Tadığın çorun oğlu Yəgin çor
27. üçün bunca xalqı toplayıb dəfn etdi.
- 28..... bilməz biliyin bildiyimi, nəsihətimi bunca yazı yazdım.
- 29.....kəder

Qeydlər

- 1) Küli çor abidəsində n, s, ş səslərini göstərən işarələr Koşo - Saydam abidələrindən xüsusi yazılış tərzilə fərqlənir.
- 2) Beşinci sətirin nöqtələrdən sonrakı ilk işarələrini H.N.Orkun *ğ r çuluğn* kimi oxuyur və tərcümə etmir, sadəcə olaraq, buraxır. Əvvəlki tədqiqatçılar isə onu *ğurçuluğn* kimi oxuyub xüsusi ad hesab etmişlər. Həm də heç kim belə bir xüsusiyyətə fikir verməmişdir ki, bütün qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində *ğ* səsi ilə başlanan bir söz belə yoxdur. S.Y.Malov onu *ağır çuluk* «hөрmətli ailə, uşaqlar» kimi oxuyur. Mən də bu oxunu qəbul edirəm.
- 3) Beşinci sətirdəki *kişisin* sözünü A.N.Samoyloviç *adamlarını*, S.Y.Malov *arvadlarının*, H.N.Orkun isə *qarısını* kimi tərcümə edirlər. Mən də, Samoyloviç kimi, *adamlarını* kimi tərcümə edirəm.
- 4) On yeddinci sətirdəki *bukə* sözünü mən *qəhrəman* kimi tərcümə edirəm.
- 5) İyirmi üçüncü sətirdə əvvəlki tərcüməçilərin *kıs* «sıxışdırmaq» və *ağ* «qalxmaq» kimi, H.N.Orkunun *kısaca* kimi oxuyub tərcümə etmədiyi sözü S.Y.Malov *kısğa* «qısa» kimi oxuyur; mən də elə oxuyuram.

MOYUN ÇOR ABİDƏSİ

Moyun çor (yaxud Bayan çor) abidəsi, yaxud tapıldığı yerin adı ilə «Selenqa daşı» adlanan abidə Monqolustanın şimalında Selenqa çayı və Şine-usu çayı yaxınlığında – Moğoiçy çayı, Şine-usu çayı və Örgötü dağı arasında Q.İ.Ramstedt tərəfindən 1909-cu ildə tapılmışdır. Q.İ.Ramstedt və Sakari Pəlsi fin ekspedisiya heyətinin tərkibində Monqolustanda olarkən monqollardan kimsə ağzından qaçır ki, bu aralarda bir yazılı daş vardır. Ramstedt axtarıb həmin daşı tapır, oxuyur, tərcümə və nəşr edir.

Abidədə mətnin müəllifinin də, şərəfinə abidə qoyulduğu şəxsin də adına təsadüf etmirik. Abidədə şərəfinə abidə qoyulmuş şəxs «Tənridə bolmış il etmiş bilgə kağan (1) – Tanrıda (yaxud Tanrıdan) olmuş el yaratmış müdrək xaqan» adlandırılır. Əlbəttə, bütün qədim türkdilli qəbilələrdə xaqanın bu titulla adlandırıldığını nəzərə alsaq, abidənin kimin şərəfinə qoyulduğunu müəyyənləşdirmək olmaz. Ancaq abidənin beşinci sətirində şərəfinə abidə qoyulmuş şəxs deyir: «Kaşım Kül bilgə kağan – Atam Kül müdrək kağan». Buradan da tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlirlər ki, şərəfinə abidə qoyulan şəxs uyğurların tarixində məşhur olan Kül bilgənin oğludur. Çin mənbələrinə görə, həmin şəxsin adı Moyun çor olmuşdur. Daha bir fakt həmin adamın Moyun çor olduğunu göstərir. Abidənin 9-10-cu sətirlərində deyilir: «Ozmuş tigin kan bolmış, Koş yılka yorıdım... Ozmuş tiginig tutdım. Katunun anta altım – Ozmuş tigin xan olmuş. Qoyun ilində (743) (qoşunla) yürüdüm... Ozmuş tiginig tutdum. Xanımını onda aldım». Burada bir məsələ qaranlıq qahr: Çin mənbələrində uyğurlarla göytürklər arasındakı müharibənin 744-cü ildə baş verdiyi, Ozmuş tiginin 745-ci ildə əsir tutulduğu göstərilir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur. Burada da bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirəm. Moyun çor abidəsində hələ ilk sətirlərdə uyğurlarla göytürklər arasında gedən müharibədən, göytürklərin məğlubiyyətindən, onların xaqanı Ozmuş tiginin əsir tutulmasından söhbət gedir. Bu hadisələr isə 745-ci ildə baş vermişdir.

Deməli, Moyun çor abidəsi 475-ci ildən əvvəl qoyula bilməzdi. Abidənin daha sonralar qoyulduğunu daha bir neçə fakt da göstərir.

1) 41-ci sətirdə basmilların və karlukların məhv edilməsindən və qoyun ilində (755-ci il) xaqanın yaylamasından; 2) 43-cü sətirdə toyuq ilindən (757-ci il) və nəhayət 3) 44-cü sətirdə Selenqa çayı sahilində soğdahlılar və tabğaclar (çinlilər) tərəfindən Baybalık şəhərinin sahnmasından (756-757-ci illər) söhbət gedir. Deməli, Moyun çor abidəsi bu illərdən də əvvəl qoyula bilməzdi. Buna görə də mənə elə gəlir ki, Moyun çor abidəsinin qoyulduğu tarixi 757-759-cu illər arası ilə məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Moyun çor abidəsinin dili Koşo Saydam abidələrinin dilindən bir qədər fərqlənir, lakin mən o qədər kəskin fərq görmürəm ki, bu abidəni o biri abidələrdən fərqləndirib ayırım. Bəzi tədqiqatçılar digər abidələri oğuzlara, bu abidəni isə uyğurlara aid edirlər. Mən buna ehtiyac duymuram. S.Y.Malov bu abidənin fel sistemi ilə «oğuz» abidələrinin fel sistemi arasında böyük fərq olduğunu söyləyir. Mən burada da fərq görmürəm. S.Y.Malov yazır ki, abidə onunla maraqlıdır ki, uyğur xanına abidə uyğur əlifbası ilə deyil, rum əlifbası ilə yazılmışdır. Mən burada da qəribəlik görmürəm: Moyun çor türk taxtına vərəsəlik yolu ilə çıxdığını göstərmək istəyir. Güman ki, abidənin dilinin oğuz abidələrinin dilinə yaxınlığı da bunu sübut edir.

Moyun çor abidəsi sonralar H.N.Orkun və S.Y.Malov tərəfindən də nəşr edilmişdir.

Mətn

Şimal tərəfi

Şm 1

Şm 2

Şm 3

Şm 4

Şm 5

Şm 6

Şm 7

Şm 8

Şm 9

Şm 10

Şm 11

Şm 12

§ 9

...
...
...

§ 10

...
...
...

§ 11

...
...
...

§ 12

...

C 1

...
...
...

C 2

...
...
...

C 3

...
...
...

C 4

...
...
...

Transkripsiya

Şimal tərəfi

1. Teñridə bolmuş il etmiş bilgə qağan b..... tölis
2. Ötükən təgiresi esi ekin ara olurmıs. Subı Sələne ermıs. Anta eli ermıs barmıs....
3. su anta qalmısı bodun on uyğur, toquz oğuz üzə yüz yıl olurup s.....ə Orqun ügüz o.
4. türk qıbçaq əlig yıl olurmıs. Türk ilinə altı otuz yaşıma birti anta boyla
5. yana tüşdi. Toquz oğuz bodunımın tirü qabratı altım. Qanım Kül bilgə qağan.
6. sü yorıdı. Özümün öñrə bınə başı ıtı. Keyrədə öñdən yantaçı.....koñlığ tok...
7. içgrip, yana yorıdı. Keyrə başında Üç birküdə qan süsi.... qatıldım. Anta....
8. irtim. Qara qum aşmıs, Kögürdə, Kömür tağda, Yar ügüzdə üç tulğıq türk bodun
9. Ozmış tigin qan bolmıs. Qoñ yılqa yorıdım. Ekinți sünüş əñ ilki ay altı yanıka t(oqıdım).... Ozmış tiginig
10. tutdım. Qatunın anta altım. Türk bodun anta inağaru yoq boltı. Anta kisrə taqıǵu yılqa bodun un tuyup.
11. Üç qarluq yablaq saqınıp təzə bardı. Qırıya on oqa kirti. Lağzm yılqa t..... Tay bilgə tutuqıǵ....
12. yabǵu atadı. Anta kisrə qanım qağan uçdı. Qara bodun qılınmıs..... sancdım.

Şərq tərəfi

13. tutdım.... bir anta Bükəgükə yetdim. Kiçə yaruq batur erigli sünüşdim. Anta sancdım. Kün qaçmış, tün tirlmiş. Bükəgükdə səkiz oğuz, toquz tatar qalmaq eki yanıqa kün toğuru sünüşdim. Qulım, küñim bodunıǵ teñri,
14. yer ayu birti. Ança çançdım Yazuǵlıǵ athıǵ... teñri tuta birti. Qara igil bodun yoq kilmədim, ebin, barqm, yılqısm

yolmadım, qıyın aydım, turğuru qotım, kəntü bodunım tidim, udu gəliñ, tidim, qodıp bardı, kəlmədi. Yiçə

15. irtim. Burğuda yetdim. Törtinç ay toquz yanıqa sünüşdim, sançdım, yılqısın, barımın, qızın, qutuzın kəlitim. Bisinç ay udu kəlti. Səkiç oğuz, toquz tatar qalmaq kəlti. Sələne kidin Yılun qol birdin sınar Şıp başına təgi çəpig itdim.

16. Kərgün, saqısın Şıp başın yürə kəlti..... Sələnekə təgi çərig itdi. Bisinç ay toquz otuzqa sünüşdim. Anta sançdım. Sələnekə sıqa sançdım, yazı qıltım, üküsi Sələne qodı bardı. Bən Sələne keçə udu yorıdım. Sünüşdə tutıp on ər itim.

17. Tay bilgə tutuq yablaqın üçün, bir-iki athıǵ yablaqın üçün qara bodunım, öltinç, yetdiñ, yana içik, ölməçi, yitməçisən, - tidim. Yiçə isig, küçig birgil, - tidim. Eki ay kütdim, kəlmədi. Səkiçinç ay bir yanıqa sü yorıdım, - tidim. Tuǵ taşqır erikli.

18. yəlmə əri kəlti, yaǵı kəliç, - tidi. Yağın başı yorıy kəlti. Səkiçinç ay eki yanıqa Açıǵ Altır költə Qasuy gəzü sünüşdüm. Anta sançdım. Anta udu yorıdım. Ol ay bis yegirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə qatı tokıdım. Sınarı bodun

19. içikdi, sınarı b(odun) a kirti. Anta yana tüşdim. Ötükən irin qışladım. Yağıda boşana boşanaladım. Eki oğlıma yabǵu, şad at birtim, tarduş, tölis bodunqa birtim. Ançıp bars yılqa çik tapa yorıdım. Ekinti ay tørt yegirmikə Kəmdə

20. toqıdım. Ol y(ıl) içikdi. başı anta aqsıraq ordu örgin anta itidim, çit anta toqıtdım, yay anta yayladım, yaqa anta yaqaladım, belgümin, bitigimin anta yaratıdım. Ançıp ol yıl küzün ilgerü yorıdım, tatarıǵ aytdım. Tabışǵan yıl

21. bisinç ayqa təg qa Ötükən yış başı anta inç başı anta ıduq baş kidintə Yabaş Toquş beltirintə anta yayladım. Örgin anta yaratıdım, çit anta toqıtdım, bñ yıllıǵ, tümən künlig bitigimin, bilgimin anta yası tasqa

22. yaratıdım. Toquz oğuz bəgləri kəlti. o ök yəmə yaramatın yaǵıdu (er)mıs. Örüñ bəgig, Qara buluqıǵ anı olurmıs. Qırqız tapa ər idmıs. «Siz taşqın, çikig taşqırın», - timis. Mən taşqayın, - timis, kör, bod qal, ıda.

23. qabışalım» - timis. Ötükən timistoquz ya-
rıqa, sü yorıdım. Tutuq başın çik tapa bıma ıtım içi yer tapa az ər
ıtım, kör tidim. Qırqız qanı Kögmən içintə

24. eb barqınta ermis, yəlməsin is yerinərü idmis.
Yəlməsin mənini ərıntə basmıs, tıl tutmıs, qanııqa

Cənub tərəfi

25.İsinə ər kəlti. Qarluq isinə kəlmədik tidi. Ərin sü qarluq
tapağ Kem qarağu..dı. Ertis ügüzig Arqar başı tuşu anta
Ər-qamış altın yanta sallap keçdim. Bir yegirminç ay səkiz yegir-
mikə yoluqdım. Bolçu ügüzdə üç qarluqığ

26.anta toqıdım. Anta yana tüşdim. Çik bodunıg bınım
sürə kəlti tsiz başı çıtımın yayladım, yaqa anta yaqala-
dım. Çik bodunqa tutuq birtim. İşbaraş, tarqat anta ançula-
dım..... anta s ər kəlti. Qazluq költə

27.(ta)ğda körti. Yağ il tip ayu kəlti. Bis yegir-
mikə Tayğan költə tiriltim. Bidgüçi ər anta ıtım (ər
kə)lti. Qara Yotalıq keçip kəlirti. Bən utru yorıdım..... boltı.
Qarluq

28.tapa ər idmis t..... timis. İçrə bən bulğayın, timis.
Taşdıtan qabışayın, timis. Basmıl yağıdıp ebimrü
bardı. Anı içigirmədim. Tışdıtan üç qarluq, üç iduq
tat(ar)..... türgis..... Ötükəntə bən

29.(baş)ı anta t(oqıdım b)isinç ay altı otuzqa sünüsdüm,
anta sançdıım. İçüy k..... g toğuru sançdıım. Anta ötrü
türgis, qarluqıg tabarın alıp, ebin yolıp bar-
mıs, ebimə tüşmis.....

30.y(ağı) bolıp turup yerin tapa bardı.
Anı udu uğru..... səkizinç ay bən udu yorıdım.
Ebimin Ərsəgüntə Yula költə qotım. Anta irtim.

31.Basmılığ qo(dup) mç ay bir otuzqa qarluqıg
btnt..... dı. Yoğra Yarışda süsin anta sançdıım. Ebi on kün
önrə ürküp barmış. Anta yana yorıp tüşdim.

32.Bir yegirmi(kə)..... sançdıım. Kəntü bodunıma
(k)jirtim. İrlüntə Talaqımında yetdim. Aşnuqı Tabğaçdaqı
oğuz, türk t(aşıq)mıs. Anta qatılmış, anta bəglər.....

33.Meniñ süm üç birti. Tuğ ar bis yüz
kedimlig yadağ bir-eki şasıp kəlti. Küñim, qulım bodunıg
teñri, yer anta ayu birti. Anta sançdıım

34.Anta bodun içikdi..... Qarluq tapa təzip kirti.
Anta yana tüşip Orqun balıqlıg beltirintə el örginin anta örgi-
pən itidim. El ebi

35.Bir yegirminç ay yegirmikə Qara buluq onđin Saquq
yolu anta Çigil tutuk

36..... Toğurğuş keçürü sanç-
dıım..... uq basmıl tiri-
lip.....

37..... tüşdimbasmılqa
.....

38.....apa.....tumis
..... bilməz barça tüküp təzə

39..... bən itdim bunça
bitigigbitig (biti)dim.

Qərb tərəfi

40.kəlti qarluq bod qal-
madı.....ançıp səkizinç ay üç yanıqa yorı(dim)
..... (kar)luk tirigi barı türgiskə
kəl(ti). Yaka tüşin.

41.Onınç ay eki yanıqa bardım..... timisi
üçtoqıdım..... tüşdim. Anta olurıp basmıl, qarluq yoq
boltı. Qoş yılqa

42..... yayladım Tabğaç qanı qağan bar-
mıs bir qız, səkiz urı oğım tutdım..... yana eki bo-
dunıg alıp.....Ötükən toqıdım. Anta olurıp birə ıtım
qut yartağ tuğın

43..... anta bodunıg ebimə ekinti
ay altı yanıqa tüşdim. Taqıgu yılqa(bir-
mis) yoq qılmıs. Ançıp kəlti. İki qızın

44.tapıg birti barmıs sözünə yazma-
yın tidi, yañılmayın, tidi içikmədi

..... soğdaq Tabğaçqa Sələne Baybalıq ya-
pıtı, bertim.

45..... yegirmikə anta yana.....
üç tuğm qabışıp bir otuzqa.....
örğın üç otuzqa anta sançdım. Yarış Ağuluğ ara yit
başntara (?)

46..... üç tımən sançduq yerdə
.....saqınmış ekinti ay altı
yegirmikə üç tulğığ

47.türk bodunığ..... (səviz) oğuz, tokuz (tatar)
..... qatun yigəzi Öz bilgə büyin(?)

48.quy biñ yont qalmıs, tımən qoñ kalmıs.

49.Bu sətir oxunmamışdır.

Kənarda

Sü başı bən b..... Eltəbər biñ yont, tımən qoñ bən
tut..... kəlirtim.

Tərcümə Şimal rərəfi

1. [Mən] tanrıda olmuş, el yaratmış müdrük xaqan
tölis

2. Ötükən dairəsində eli ikisinin (göylə yerin) arasında
oturmuş. Suyu (çayı) Selenqa imiş. Orada eli sərbəst yaşa-
yırımış.....

3. su orada qalmış xalq on uyğur, doqquz oğuz (xalq-
larımın) üzərində yüz il oturub Orxon çayı

4. türk qıpçaq (xalqı) əlli il oturmuş. Türk elinə iyirmi altı
yaşımnda verdi. Onda boyla

5. yenə düşdü. Doqquz oğuz xalqımı topladım və birləşdir-
dim. Atam Kül müdrük xaqan

6. qoşun yürüdü. Özümü şərqu minbaşı göndərdi. Keyrədə
şərqudən qayıdası qoyunlu
.....

7. tabe edib yenə yürüdü. Keyrə başında Üç birküdə xan
qoşumu qatıldım. Orada

8. çatdım. Qara qulu aşmış. Kögürdə, Kömür dağda, Yar
çayının (sahilində) üç bayraqlı türk
xalqı.....

9. Ozmış tigin xan olmuş. Qoyun ilindən (743) (qoşunla)
yürüdü. İkinci döyüşü ən ilk ayın altısında hücum etdim
Ozmış tigin

10. tutdum. Xanımını onda aldım. Türk xalqı ondan bu yana
yox oldu (məhv oldu). Ondan sonra toyuq (745) ilində
xalq duyub

11. Üç karluk pis (şey) fikirləşib qaçaraq getdi, qərbdə on
ox (xalqına) tabe oldu. Donuz ilində Tay müdrük tutuğu
.....

12. yabğu adlandırdı. Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi.
Qara xalq (məne) sadıq imiş, (amma bəylər Tay müdrük tutuku
xaqan elan etdilər. Mən qoşun yığıb ona qarşı yürüş etdim)
sançdım (qalib gəldim).

Şərqu tərəfi

13. tutdum bir onda Bükəgükə çatdım.
Gecə günəş batanda döyüşdüm. Orada sançdım (qalib gəldim).
Gündüz qaçmış, gecə toplaşmışlar. Bükəgükədə səkkiz oğuz, doq-
quz tatar qalmadı. Ayın ikisində gün doğanda döyüşdüm. Qulum,
kənizim xalqı tanrı,

14. yer çağırdı (hayladı). Elə qalib gəldim. Günahkar adam-
ları (rəhbərləri) tanrı əlimə verdi. Qara sadə xalqı qırma-
dım, evini, sarayını, ilxısını qarət etmədim. Cəzalandırmadım,
yaşamağa qoydum (icazə verdim). Öz xalqım, dedim, ardımca
gəlin, dedim, qoyub qaçdı, gəlmədi. Yenə

15. təqib etdim. Burğuda yetdim. Dördüncü ayın doqquzun-
da döyüşdüm, qalib gəldim, ilxısını, var-dövlətini, qızını, gəlinini
gətirdim. Beşinci ayda ardımca gəldilər. Səkkiz oğuz, doqquz ta-
tar qalmadı gəldi. Selenqa çayının şimal-qərbi, Yılun kolun
(çayın) cənubu istiqamətində Şıp başına tək qoşun çəkdim.

16. Kərgü, Sakış və Şıp başını (yağı) sürətlə gəldi.....
Selenqaya tək qoşun yeritdi. Beşinci ayın iyirmi doqquzunda
döyüşdüm. Orada qalib gəldim. Sedenqaya sıxaraq qalib gəldim,
dağıtdım. Çoxu Selenqa boyu getdi. Mən Seleqanı keçərək arxa-

larınca yürüdüm. Döyüşdə tutub on döyüşçünü göndərdim (görünür, tapşırıqla; əsiri tapşırıqla düşmən tərəfə buraxmaq qayda idi).

17. Tay müdrik tutuk alçaqlıq etdiyi üçün, bir-iki adlı (vəzi-fəli) alçaqlıq etdiyi üçün qara camaatım, öldün, (sona) yetdin, yenə tabe ol, ölməməli, sona yetməməlisən, - dedim. Yenə işini, gücünü ver, - dedim. İki ay güddüm (gözlədim), gəlmədi. Səkkizinci ayın birində qoşun yürüdün, - dedim. Bayraq qaldırıb səfərə çıxan zaman

18. süvari kəşfiyyat döyüşçüsü gəldi, yağlı gəlir, - dedi. Yağımın başı (avanqardı) çapa-çapa gəldi. Səkkizinci ayın ikisində Açıq Altır gölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm. Orada qalib gəldim. Orada təqib edərək yürüdüm. Həmin ayın on beşində Keyrə başında Üç Birküdə tatarlarla möhkəm toqquşdum. Xalqın yarısı

19. tabe oldu, xalqın yarısı (kıtayların tabeliyinə) girdi. Onda yenə düşərgə saldım. Yağdan azadlaşib azad oldum. İki oğluma yabğu, şad adı verdim. Tarduş və tölis xalqlarını (onlara) verdim. Bundan sonra bars ilində (750) çiklərə qarşı yürüdüm. İkinci ayın on dördündə Kemdə [Yenisey çayında]

20. toqquşdum. Həmin il (çiklər) tabe oldu başı onda ağıtəhər orda sarayımı orada düzəltirdim, hasarı orada toxuturdum, yayı orada yayladım, ibadətini orada elədim, işarəmi və yazımı orada yaratdırdım. Ondan sonra həmin ilin payızında şərqə yürüdüm, tatarları çağırırdım. Dovşan ilinin (751)

21. beşinci ayına tək Ötükən ormanı başı orada iniz başı orada Müqəddəs başdan qərbdə Yabaş Tokuş civarında orada yayladım, sarayı orada yaratdırdım, hasarı orada toxuturdum, min illik, on min günlük yazımı, biliyimi orada yastı daşa

22. yaratdırdım. Doqquz oğuz bəyləri gəldi. Qəbilə yenə yaramadan yağlı olmuş. Örin Bəydə, Qara bulukda onlar oturur (yaşayır). Qırğızlara tərəf adam göndərmiş. «Siz üsyan edin, çikləri üsyana qaldırın», - demiş. Mən üsyan edim, - demiş. Gör, boy (sərbəst) qal, meşədə

23. toplaşaq, - demiş. Ötükən demiş ayın doqquzunda qoşun yürütdüm. Tutukun başçılığı ilə

çiklərə qarşı min (nəfərlik ordu) göndərdim, müttəfiqi (olan) yerə qarşı az döyüşçü göndərdim, Bax. – dedim, qırğız xanı Kögmən içində

24. evində, sarayında imiş (yaşayır), atlı dəstələrini müttəfiqlərinin yerinə göndərmiş. Atlı dəstəsini mənəim döyüşçülərim basmış, dil tutmuş, xanma

Cənub tərəfi

25. Müttəfiqindən adam gəldi. Karluklar müttəfiqlərinin yanına gəlmədi, - dedi. Adamları ilə qoşunu karluklara qarşı Kem gözətçi İrtiş çayını Arkar başının (zirvəsinin) tuşunda Ər-kamışın altında salla keçdim. On birinci ayın on səkkizində yoluxdum (qarşılaşdım). Bolçu çayında üç karluk

26. orada dağıtdım. Orada yenə düşərgə saldım. Çik xalqını minliyim (alayım) sürərək gətirdi. tsiz başı qalaçada yayladım, ibadətini orada elədim. Çik xalqına tutuk verdim. İşbaraları, tarkanları orada təyin etdim.... orada adam gəldi. Qazlıq gölündə

27. dağda gördü. Yağlı deyib çağırırdı. On beşində Tayğan gölü sahilində toplaşdım. Avanqard dəstəni oraya göndərdim. Adamlar gəldi. Qara Yotalıq (çayını) keçib (onları təqib edən düşməni) gətirdilər. Mən (onlara) doğru yürüdüm oldu. Karluklara

28. qarşı adam göndərmiş. (Üsyan edin), - demiş. Daxildə mən ixtişaş salım, - demiş. Bayırdan toplaşaq, - demiş. Basmillar yağlı olub evimə doğru getdi. Onları tabe etmədim. Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar,, türgiş Ötükəndə mən

29. başı orada toqquşdum. Beşinci ay iyirmi altısında döyüşdüm, orada qalib gəldim. İçüz (çayını keçərək gün) doğanda qalib gəldim. Ondan ötrü türgişin, karlukun malmı alaraq, evini dağıdaraq getmiş, evimə qayıtmış

30. yağlı olub yaşamalılı verlərə tərəf getdi. Onları təqib edərək Səkkizinci ay mən təqib edərək yürüdüm. Evimi Ərsəngündə Yula gölünün sahilində qoydum. Oraja çatdım.

31. Basmilları qoyub inci ay iyirmi birində karlukları Yoğra Yarışda qoşununu orada nizədən keçirdim. Evi on gün əvvəl hürküb getmiş. Oradan yenə yürüş edib düşərgə saldım.

32. On birində qalib gəldim. Öz xalqıma girdim. İrlün yaxınlığında Talakımda yetdim (çatdım). Əvvəlki Tabğaçdakı (əvvəllər də Tabğaçda yaşayan?) oğuz və türklər üsyan etmiş. Onda (onlara) qatılmış, onda bəylər

33. Mənim qoşunum üç verdi. Bayraq beş yüz yaraqlı-yasaqlı piyada bir-iki şaşib gəldi. Kə-nizim, qulum xalqı tanrı, yer orada çağırdı (hayladı). Orada qalib gəldim.

34. Onda xalq tabe oldu..... Karluklara tərəf qaçıb (onların ölkəsinə) girdi. Onda yenə düşərgə salıb Orxon balıq (şəhər) civarında el sarayını orada hörüb düzəltirdim (tikdir-dim). El evi (paytaxt).....

35. On birinci ay iyirmisində Qara bulukdan şərqdə Sakuk yolu orada Çigil tutuk

36. Toğurğunu keçirərək qalib gəldim basmillar toplayıb

37. düşərgə saldım basmil-lara

38. (birinci əlavə sətir) Apa tut-muş bilməz..... hamı qaçaraq dağılmış

39. (ikinci əlavə sətir) mən etdim, bu qədər ya-zımı yazı yazdım.

Qərb tərəfi

40. gəldi..... karluklar müstəqil qal-madı.....belə hərəkət edib səkkizinci ayın üçündə yürüdüm Karlukların diri qalanı gedərək türkişlərin (əlinə) gəldi. Yenə qaçıdaraq düşərgə salıb.

41. Onuncu ayın ikisində getdim demişi üç qalib gəldim düşərgə saldım. Orada oturub basmillar, karluklar məhv oldu. Qoyun ilində (755)

42. yayladım Tabğaç xanı xaqangetmiş bir qızını, səkkiz nəslə davam etdirməli oğlunu tutdum yenə iki xalqı alıb Ötükən qalib gəldim. Orada oturub min nəfərlik dəstəni göndərdim. Bəxtinin parlaq bayrağını

43. onda xalqıevimə ikinci ayın altısında qayıtdım. Toyuq ilində (757) (vermiş) yox (məhv) etmiş. Belə düşünüb gəldi. İki qızın

44. girov verdi..... getmiş sözünə aldanmayın, dedi, yanılınayın, dedi tabe olmadı Soğdalılara, tabğaçlara Selenqa çayı sahilində Baybalıq (şəhərini) salmağı əmr etdim

45. iyirmisində orada yenə üç bayra-ğın.....toplayıb iyirmi birində..... saray iyirmi üçündə orada qalib gəldim. Yarış ilə Ağuluğ arasında Yit başında

46. otuz min qalib gəldiyim yerdə düşünmüş ikinci ay on altısında üç bayraqlı

47. türk xalqı (səkkiz) oğuz, doqquz (tatar) xatunun qohumu Öz Bilgə Büyin

48. min ilxı qalmış, on min qoyun qal-mış.

49. Bu sətir oxunmamışdır.

Kənarada

Qoşun sərkərdəliyem..... Eltəbər min ilxı, on min qoyun mən tutaraq gətirdim.

Qeydlər

1) Moyun çor abidəsinin qrafikasında başqa abidələrdən fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

2) Moyun çor abidəsi yeganə abidədir ki, burada felin lazım şəkli (fel kökü + *-maçi*, *-məçi* şəkilçisi) işlənir.

3) Moyun çor abidəsi yeganə abidədir ki, sifətin dərəcəsi onda öz əksini tapmışdır: *ak «ağ» - aksırak «ağ təhər»*.

4) Beşinci sətirdə *Kül bilgə* titulusuna rast gəlirik. Qaynaqlardan onun uyğur hökmdarı olduğu göstərilir. Moyun çor (Bayan çor) onun oğlu olmuş, 746-cı ildə taxta çıxmış və 759-cu ildə vəfat etmişdir.

5) Səkkizinci sətirdəki *tuğ* sözü eynilə Çin dilində də vardır; təbil və quyruqdan düzəldilən bayraq mənalarını ifadə edir. Tuğun sayı hakimiyyətin qüdrətini bildirir. Osmanlı hökmdarlarının yeddi tuğu olmuşdur. Qaşğarlı Mahmudda oxuyuruq: «*tuğ – bayraq*. Tokuz tuğlığ kan deyilir ki, doqquz tuğlu xan deməkdir. Bir xanın vilayəti, şan və şərəfi nə qədər çox olarsa, bayrağı doqquzdan ziyadə olmaz. (Çünki türklər) doqquz ədədini uğur sayırlar. Xaqanın bu doqquz bayrağı əlamət məqsədilə narıncı qumaşdan və ya ipəkdən düzəldilir». (III, 92)

6) Doqquzuncu sətirdə *Ozmuş* tiginin adı çəkilir. Çin mənbələrində U – su – mi – şe kimi yazılır.

7) On ikinci sətirdə S.Y.Malovun *kılınmış* kimi oxuduğu sözü H.N.Orkun *kılınç* kimi oxuyur.

8) İyirmi dördüncü sətirdə *til* sözü vardır. Bu, indi də kəşfiyyat məqsədi ilə tutulan hərbi əsir mənasında işlənən *dil* sözündən başqa bir şey deyildir.

İHE-ASHETE ABİDƏSİ

Abidəni botanik N.P.Levin Koşo-Saydam gölü ətrafında tapmışdır. 1893-cü ildə N.M.Yadrintsev və D.A.Klements qara rənglə abidənin üzünü çıxarıb V.V.Radlova gətirmişlər. İhe-Ashete abidəsinin şrifti Koşo-Saydam abidələrinin şriftinə çox yaxındır.

Abidə V.V.Radlov, H.N.Orkun və S.Y.Malov tərəfindən tədqiq, tərcümə və nəşr edilmişdir.

İhe-Ashete abidəsi bir-birinin yanında iki qəbir daşından ibarətdir. Birinci daşın qabaq tərəfində üç, arxa tərəfində dörd sətir yazı vardır. Qabaq tərəfdə xeyli şəkil vardır. Şekillərin ortasında bir quş şəkli aydın görünür.

İkinci daş yerdən çıxarılmışdır; üzərində bir keyik şəkli, onun ətrafında içə üç sətir yazı vardır.

I daş Qabaq tərəf Mətn

.....𐰇𐰃𐰏𐰊𐰇)𐰓𐰎𐰕𐰏𐰑𐰏:𐰙𐰎𐰑:𐰃𐰏𐰇 1

𐰃𐰏𐰇𐰘𐰏:𐰏𐰑:𐰙𐰎𐰑𐰏𐰑 2

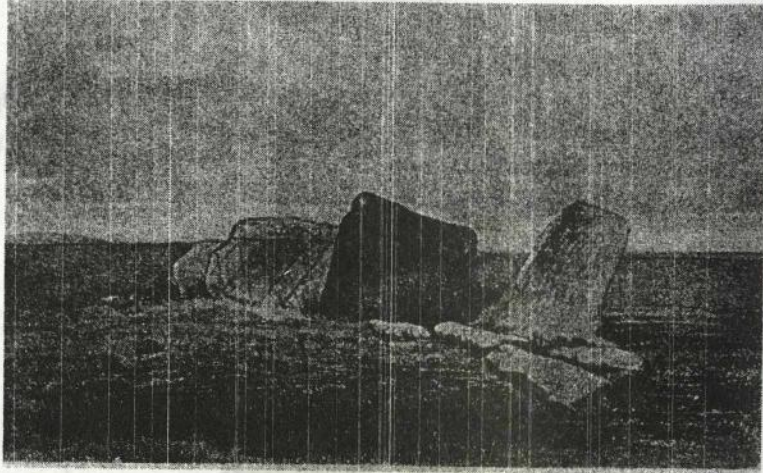
𐰃𐰏𐰇𐰘𐰏:𐰏𐰑:𐰙𐰎𐰑)𐰏𐰇 3

Transkripsiya

1. Təkəş Kül tudun inisi
2. yükünür gün bədzimis
3. Azğanaz ər ağır bədzimis

TƏRCÜMƏ

1. Təkəş Kül tudunun kiçik qardaşı
2. İbadət günü bəzəmiş
3. Azqanaz ər yaxşı bəzəmiş

Ashete vadisində məzar

Üzərində xaqan damğası və şəkillər olan bir daş

HOYTU-TƏMİR ABİDƏLƏRİ

Hoytu-Təmir abidələri 1893-cü ildə D.A.Klements tərəfindən tapılmış və üzü yazıya köçürülmüşdür. Yazılar qara rənglə qaya üzərində yazılmışdır. Qayaların səthini yazı yazılan yerlərdə diqqətlə təmizlədikdə işarələrin arasında qırmızı və yaşıl rəngli cizgilər aydınlaşmışdır.

Hoytu-Təmir abidələrinin məzmunu o qədər də maraqlı deyildir. Bu abidələrin elm üçün ən böyük əhəmiyyəti bundadır ki, onlar qədim türk (göytürk) əlifbasının kursiv variantı ilə yazılmışdır. Bunları ilk dəfə, həm də çox çətinliklə V.V.Radlov oxumuşdur. Çin Türküstanında (Sintzyan) göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış sənədlər tapıldıqdan sonra daş və kağız üzərində yazılmış qədim türk yazısı arasındakı fərqi aşkar görmək mümkün oldu.

Adətən, kursiv yazı dedikdə hərflərin birləşməsi nəzərdə tutulur. Lakin Hoytu-Təmir abidələrində «kursiv olmayan» yazıda olduğu kimi hərflər ayrı-ayrı yazılır. Hoytu-Təmir abidələrindəki bəzi hərflər digər Orxon abidələrindəki analoji hərflərdən fərqlənir.

S.Y.Malov öz nəşrində («Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии») Hoytu-Təmir abidələrinin həm çap şəklini, həm də V.V.Radlovun nəşrində D.A.Klements tərəfindən üzü yazıya köçürülmüş şəkillərin surətini verir. H.N.Orkun isə V.V.Radlovun əsərində (D.A.Klementsın köçürdüyü yazı) verilən surətləri nəşr edir.

H.N.Orkun Hoytu-Təmir abidələrinin tarduş türklərinə aid olduğunu və VIII əsrdə qoyulduğunu söyləyir.

BİRİNCİ ABİDƏ (HT I) MƏTN

: H 3 K 4 P H I
 H 3 K 4 P H I 9
 H 4 > L V Y K > 4
 Y F 4 6 J H T J 6 J 6
 W A > H 6 X T 6
 . > > 4 1 > 6

Transkripsiya

1. İn öz İnənçü
2. yıl İn öz İnənçü
3. Tarduş Kül çor
4. Besbalıqa barrı
5. biz (yaxud miz). Anta kutluğ
6. bolzun

Tərcümə

İn öz İnənçü
il İn öz İnənçü
Tarduş Kül çor
Beşbalıka gedirik.
Orada xoşbəxtlik
olsun

İKİNCİ ABİDƏ (HT II)**MƏTN**

𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹

Transkripsiya

1. Biçin yılqa
2. toqızınç aysqa
3. bardımız p..... Besbal(ıqa)
4. qutlığ alp yüzi
5. sü..... al rzul kəlsəkiñ
6. bolzun. Anta
7. qutluğ ir

Tərcümə

Meymun ilində
doqquzuncu ay
getdik ... Beşbalıka
xoşbəxtlik igid yüzü
qoşun gəlmişin
olsun. Orada
xoşbəxtlik

ÜÇÜNCÜ ABİDƏ (HT III)**MƏTN**

𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹
 𐌸𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹𐌸𐌹

Transkripsiya

1. yüz alp
2. türgiş el
3. yorıp
4. tənri yarlıq
5. az(un) sü
6. bozır pn
7. ö(zi qutlığ)
8. bolzun

Tərcümə

yüz igid
türgiş eli
yürüyüb
tanrı yar ol
sun. Qoşun
pozur.....
Özü xoşbəxt
olsun

DÖRDÜNCÜ ABİDƏ (HT IV)

MƏTN

Handwritten text in the fourth script, consisting of various symbols and characters arranged in a single line.

Transkripsiya

İrim ara qutı erti. Al(p) ər

Tərcümə

Xoşbəxtliyi döyüşçülərimin arasında idi. İgid döyüşçü

BƏŞİNCİ ABİDƏ (HT V)

MƏTN

Handwritten text in the fifth script, consisting of multiple lines of symbols and characters.

Transkripsiya

- 1. qutı yolu yitiç ay bəxti yolu yeddinci ay
- 2. ərimiz ara ilimdə döyüşçülərim arasında.... elimdə
- 3. Kəglinc tarqan atı biz türgis sü Kəglinç tarkan adı, biz türgiş qoşunu
- 4. kisrə toquziç ayqa ər(ti) ... sonra doqquzuncu ayda idi

Tərcümə

ALTINCI ABİDƏ (HT VI)

MƏTN

Handwritten text in the sixth script, consisting of multiple lines of symbols and characters.

Transkripsiya

- 1. t
- 2. a.....z.....ğ anta biriçə orada (onlardan) birinə
- 3. Yalsaka bəç Yalsaka bəy

Tərcümə

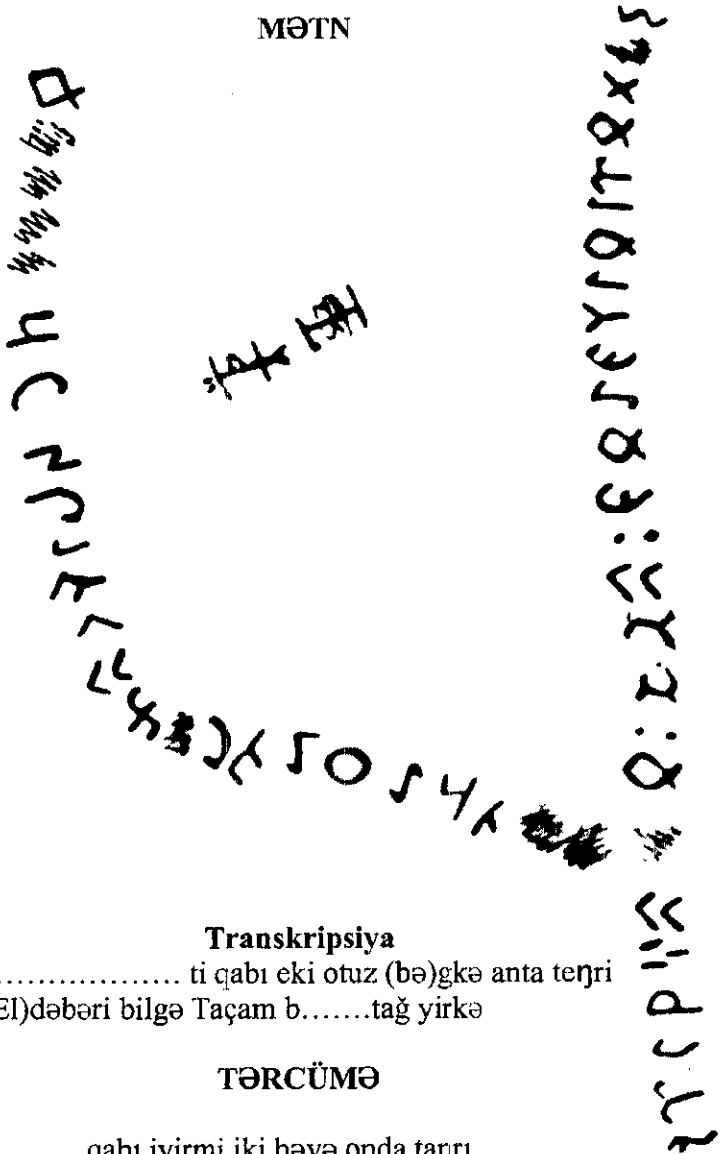
YEDDİNCİ ABİDƏ (HT VII)

MƏTN

Handwritten text in the seventh script, consisting of multiple lines of symbols and characters.

DOQQUZUNCU ABİDƏ (HT IX)

MƏTN

Transkripsiya

- 1. Yılan yıl onınc ayqa
- 2. İnöz İnənçü Besbalıqa
- 3. barırman d.t.kəli
- 4. qut bolzun, alı bar(zun)

Tərcümə

- 1. İlan ilinin onuncu ayında
- 2. İnöz İnənçü Beşbalıka
- 3. gedirəm
- 4. bəxti olsun, alaraq getsin

SƏKKİZİNCİ ABİDƏ (HT VIII)

MƏTN

Transkripsiya

- 1. Arqasıqam tənrim

Tərcümə

- 1. Arxasınca tanrım

Transkripsiya

- 1. b..... ti qabı eki otuz (bə)gkə anta tənri
- 2. ança (El)dəbəri bilgə Taçam b.....tağ yirkə

TƏRCÜMƏ

- 1. qabı iyirmi iki bəyə onda tanrı
- 2. eləcə Eltəbəri müdrük bəy Taçam dağ yerinə

**ONUNCU ABİDƏ (HT X)
MƏTN**

Handwritten text in a cursive script, likely the original or a transcription of the monument's inscription.

Transkripsiya

1. biçin yıl yetinç ay yegir(mə).....
2. Tabğaçqa bartığ
3. yılqa toqısınç ay Quşuy qara başığ yoltum. Küzdə Tabğaçqa sülətim.
4. edgü mça müngimi süləp yorımazun küllkşu yrı

Tərcümə

1. meymun ili yeddinci ayın iyirmi
2. Tabğaçqa getdin
3. ilində doqquzuncu ayda Kuşu qara başımı dağıtdım. Payızda Tabğaçqa qoşun çəkdim.
4. yaxşı qoşun çəkib yürüməsin

SÜCİ ABİDƏSİ

Süci abidəsini fin türkoloqu Q.İ.Ramstedt 1900-cu ildə Urqadan Handu Banq monastrına gedərkən tapmış, 1909-cu ildə tədqiq etmiş və Moyun çor abidəsi ilə birlikdə tərcümə və nəşr etmişdir. Süci abidəsi Monqolustanın şimalında Süci yaşayış məntəqəsinin yanında Ar-Ashatu dağında Dolon Huduk ətrafında Sücin-Davan deyilən bir təpədədir. Bu abidə 11 sətirdən ibarətdir. Yuxarıdan aşağı oxunan böyük Orxon abidələrindən fərqli olaraq Süci abidəsində doqquz sətir aşağıdan yuxarı və sağdan sola oxunur. On və on birinci sətirlər aşağıda yazılmışdır. Abidənin ən yuxarı hissəsində damğa vardır.

Q.İ.Ramstedtdən sonra Süci abidəsi 1936-cı ildə H.N.Orkun tərəfinlən türk dilində, 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən rus dilində nəşr olunmuşdur. S.Q.Klyaştorı bu abidəyə «Süci abidəsinin tarixi-mədəni əhəmiyyəti» (1959) adlı məqalə həsr etmişdir.

MƏTN

1. Y 9 : J A :) H : 4 H J Y D : J H H T T 9 : 4 > Y D
2. :) Y 4 D : Y J A > H : J J D > J : H > : T J Y : > 4 H Y T H
3. : H > : T J 4 D > J : T E T : H 4 A : J Y J : Y J A > H : H >
4. : J Y A J : J J Y T > A : H T 9 : > Y > 4 > Y : > T 9
5. : T H T : 4 Y) Y : > 4 J T D :) > : > J Y : > H T : 4 J : D J : T X E H
6. H > J Y : > X Y A : T H T : A T : > H T H : A T : > 4 > : T H T 9 : > H T
7. > H H A : Y > 4 > A : T H T 9 : J > 4 > : > H T T A : 4 Y J J H : H > 4 T H
8. H H H H : > H Y T : T A > : > H T T 9 : H > A : H > H T 9
9. :) J Y A H : T A : J H H : J > J : J > 4 > J X T : > J J Y
10. T X H J : J . Y : > J > Y : > Y > J >
11. J > Y : > : > 4 : > X > T T 9

TRANSKRİPSİYA

1. Uyğur yirintə Yağlaqar qan ata kəltim.
2. Qırqız oğlu mən, boyla qultuğ yarğan
3. mən. Qutluğ bağa tarqan ögə buyuruqı mən.
4. Küm, soruğum kün toğsuqa, batsıqa
5. təgdi. Bay bar ertim. Ağılım on, yılqım sansız erti.
6. İnim yiti, urım üç, qızım üç erti. Eblədim. Oğlumm,
7. qızımın qalınsız birtim. Marıma yüz ər turuq birtim.
8. Yeginimin, atımın körtim, amtı öltim.
9. Oğlanım, ərde marımınça bol, qanqa tap, qatıqlan.
10. Uluğ oğulum s(ük)ə bardı.
11. Görmədim. r...m, oğul.

TƏRCÜMƏ

1. Uyğur yerindən (mən) Yağlakar xan ata gəldim.
2. Qırqız oğluyam, Boyla Kutluğ yarğan –
3. am. Kutluğ bağa tarkanın müdrük buyuruğuyam.
4. Səsim, sorağım (şöhretim) gün doğana, (gün) batana
5. dəydi (çatdı). Varlı idim. Ağılım on, ilxım sansız idi.
6. Kiçik qardaşım yeddi, nəslimi davam etdirənim
(oğlum) üç, qızım üç idi. (Hamısını) evlədim (evləndirdim, ərə
verdim). Oğlum,
7. qızımı başlıqsız verdim. Ustadıma yüz igid və yaşa-
mağa yer verdim.
8. Nəvələrimi, nəticələrimi gördüm, indi öldüm.
9. Oğlanım, igidlikdə ustadım kimi ol, (özünə) xan tap,
möhkəmlən.
10. Böyük oğlum qoşuna getdi.
11. Görmədim.... oğul.

QEYDLƏR

Tarixçilərdən A.N.Bernştam və S.V.Kiselyov bu abidədəki Yağlakar xanı xaqan rütbəsinə qaldırıb 840-cı ildə onun başçılığı ilə qırğızların uyğurlara qalib gəlməsini və Yağlakar xaqanın (?) qırğız dövlətini yaratmasını iddia edirlər. Göytürk abidələrinin məşhur tədqiqatçısı S.Y.Malov bu uydurmalara ətraflı cavab verir (bax: С.Е.Малов. Енисейская письменность торков, М.-Л., 1952, səh. 85-90). Biz onun dediklərinə heç bir şey əlavə etmək istəmirik.

ÜÇÜNCÜ ORXON ABİDƏSİ

UYGUR ABİDƏSİ

Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrindən cənubda, Koşo Saydam gölündən cənubda, Kokşin Orxon çayının sağ sahilində, Karabalqasun şəhərindən şərqdə göytürk əlifbası ilə yazılmış bir abidə vardır. Üçüncü Orxon abidəsi adlanan bu abidənin yazısı, demək olar ki, tamamilə aşınmışdır. Abidə uyğurlara aid edilir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış hissəsinin yalnız ən üst tərəfində beş sətirlik ifadə oxunur. Lakin sətirlərin ilk hərfləri əskikdir. V.V.Radlov həmin hərfləri bərpa edib yazını oxumuşdur. Əsas mətndə tək-tük sözlər oxuna bilir. Bu sözlər isə yazının mətni haqqında heç bir təsəvvür yaratmır.

Üçüncü Orxon abidəsinin çincə mətni də vardır.

Abidənin üst tərəfi

Mətn

𐰉 𐰺 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 (𐰽)
𐰉 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 (𐰽)
𐰉 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 (𐰽)
𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 (𐰽)
𐰉 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 (𐰽)
(𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽 𐰽)

Transkripsiya

1. (b)u tənrikən
2. (in) tənridə k
3. (ut) bulmuş al
4. (p) bilgə tən
5. (r)i uyğur qa
6. (ğanın bitigi)

Tərcümə

1. Bu tanrı-sifət
2. in tanrı-da səa-
3. dət tapmış igi
4. d müdrik tan -
5. rı uyğur xa -
6. qanının yazısı⁴

Üçüncü Orxon abidəsinin oxuna bilən söz və söz hissələ-rini göytürk əlifbası və transkripsiya ilə veririk.

1. l ber	... 72: J ... 1
2. l esidip	... 7x1: J ... 2
7. barıǵ	... 745 ... 7
8. l a	... 7 ... 8
9. ğ	... 7 ... 9
.. 1a40 :)a... 1	
47x ... 1 2	
48: ... 57 3	
): 74: f(7)4k: 4	
DD: 4777k: 7 5	
474: 579: 47 6	
.. 47:)7 575 7	
47: 57477 8	
.. : 777: 577 9	
.. 777: 77 10	
... : 777: 7 11	
... 70: 77 12	
: 777 13	

A

1.tan yaratıp
2. pdin
3. ma... adının
4. tənri m r n
5. (ulu)ğ törün yay(ıp)
6. ... ün yəmə qul (yaxud) (kün)
7. bata atın at
8. ergintə in
9. birlə uluğ
10. ki ögrənç
11. i kamıǵ
12. dı anta
13. ranç

B

1. kistrə	172 1
2. uǵı qamuğ	777777 2
3. ir ilin	4777: 77 3
4. k l n uğur	7777: 77 4
5. r ergimə i	7: 7777: 4 5
6. egidə yiq	777: 7777: 6
7. ilgərü kün toǵsuqa	477777: 4777: 7777 7
8. isidin yanılayu	777: 777777: 7777 8
9. kirü kün batsıqa	477777: 4777: 77777 9
10. lk də	7: 77 77 10
11. din..... baranç	77777 477x 11
12. y	7 12
13. m	7 13

C

777 1	1. mqa
477777 2	2. adıǵsız
777: 77 3	3. qın qaıy
77: 4777: 779 4	4. yəmə biz on
77 777: 777777 5	5. küçlüğ boıtu
77777: 477777 77: 77 6	6. mız oluruğsuz bilig
777777: 777777777777 777777 7	7. mızqa qorqunu yanu mançlıǵ
47: 477777777777 7777: 77 8	8. bir-eki d əmgəksizin
477777777777: 477777777777 9	9. ramak konuşmak, tartışmak
77: 477777777777 10	10. o şn kün i

Transkripsiyası

Ç

1. lmiş
2. köŋli
3. r köztə
4. il özüm esig, k(üçig)

Tərcüməsi

1. : l m y 1
2. : r y n e 2
3. : r m n h 3
4. : l n m n : l 4

D

1. n igid
2. öçi b(ol)
3. ili i

1. x e r : n 1
2. : r l n 2
3. r r y r 3

III Orxon abidəsindən fraqmentlər

ÜÇÜNCÜ UYGUR ABİDƏSİNİN
ÇİNCƏ MƏTNİ

1	IX	九族	九族
2	X	十族	十族
3	XI	十一族	十一族
4	XII	十二族	十二族
5	XIII	十三族	十三族
6	XIV	十四族	十四族
7	XV	十五族	十五族
8	XVI	十六族	十六族
9	XVII	十七族	十七族
10	XVIII	十八族	十八族
11	XIX	十九族	十九族
12	XX	二十族	二十族
13	XXI	二十一族	二十一族
14	XXII	二十二族	二十二族
15	XXIII	二十三族	二十三族
16	XXIV	二十四族	二十四族
17	XXV	二十五族	二十五族
18	XXVI	二十六族	二十六族
19	XXVII	二十七族	二十七族
20	XXVIII	二十八族	二十八族
21	XXIX	二十九族	二十九族
22	XXX	三十族	三十族
23	XXXI	三十一族	三十一族
24	XXXII	三十二族	三十二族
25	XXXIII	三十三族	三十三族
26	XXXIV	三十四族	三十四族
27	XXXV	三十五族	三十五族
28	XXXVI	三十六族	三十六族
29	XXXVII	三十七族	三十七族
30	XXXVIII	三十八族	三十八族
31	XXXIX	三十九族	三十九族
32	XXXX	四十族	四十族
33	XXXXI	四十一族	四十一族
34	XXXXII	四十二族	四十二族
35	XXXXIII	四十三族	四十三族
36	XXXXIV	四十四族	四十四族
37	XXXXV	四十五族	四十五族
38	XXXXVI	四十六族	四十六族
39	XXXXVII	四十七族	四十七族
40	XXXXVIII	四十八族	四十八族
41	XXXXIX	四十九族	四十九族
42	XXXXX	五十族	五十族
43	XXXXXI	五十一族	五十一族
44	XXXXXII	五十二族	五十二族
45	XXXXXIII	五十三族	五十三族
46	XXXXXIV	五十四族	五十四族
47	XXXXXV	五十五族	五十五族
48	XXXXXVI	五十六族	五十六族
49	XXXXXVII	五十七族	五十七族
50	XXXXXVIII	五十八族	五十八族
51	XXXXXIX	五十九族	五十九族
52	XXXXXX	六十族	六十族
53	XXXXXXI	六十一族	六十一族
54	XXXXXXII	六十二族	六十二族
55	XXXXXXIII	六十三族	六十三族
56	XXXXXXIV	六十四族	六十四族
57	XXXXXXV	六十五族	六十五族
58	XXXXXXVI	六十六族	六十六族
59	XXXXXXVII	六十七族	六十七族
60	XXXXXXVIII	六十八族	六十八族
61	XXXXXXIX	六十九族	六十九族
62	XXXXXXX	七十族	七十族
63	XXXXXXXI	七十一族	七十一族
64	XXXXXXXII	七十二族	七十二族
65	XXXXXXXIII	七十三族	七十三族
66	XXXXXXXIV	七十四族	七十四族
67	XXXXXXXV	七十五族	七十五族
68	XXXXXXXVI	七十六族	七十六族
69	XXXXXXXVII	七十七族	七十七族
70	XXXXXXXVIII	七十八族	七十八族
71	XXXXXXXIX	七十九族	七十九族
72	XXXXXXX	八十族	八十族
73	XXXXXXXI	八十一族	八十一族
74	XXXXXXXII	八十二族	八十二族
75	XXXXXXXIII	八十三族	八十三族

ÜÇÜNCÜ UYGUR ABİDƏSİNİN
ÇİNCƏ MƏTNİNİN TƏRCÜMƏSİ

1. Doqquz soylu uyğurların fəvqəlbəşər zəka sahibi və xariqüladə hərbiçi olan Ay Tanrıda xoşbəxtlik tapmış Alp Bilgə Xaqanın abidəsi və onun yazısı Alp İnançı Bağa tar-xan tərəfindən yazılmışdır.*

2. Bağa Tarkan Kır xan Karakaş Kırxan Karakaş

3. Eşidildiyinə görə göy ilə yer bir-birindən ayrılıb. Gü-nəş və ay feyz saçmağa başlayınca, tanrıdan buyuruq alan bir soy bütün dünyanı öz ətrafına cəlb edir, fəziləti ilə gözqamaşdırıcı şəkildə işıqlandırır və dörd tərəfdən ona sığınır. Onun cəzaları çox heybətli idi. Sərhədlərindən kənarada olan xalq(lar) ona bağlanmaq üçün dönürdülər daxildə və xaricdə əmin-amanlığı təmin etdikdən sonra dağla çay arasında paytaxt qurdu. Kutluğ Boylanın atası hu-su-(ys?) zamanında ikən

4. Bütün güc-qüdrətini Şimal tərəfə köçürdü və pay-taxtı Orxon vadisində qurdu. Zəka və bacarığı ilə yurdunu yaxşı idarə etdi və bu, illərlə davam etdi. Oğlu Kutluğ Kağan onun yerinə keçdi. O, yaradılışdan cürətli və qürurlu idi. Bütün soylar könüllü olaraq ona bağlandırdılar...Kağan mövqeyini mühafizə etdiyi müddət ərzində, qırt toyuq öz yumurtalarını qoru-yan kimi, o da öz təbəsini qoruyurdu. Basmıl Kağanı odan A-

5. şinanın üsyanından etibarən bir neçə il ərzində yenə əski (qədim) dövlətimizi meydana gətirdi. Başqa sözlə, o zaman-kı doqquz soylu uyğurlara basmıl adı layiq görüldü. Üç soylu kar-luk və digər soyların hamısı dedilər ki: Bizim qədim sülaləmiz yenidən iqbala çatdı. Biz xaqanımızı təkrar tapdıq (Xaqanımız təkrar görüldü) ilk (ulu babası) olan Kül Bilgə Xaqan öldükdən sonra oğlu Tanrı

6. -da bolmuş Kiti Təgmiş Bilgə Kağan yerinə keçdi. Onun qəhrəmanlığı, əzmkarlığı və zəkası bütün hökumətlərə haqq və həqiqət nümunəsi təşkil edirdi. Onun oğlu Ay Tanrıda Kut Bolmuş Kittut (?) Təgmiş Alp Kutluğ Bilgə Xaqanın yerinə

* Qeyd: Qara şrifflə yazılmış sözləri Şlegel tamamlamışdır.

keçdi. Bunun da qəhrəmanlığı, böyüklüyü fəvqəladə idi. İdarəsi altındakı bütün ölkələr ona qorxudan doğan bir hörmətlə bağlanırdılar. Böyük Tan sülaləsinin **imperatoru** Siyuen Tsunq **məmləkətin qarmaqarışlıq** dövründə başqa yerlərə qaçmışdı. Bundan istifadə və yaxud (qaçdığında) Şi-Tsi Minqin oğlu Çau-i

7. – çoxlu pul və şirin dillərlə əsgərlərinin iştirakını təmin etməyi və birlikdə Tan sülaləsini məhv etməsini xahiş edirdi. Xaqan onun nankorluğuna və onun imperatorluq mövqeyini ələ keçirtmək istəməsinə hirsələnirdi. Və şəxsən öz qəhrəmanlığını göstərmək üçün (Çin) imperatorluğu ordusu ilə birləşərək onları təqib etdi və paytaxtı olan Loyan şəhərini geri aldı. (Çin) imperatoru uyğurlarla sarsılmaz qardaş hökumət və əbədi qohum dövlət təşkil etməyi razılaşdırmışdı. Başqa sözlə, xaqan ordu qərargahını Şərqi Mərkəzində qurdu. Adət və ənənələrin pozucu olduğunu və **əhalinin** hakimiyyətə qulaq asmadığını gören kimi

8. Dzun-Sik kimi dörd rahib məmləkətə göndərərək iki müqəddəs ibadət nəşr edib üç tərəfdən onlara nüfuz etdi. Xüsusilə bu din ustadları dini bilgiləri yaxşı dərk edirdilər və yeddi kitabı da mükəmməl bilirdilər. Bunların bilgiləri dərya qədər dərin, dağ kimi uca idi. Onların nitq söyləmə qabiliyyətləri uca bir yamacda axan çay kimi idi.

Ona görə də bu haqq din uyğurlar arasında yer tuta bilmişdir. Bu dinə görə **heyvani qidaların yeyilməsi və ağır içkilərin içilməsi qadağan idi**. (Heyvani qidaların yeyilməsi və ağır içkilərdən istifadə edilməməsi bu dində əsas prinsip qəbul edilmişdir). Buna görədir ki, böyük xidmətlər icra edirdilər. O (Xaqan), başqa sözlə, deyirdi ki: «Siz fəziləti necə başa düşə bilərsiniz?». Bu zaman dərhal ümumi valilər, sərhəd valiləri, daxili və xarici vəzirlər və komandanların hamısı bir ağızdan

9. – deyirdilər ki, biz keçmiş günahlarımızı tövbə edirik və haqq dininə fədakarlıqla xidmət edəcəyik. Xaqanın buyuruğu ilə bu din hər tərəfə yaydırıldı və yayılmasına çalışıldı. Bu prinsip çox mistik və çox uca idi, qavranılması xeyli çətin idi. Onlar təkrar-təkrar (xaqandan) **mərhəmət etməsini** xahiş edirdilər. Çünki **əvvəllər** çox cahil olduqlarından şeytani Budda kimi tanıyırdılar. İndi isə həqiqəti anladılar və bir daha günah işlətməyəcəklərini onlara xüsusilə arzu edirik. (Xaqan?) yazırdı: «Madam

ki, həqiqətə qovuşdunuz! Yurdlarınıza gedərək hədiyyələri gətirin. Düzəldilmiş şeytan heykəllərini və şəkli çəkilmiş şeytan tablolarının hamısını yandırın. Cinlərə dua etməkdən və şeytanlara sitayiş etməkdən əl çəkməlisiniz.

10. – Və işıq dinini qəbul etməlisiniz! İsti qan içmək pis adətini dəyişərək yemək bişirmək adətinə qovuşan şəhərli olur, qətl və qatillər şəhərdən uzaqlaşır bir fəzilət diyarı meydana gətirildi. Başqa sözlə, **Bilgüclərin ruhaniləri** qazandılar. Böyüklər buna örnək oldular, kiçiklər isə tabe oldular. Baş rahib haqq dinini qəbul edildiyini eşidən kimi onların sədaqətlərini təqdir etdi. Bütün kişi və qadın rahibləri məmləkətə yayaraq öz məzhəbini yaymaq istədi. Bütün (Müce) müridlərinə şərq və qərbi gəzdirərək növbə ilə din öyrətməyə çalışdı.

11. Tun-Bağa Kağan öz tacını (mövqeyini) möhkəmləndirdi. O, uca düha və **cəsəretlə** daxili və xarici işləri açıq-aşkar bir nizama bağlamışdı. Oğlu Tenridə Bulmuş Külük Bilgə Xaqan yerinə keçdi. Yurdundakı adətləri islah edirdi. Belə ki, hər şey nizama şahndı. Oğlu Kutluğ Bilgə yerinə keçdi. O, yaradılışı etibarilə cəmər və nəşəli idi. Bunun ölümündən sonra Tanrıda Uluğ Bulmuş Alp Kutluğ Uluğ Bilgə Kağan xələfi oldu.

12. Alp Bilgə Xaqan mövqeyə keçmədən öncə bütün şahzadələr arasında ən yaşlısı idi. Ümumi valilər, sərhəd valiləri, daxili və xarici vəzirlər, ordu komandanları və bütün məmurlar ona belə bir xahişlə müraciət edirdilər «Göy Xaqan uca mövqedə ikən bir çox vəzirlər saxlayır. **İndi Alp Xaqanın məmləkəti** idarə edəcək bir qüdrət və dərya qədər dərin, dağ qədər yüksək bir qəlbi vardı. Yurd böyük bir bütövdür. Bir sözlə, qanun və nizamlar parlaq olmalıdır. Sizin tanrıyabənzər lütfünüzdən ricamızı qəbul etməyinizi diləyirik».

13. – Xaqan yurdunu idarə etdiyi müddət ərzində digər idarəçilərdən tamamilə başqa bir fəvqəladəlik göstərdi. O hələ dünyaya gəldiyi gündən başlayaraq səadət bəxş etmişdi. Kiçik yaşlarından tutmuş böyüyənə qədər o, qəhrəman və xariqülədə bir hərbiçi idi. Çadırında oturaraq planlarını hazırlarkən minlərcə mil uzaqlardakı müharibəni udduğunu təyin edə bilirdi. O, bir müdafiəçi və qoruyucu idi. Öz xalqını himayə və mühafizə edərdi. Dünyanın nizamı üçün qanunlar hazırlayır, dövlət üçün plan-

lar qurardı. Öz dövründə qurduğu nizamlar və hazırladığı planlar sonsuz və saysız-hesabsız idi. Şimalda Kien-Kun (Qırğız) dövləti 400 000-dən artıq oxcu ilə ən başda yer tuturdu. Və xaqanımız ki

14. – kiçikkən əsl qəhrəman, zəkalı, həqiqi hərbiçisi və avtoritar idi. Atdığı hər ox hədəfə dəyirdi. Kien-Kun Xaqanı (bizim xaqanın) yayının açılması ilə bərabər ölü olaraq yerə sərildi. Tərk edilmiş at və öküzlərin sayı vadilərə sığışmayacaq qədər çox idi və silahlar dağ kimi yüksəlirdi. Onun dövləti parçalanmış və yox olmuşdu və yurdundan heç bir sakin qalmamışdı. (Yurdun xarabalarında bayquşlar ulayırdı). Bundan başqa, karluk və tibetlilər bir-birinin ardınca hökumətə qarşı dəstələr təşkil etdilər və (Kediz?) Urğu da ordusunun bir hissəsi ilə düşmənlə qarşılaşmışdı. O çox ağıllıydı və planları da uzaqgörənliyi ilə seçilirdi.

15. – Petingin yarısını tutdu və digər yarısını mühasirəyə aldı. Bu səbəbdən Göy Xaqan şəxsən böyük bir ordu ilə dəstə başçılarını məhv etdi və şəhərləri geri aldı. Torpaqlarında rahat yatan və təmiz hava tənəffüs edən əhalidən yaxşı olanları iltifata qər qəttdi; ona qarşı çıxanları isə qızıl qana boyadı. Bundan sonra şoran yerlərdə köçəri həyat sürənləri **şirin dillər tökərək** oturaq həyata dəvət etdi və xalqa iltifat göstərdi. Onun vəfatından sonra Tanrıya Alp Külük Bilgə Kağan yerinə keçdi.

16. - Daha sonra tibetlilər (Kuli-Ze) mühasirəyə aldılar. Göy Xaqan bir ordu ilə onları xilas etməyə getdi. Tibetlilər **darmadağın olaraq** pusquya düşdülər. Dörd yandan mühasirə edildilər və bir həmlədə məhv edildilər. Cəsədlərin qoxuları insanları çox narahat edirdi. Bunlardan bir «xəbərdarlıq təpəsi» quruldu və yerdə qalanlar da öldürüldü və yox edildi. **Onun vəfatından sonra Tanrıda Kut Bulmuş Alp Bilgə Kağan xələfi oldu.**

17. - Xalq çöl dəstələri ilə birləşərək vergi verməkdən boyun qaçırdı. Göy Xaqan şəxsən ordunun başına keçərək düşmən dəstələrini məğlub etdi və Sər çayına qədər qovaladı. Bir milyondan artıq adam əsir aldı və saysız-hesabsız dəvələr, atlar, heyvanlar və arabalar qənimət əldə etdi. Yerdə qalan xalq ona itaət göstərdi.....

18. – Onlar öz günahlarını başa düşdülər, yalvarışlarla bağışlanmalarını xahiş etdilər. Göy Xaqan onların sadiq olduqlarına

inanaraq etdikləri pisləkləri bağışladı. Bundan sonra öz bəyləri vasitəsilə xalqa geri dönüb öz işləri ilə məşğul olmalarını əmr etdi. Bu gündən etibarən bütün bəylər onun hüzuruna gələrək diz çökdülər və **hədiyyələr təqdim edərək təzim göstərdilər**. Daşlıq çayının sol və sağ tərəfi ilə onun vəfatından sonra Tanrıda Kut Bulmuş Külük Bilgə Kağan

19. – yerinə keçdi..... Tabeliyində olanları gözü önündə saxlayırdı. O, düşmən sərhədinə gedərək qəflətən, heç bir maneə ilə rastlaşmadan oraya soxuldu. Əmri altındakı bir neçə atlı müharibəni idarə edir və mütləq zəfər qazanmalarını əmr edirdi. Güclü düşmən, həqiqətən də, büsbütün məğlub oldu. Qaçanları təqib etdilər. Büsbütün pozuluncaya qədər on mindən artıq adam öldürüldü.

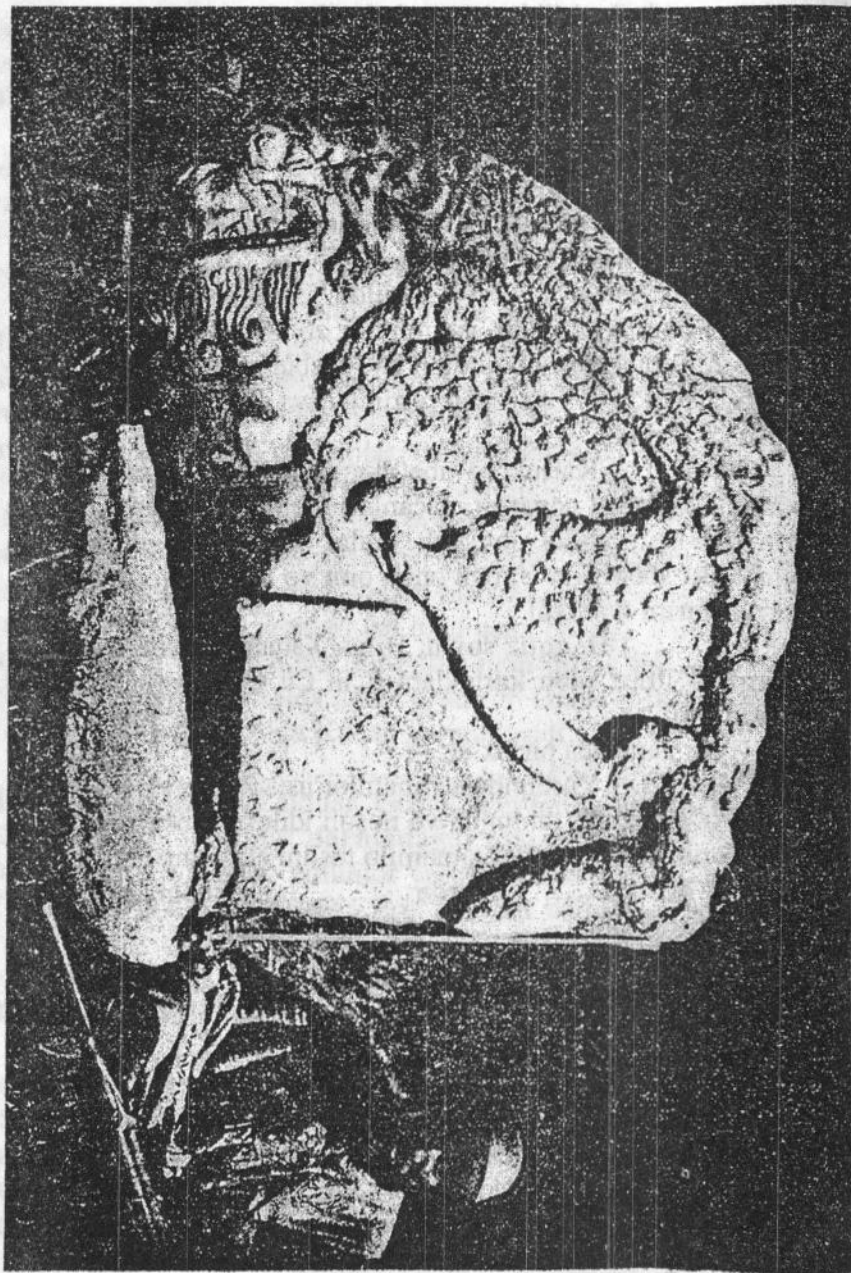
20. - Karluk və tibetlilərə hücum etdi. Bayraqlarını parçaladı. Başlarını qopartdı, qaçanları təqib edərək qərbə doğru Pahana ölkəsinə qədər qovaladı. Xalqı mal-qaraları ilə birlikdə əsir aldı. Bu səbəbdən Yabğu onun əmr və fərmanlarını dinləyərək torpaqlarını tərk etdi.

21. - **Doqquz soylu**. Bilgə Xaqan yenidən özünə sadiq olan və iltica edən karluklara (Cin Cü Ci Hüvey Yabğunu) rəis təyin etdi.

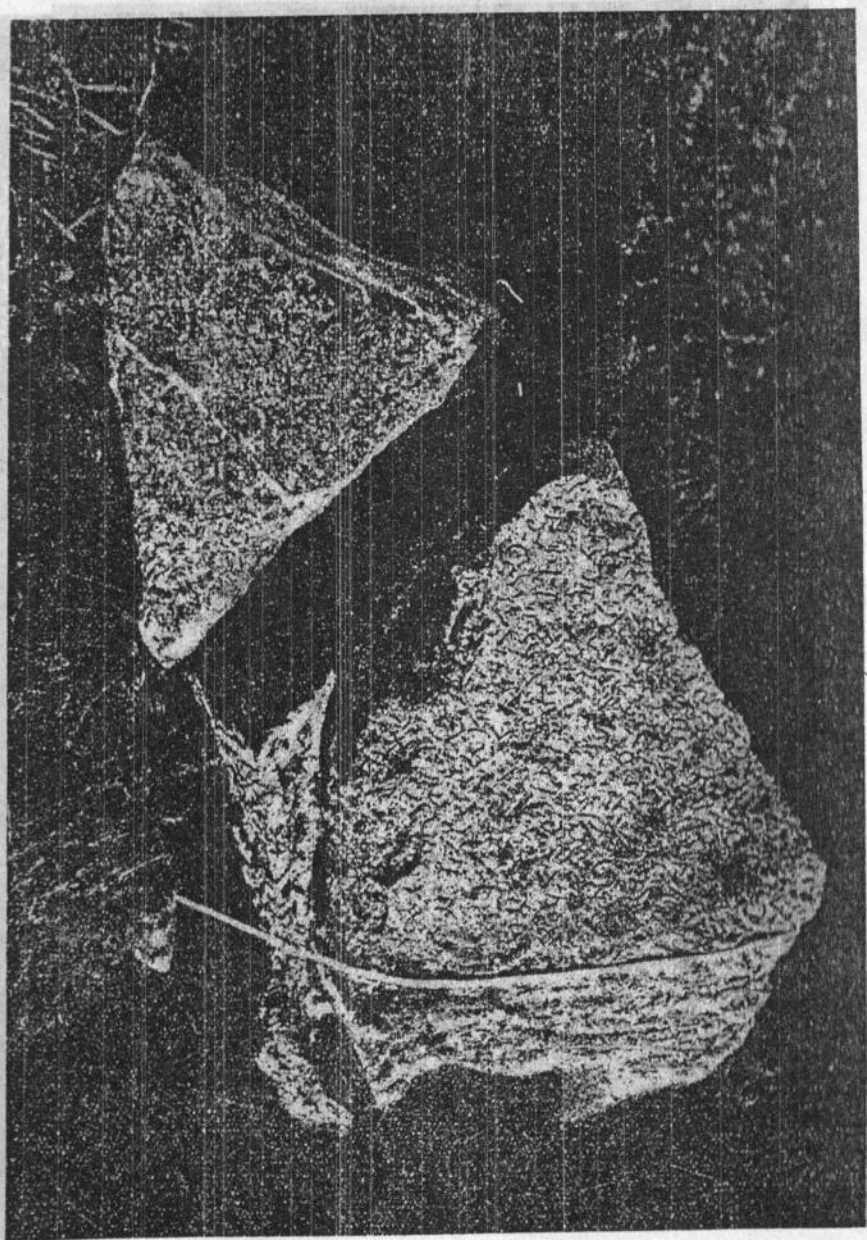
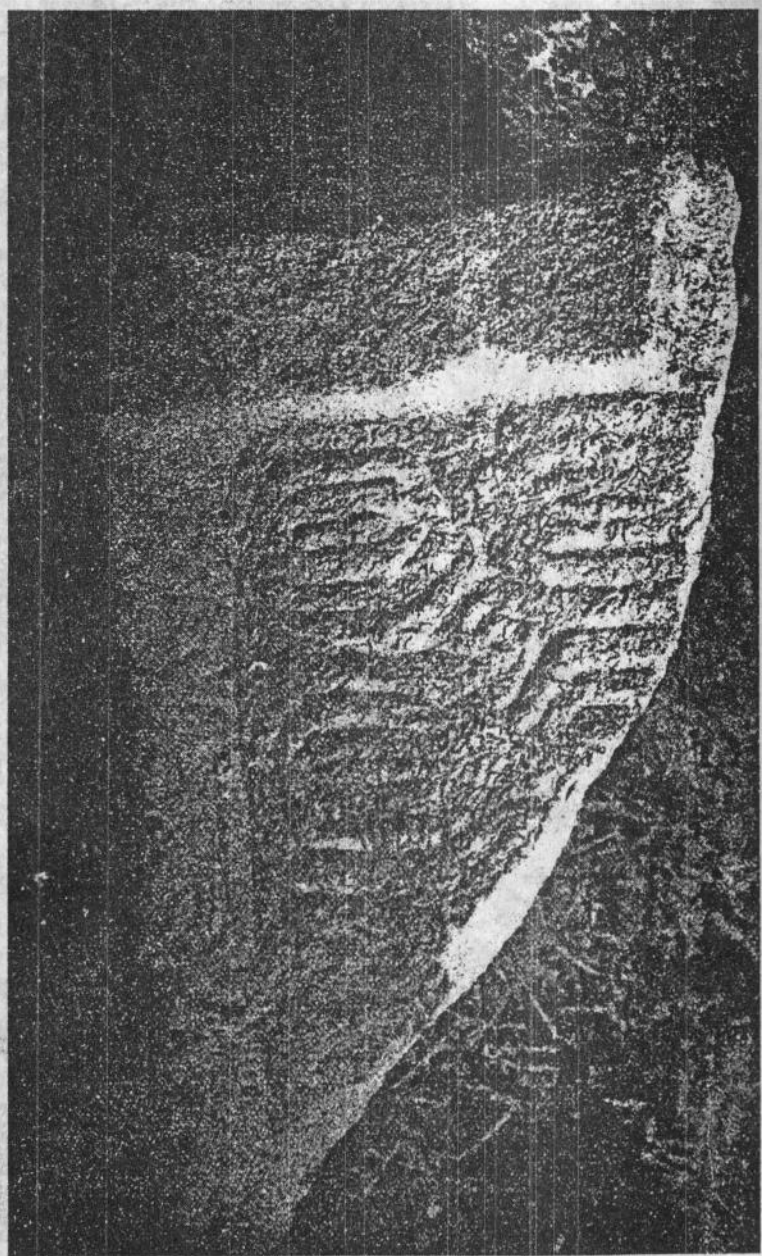
Eyni zamanda bir ox uc

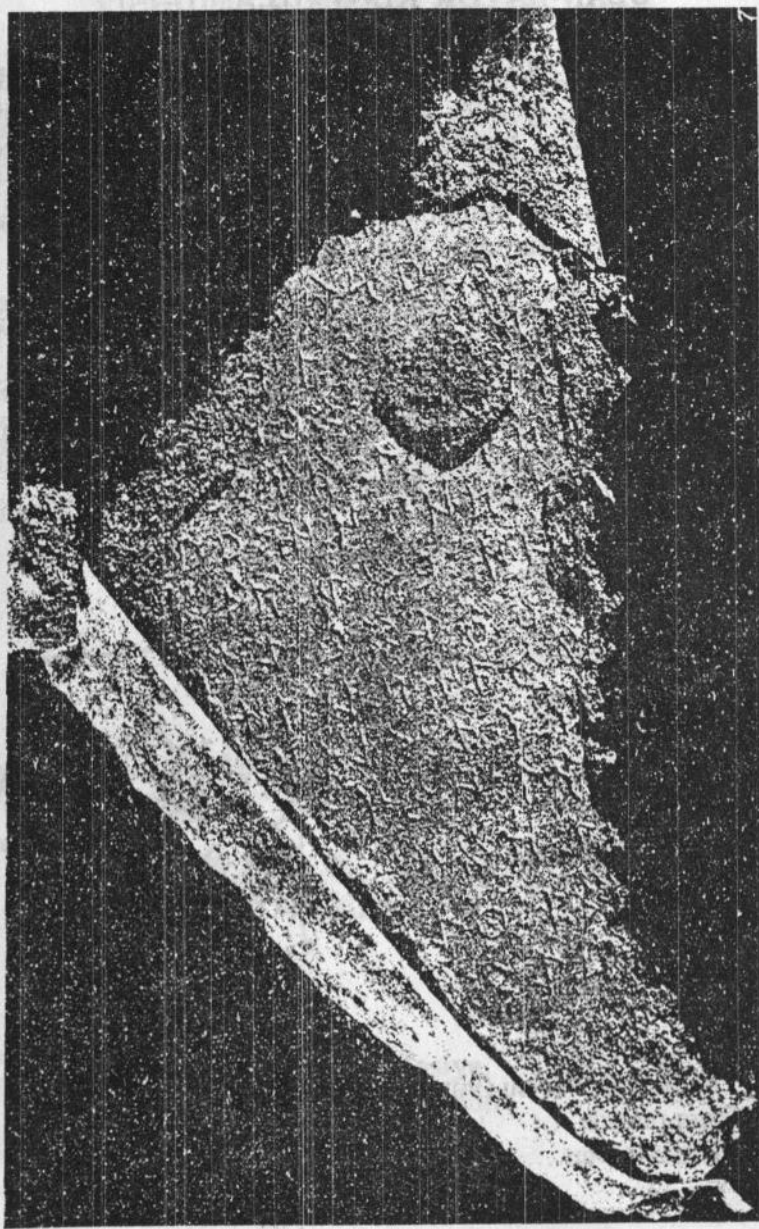
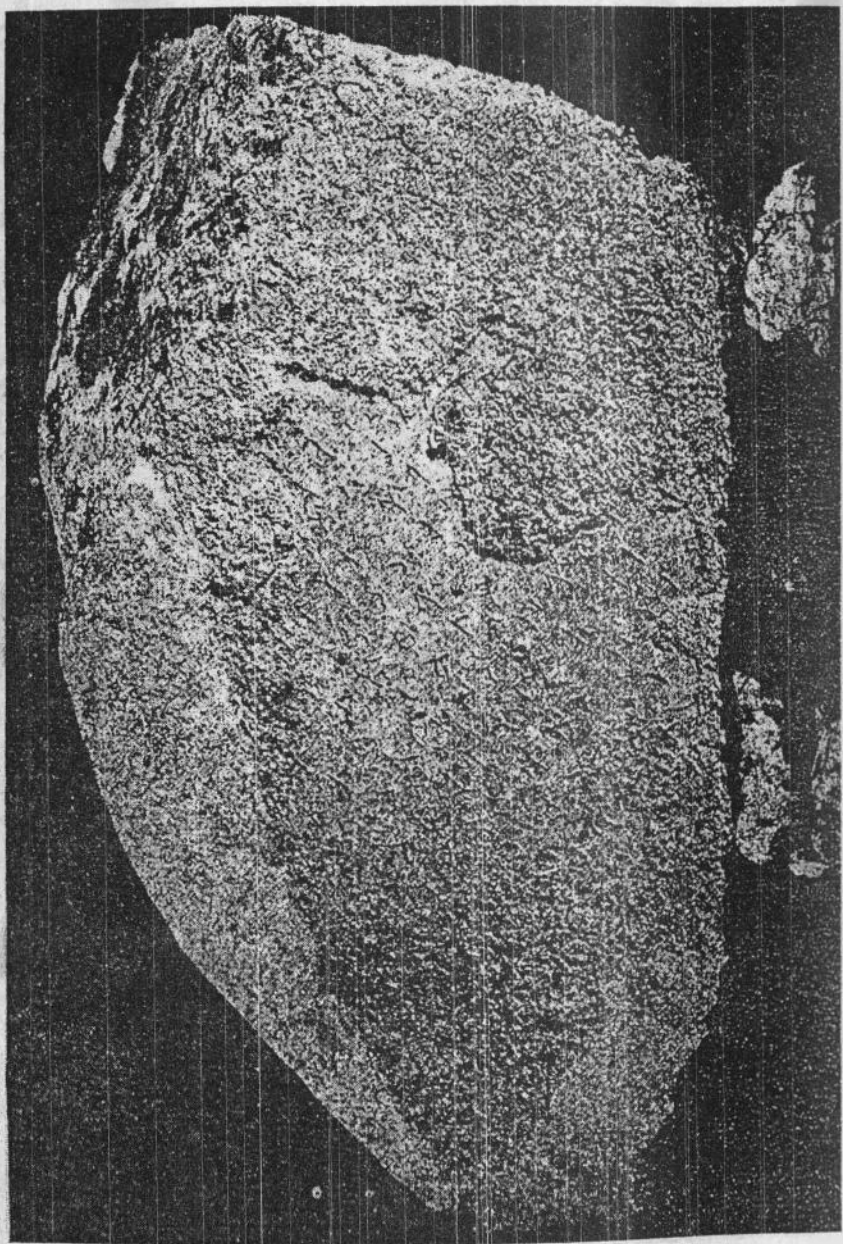
22. - Yurdundakı ruhanilər ustadlarını sərbəst şəkildə dinləyə bildirdilər, məmnun və nəşəli idilər. Prinsiplərin nəşələrindən etibarən Onlar tamamilə təslim etməmişdilər.

23. - vardır. məmləkət içində əcnəbi məmləkətlər üzərinə vermək li

Relief sculpture of a seated deity or royal figure, possibly wearing a crown or elaborate headdress, with a highly textured, scale-like or beaded surface. The carving is set against a dark background, and a small object, possibly a tool or scale, is visible in the lower left corner.

ULAN-BATOR KİRƏMİD ABİDƏSİ

1934-cü ildə Monqolustan Xalq Respublikası elmi araşdırmalar komitəsində işləyən D.D.Bukiniç Ulan-Batorun 50 kilometrliyində bir nəfər maldarın tapdığı kirəmid parçası əldə edir və onu rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış bu mətn elə həmin il A.N.Samofloviç tərəfindən nəşr edilir. Kirəmidin uzunluğu 10,8 sm, eni 22,5 sm, qalınlığı 16 mm-dir.

Abidənin yuxarisında iki təkə (keçi) şəkli və bir ox işarəsi görünür.

Abidə dörd yarımçıq sətirdən ibarətdir. İkinci sətirdə *sub* sözündəki *b* başayaq qoyulmuşdur; bu şəkildə *o*, incə *y* hərfinə çevrildiyindən tədqiqatçılar *sub* əvəzinə onu *suy* kimi oxuyurlar, halbuki incə *y* hərfi *u* hərfi (habelə *u* səsi) ilə işləyə bilməz.

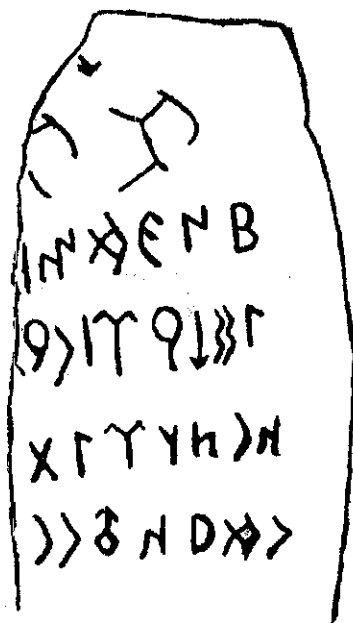
MƏTN

Transkripsiya

1. Kögmən s.....
2. ıduq yer sub.....
3. qan teqrid(ə)....
4. Umay qatun....

Tərcümə

1. Kögmən
2. müqəddəs yer-su (vətən)
3. xan tanrıda
4. Umay xatun.....

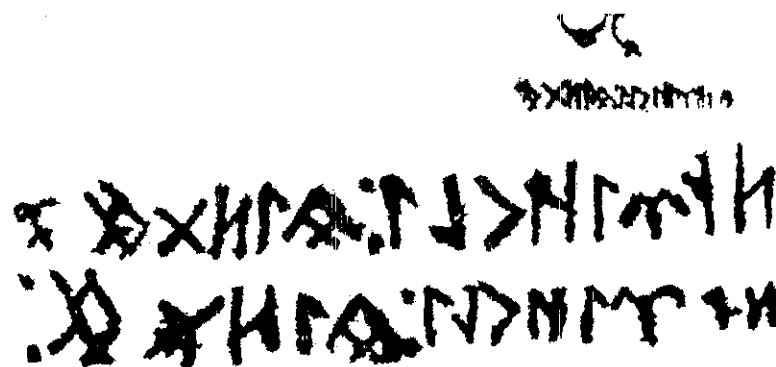

KÜRBELÇİN ABİDƏSİ

Monqolustan Xalq Respublikası elm komitəsində çalışan Yamçarano 1929-cu ildə Huqunu-xan dağlarında Kurbelçin məntəqəsinin yanında Munke-Oçir adlı bir monqolun tapdığı bir abidənin surətini rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. 1935-ci ildə A.N.Samoyloviç bu abidəni nəşr etdirir.

Abidədə göytürk əlifbası ilə üç sətir yazı yazılmışdır: yuxarıdakı sətir kiçik hərflərlə, aşağıdakı iki sətir böyük hərflərlə yazılmışdır. Hər üç sətirin yazısı eynidir. Abidənin yuxarisında, kiçik hərflərlə yazılmış sətirin üstündə, güman ki, damğa şəkli olan iki işarə vardır: işarələrdən sağdan birincisi ikinci sətirin sonunda da təkrar edilir.

Abidənin A.N.Samoyloviç tərəfindən edilən nəşrinin surətini (mətni) veririk:

Transkripsiya
Teñri qulı bitidim

Tərcümə
Tanrı qulu yazdım

ÇOYRA ABİDƏSİ

Bu abidə S.Y.Malov tərəfindən 1936-cı ildə nəşr edilmişdir. Malovun verdiyi məlumata görə daşdan kobud şəkildə yonulmuş bu insan heykəli Sansar-Ulanın cənub yamaclarında Çoyra məntəqəsinin yaxınlığındadır. Başqa məlumata görə, balbal Çoyra stansiyasının 15 kilometr şimal-şərq istiqamətində Ulan-Bator – Kalqan yolunun şərqində Bağa Sapsar dağının ətəyindədir.

Balbalın təsviri haqqındakı məlumatlar da bir-biri ilə düz gəlir: balbalın hündürlüyü bir məlumata görə 100 sm, digər məlumata görə 130 sm-dir; eni 50 sm, boynunun dairəsi 82 sm, kürəklərinin genişliyi 102 sm-dir.

Malovun yazdığına görə, abidə VIII əsrə aiddir, lakin müəllif fikrini əsaslandırmır.

Abidənin ön tərəfinin solunda dörd sətir yazı vardır.

MƏTN

II Y 6
 N 2 5
 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Transkripsiya

1. t ğ m m d r m i m
2. çatqa
3. (bi)tidim, ıraq acu yağuş kan
4. adırılmaz tat barda

Birinci sətiri oxumaq və tərcümə etmək mümkün olmamışdır. İkinci sətirdəki *çatqa* (kökü çat sözüdür) sözünü qədim türk abidələrində rast gəldiyimiz *çıt* «sərhəd» sözü ilə müqayisə etmək olar. S.Y.Malov bu sözü «yollar ayrıcına» kimi, H.N.Orkun

«hüduda» kimi tərcümə edir. Hər iki tərcümə məntiqə uyğundur. Hər iki halda bu, yol ayrıcını, nəyinsə sərhədini, hüdudunu göstərir. Üçüncü sətirdəki birinci sözü «yazdım» kimi tərcümə etmək və ikinci sətirin davamı kimi qəbul etmək lazımdır: sərhəddə yazdım, yol ayrıcında yazdım, yaxud hüduda yazdım. Bu sətirin qalan dörd sözünün hərfi tərcüməsi belədir: uzaq acarəq yaxın xan. Dördüncü sətirdəki *adırılmaz* sözü, aydındır ki, «ayrılmaz» deməkdir. *Tat* sözü göytürk abidələrində (qədim türk dilində) bütün türkdilli olmayan adamları adlandırmaq üçün işlədilir; onu «yad», «yad adam» kimi tərcümə etmək olar. Tədqiqatçılar bu sətirdəki *barda* sözünü *bar* «getmək» kökündən törəmə hesab edirlər. Bu halda -da şəkilçisinin *bar* felinə birləşməsi mənə qərribə gəlir: yerlik hal şəkilçisi ismə deyil, feli sifətə deyil, feli bağlamaya deyil, fel kökünə birləşir; ağlabatan şey deyildir. Felə bitişən şəkilçi -dı olsa idi, məntiqə uyğun olardı: tat bardı – yad (adam) getdi. Buna görə də mən bu fikirdəyəm ki, *barda* sözünü «bütün» kimi tərcümə etmək lazımdır: *barduk bardık, barda* sözləri göytürk abidələrinin dilində «bütün» mənasını ifadə edir.

H.N.Orkun yazır ki, bu abidə başdaşı deyil, hüdud (sərhəd) daşdır və sərhəd daşı olması onun əhəmiyyətini artırır. Ancaq burda iki şey mənə qərribə görünür: 1. Qədim dövrlərdə, balbal şəklində də olsa, sərhəd dirəyi qoymaq dəbdə olmamışdır. 2. Bu balbal kurqanın üstündə qoyulmuşdur: görəsən, sərhəd daşını kurqanın üstündə niyə qoyurlar?

Abidənin ön tərəfinin sağında üç sözdən ibarət yazı vardır:

YHÖHTXİEHEH

Transkripsiya

Ügüzig səbrət barıq

Cümlədəki *səbrət* sözünü feli bağlama kimi qəbul etsək, onda cümləni belə tərcümə etmək olar:

Çayı dolanaraq (hərlənərək) gedin.

İki yazının arasında aşağıda təkə (keçi) şəklində, onun üstündə damğa işarəsi vardır.

Kitab çapa hazırlandıqda hörmətli S.Q.Klyaştorını iltifat göstərərək Budapeştdə çap olunmuş (1971) «Şərqi Qobidən olan run yazısı» adlı məqaləni mənə göndərdi. S.Q.Klyaştorunun abidə haqqında veriliyi məlumat həm S.Y.Malovün, həm də H.N.Orkunun məlumatından fərqlənir. Bundan başqa abidədəki yazının sətirlərinin sayı və oxusu da əvvəlki tədqiqatlarından fərqlidir. S.Q.Klyaştorını abidənin qoyulduğu tarixi də müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərir və onun irəli sürdüyü tarix əvvəlkindən fərqlənir. Fikirlərin, başlıcası isə dil materialının və abidənin qoyulma tarixinin xeyli fərqli olduğunu nəzərə alıb, gec də olsa, əvvəlki məlumatı saxlasam da, yeni məlumatı kitaba daxil etməyi qərara aldım. Bəlkə də belə yaxşıdır: oxucu hər iki məlumatdan xəbərdar olar. Lakin məqalənin başlığını dəyişdim: «Bir balbal abidəsi» əvəzinə «Çoyra abidəsi» (tapıldığı yerin adı ilə) qoydum.

Abidə haqqında ilk məlumat 1928-ci ilə aiddir: həmin il Monqolustan Xalq Respublikasının Elmlər Akademiyası daşlıq səhrada tapılan bir kurqanın şəklini SSRİ Elmlər Akademiyasına vermişdi. Kurqanın üstündə balbal fiquru vardı. Balbalın ön tərəfində güclə seçilən göytürk əlifbası ilə yazılmış işarələr seçilirdi. Bu, Çoyra abidəsi idi. Foto-surət S.Y.Malova verilmişdi. 1933-cü ildə S.Y.Malov abidənin (yazının) şəklini (fotosunu yox) S.J.Jamsaranodan alır və 1936-cı ildə abidənin ilkin oxusunu və tərcüməsini nəşr edir. H.N.Orkun həmin nəşrdən istifadə etmişdir və mən də onu yuxarıda təqdim etmişəm. Lakin indi S.Q.Klyaştorunun tədqiqindən sonra məlum olur ki, bu oxu və tərcümə (əlbəttə, təsvir əsasında) tam qənaətləndirici deyildir, hətta işarələrin hamısı bu oxuda əhatə edilməmişdir.

Abidə 1968-ci ildə S.Q.Klyaştorını tərəfindən yenidən tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçı abidə haqqında bu məlumatı verir. Kurqan Sansar-Ula dağlarının cənub yamaclarında, Ulan-Batordan 180 km cənub-şərqdə, Çoyra dəmir yol stansiyasından 15 km şimal-şərqdə Qobu səhrasının lap sərhədində yerləşir. Abidə 1929-cu ildən Ulan-Batorda Mərkəzi Dövlət Muzeyində saxlanılır.

Abidə qonur-boz qranitdən yonulmuşdur. Ümumi uzunluğu 132 sm, eni 41 sm, üzünün eni 37 sm, daşın ən qalın yeri (ağız səviyyəsində) 22 sm-dir. Abidə özü, S.Q.Klyaştorunun yazdığına görə, VI-VIII (VI-VII) əsrlərin daş balballarından heç şeylə fərqlənmir. Onun qoyulduğu kurqan isə aşkar şəkildə türk mənşəli deyildir;

bu cür kurqanların düzəldilməsi hun-sarmat dövründə bitmişdir. Görünür, qranit kurqanın üstünə sonralar qoyulmuşdur.

Adətən, abidələrdə bir damğa olur, Çoyra abidəsində isə beş damğa vardır. Birinci sətirin başında iki damğa (yuxarıdan aşağı birinci və ikinci damğalar) vardır. V.V.Radlovun xan damğası adlandırdığı (yuxarıdan aşağı) üçüncü damğa ikinci türk sülaləsinin (682-744) tayfa damğasıdır və biz ona Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində də rast gəlirik. Yuxarıdan aşağı dördüncü və beşinci damğalar aşıd qəbiləsinin damğasıdır.

Yazı abidənin ön tərəfinə yazılmışdır. S.Q.Klyaştorını 6 sətirdə 72 işarənin olduğunu göstərir. O, birinci sətirin başında və altıncı sətirin əvvəli və sonunda bir neçə işarəni oxuya bilməmişdir, çünki həmin işarələr tamamilə pozulmuşdur. Müəllifin fikrincə, yazı paleoqrafik baxımdan böyük Orxon abidələrindən fərqlənirsə də onlara nisbətən az səylə yazılmışdır. Aşkar görünür ki, yazı hazırlıqsız yazılmışdır. Elə təsəvvür yaranır ki, müəllif (yazını yazan) əlinə keçən ilk böyük daşda öz fikrini həkk etmişdir.

Transkripsiya

1. ... ilig ıtı, sebiŋ, barıŋ
2. Eltəris qağanqa
3. tun bilgə
4. tun yəgən İrkin
5. yeti qa (aqa?) adırılmaz tutuŋuz da
6. Toŋ(uquq)... (i)tdim ırquçun (?) eb ağıl barŋa...

Tərcümə

1. ... hökmdar göndərdi: sevin, gedin
2. Eltəris xaqandan
3. Siz Tun bilgə
4. Siz Tun yəgən İrkin
5. yeddi qohumlarım, ayrılmayaraq tutunuz ha (yəni xaqandan ayrılmayın, onu möhkəm qoruyun, ətəyindən tutun)
6. (Mən) Tonyukuk (dövləti) təşkil etdim. Mənim irəlincədən dediyim üçün (ırquçun = ırq üçün) ev, ağıl mənə (mənim üçün) ...

Qeydlər:

1. S.Q.Klyaştorının yazdığına görə, *İrkin* aşidə qəbiləsi rəhbərləri üçün adi rütbədir.

2. Yenə də həmin tədqiqatçının yazdığına görə, *ırquçun* sözü *ıraq* və *uçun* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənə məlum olduğuna görə, *ıraq* sözü qədim türk qəbilələrinin dilində *fal* mənasını ifadə edir. S.Q.Klyaştorını onu *gələcəyi qabaqcadan xəbər vermək* mənasında tərcümə edir. Nəzərə alsaq ki, elə *fal* da gələcəyi qabaqcadan xəbər vermək deməkdir, onda bu tərcüməni qəbul etmək olar. Lakin *üçün* sözünün nə üçün ona birləşməsi və həm də şəklini bu dərəcədə dəyişməsi mənə aydın deyildir.

3. S.Q.Klyaştorını beşinci sətirdəki *qa* sözünü *qadaş* sözünün forması kimi qəbul edir (*qa qadaş* kimi də işlənir) və «qohumlar» kimi tərcümə edilir.

S.Q.Klyaştorını abidənin qoyulma tarixini də müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Tədqiqatçının mülahizələrini qısa şəkildə oxucuya təqdim edirəm.

S.Q.Klyaştorunun fikrincə, abidənin müəllifi Tonyukukdur və abidə İltəris xaqana həsr edilmişdir.

Türklərin başçısı tudun Kutluğ çor Çin zülmünə qarşı üsyan edir, özünü bərpa edilmiş türk xalq elinin xaqanı elan edərək 682-ci ildə İltəris xaqan adı qəbul edir. Aşidə qəbiləsinin başçısı Tonyukuk ordunun baş komandanı və xaqanın yaxın məsləhətçisi olur. Bir neçə ildən sonra, 687-ci ildə Qobudan cənubda müharibə bitir. Hərbi əməliyyatlar şimala keçirilir – Ötükən meşəli dağları (müasir Xanqay) uğrunda müharibə başlanır. Ötükən türk torpaqlarının mərkəzi idi, lakin birinci türk xaqanlığı süqut etdikdən (630) sonra doqquz oğuzlar tərəfindən tutulmuşdu. Doqquz oğuzlar Tola çayı sahilindəki döyüşdə Tonyukuk tərəfində darmadağın edilir, doqquz oğuzlar türk xaqanının hakimiyyətini qəbul edir və Ötükəni türklərə güzəşt edirlər. Ötükənin böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Hər şeydən əvvəl, Ötükən çətin keçilən Qobu səhrası vasitəsilə Çindən ayrılırdı və Çinin qəfil hücumundan mühafizə edilmişdi; əlavə olaraq, Çin piyada qoşunu, xüsusən payız və qış aylarında səhranı keçə bilmədiyi halda, türk süvari qoşunu səhradan sürətlə keçib Çinə hücum edə bilərdi. İkincisi, Ötükən az, çik, qırğız, kıtay,

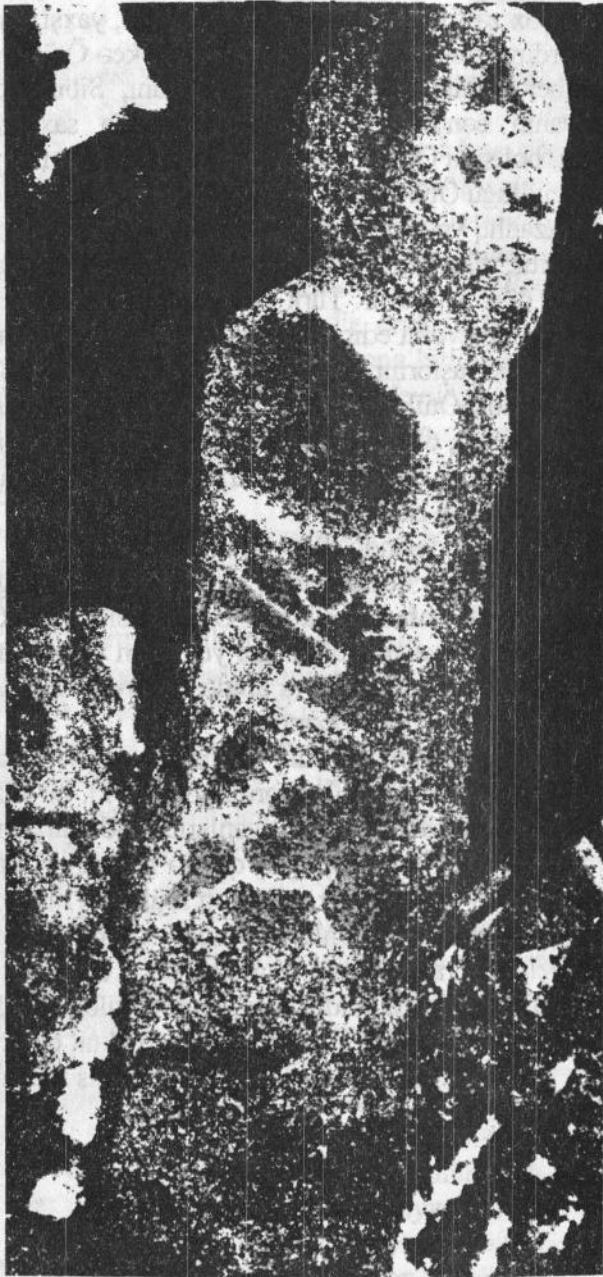
tatabı və başqa qəbilələrlə sərhəddə yerləşirdi. Bu qəbilələrin hərbi qurumları çox zəif idi. Buna görə də qüvvətli, yaxşı təşkil və təchiz edilmiş orduya malik olan türklər nəinki təkcə Ötükən meşəli dağlarını, habelə bütün (müasir) Monqolustanı, Sibirin cənubunu və Mancuriyanın cənub-qərbini nəzarət altında saxlaya bilərdilər. Üçüncüsü, bol sulu Orxon, Tola və Selenqa çaylarının və bol otlaqların mövcudluğu Ötükəni maldarlıq üçün əvəzsiz yer edirdi.

Azadlıq və türk elinin bərpası uğrunda müharibə 687-688-ci illərdə bitir, dünyanın siyasi xəritəsində ikinci türk xaqanlığı kimi qüdrətli bir dövlət yaranır. Türk dövlətinin banisi İltəris xaqan 691-ci ilin noyabrında vəfat edir. (Mən 692-ci il tarixini qəbul edirəm).

S.Q.Klyaştorunun fikrincə, Çoyra abidəsi hələ İltəris xaqanın sağlığında Ötükənin (Xanqayın) cənub sərhədində qoyulmuşdur və deməli, 688-691-ci illərə aid edilə bilər. Müəllif bu abidəni ən erkən tarixi qeyd edilmiş türk abidəsi, ikinci türk xaqanlığının ilk yazılı abidəsi hesab edir.

Çoyra abidəsində Tonyukuk xaqanın ona nə qədər etibar etdiyindən danışır və qohumlarını xaqana sadıq qalmağa çağırır. Bu abidədəki «yeddi qohum» ifadəsi Ongin abidəsindəki (5-ci sətir) «Bu Tabğaçada yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağlı boltı» cümləsini yada salır. Ümumiyyətlə, Çoyra abidəsi öz ruhuna, siyasi qayəsinə görə Ongin abidəsinə çox yaxındır.

S.Q.Klyaştorını iki adın qarşısında *tun* «ilk, birinci» sözünün işlənməsinə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, bu söz VII-IX əsrlərdə ən məşhur türk və uyğur əyanlarının adı qarşısında işlənirdi. *Yəgən* və *irkin* titullarını da oğuz qəbilə rəhbərləri daşımışlar. Bu qəbilələrdən biri – siyasi baxımdan ən mühümü olan uyğur qəbilələri haqqında məlumatda onların rəhbərlərinin iki adına - *irkin* və *eltəbər* sözlərinə rast gəlirik. Buradan da S.Q.Klyaştorını belə bir nəticəyə gəlir ki, Çoyra abidəsində adları çəkilən Tun Bilgə və Tun Yəgən İrkin uyğur qəbilə başçılarıdır. Tonyukuk onlara (və onların şəxsində uyğurlara) müraciət edib onları İltəris xaqana sadıq qalmağa çağırır.

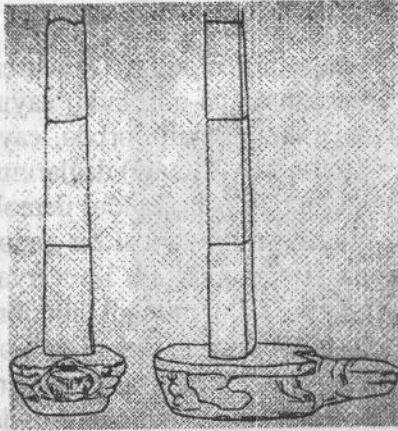
TERXİN ABİDƏSİ

Bu abidəni 1957-ci ildə monqol arxeoloqu T.Dorjeuren Terxin çayı vadisində (Xanqay dağlarının şimal-qərbində) çayın Terxin-Saqan-nur gölünə töküldüyü yerdən 12 km qərbdə, çaydan 1 km şimalda və Tarbaqatay (şimali-qərbi Xanqay) dağlarının sıldırım yamaqlarından 2 km cənubda tapılmışdır. Abidə, demək olar ki, tamamilə torpağın altında olmuş, yalnız təpəsi bir qədər görünmüşdür. Bu abidə bəzən tapıldığı somonun adı ilə Taryat abidəsi də adlanır. Abidənin öyrənilməsi ilə monqol alimləri M.Şinəxy və B.Bazilxan, rus alimi S.Q.Klyaştorını, türk alimi Tələt Təkin və qazax alimi Qubaydulla Aydarov məşğul olmuşlar. M.Şinəxy 1975-ci ildə abidəni nəşr edir, lakin abidənin oxusunda o, monqol dilinin leksika və qrammatikasına istinad etdiyi üçün onun oxusu və tərcüməsi çox qüsurludur. Abidəni S.Q.Klyaştorını 1980-ci ildə geniş şərhlə, transkripsiya və rus dilinə tərcümə ilə nəşr etmişdir.

Terxin abidəsi MXR Elmlər Akademiyasının Tarix institutunda saxlanılır.

Abidə diametri 47 m, hündürlüyü 1,4 m olan bir dairəvi təpənin cənub-şərq hissəsində tapılmışdır; təpə süni düzəldilmişdir.

Abidə postament – tısağa geydirilmiş steladan ibarətdir; stela hələ qədim zamanlarda dörd hissəyə parçalanmışdır. Bir hissə – yuxarı hissə hələ də tapılmamışdır. Abidə tapılarkən aşağı hissəsi tısağa geydirilmiş vəziyyətdə olmuşdur. Abidənin stelası yuxarıya doğru daralan açıq-boz narın dənəvər marmərdən olan dördbucaqlı obeliskdən ibarətdir. Abidənin hündürlüyü (tapılmayan yuxarı hissədən başqa) 2,85 m, enli üzü üzrə – aşağısının eni 0,37 m, yuxarısının eni 0,27 m, dar üzü üzrə – aşağısının eni 0,25 m, yuxarısının eni 0,2 m-dir. Postament-tısağa da həmin marmərdəndir; uzunluğu 1,17 m, eni 0,85 m, hündürlüyü 0,38 m-dir. Tapılarkən tısağanın başı şərqə (azacıq cənuba mayil) tərəf olmuşdur.

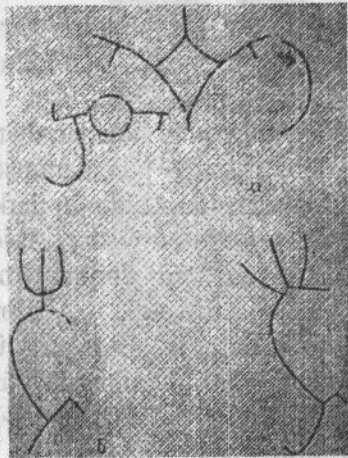
ᠰᠤᠴᠤᠯᠠᠰᠤᠲᠣᠷᠦᠮᠢᠰᠤ

S.Q. Klyastormi versiyası

ᠰᠤᠴᠤᠯᠠᠰᠤᠲᠣᠷᠦᠮᠢᠰᠤ

Q.Aydarovun versiyası

DAMĞALAR

S.Q. Klyastormi versiyası

- a) abidənin təpəsində
- b) tısbəğanin bədənində
- c) cənub üzündə

Q.Aydarovun versiyası

Tısbəğanın zirehinin arxa hissəsində 18 Orxon-Yenisey işarəsi, ondan aşağıda, tısbəğanın bədənində damğa (şəkil b) vardır. Enli üzlərin hərəsində 9, dar üzlərin hərəsində 6 sətir yazı vardır; sətirlərin ümumi uzunluğu 2,15 m-dir. Sətirlər paraleldir və yan sətirləri çıxsaq, bütün abidə boyu uzanır; abidə trapez şəklində olduğu üçün yan sətirlər nisbətən qısadır. Yan sətirləri çıxsaq, abidənin ilkin şəklində hər sətirdə 133-135 işarə olmuşdur; abidənin indiki vəziyyətində pozuntular çoxdur. İşarələrin hündürlüyü qeyri-bərabərdir. Bəzi yerlərdə 33-35 mm, bəzən 31-32 mm, bəzən lap 28 mm olur.

Paleoqrafik baxımdan Terxin abidəsini göytürk əlifbası ilə yazılmış erkən qədim uyğur dövrünə aid etmək olar. Tarixcə bu abidə Moqon Şinə Usu (Moyun çor) və Sərvəy abidələri ilə bir dövrə düşür.

Terxin abidəsinin xronologiyası üzdədir; o, asan xronoloji-ləşdirilir. Mətnin əsas hissəsi Çin mənbələrində, adətən, Moyançjo (Boyan çor?) adlanan Eletmiş Bilgə xaqanın (747-759) adından yazılmışdır. Abidənin müəllifi Eletmiş Bilgə xaqanın oğlu Bilgə Kutluğ tarkan sənüdür (14-cü sətir). Abidədə onun başqa adları da vardır. Bilgə tarkan, Kutluğ Bilgə yabğu (12-ci sətir). O, uyğurların gələcək xaqanıdır. Çin mənbələri onu İdigən Möyün (İdikən Böğü?), Tenri kağan, Tenri Eltutmuş Alp Külüg İni Bilgə kağan (C.Hamilton bu xaqanın daha tam adlarını da göstərir) adlandırır. Sərvəy abidəsində o, İni Yağlakar (759-779) da adlandırılır. Mətnin bir hissəsini Bilgə tarxan öz adından yazmışdır.

Terxin abidəsi qəbirüstü yazı deyildir. Burada Eletmiş Bilgə xaqanın (Moyun çorum) hakimiyyətini ilk illərində baş vermiş hadisələrdən danışılır. Bu hadisələr xronoloji baxımdan Moqon Şinə Usu (Moyun çor) (757-759) abidəsindən əvvəl gəlir. Terxin abidəsinin 753-760-cı illərdə qoyulduğu təxmin edilir. Terxin abidəsindəki sonuncu xronoloji məlumat «İlan ili» 753-cü ildir. Deməli, abidə bu ildən azacıq sonra qoyulmuşdur. Abidənin dili göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə, üslubca xüsusən Moyun çor abidəsinin dilinə çox yaxındır.

S.Q.Klyastornının versiyası

Şimal tərəf

14
 13
 12
 11
 10

Qərb tərəf

9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1

Şimal tərəf

28
 27
 26
 25

Qərb tərəf

24
 23
 22
 21
 20
 19
 18
 17

Transkripsiya

Qərb tərəfi

1. Teñridə bolmış Eletmiş Bilgə qağan, Elbilgə qatun qağan atıǵ, qatun atıǵ atanıp Ötükən kedin uçınta Təz başınta örgin (təxminən 14 işarə yoxdur) anta yaratıtdım. Bars yılqa, yılan yılqa eki yıl

2. yayladım. Ulu yılqa Ötükən ortusında Sünüz Başqan ıduq baş kedinintə yayladım, örgin bunta yaratıtdım, çit bunta toqıtdım. Bıñ yıllıǵ, tümən künlıg bitigimin, belgümin bunta

3. yası taşqa yaratıtdım, tolqu taşqa toqıtdım. Üzə kök teñri yarlıqaduq üçün, asra yağız yer igittük üçün elimin, törümin etinti. Öñrə kün toǵsuqdadı bodun, kisrə ay toǵsuqdadı bodun,

4. tört bulundaqı bodun küç berür, yağım bölüq yoq boltı (8-9 işarə xarab olmuşdur) Səbiz ara ılǵım, tarıǵlaǵım. Səbiz Sələne, Orqun, Toǵla sebintürdü. Qaraǵa, Burǵu ol yer əkin subımın qonar, köçürbən.

5. yaylaǵım Ötükən quzı kedin uçı Təz başı öñdüni qonar köçürbən (3-4 işarə pozulmuşdur) çalǵım Ötükən yeri Onǵı atlandı. Sü iy, yıǵ bodun (6-7 işarə yoxdur) tidim. Bərigerü uçı Altun yış, kedin uçı Kögmən, ilgerü uçı yölət!

6. Teñridə bolmış Eletmiş Bilgə qanıım içrəki bodunu alıtmiş. İç buyuruq başı Inançu baǵa tarqan, uluǵ buyuruq toquz bolmış: Bilgə Tay səñün tutuq beş yüz başı, Külün Onı Öz inançu beş yüz başı, Uluǵ Öz Inançu

7. Uruñu yüz başı, Uluǵ Uruñu tölis bəglər oǵlı bıñ başı, tölis Külüg ərən tarduş bəglər oǵlı bıñ başı, tarduş Külüg ərən, tarduş İşbaraş beş bıñ ər başı, Alp İşbara səñün Yaǵlakar.

8.(təxminən 50 işarə pozulmuşdur) toquz yüz ər başı toyqan Uluǵ tarqan Buquǵ bıña

9. (təxminən 30 işarə pozulmuşdur) bodunu bıña, qaǵas Ataçuq bodunu bıña

ⲗⲕ.....ⲕⲚ.....:ⲓⲕ...ⲛⲟ:ⲓⲕⲚⲧⲛ 28

ⲛⲟⲓⲁ.....ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ

ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ 29

ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ

ⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ 30

ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ
ⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛⲟⲓⲁⲛ

Şimal tərəf

10. təjrim qanım təkım təglic tutdı. Beş (təxminən 25 işarə pozulmuşdur) Qutluğ Çigşi, Qançu Alp bilgə Çikşi (təxminən 12 işarə pozulmuşdur). Qan aruq oğuz bodun, altı yüz sənjüt, bir tümən bodun qazğantı.

11. Təjri qamm atlığı toquz tatar, yeti yigirmi az buyuruq, Tonrada sənjüt bıña, uyğur bodunu tigitimin bu bitidükdə: qanım a turğaq başı qağas Ataçuq, Bəgzik ər Çigşi birlə Bağa tarqan üç yüz turğaq turdı.

12. Təjrim qanım oğlu Bilgə tarqan, Qutluğ bilgə yabği (2-3 işarə pozulmuşdur) atlıq, isig yer atlığı ... (2 işarə pozulmuşdur) bayırqu bodunu, az Aşpa Tay sənjün bodunu, Tonrada Baş Qaybaş, üç qarluq bunça bodun yabğu bodunu

13. Təjrim qanım oğlu ... (30-a qədər işarə pozulmuşdur) bodunqa (5-6 işarə pozulmuşdur) Odurğan ... (3-4 işarə pozulmuşdur). Çabış sənjün bodunu, toquz bayırqu qayra basmış toquz tatar bunça bodun. Çad bodunu

14. (15-ə qədər işarə pozulmuşdur) anta təgdi. Bunı yaratıgma Bilgə Qutluq tarqan sənjün bunça bodunıg atın yolın Yağma, Lum çisi erki yorıtdı. Qutluğ bilgə sənjün, Uruşu Qutluğ tarqan sənjün ol eki: yonı

15. yarlıqadı. Bayırqu Tarduş Bilgə tarqan, Qutluğ, yağma, tabğaç, soğdaq başı Bilgə sənjün, Ozıl Ön Erkin

Şərq tərəf

16. (təxminən 75 işarə pozulmuşdur) Yoliğ qağan (10 işarə pozulmuşdur) Bumın qağan – üç qağan olurmış, eki yüz yıl olurmış

17. (təxminən 72 işarə pozulmuşdur) bodunu qıza barmış, uçmış eki atlığın tükə barmış. Qadır Qasar, Bədi Bersil, aytaz oğuz

18. (təxminən 80 işarə pozulmuşdur) eçüm apam səkiz on yıl olurmış. Ötükən eli təgires eli ekin ara Orqun ügüzdə

19. (təxminən 82 işarə pozulmuşdur)yıl odurıta(4-5 işarə pozulmuşdur) yıl barmış. Atamın üzə kök təjri, asra yağız yer yana

20. (təxminən 80 işarə pozulmuşdur)ntar atıntım. Səkiz otuz yaşına yılan yılqa türk elin anta bulğadım, anta artatdım.

21. (təxminən 75 işarə pozulmuşdur) atlığın yumşadı, bıña yorıdı. Ozmış tigin Odurğanta yoriyur, tidi, anı alğıl, tidi

22. (təxminən 50 işarə pozulmuşdur) irtim. Qara qum aşmış, Kögürdə, Kömür tağda, Yar ügüzdə üç tuğluğ türk bodunqa anta yetinç ay tört yegirmikə

23. (təxminən 75 işarə pozulmuşdur) anta toqıttım. Qan ... (5 işarə pozulmuşdur).... anta yoq boltı. Türk bodunıg anta içgirtim. Anta yana

24. (10-a qədər işarə pozulmuşdur) Ozmış tigin qan boltı. Qoş yılqa yorıdım

Cənub tərəfi

25. Ekinti sünjüsdim, eki ay altı yanıqa toqışdım (təxminən 70 işarə pozulmuşdur).....Biçin yılqa yorıdım (təxminən 25 işarə pozulmuşdur)sünjüsdim, anta sanıdım, qanın anta

26. tutdım, qatunm anta altım (təxminən 50 işarə pozulmuşdur)..... anta kisrə başı kəlti....(11-12 işarə pozulmuşdur)..... taqıgu yılqa yorıdım, yılladım, beşinc ay üç yegirmikə aqlaşdı,

27. sünjüsdim, anta sanıdım. (2 işarə pozulmuşdur) ... bəg (təxminən 25 işarə pozulmuşdur).....tim. İçgirip igdər bol....(təxminən 10 işarə pozulmuşdur). Bən anta kisrə it yılqa Üç qarluq yablaq çaqınıp təzə bardı, quriya on oqqa

28. kirti, ata ... (təxminən 25 işarə pozulmuşdur) üç qarluq lağzın yılqa tokuz tatar...(təxminən 10-12 işarə pozulmuşdur)toquz buyuruq...(3-4 işarə pozulmuşdur) Sənjüt, kara bodun Turyan qanım qanqa ötünti: eçü apa atı

29. bar, tedi, təgirəs eli ...(3-4 işarə pozulmuşdur)berti...(8-9 işarə pozulmuşdur)anta yabğu atadı. Anta kisrə küsgü yılka: esinligdə küç qara bodun...(2-3 işarə pozulmuşdur)etmiş esinsizdə küç qara sub ermiş, qara bodun Turyan qağan

30. atadı, tərirdə bolmuş El etmiş Bilgə qağan atadı, Elbilgə qatun atadı. Qağan atanın, qatun atanın Ötükən ortusunda sünjüz başqan ıduq baş kedinin örgin bunta etitdim.

Tusbağa üstündəki yazı

Bunu yaratıgma Bökə Tutam

TƏRCÜMƏ

Qərb tərəf

1. Tanrıdan olmuş Eletmiş Bilgə xaqan, Elbilgə xatunla birlikdə xaqan adını, xatun adını qəbul edib, Ötükənin qərb ucunda, Təz çayının başında ordugahımı orada yaratdım. Bars ilində, ilan ilində iki il

2. yayladım. Əjdaha ilində Ötükənin ortasında Sünüz Başkan müqəddəs zirvəsinin qərbində yayladım, ordugahımı burada yaratdım, hasarı burada çəkdim. Min illik, on min günlük yazımı, işarəmi (simvolumu) burada

3. yastı daşa vurdurdum, sərt daşa həkk etdirdim. Yuxarıda göy tanrı lütf edib buyurduğu üçün, aşağıda qonur torpaq yüksəltdiyi üçün elimi, qanunumu təşkil etdim. İrəlidə gündoğandakı xalq, arxada aydoğandakı xalq,

4. [dünyanın] dörd tərəfindəki xalqlar gücünü mənə verir. Düşmənim bölük yox oldu.... Səkkiz (çay) Selenqa, Orxon, Tola (məni) sevindirdi. Karağa və Burğu – bu yerlər əkinimi sulamaq üçün yerləşər, köçürəm

5. yaylağımda Ötükənin şimal yamacının qərb ucunda, Təz çayının yuxarı axarının şərqində məskən salmaq üçün köçürəm. Mənim istəyimə görə Ötükən torpağındakı onlar atlandılar: qoşun çək, xalqı yığ... dedim, cənub sərhədlər, Altun meşəli dağları, qərb sərhədlərini, Kögmən şərq sərhədlərini qoru!

6. Tanrıdan olmuş Eletmiş Bilgə xanım ölkə daxilindəki xalqı aldırışdır. Daxili buyuruqların başçısı Inançu bağa tarkan,

ulu buyuruklar doqquz olmuş: Bilgə Tay sənün tutuk beşyüzbaşı, Külüg Onı Öz Inançu beşyüzbaşı, Uluq Öz Inançu

7. Urunu yüzbaşı, Uluq Urunu tölis bəylər oğlu minbaşı, tölis Külüg ərən tarduş oğlu minbaşı, tarduş Külüg ərən, tarduş İşbaraş beş min ər başı, Alp İşbara sənün Yağlakar

8. doqquz yüz ər başı Toykan (qərargah rəisi) Uluq tarkan Bukuğ minə.

9. xalqı min nəfərlik, cəsur Ataçuk xalqı min nəfərlik....

Şimal tərəf

10. Tanrım xanım çox miqdarda yolunu azmış adam tutdu. Beş... Kutluğ çigşi, Kançu Alp Bilgə çigşi... Xan zəifləmiş oğuz xalqını, altı yüz sənünü (generalı), on min xalqı qazandı.

11. Müqəddəs xanımın atlıları doqquz tatar, on yeddi az buyuruk, Tonrada sənünlər (generallar) minə, uyğur xalqı, tiginlərim bu yazını yazdıqda – xanım hey! Keşikbaşı cəsur Ataçuk, Bəgzik ər Çigşi ilə Bağa tarkan üç yüz keşikçi durdu.

12. Tanrım xanımın oğulları Bilgə tarxan, Kutluğ bilgə yabğu Əyanlar, isti yerdən gəlmiş adamlar (əyanlar)... bayırku xalqı, az Aşpa Tay sənün xalqı, Tonra qəbiləsindən Baş Kaybaş, üç karluklar, bu qədər xalq, yabğu xalqı....

13. tanrım xanımın oğulları Xalqa Odurğanda. Çabış sənün xalqı tokuz bayırku kayraya hücum etmiş doqquz tatar bu qədər xalq. Şad xalqı....

14. onda hücum etdi. Bunu yaradan (tikdirən) Bilgə Kutluğ tarkan sənün bunca xalqın adını dağıdıb, yağma və Lum Çisiyə qarşı ikisini göndərdi. Kutluğ bilgə sənünə, Uruşu Kutluğ tarxan sənünə – o ikisinə: hücum et!

15. əmrini verdi. Bayırkulu Tarduş Bilgə tarxan, Kutluğ, yağma, Çin, soğdakların başçısı Bilgə sənün, Ozıl Ön Ergin

Şərq tərəf

16. Yoluğ xaqanBumın kağan – bu üç xaqan [taxta] oturmuş, iki yüz il [taxta] oturmuş

17. xalqı qızaraq getmiş, məlûv olmuş ... iki məşhur adamla birlikdə tükənib məhv olmuş. Kadir Kasar, Bedi Bersil, nəhəng oğuzlar

18. ... əcdadlarım səksən il [taxta] oturmuş. Ötükən eli dövrəsindəki ellər ikisinin arasında (Selenqa və Tola çayları) Orxon çayında

19. il [taxta] oturduqdail keçmiş.... Atamı yuxarıdakı göy tanrı, aşağıdakı qonur tanrı yenə

20. mənə ad verdilər. İyirmi səkkiz yaşım olanda (ilan ilində) mən türk ellərini o vaxt üsyana qaldırdım, o vaxt kökünü kəsdim.

21. atlı dəstəsini göndərdi, min nəfərlik dəstə hücumu keçdi. «Ozmuş tigin Odurkandan hücum edib gəlir», dedi, «onu tut» dedi.

22. izinə düşdüm. Qaraqumu keçmiş Kögürdə, Kömür dağda, Yar çayının yaxınlığında üç bayraqlı türk xalqına orada yeddinci ayın on dördündə [basqın etdim].

23. orada hücum etdirdim. Xan orada məhv oldu. Türk xalqını orada özümə tabe etdirdim. Onda yenə

24. Ozmuş tigin xan oldu. Qoyun ilində hücum etdim.

Cənub tərəf

25. İkinci dəfə döyüşdüm. İkinci ayın altıncı günündə toqquşdum. Meymun ilində hücum etdim döyüşdüm. Orada qalib gəldim, xanını oradaca

26. tutdum, xatununu orada aldım.... Ondan sonra başçıları gəlib çıxdı ... Toyuq ilində yürüş etdim, yaşadım. Beşinci ayın on üçündə topladılar

27. vuruşdum, orada qalib gəldim... bəy ... dim. Tabe olub igdərler bölündülər. Mən ondan sonra it ilində üç karluklar xəyanət edib qaçaraq qərbdəki on ox qəbiləsinə

28. tabe oldu, ata üç karluklar donuz ilində doqquz tatarlar... Doqquz buyuruk sənünlər (generallar), bütün qara camaat Turyan atam xandan xahiş etdilər: əcdadlarımızın adı

29. var, dedilər. Bütün ətraf elləri məğlub etdi... Onda yabğu adı verdi. Ondan sonra Siçovul ilində: «sağlamlığı olanın gücü (qüvvəsi) bütün xalqı nizama salar, xəstəlikdə adamın gücü qarası imiş. Bütün xalq onu Turyan xaqan»

30. adlandırdı. Tanrıdan olmuş Eletmiş Bilgə xaqan adlandırdı, Elbilgə xatun adlandırdı. Xaqan adlanıb, xatun adlanıb Ötükəninin ortasında, Sünüz Başkan müqəddəs zirvəsindən qərbdə öz qərargahımı burada düzəltirdim.

Tısbəğa üstündəki yazı

Bunu yaradan Bökə Tutam

Qeydlər

1. Abidənin orijinalının ikinci sətrində *ulu yılka*, yəni «ulu, böyük il» yazılmışdır. Məndən əvvəlki tərcüməçilər kimi mən də onu *lü yılka*, yəni «əjdaha ilində» kimi tərcümə etdim.

2. On yeddinci sətirdə *Kasar* sözü Xəzər dövlətini göstərir. Belə çıxır ki, xəzər tayfaları uyğur qəbilə ittifaqına daxil imiş.

3. İyirmi altıncı sətirin sonunda *aklaşdı* yazılmışdır. Bunu «toplaşdılar» kimi tərcümə edirlər, mən də elədir. Lakin mən belə tərcüməyə şübhə edirəm, sözün tərcüməsi «ağlaşdılar» kimi daha doğru olardı, ancaq bu mənə yerinə düşür.

4. Abidənin 2 və 3-cü sətirləri, elə bil, Moyun çor abidəsindən köçürülmüşdür. Bu xüsusiyyət də hər iki abidənin eyni şəxsə və eyni dövrə aid olduğuna şahidlik edir.

TƏS ABİDƏSİ

Abidəni ilk dəfə 1915-ci ilin yayında Şimali-Qərbi Monqolustanda Təs çayı vadisində B.Y.Vladimirtsev tapmışdır. O, abidənin tapıldığı yer haqqında yazır: «Yazı kiçik təpənin üstündə yerləşən işlənib hazırlanmış o qədər də böyük olmayan qırmızıraq rəngli qranit qayada həkk edilmişdir. Çevrilmiş qayağa bənzəyən bu təpə şərqdən qərbə uzanır və Təs çayı ilə Xunduyun dağı arasındakı kifayət qədər geniş düzdə, Təs çayının şərq sahilindəki qırmızı Dzur massivinin düz qarşısında yerləşir. Təpənin cənub tərəfi daşlıqdır, şimal tərəfi az, ya çox düzdür. Təpənin təxminən mərkəzində kifayət qədər böyük obo düzəldilmişdir... O qədər də böyük olmayan yazılı qaya təpənin şimal-şərq küncündədir; yazı qayanın yarım dairəvi, düz üzünə cənuba üz tərəfində həkk edilmişdir. Qayanın yuxarı hissəsi yazı həkk edilmiş yerin üzərində kronşteyn kimi sallanır və sanki onu yarım örtür, yaxud onun üstündə tağ vəzifəsini görür. Qırmızı qayalı təpə Təs çayının iki kilometrliyindədir və Ovoqin tolqo («obolu təpə») adı ilə məşhurdur».

Şekli başaşağı çevirib oxumaq lazımdır.

Şəkildən görüldüyü kimi, (çevrilmiş) qayanın sağ küncündə (əslində qayanın sol küncündə) kiçik bir yazı var, ondan sonra damğa, sonra nisbətən böyük yazı, qayanın aşağı hissəsində daha bir damğa vardır. Çatdan aşağıda yerləşən bu damğanın hündürlüyü 55, eni 30 sm-dir. Yazının birinci hissəsinin uzunluğu damğa ilə birlikdə 71 sm, ikinci – nisbətən böyük hissəsinin uzunluğu 160 sm, hərflərin uralığı isə 20-22 sm-dir. B.Y.Vladimirtsev yazını belə oxumuşdu:

⊕^HJJ>MI ⊕xkA) >Y 1JYKk damğa şəkli >Y 1J

Alp Aşun türk alp Aşun bitidim, yazın bartım «igid Şun (Şon, Aşon, Aşun) (damğa). İgid Şun (Şon, Aşon, Aşun) yazdım. Yazda getdim». Lakin məlum olmayan səbəbdən B.Y.Vladimirtsev kitabəni nəşr etdirməmişdir.

Təs abidəsi haqqında S.Q.Klyaştorını daha etrəflı tədqiqat aparmışdır; o, abidəni 1978-ci ildə nəşr etmişdir. O, abidəni Bögü xaqan abidəsi adlandırır və Tünek (Tüneş?) Alp Şulu onun qəhrəmanı və müəllifi hesab edir. S.Q.Klyaştorını 1969 və 1975-ci illərdə abidəni tədqiq etmiş, abidədəki damğalardan birinin Selenqa daşındakı (yəni Moyun çor abidəsindəki) damğalardan birinə oxşarlığını göstərir. O belə bir nəticə çıxarır ki, Təs abidəsi uyğur sülaləsinə (mümkündür ki, Yağlakar tayfasına) mənsubdur və VIII əsrin ikinci yarısına IX əsrin əvvəlinə aiddir.

Ş.Q.Klyaştorını kitabəni belə oxumuşdur: Alp Şul (damğa). Tüpeş Alp Şul bitdim, əsən olurtum. O, kitabəni belə tərcümə etmişdir: (Mən) Alp Şul (bu damğanın tayfasındanam). Mən, Tüpeş Alp Şul (bunu) yazdım. Mən (onda) sağlam idim (variant: mən onda əsən otururdum).

MƏTN

⊕^HJJ>MI ⊕xkA) >Y 1JYKk damğa şəkli >Y 1J

Bunu belə oxumaq olar: Alp Aşul (açarabənzər fiqurun mənası mənə aydın deyil) [sonra damğa şəkli]. Tüpəş Alp Aşul bitidim, əsən olurtım.

Əsən sözü «sağlam», «salamat» deməkdir: *sağlam oturdum*. Lakin mən *əsən olurtım* ifadəsini *salamatam* kimi tərcümə edərdim. Onda tərcümə belə olur:

Alp Aşul (fiqur və damğa şəkli). [Mən] Tüpəş Alp Aşul yazdım. Salamatam.

Qeydlər.

1. Yazını oxumaq üçün şəkli başaşağı çevirmək lazımdır. Görünür, onu yazan adam qayanın üstündə başı aşağı sallanıb yazmışdır.

2. Yazının uzun hissəsindəki üçüncü və dördüncü işarələri çıxsaq, mətn asan oxunur.

3. Əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mən müəllifin adını Aşul kimi oxuyuram.

4. t səsinin işarəsi Orxon kitabələrindəkindən fərqlənir: işarə Yenisey kitabələrindəki kimidir.

Kitabədə ş səsinin işarəsi də Ongin, Kül tigin, Bilgə xaqan və Küli çor kitabələrindəki eyni səsin işarəsindən fərqlənir və Moyun çor kitabəsindəki kimidir.

Ş.Q.Klyaştorı kitabəni VIII əsrin ikinci yarısına aid edir. O həm də qeyd edir ki, damğalardan biri tipoloji baxımdan Moyun çor kitabəsindəki damğalara bənzəyir.

BÖGÜ XAQAN ABİDƏSİ

Bögü xaqan abidəsini rus alimi S.Q.Klyaştorı və monqol tədqiqatçıları S.Xarjanbay və A.Oçir 1976-cı ildə kəşf etmişlər. S.Q.Klyaştorının yazdığına görə, 1976-cı ildə birləşmiş sovet-monqol ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı yerlilərdən L.Sədəv adlı bir nəfər Təs çayının sol sahilində Noqon-Tolqoy təpəsinin yaxınlığında üzərində işarələr yazılmış bir daş olduğunu deyir. Qırmızımtıl qranitdən olan bu daş parçasının bütün dörd tərəfi qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır. Müəllifin yazdığına görə, bu daş parçası stelanın (yazılı abidənin) bir hissəsidir. Daş açıq çöldə, yarısı torpağa basdırılmış şəkildə tapılmışdır. İki dəfə 1976-77 və 1980-81-ci illərdə ciddi axtarışlara baxmayaraq, yazılı kitabənin digər hissələri tapılmamışdır. Kitabə 1976-cı ildə Xubsuqul aytaqının muzeyinə verilmiş, elə həmin il Ulan-Batora aparılmış və indi Monqolustan Elmlər Akademiyası tarix institutunun muzeyində saxlanılır.

Kitabə ilk dəfə monqol tədqiqatçıları M.Şinəxu və S.Xarjanbay tərəfindən araşdırılmış izahsız və dəyərləndirilmədən, habelə Orxon-Yenisey yazısı ilə olan mətni dəqiqləşdirmədən öz oxucuları və monqol dilinə tərcüməni nəşr etmişlər. S.Xarjanbay kitabənin rusca tərcüməsini də təqdim etmişdir. Hər iki müəllif kitabəni oxuyarkən və tərcümə edərkən monqol dilinin leksikası və qrammatik quruluşuna əsas götürmüşlər. Hətta S.Xarjanbay yazır: «Tərcümənin daha tam və aydın olması üçün bir mətnin hər bir sözünü klassik monqol yazısının birköklü sözləri və qədim türk dilinin canlı dialektlərindən biri olan qazax dilinin sözləri ilə qarşılaşdırmağa təşəbbüs göstərmişik». Təbii ki, monqol (istər qədim, istərsə yeni olsun) dili və qədim türk yazı və yazılmış kitabələrin dili arasında köklü fərqlər olduğu üçün hər iki müəllifin nəşrləri nəinki qüsurludur, hətta elmilikdən uzaqdır.

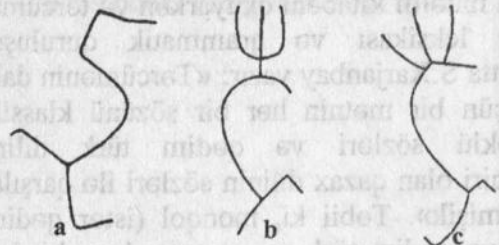
Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı S.Q.Klyaştorı bu abidəni 1987-ci ildə tərcümə və geniş müfəssəl tarixi şərhlə nəşr etdirmişdir. Müəllif məqaləsinin başlığında kitabəni «Uyğur Bögü xaqan abidəsi» adlandırır, lakin

bütün məqalə boyu onu «Təs abidəsi» kimi təqdim edir. Mənim nəşrimdə artıq bir Təs abidəsi var. Buna görə də mən əvvəlcə birinci Təs abidəsi, ikinci Təs abidəsi ifadələrindən istifadə etmək istədim, amma bu qərara gəldim ki, təqdim etdiyim bu abidəni «Böğü xaqan abidəsi» adlandıram.

S.Q.Klyaxstom abidənin Təs çayının sol sahilində Noqon Tolqo təpəsində yerləşdiyini qeyd edir. Onun yazdığına görə, 1976-77 və 1980-82-ci illərdə apardığı tədqiqatlara baxmayaraq abidənin əsası tapılmamış, dörd tərəfi də göytürk yazısı ilə örtülü olan qırmızımtıl qranit blok açıq təpənin üstündə qoyulmuşdur.

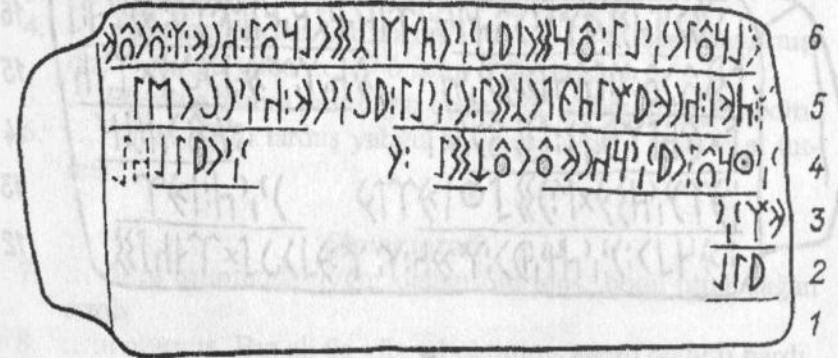
Böğü xaqan abidəsinin yerləşdiyi təpə süni düzəldilmişdir. Onun ölçüləri şimaldan cənuba 37 m, şərqdən qərbə 46 m hündürlüyü 1,5 metrdir. Üst torpaq qatı götürüldükdən sonra kəsilmiş piramida şəkilli tikili aşkar edilmişdir. Tikili Terxin abidəsinin özülünə oxşayır.

Böğü xaqan abidəsi uzunluğu 0,86 m, tərəfləri 0,32 m və 0,22 m olan qranit düzbucaqlıdır. Daşın uzunluğu boyu şırımlar çəkilmiş, şırımların arasında göytürk Orxon-Yenisey hərfləri ilə yazı yazılmışdır. Geniş üzlərdə 6, dar üzlərdə beş sətir vardır. Sətirlərin uzunluğu 76 santimetr, hərflərin boyu 3,5-4 santimetrdir. İşarələrin qazılması Terxin və Moyun Çor abidələrində olduğu kimidir. Dar üzlərdən birinin aşağısında Terxin və Moyun Çor abidələrində olan damğaya bənzər damğa vardır.

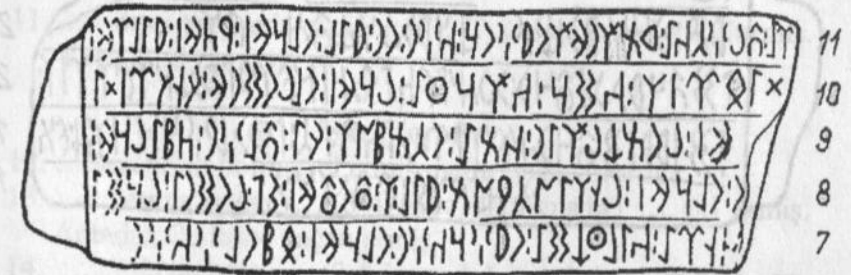

Abidənin qərb tərəfində birinci, cənub tərəfində iyirmi ikinci sətir tamamilə aşınmış, qalan sətirlərin də yarısından çoxu silinmişdir. Buna görə də Təs abidəsinin indiki mətni ilkin mətnin üçdə bir, yaxud dördüdə birini təşkil edir. Buna görə də nəinki oxusu çətinləşir, hətta izahı qeyri-mümkün olur.

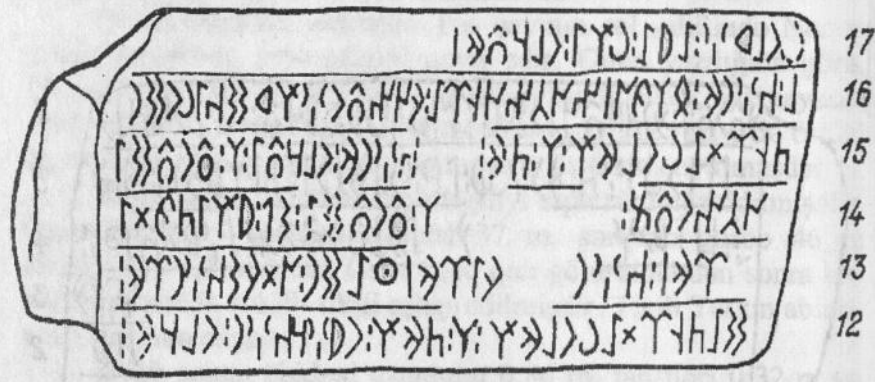
MƏTN

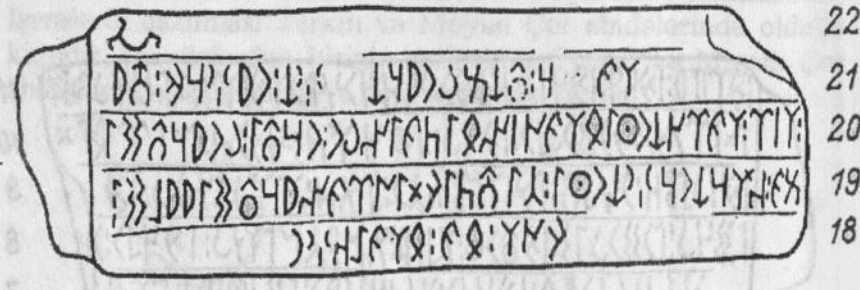
1

2

3

4

Transkripsiya

Qərb tərəfi

1. (tamamilə dağılmışdır)
2. ... yılqa (42-43 işarə dağılmışdır)
3. ... mış ağınturtı (40-42 işarə dağılmışdır)
4. ... ağınturtı. Uyğur kanım tuttuqda ... (7-8 işarə dağılmışdır)... taqığu yılqa (5-6 işarə dağılmışdır)...
5.El etmiş qanım yası təgin uçdu, oğlu yabğum qağan boltı.
6. olurtı. Oğlu tarduş yabğu, tölis şad olurtı. Qanım el tutmuş

Şimal tərəfi

7. ... öjrə qılıntuqda uyğur qağan olurmuş, bögü uluğ qağan ermiş
8.u olurmuş. Bıj eli üç yüz yıl el tutmuş ançıp bodunı bardı
9.miş buzuq başın qıza uçuz Kül tigin eki atlığın tükə barmış
10. Bedi Bersil, Qadır Qasar anta barmış. Ol bodunım kəñj kərişdi.
11. öjrə tabğaçda qıza sınımış. Uyğur qağan ol yıl olurmuş. Yetmiş yıl ermiş.

Şərq tərəfi

12.da tənridə bolmış, el etmiş uyğur qağan olurmuş
13. ermiş qağan(3-4 işarə dağılmışdır) ... eki ermiş. Antadan Öd kənc qağan ermiş
14. üçün otuz (2-5 işarə dağılmışdır) el tutdı, ançıp yası təgdi.
15. tənridə bolmış El etmiş qağanım olurtı, el tutdı.
16. al qağanım belgüsin üçün eñrə kün toğsuqdaqı bodunqa
17. bol qığ aya başı olurtmış(18-20 işarə dağılmışdır)

Cənub tərəfi

18. (18-20 işarə dağılmışdır) Kül bəg Bilgə qağan
19. zig, Qasar Qoruğ qontı, çıt tikdi, ərgin yaratdı, yayladı
20. Elsər ilgəri qontı. Belgüsin, bitigin bu urtı, bu yaratdı
21.lig ar toquz buyuruq.... (4-5 işarə dağılmışdır)
....ğuq uyğurım Tay
22. (sətir tamamilə dağılmışdır)

TƏRCÜMƏ

Qərb tərəfi

1.
2. ildə
3. qaldırıldı (yəni taxta çıxarıldı)...
4. qaldırıldı. Uyğur xanım (el) tutduqda toyuq ilində
5. Eletmiş xanım xəstələnib vəfat etdi. Onun oğlu Yabğum xaqan oldu.
6. [taxta] oturdu. Onun oğulları tarduşların yabğusu, tölislərin şadı oturdu. Xanım El tutmuş

Şimal tərəfi

7. Əvvəllər yarandıqda uyğur xaqan [taxta] oturmuş, müdrik, ulu xaqan imiş.
8.[taxta] oturmuş. Min eli üç yüz il dövlət yaratmış. Yamlıb xalqı dağıldı (getdi).
9. miş. Puzukların başçısı qızışdırdığı üçün, bacarıqsız Kül və iki adlı-sanlı təhrik etdiyi üçün (xalq) ölüb tükəndi.
10. Bedi Bersil, Kadir Kasar onda ölmüş, getmiş. O xalqım arasına kin saldı.
11.Əvvəllər tabğaçda qızaraq məğlub olmuş (sınmış). Uyğur xaqanı on il [taxtda] oturmuş. Yetmiş il imiş.

Şərq tərəfi

12. Tanrıdan olmuş Eletmiş uyğur xaqanı [taxtına] oturmuş.

13. imiş. Xaqan iki imiş. Ondan sonra Öd kənc xaqan imiş.
14. üçün otuzel tutdu. Sonra xəstələndi, vəfat etdi.
15. tanrıdan olmuş Eletmiş xaqanın [taxta] oturdu, el tutdu.
16. möhürü üçün xaqanın öndə gündoğandakı xalqa qarşı
17. onu tərif edib elin başçısı oturtmuş.....

Cənub tərəfi

18. Kül bəy Bilgə xaqan
19. Kasar Koruğda məskən saldı, qala tikdi, saray yaratdı, yayladı.
20.Elsər şərqdə məskən saldı. Öz nişanəsini, yazısını belə həkk etdi, belə yaratdı.
21.doqquz buyuruq.. uyğurım Tay....
22.

Qeydlər

1. Dördüncü sətirdə: toyuq ili – 757-ci il.
2. Doqquzuncu sətirdə: *buzuk başı* «buzukların başçısı» - oğuzlar buzuk və uçuk deyərək iki qrupa bölünür.
3. Onuncu sətirdə: *kəŋ* sözü «nifrət, nifaq, düşmənlik» mənalarını ifadə edir.
4. Onuncu sətirdəki Bedi Bersil və Kadir Kasar adları Terxin abidəsində əks düzumdədir: Kadir Kasar və Bedi Bersil.
5. On səkkizinci sətirdə: Kül Bəg Bilgə qağan – 744-747-ci illərdə üçüncü uyğur elində (dövlətində) hakim olmuş iki uyğur xaqanının adıdır.
6. On doqquzuncu sətirdə *Kasar kuruğ* Böğü xaqanın qərb qərargahı, iyirminci sətirdə *Elsər* isə şərq qərargahının adıdır.
7. İyirmi birinci sətirdə *tokuz buyuruq*. Tanşu salnaməsinin yazdığına görə, uyğur xaqanlarının altı xarici və üç daxili (işlər) naziri olmuşdur.

İzah

S.Q.Klyaştorı Təs¹ abidəsinin tarixə bağlılığı haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. Onun dediklərinin oxucu üçün faydalı olacağını nəzərə alıb bütövlükdə təqdim edirəm.

«Mətdən mühafizə edilib qalmış parçalar əsasında belə bir mülahizə söyləmək olar ki, Təs abidəsinin strukturu Terxin abidəsinə yaradarkən istifadə edilmiş struktura tamamilə oxşayır. Təs abidəsinin mühafizə edilmiş hissəsində də yarıyadək dağılmış birinci hissəsi, hər halda abidənin əsas süjetinə - Eletmiş Bilgə xaqanın varisinin taxta çıxmasına kifayət qədər işarəyə malikdir. Yazının preabulasında (1-6 sətirlər) Eletmiş Bilgə xaqan iki dəfə xatırladılır: 5-ci sətirdə o, «Eletmiş xanım» adlandırılır və onun vəfatı haqqında danışılır, 4-cü sətirdə isə o, «uyğur xanım» adlandırılır və onun hakimiyyəti haqqında yaxın keçmişin hadisəsi kimi danışılır. Daha sonra «yabğum» adlandırılan onun oğlu - vəliəhdinin taxta çıxması xəbər verilir. Daha irəlidə, 3-4-cü sətirlərdə taxta çıxarma mərasiminin özü təsvir edilir - yeni xaqan «qaldırılır» (keçə üzərinə)». Terxin abidəsində bütünlüklə, Şine Usu (Moyun Çor - Ə.R.) abidəsində isə kifayət dərəcədə mühafizə edilmiş nəqletmə qaydasına görə, Təs abidəsinin də ilk iki sətiri xaqanın və onun arvadı xatunun tam taxt-tac adını, onların taxt-taca çıxması tarixini (2-ci sətirdə - «... ildə...») ifadə etməli, xaqan qərargahının yerini, yaxud xaqanın taxta çıxarma mərasiminin yerini göstərməli idi. Etimal ki, yeni xaqanın taxta çıxmazdan əvvəlki həyatının hadisələri də xatırlanırdı. Belə hadisələrdən birinin tarixi «toyuq ili», yəni 757-ci il qorunub saxlanmışdır.

«Toyuq ili» yeni Uyğur dövlətinin tarixi üçün olduqca əlamətdardır. Məhz o vaxt qüdrətli Tan imperiyası uzun illər üçün uyğur xaqanlarının hərbi köməyinin asılılığı altına düşür. 755-ci ildə tanınmış türk-soğd tayfasından çıxmış Çin sərhəd hərbi sərkərdəsi An Luşan Fanyanda üsyan qaldırır. Onun əsasən imperiyanın türk federat süvarilərindən ibarət olan ordusu imperator qoşunları üzərində bir-birinin ardınca qələbələr qazanır. İmperator

cənuba qaçır, hər iki paytaxt - Loyan və Çanan şəhərləri isə üsyançıların əlinə keçir. Bu böhranlı anda Tan sarayı kömək üçün Eletmiş Bilgə xaqana müraciət edir. 757-ci ilin iyulunda Çinə gələn uyğur süvari ordusu üsyançıları məğlubiyyətə uğradır. An Luşan həlak olur. Üsyan tamamilə yatırılmır, lakin imperator hakimiyyəti ölkənin mühüm hissəsində öz nüfuzunu bərpa edir. 757-ci ilin dekabrında vəd edilmiş mükafatı alan uyğur ekspedisiya korpusu qırğızlara qarşı hərbi səfərdə (758-ci il) iştirak etmək üçün geri qayıdır.

Çinə hərbi yürüş zamanı uyğur ordusuna Eletmiş Bilgə xaqanın böyük oğlu komandanlıq edirdi. Çin qaynaqları onu yexu, yəni yabğu adlandırır. Onun xüsusi adı xatırladılmır. Terxin abidəsində (2-ci sətir) o, Kutluğ Bilgə yabğu adlandırılır. Müzəffər hərbi yürüşdən bir az sonra o, qiyam qaldırmaq təşəbbüsündə təqsirləndirilir və atasının əmri ilə edam edilir. Yabğu titulu və taxt-tac varisliyi Eletmişin ikinci oğluna keçir. O, atasının 759-cu ilin mayında baş verən ölümündən sonra keçəyə qaldırılır. Bu mətdə toyuq ilinin xatırladılması, hər şeydən əvvəl, Eletmişin ikinci oğlunun da birinci Çin hərbi yürüşündə iştirak etdiyini göstərə bilər, onun taxt-taca çıxması mərasiminə həsr edilmiş Təs abidəsində isə o, yerini tutduğu böyük qardaşına qarşı mədh edilə bilər.

Çin hərbi yürüşü ilə əlaqədar hadisələr Şine Usudan olan abidədə (Moyun Çor abidəsində - Ə.R.) daha ətraflı şərh edilmişdir (qərb tərəfi, 3-5-ci sətirlər). Təəssüf ki, abidənin bu hissəsi eroziyadan çox zərər çəkmişdir. Xaqanın «Çin xanı» ilə hansısa əlaqəsindən, «min nəfərlik dəstə» göndərmək haqqında, xaqanın öz evinə qayıtması haqqında xatırlamalar mühafizə edilmişdir. Sonra *tağığu yılqa oğlının* (4-cü sətir) «.... toyuq ilində oğlumun (yaxud oğullarımın) ...» sözləri gəlir. 6-cı sətirdə kiminsə, sonralar pozulmuş, öhdəliyi və andı sitat gətirilir. Ola bilər ki, burada xaqanın böyük oğlunun özbaşına hərəkətləri (qiyamı) haqqında söhbət gedir.

Qırğızlara qarşı uğurlu hərbi yürüşdən sonra Eletmiş imperatorun qızı ilə evlənmək xahişinə razılıq alır. Dərhal, 758-ci ilin avqustunda xaqanın yaxın qohumlarından biri Quçjo dələnin, yəni Kutluğ çor tiginin komandanlığı altında Çinə yeni köməkçi

¹ Hər yerdə Təs sözü ilə bu nəşrdəki Bögü xaqan abidəsi nəzərdə tutulur.

qoşun göndərilir. Uyğur qoşunu üsyançılarla döyüşdə məğlubiyyətə uğrayır və döyüş meydanından qaçır. Xaqanın oğullarının bu uğursuz hərbi yürüşdə iştirakı heç yerdə xatırladılmır.

Eletmişin vəliəhdi olmuş şahzadəni Çin qaynaqları İdigən adlandırır, onun özünün müəllifi olduğu Terxin abidəsi isə onu Bilgə tarkan (12-ci sətir) və Kutluğ tarkan – sənün (14-cü sətir) adlandırır. Güman ki, İdigən (türkcə idi kənç? hərfən «cənab oğlan») şahzadənin uşaqlıq adı, onun tam kişilik adı (ər atı) isə – Kutluğ Bilgə tarxan sənündür. 758-ci ildə o, yabğu olur. Terxin abidəsində göstərilir ki, Kutluğ tarxan sənün «çoxlu xalqlara» «şöhrətlə» qalib gəldi (14-cü sətir). Tan sülalə xronikasına görə, şahzadə taxta çıxandan sonra Məuyuy-kəxan, yəni Bögü kağan (bögü kağan «müdrük xaqan») adı qəbul edir. Karabalqasun abidəsinin soğd variantında (821-ci il) o elə bu adla da adlandırılır. Çin qaynaqları onun taxt-tac adının başqa variantlarını da mühafizə edir: Tenri kağan, Tenri Eltutmuş Alp Külüg Bilgə kağan və Karabalqasun abidəsinin Çin versiyasındakı ən tam variant – Tenridə Kutbolmuş Eltutmuş Alp Külüg Bilgə kağan Çinə daha bir hərbi yürüşdən (762-763) sonra – bu yürüşdə uyğurlar An Luşanın varislərinin qiyamçı ordularını darmadağın etməkdə həlledici rol oynamışdılar – Bögü xaqan ini tezyan-qun «mərd, ədalətli, rəşadətli» fəxri titulu alır. Səvrəy abidəsinin (763-cü il) türk versiyasında bu titul ixtisar edilmiş və şəxsi ad kimi verilmişdir: İqi.

762-ci il hərbi yürüşündə Bögü xaqanı onun böyük arvadı müşayiət edirdi. Tan şu salnaməsində onun türk titulumunun bir hissəsi xatırladılır: Bilgə xatun. O, görkəmli Tan sərkərdəsi, An Luşanla müharibənin qəhrəmanı Xuay-ənin qızı idi. Xuay-ən, uyğurlar kimi, doqquz oğuz qəbilə ittifaqına daxil olan buğu qəbiləsinin knyaz evindən çıxmışdı. 768-ci ildə xatun vəfat edir, xaqan onun kiçik bacısına evlənir.

763-cü ildə Bögü xaqan manixey (mani) dinini Uyğur xaqanlığının dövlət dini edir. Yeni dini möhkəmləndirmək və yaymaqda Loyan və Çanandan gətirilmiş soğd rahibləri və Şərqi Türküstandan olan türk manixey icmaları ona kömək edirdi. Turfan vadisində tapılmış qədim uyğur mətnləri arasında Bögü xaqanı xatırladan iki əlyazması parçası qorunub saxlanmışdır. On-

lardan birində (T.II.D.135) xaqanın Mərkəzi və Orta Asiya manaxey aləmində çox yüksək nüfuzə malik olduğuna şahidlik edən ən tam və dəbdəbəli xaqan titulu öz əksini tapmışdır: uluğ ilig tenridə kut bolmış erdənin il tutmuş alp kutluğ külüg bilgə uyğur kağan zahaqı mani. Sonuncu iki söz orta fars dilindədir və «emanasiya Mani» (F.Millerdə belədir), yaxud «mani nəslı» (V.A.Livşisin məsləhəti) mənasını bildirir. İkinci mətn (T.T. 276 a) manixey klirikinin Tenrikən Bögü xaqanın (sənəddə o belə adlandırılır) dindarlarla, manixey icmasının aristokratiyası ilə görüşü və söhbətini, habelə manixey dininin xaqanlıqda dövlət dili elan edilməsi aktının özünü təsvir edir.

765-766-cı illərdə Çinə dördüncü hərbi yürüş baş verir. Uyğurlara Bögü xaqanın kiçik qardaşı Alp Uluğ tutuk Yağlakar komandanlıq edirdi. Terxin abidəsində o, Alp İşbara sənün Yağlakar adlandırılır (17-ci sətir). Çöl adətinə uyğun olaraq, məhz o, ata ocağına və Yağlakar tayfasına başçılığa varis olmuşdu, buna görə də onun doqquz – on il ərzində dəyişmiş titulumun Çin yazısında da, türk yazısında da tayfa adı qorunub saxlanmışdır. Uyğur qoşunu Çinə Bögü xaqanın qiyam qaldırmış qaynatası Buğu Xuan-ən kömək üçün gəlmişdi. Lakin hərbi kompaniyanın gedişində, Xuan-ən öldükdən sonra uyğurlar cəbhəni dəyişir və Xuan-ənin başqa müttəfiqləri – tibetlilərlə döyüşdə Tan qoşunlarına həlledici kömək göstərirlər.

Sonrakı on iki il ərzində Tan sarayı uyğurlarla dinc münasibətləri saxlamaq üçün danışıqsız xeyli material əziyyət çəkir və siyasi məhrumiyətlərə dözür. Yalnız 778-ci ildə uyğur – Çin münasibətləri kəskinləşir. O biri il Bögü xaqan öz qərargahında qiyamın qurbanı olur. Qiyama onun ən nüfuzlu əyanı – Ton bağa tarkan rəhbərlik edir. Terxin abidəsində o, «daxili buyuruqların başçısı Inançu bağa tarkan» (6-cı sətir) adlandırılır. Ton bağa tarkan uyğur sarayında antimanixey müxalifətə başçılıq edirdi və Çin tərəfindən müdafiə edilirdi. Qiyam zamanı öldürülənlər arasında Bögü ilə yanaşı onun iki oğlu, yaxın məsləhətçiləri və çoxlu soğdalı, güman ki, xaqanın əhatəsindən olan manixey dini xadimləri vardı. Ton Bilgə tarkan özü Alp Kutluğ Bilgə xaqan (780-789) elan edilir. Yağlakar tayfasından olan üçüncü uyğur xaqanın həyatı belə bitir. Təs abidəsi onun ilk manifestidir.

Eletmiş Bilgə xaqanın hər iki abidəsindəki inisiallara analogi olaraq Təs abidəsinin ilk sətirini bu cür bərpa etmək olar: (teyridə kut bolmuş el tutmuş alp kutluğ külüg bilgə (böğü?) kağan bilgə katun kağan atağ, katun atağ atanıp...). Əgər 12-ci sətirdəki dağılmış tarix Böğü xaqanın taxta çıxarıldığı ili bildirirsə, onda onun mümkün olan bərpası (tonuz) yıl(ka) ... «donuz ilində» (759-cu il) olur. Görünür, bu iki hipotetik bərpa ilə Təs abidəsinin preambulasının dağılmış hissəsinin indiki halda mümkün bərpası imkanı bitir.

Abidənin o qədər də böyük olmayan mərkəzi hissəsi (7-18-ci sətirlər) uyğur elinin tarixi keçmişinə, daha doğrusu, dünyanın yaradılmasından Böğü xaqanın sələfi – Eletmiş Bilgə xaqanadək keçmişdə hakimiyyət sürmüş uyğur xaqanlarına həsr edilmişdir. Təs abidəsində türklərlə son müharibənin hadisələri xatırladılır, yaxud hər halda geniş şəkildə təsbit edilmir. Bu isə Eletmiş Bilgə xaqanın hər iki abidəsinin hakimiyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Lakin türk xaqanlarının çöldə hakimiyyət uğrunda tarixi hüquq haqqında daş kitabələrdəki deklarasiya ilə gizli mübahisə tamamilə aşkardır. Türk hökmdarı Bilgə xaqanın (Kül tigin şərəfinə abidə, böyük kitabə, 1-3-cü sətirlər və Bilgə xaqan abidəsi, böyük kitabə 3-5-ci sətirlər) «müdrək və cəsur» türk xaqanlarının «insan oğulları üzərindəki» əzəli hakimiyyəti haqqındakı iddialarının əksinə olaraq Təs abidəsində «müdrək və böyük uyğur xaqanlarının» (dünyanın yaranmasından?) əzəli hakimiyyəti təsdiq edilir (7-ci sətir). Uyğur tarixşünasının tarixi yaddaşının real dərinliyi, hər halda, iki yüz əlli illik qədim ənənəyə söykənir.

Təs abidəsi müəllifinin dövrələşdirməsinə görə, uyğur xaqanlarının idarə etdiyi ilk xaqanlıq üç yüz il mövcud olmuş, bundan sonra məhv olmuşdur. Onu səksən il (on il oturmuş, yetmiş il imiş – 11-ci sətir) ömür sürən ikinci uyğur xaqanlığı əvəz etmişdir. O da məhv olmuşdur. Yeni uyğur xaqanlığının yaranması Kül bəg Bilgə xaqan (18-ci sətir) və Eletmiş Bilgə xaqanın (2-ci sətir) adı ilə bağlıdır.

Şine Usu abidəsi də (2-ci sətir) ikinci uyğur xaqanlığı haqqında məlumat verir: Ötükən eli təgirəsi eli ekin ara olurmış. Subı Sələngə ermış. Anta eli... ermış, barmış... «Ötükən eli dairəsində

eli ikisinin (göylə yerin) arasında oturmuş. Suyu (çayı) Selenqa imiş. Orada eli ... sərbəst yaşayırmış... Sonra eli məhv olmuş».

Terxin abidəsinin uyğur xaqanlığının qədim tarixi haqqında danışan olduqca qısa və olduqca dağılmış «tarixşünaslıq» bölməsində (Terxin, 16-19-cü sətirlər) «iki yüz il hakimiyyətdə oturan» (Terxin, 16-cı sətir) üç xaqan xatırladılır. Onlardan ikisinin adı qorunub saxlanmışdır – Yolığ kağan və Bumın kağan (Orxon abidələrinə görə mülahizə yürütsək, türklərin də ilk xaqam Bumın olmuşdur). Sonra qədim uyğur xaqanlığı məhv olmuşdur. Müəyyən müddətdən sonra Eletmişin «əcdadlarını» adlandırdığı (Terxin, 18-ci sətir) xaqanların başçılıq etdiyi ikinci uyğur xaqanlığı onu əvəz edir. O, səksən il mövcud olur. Terxin abidəsinə görə, üçüncü uyğur xaqanlığı Eletmiş Bilgə xaqanın şücaətləri sayəsində meydana gəlir.

Şine Usu abidəsi (şimal tərəfi, 2-4-cü sətirlər) «tarixi» preambulada yad qəbilədən olanların uyğurlar üzərindəki hakimiyyətinin iki dövrü haqqında xatirəni qorumuşdur; birinci dövr yüz il, ikinci dövr isə əlli il davam etmişdir: (3) anta kalmış bodun on uyğur, tokuz oğuz üzə yüz yıl olurıp (olurmış), «(çay sahilində) qalmış xalq on uyğur, doqquz oğuz üzərində yüz il hakimiyyət sürmüş»; (4) türk kıpçak əlig yıl olurmış «türk qıpçaqlar əlli il hakimiyyət sürmüş». Təəssüf ki, bu abidədə 3-4-cü sətirlər dağıntıdan xüsusilə zərər çəkmişdir. C.Hamiltonun 3-cü sətirdəki mətni interpretasiya etməsi şübhəlidir. Müəllifə görə, on uyğurlar doqquz oğuzların üzərində yüz il hakim olmuşlar. *Üzə ... olurıp* sözləri frazanın bütün əvvəl gələn hissəsinə aid deyildir və buna görə də Q.Rametedtin belə bir fərziyyəsi özünü doğruldur ki, burada keçmişdə hansısa bir xalqın, yaxud sülalənin uyğurlar və oğuzlar üzərində yüz il hakimiyyət sürməsi xatırladılır. Sonuncu uyğur xaqanlığının meydana gəlməsini Şine Usu abidəsi Kül Bilgə xaqanın (Təs abidəsi, 5-ci sətir: Kül bəg Bilgə kağan) və onun oğlu Eletmiş Bilgə xaqanın əməlləri ilə əlaqələndirir. Selenqa daşındakı yazı da bu sonuncunun epitafisidir.

Hər üç hekayətin müqayisəsi ən qədim uyğur tarixşünaslarının ümumi konsepsiyasını belə təsvir etməyə imkan verir: dünya yaranandan azacıq sonra təzahür edən birinci uyğur xaqanlığı iki yüz (üç yüz) il mövcud olmuşdur; onun mərkəzləri Ötü-

kən dağları (Xanqay) və Selenqa vadisi (yaxud üç çayın – Selenqa, Tola, Orxon çaylarının vadisi) olmuşdur. Xaqanlıq süqut edəndən sonra yüz illik tənəzzül və yad qəbilənin hakimiyyəti dövrü başlanır. Sonra Yağlakar tayfasından olan xaqanların, xüsusən onlardan birinci on ildə hakim olanın (olanların) qəhrəmanlıqları sayəsində uyğur eli bərpa edilir. El səksən il mövcud olur və daxili çəkişmələr və qarmaqarışıqlar üzündən, «alçaq Külün» (xaqanın adı?) ucbatından, buzukların rəhbərlərinin, xüsusilə «iki məşhurun» - Bedi Bersil və Kadır Kasarın xəyanəti ucundan məhv olur. İkinci xaqanlıqın da mərkəzi Ötükən olmuşdur. Elin tənəzzülü və yad qəbilədən olan xaqanların (türk və qıpçaqların) onun üzərində hakimiyyəti əlli il çəkir. Nəhayət, Kül bəg Bilgə xaqan və onun Eletmiş Bilgə xaqan taxt-tac adı qəbul etmiş oğlu Turyan Ötükən dağlarında, Selenqa, Orxon və Tola çaylarının vadilərində üçüncü dəfə uyğun xaqanlıqını bərpa edirlər.

Beləliklə, zamanca sonuncu olan uyğur elinin yaranmasında (743-744) abidələrin müəllifləri 280 (380) il mövcud olmuş iki uyğur xaqanlıqı, iki tənəzzül dövrü və yad qəbilədən onların 150 il sürən hakimiyyəti haqqında xatirəni qorumuşdur. Əlbəttə, artıq L.Bazenin Şine Usu abidəsi haqqında qeyd etdiyi kimi, onu da istisna etmək olmaz ki, uyğur xaqanlıqlarının abidələrdə göstərilən mövcudolma və tənəzzülü müddətləri olduqca dəyirilmişdir.

VIII əsr uyğurlarının özlərinin onların qədim tarixləri haqqındakı özlərinə məxsus təsəvvürlərin digər tarixi şəhadətlərlə müqayisəsi xüsusi tədqiqatın predmeti olmalıdır. Burada yalnız uyğurların daxil olduğu və daxilində onların rəhbər rol oynadığı qəbilə birləşmələrinin tarixi mərhələsini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Uyğurlar Mərkəzi Asiyadakı ən qədim türkdilli qəbilə ittifaqlarından biridir. Onlar mənşəcə son Hun dövlətləri ilə əlaqədardır. III-IV əsrlərdə uyğurlar Çin sülalə xronikalarında «qaoqü» (hərflən «hündür araba») adı daşımışdır. Onlar Toba Vəy sülaləsindən olan imperatorların və jujan xaqanlarının onların qəbilələrini özlərinə tabe etmək təşəbbüslərinə qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə aparmışlar. V əsrin sonunda jujanların zəif-

ləməsindən istifadə edərək qaoqü hakimi Afuçjilo və onun qardaşı Sünsi «Böyük göylərin oğlu» və «varis hökmdar» titullarını qəbul edirlər, yəni özlərinə xaqan titulaturası verirlər. Onlar Şimali Monqolustanda qaoqü qəbiləsinin hakimiyyətini bərqərar edirlər və Tarım hövzəsindəki (Şərqi Türkünstan) vadilər üzərində hakimiyyət uğrunda jujanlarla müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırlar. VI əsrin əvvəllərində sülalənin banilərini nəsilləri etfalilər, jujanlar və tabğaqlarla (Toba Vəy) heç də həmişə uğurlu olmayan mübarizə aparmalı olurlar.

VI əsrdə onların qəbilə ittifaqı Çin qaynaqlarında telə (<türkcə təgrək «araba») adlandırılmağa başlandı. Ola bilər ki, «arabaçılar» adı, güman ki, olduqca qədim olan bu ad onların soy adı olmamışdır və Çin xronikasına telələrlə qonşu olan qəbilələrin dilindən gəlmişdir. Telə qəbilələrinin mühüm bir qrupu qərbə Cənubi-Şərqi Avropa çöllərinə və Şimali Qafqaza miqrasiya edir, lakin böyük hissəsi Mərkəzi Asiyada qalır. Türk xaqanlıqı yarandıqdan sonra telə qəbilələri onun tərkibinə daxil oldu, lakin təqribən 600-cü ildən və birinci Türk xaqanlıqının süqutunadək (630-cu il) telə türk xaqanlarına qarşı, demək olar ki, fasiləsiz qiyam vəziyyətində olmuşdur. 605-ci ildə, qərbi türk Çurın xaqanın bir neçə yüz telə başçısını xaincəsinə döydürməsindən sonra onların qəbiləsinin bir hissəsi Altayda və Şərqi Türkünstanda möhkəmləndi, «bağa kağan» titulu qəbul etmiş öz rəhbərlərini irəli çəkdi. Başqa qəbilələr uyğurların rəhbərlərinin başçılıqı altında Şimali Monqolustana gətirdi, Çin qaynaqlarında «doqquz qəbilə» adı almış xüsusiləşmiş qəbilə konfederasiyası yaratdı. Run abidələrində onlar doqquz oğuzlar kimi məlumdur. Bu zamandan başlayaraq, xüsusən 630-cu ildən sonra, doqquz oğuzlar Çin qaynaqlarında gözə dəyən siyasi və hərbi qüvvə kimi özünü göstərir. 630-646-cı illər arasında uyğurların rəhbəri və seyanto qəbiləsinin rəhbəri Şimali Monqolustanda hakimiyyət uğrunda rəqabət aparırlar. 646-cı ildə seyanto qəbiləsi darmadağın edildi və uyğurlar Yağlakar tayfasının başçılıqı ilə doqquz oğuzların hakim qəbiləsi oldu. Onların xaqan titulu qəbul etmiş başçılarının qərargahı Tola və Selenqa çayları hövzəsində idi.

Bu dövrün (647-ci ilə yaxın) uyğur rəhbərlərindən biri haqqında Çin xronikası xəbər verir: «Tumidu axır ki, özbaşına surətdə özünü xaqan adlandırdı, türk (vəzifələri ilə) eyni olan çinovnik vəzi-

fələri yaratdı». Tan hökuməti doqquz oğuzların dövlətini tanımadı. Hələ üstəlik, 660-663-cü illər arasında doqquz oğuzlarla Tan imperiyası arasında müharibə gedirdi. Bu müharibədə Çin qoşunları qalib gələ bilmədi. Konflikt sülh vasitələri ilə yoluna qoyuldu.

688, yaxud 689-cu ildə bərpa edilmiş Türk xaqanlığının qoşunu Tola çayı sahilindəki döyüşdə doqquz oğuzları həlledici məğlubiyətə uğrattı. Onların rəhbəri Baz xaqan öldürüldü, onun balbalı isə 692-ci ildə türk İltəriş xaqanın qəbirüstü kompleksini bəzədi. Uyğurların (doqquz oğuzların) Şimali Monqolustanda 80 ilə qədər ömür sürən ikinci dövləti darmadağın edildi. Doqquz oğuzlar türk xaqanlığının vassalı oldu.

Doqquz oğuz qəbilələrinin türk hakimiyyəti ilə barışmaq istəməyən yalnız bir hissəsi Etzin-qolun aşağı axarlarına getdi və Tan protektorluğunu qəbul edərək Qançjou və Lançjouda (Qansu) məskən saldı. Məhz bu qəbilələr Yağlakarlar başda olmaqla VIII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində, Baz xaqanın dövlətinin süqutundan yarım əsr sonra yeni uyğur elinin rəhbərlərini irəli çəkdi. Təs abidəsinin 12-18-ci sətirləri onlar haqqında hekayət edir.

Təs abidəsinin yekun hissəsi (19-20-ci sətirlər), sanki Bögü xaqanın taxta çıxarılması mərasimi və ilk əməlləri haqqında 6-cı sətirdən sonrakı hekayəti davam etdirərək Kasar Koruğda (Şine Usu abidəsindəki Kasar Kordan) və Elsəredə onun qərargah təsis etməsi haqqında xəbər verir. Sonra «doqquz buyurukun», «uyğurlarımın və adlıların (analoji düsturlar Terxin abidəsində də saxlanılır, 28-30-cu sətirlər) iştirak etdiyi taxta çıxarma aktının özü xatırladılır. Xatırladılır ki, Təs abidəsi yaradılan zamanadək xaqan qərb qərargahında «(bir) yay» yayladı. Bögü xaqanın heç bir başqa hərəkəti abidədə az-çox əhəmiyyətli olan inikasını tapmamışdır. Buna görə də kifayət qədər əminliklə abidəni Bögü xaqanın hakimiyyətinin ilk zamanları, daha çox 761-762-ci illərlə tarixləndirmək olar.

Təs abidəsinin mühafizə edilmiş hissəsində hekayə hər yerdə yalnız müəllifin, güman ki, Eletmiş Bilgə xaqanın yaxın qohumları adından nəql edilir. Lakin istisna etmək olmaz ki, abidənin digər hissələrində hekayət şahlıq edən xaqanın adından nəql edilmişdir»¹.

¹ С.Г.Кляшторный. Надпись уйгурского Бёгу-кагана в северо-западной Монголии. «Центральная Азия». М., 1987, стр.24-31.

QURVALJİN-ULA ABİDƏSİ

Abidə 1975-ci ildə S.Q.Klyastornı tərəfindən tapılmış, o da abidəni nəşr etmişdir.

Bu abidə Qurvaljin-ula dağ massivində Tarana-kol çayının şərq sahilində (Bulqan aymakı) Qurvan-Bulakdan cənubda tapılmışdır. Böyük bir çay daşının üzərində uzunluğu 70 sm olan bir sətirlik yazıdır. Yazının üzərində iki damğa şəkli vardır. Yazı cəmi 15 işarədən ibarətdir; aydın həkk edilmiş hərflərin hündürlüyü 8 santimetrdir. Abidə VIII əsrə aid edilir.

MƏTN

Transkripsiya
Teŋri qulı bitidim

Tərcümə
Tanrı qulu yazdım.

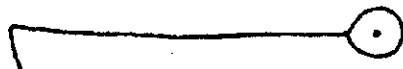
XƏNTƏY ABİDƏSİ

Xəntəy abidəsini 1895-ci ilin may ayında D.A.Klements tapmışdır. Abidə Burqasın-bulak çayı vadisində qayaya həkk edilmiş yazıdan ibarətdir. D.A.Klements abidə haqqında yazır: «Qaya bütöv bir sıra qranit plitə və bloklardan ibarətdir. Onun şərq tərəfində, qayanın hündürlüyünün yarısı səviyyəsində qazıq-qazıq olmuş və küləklərin sovurduğu plitədə olduqca pis mühafizə olunmuş run yazısı yerləşir. Daşda aşağısı mərkəzində nöqtə qoyulan dairə ilə bitən qarmaq şəkli çəkilmişdir. Qarmağın hər iki tərəfində bir şaquli sətir vardır. Hər iki tərəfdə 14 hərf cızılmışdır, lakin sağ tərəfdəki işarələrdən biri tanınmaz dərəcədə pozulmuşdur».

1949-cu ildə K.V.Vyatkinə abidəni ikinci dəfə kəşf etmiş və 1958-ci ildə çəkdiyi şəkli nəşr etmişdir. K.V.Vyatkinanın çəkdiyi şəkil olduqca qeyri-dəqiqdir. Həmin bu qeyri-dəqiq şəkil əsasında 1959-cu ildə professor Fən Tszya-şən mətnin tamamilə sərbəst (belə demək mümkünsə) şərhini (əslində tərcüməsini) vermişdir: «Saci özü səhər yuva tapmaq istəyən qu gördü. Öküz, at, qoyun, dəvə arzu edirlər».

1975-ci ildə S.Q.Klyaştorını abidəni tədqiq, 1978-ci ildə isə nəşr etmişdir. Bir neçə işarə natamam mühafizə olunsada mətn aydın oxunur. Hər iki sətirin uzunluğu 43-44 sm, işarələrin hündürlüyü 4-5 santimetrdır.

᠔ᠢ ᠦᠨᠲᠡᠢ ᠠᠨᠨᠢ ᠨᠢ

᠔ ᠠ ᠨᠨᠢ ᠨᠢ ᠨᠢ ᠨᠢ ᠨᠢ ᠨᠢ ᠨᠢ

Transkripsiya

İçi özünçü qırğım
Küsgü yılqa qontım

Tərcümə

Böyük qardaş Öz Üncü Kırğım
Siçan ilində yerləşdim (məskun oldum)

Qeydlər:

1. Abidənin VIII əsrin ikinci yarısı IX əsrin əvvəlinə aid olduğunu güman edirlər. Xəntəy abidəsi hələlik Monqolustanın ən şərqində tapılmış göytürk Orxon-Yenisey abidəsidir.

2. Mətdə aydın görünür ki, *nç* səslərini bildirən yeddinci işarədən əvvəl incə saitlərlə işlənən *n* səsinin işarəsi (altıncı işarə) işlənmişdir, lakin S.Q.Klyaştorını nədənsə, onu transkripsiyada göstərmir. Əslində transkripsiya belə olmalı idi: İçi özün inçü qırğım «Böyük qardaşımın özü inci qırğım». Lakin qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində mən *inçü* sözünə təsadüf etməmişəm; *inci* mənasında *yincü* sözü işlənir.

XANQITA-XAT ABİDƏSİ

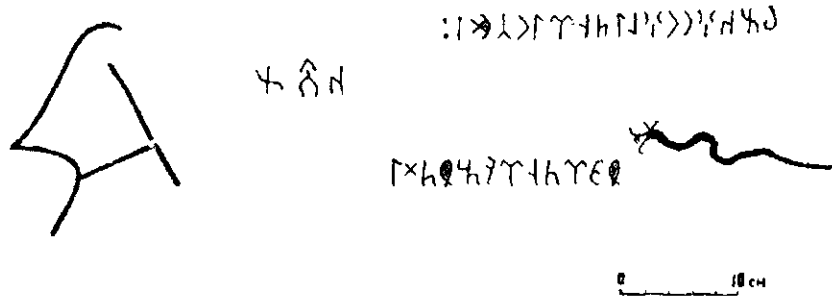
Abidə ilk dəfə 1968-ci ildə B.Rinçinin atlasında qeyd edilmişdir. Lakin orada təqdim edilən mətn dəqiq deyildir.

Bu abidə Daşançilen-somondan 27 km cənub-qərbdə Xanqita-xat adlı qayanın cənub tərəfində həkk edilmiş göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası ilə yazılmış mətndən ibarətdir. İndiyədək mühafizə edilən işarələr daş üzərində zəif cızılmış və demək olar ki, məhv olmuş kiçik yazıların yalnız kiçik bir hissəsidir. Çox vaxt işarələr bir-birinin üzərinə düşür. İşarələrin hündürlüyü 1-2 santimetrdir. Abidənin sol tərəfində damğa, sağ tərəfində ilan şəkli vardır.

Xanqita-xat abidəsinin VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəlinə aid olduğu güman edilir.

Abidəni 1974-1975-ci illərdə S.Q.Klyastornı iki dəfə tədqiq etmiş, 1978-ci ildə isə nəşr etmişdir.

MƏTN

Transkripsiya

Baz qağan oğlu teŋri uçmış...

... kotuz ...

... bəg ər teŋrikən... bitidi ...

Tərcümə

Baz xaqanın oğlu göylərə uçmuş (yəni ölmüş) ...

... maral ...

... bəy, ər, tanrısifət ... yazdı ...

Qeyd:

Doqquz oğuz qəbiləsinin başçısı Baz xaqan ikinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın düşməni idi. Kül tigin abidəsində göstərilir ki, İltəris xaqanın qəbri üzərində Baz xaqanın balbalı qoyulmuşdu.

SƏVRƏY ABİDƏSİ

1948-ci ilin yayında İ.A.Yefremovun ekspedisiyası Monqolustanda Qobu səhrasının cənub qurtaracağında Səvrəy-somonun yaxınlığında iki yazılı daş tapır. İ.A.Yefremov belə güman edir ki, bu yazılar run (göytürk Orxon-Yenisey) əlifbası ilədir. 1949-cu ildə A.P.Skladnikov Qobu səhrasının başqa bir yerində – Qobu Altayında Ars Boqdo dağının ətəklərində on bir hərfdən ibarət olan göytürk yazısı həkk edilmiş daş tapır. 1968-ci ildə B.Rançen Səvrəy abidəsinin fotosunu və bir neçə işarəsinin şəklini nəşr edir. 1969-cu ildə S.Q.Klyaştorı bu abidəni tədqiq edir. Məlum olur ki, İ.A.Yefremovun nəşr etdiyi abidə iki yox, bir daşdan ibarətdir, lakin daşın üzərində Soqd və göytürk dillərində olmaqla iki mətn vardır. Abidə Səvrəy-somonun 6 km cənub-şərqində düzəndə yerləşir. O, bir tərəfi cilalanıb yazı yazılmış dördbucaqlı ağ mərmər daşdır. Daşın ölçüləri belədir: hündürlüyü – 80 sm, cilalanmış tərəfin eni 45(47) sm, qalınlığı 70 sm.

Daşa dəfələrlə xəsarət yetirilmişdir: onun təpəsi sındırılmış, yazılı üzü çopur-çopur edilmişdir, belə ki, hər iki dildəki yazılı mətni oxumaq artıq qeyri-mümkündür. Yazıların hər biri yeddi sətirdir.

S.Q.Klyaştorı və V.A.Livşisin tərcüməsində (ruscada) soğd mətni belədir:

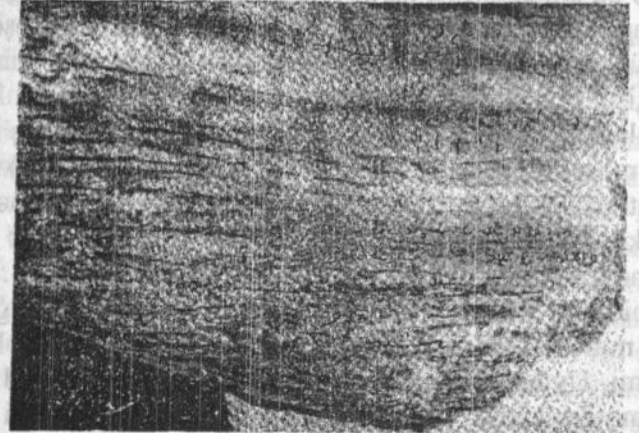
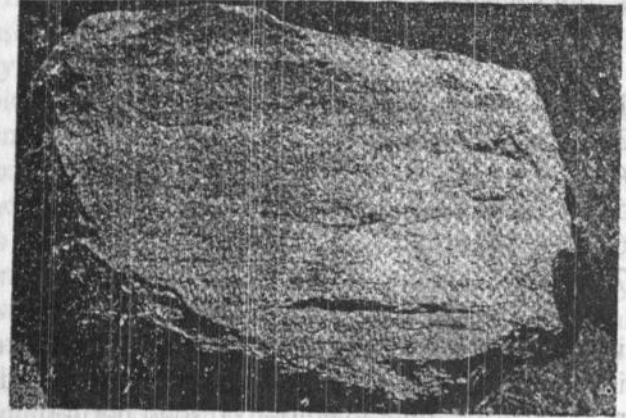
1. ...ilində. Onda cənub uyğur xaqan...
2. və sonra ...Unal tarxana
3. və sonra uyğur xaqana (müraciət etdi)...
4. Sonra orada ...
5. ... xaqana belə müraciət etdi ...

6. ... onlar Və sonra

7. (bu sətir heç oxunmur)

Göytürk (Orxon-Yenisey) işarələri bir-birindən qeyri-adi şəkildə aralı yerləşir.

S.Q.Klyaştorı və V.A.Livşisin nəşr etdiyi şəkildə göytürk mətnini oxumaq qeyri-mümkün olduğu üçün həmin müəlliflərin transkripsiyasında abidədəki mətnin transkripsiyasını təqdim edirəm.

Yuxarıdakı daş soğd, aşağıdakı daş göytürk əlifbası ilə yazılmışdır

Transkripsiya

1. ... rs(?) nt
2. ... tmr ... ms tn
3. k z on ... içlə b ... muyğ (a?)...
4. ... igü ... s ... uruğ ... ü ...
5. ... kü(l) tar ...
6. ... (ı)nal kutluğ ... b ...
7. İni yağlağa(r)

Tərcümə

- 1, 2
3. ... on ... qiyam ...
4. tayfa ...
5. ... Kül tarkan
6. ... Inal Kutluğ
7. İni Yağlağar

Qeyd

Abidənin qoyulma tarixi mətndə göstərilmişdir. Lakin abidəni nəşr etmiş müəlliflər onun qoyulma tarixini müəyyənləşdirməyə cəhd edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, soğd hərflərinin yazılışına görə bu abidəni VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərindən erkənə aparmaq olmaz. Göytürk hərflərinin yazılışı isə Koşo Saydam (Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri) abidələrinə nisbətən daha inkişaf etmişdir və Moyun çor abidəsinə (təxminən 759-cu il) yaxınlaşır, Uyğur xaqanlığının sonuna doğru yazılmış abidələrdəki, məsələn, Karabalqasun abidələrindəki (821-ci il) təmtəraqlı mətndən fərqlənir. Buradan da müəlliflər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, abidənin qoyulma tarixi Monqolustanda Uyğur xaqanlığının mövcud olduğu dövrdən (744-842) kənara çıxmır.

Abidənin yaxınlığında qəbir, yaxud kurqan olmadığı üçün belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu, epitafi deyildir. Məlum olduğu kimi, Uyğur xaqanları əldə etdikləri qələbə, yaxud müəyyən əlamətdar hadisə ilə əlaqədar olaraq xatirə abidələri qoyurdular. Məsələn, Moyun çor abidəsi uyğurların tatarlar üzərindəki qələbəsi münasibətilə qoyulmuşdur. Güman ki, Səvrəy abidəsi də bu məqsədə xidmət edir.

Abidə göytürk və Uyğur qoşunlarının Çinə hərbi səfər etdikləri yolun yaxınlığındadır və güman ki, Çindən zəfərlə qayıdan qoşunun qələbəsi şərəfinə qoyulmuşdur. Məlum olduğu kimi, uyğurların Çinə qarşı ən uğurlu hərbi səfərləri 757-791-ci illər arasında olmuşdur (757-ci ilin sonu, 762-ci ilin sonu, 765-ci il, 790-791-ci illər). Bunlardan 790-791-ci illərdəki uğurlu müharibə Səvrəy abidəsinin qoyulduğu yerdən çox uzaqda – Çunqariyada baş verdiyi üçün onun bu abidəyə heç bir münasibəti ola bilməz. Bu müharibədə uyğurlar Çin tərəfində tibetlilərə qarşı vuruşmuşlar. Qalan üç yürüşdən təkcə birində – 762-ci ilin sonundakı yürüşdə xaqan şəxsən iştirak etmişdir.

Abidənin ikidilli olması da onun tarixini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Məlum olduğu kimi, istər türklər, istərsə uyğurlar «bitig taşlarını», adətən, göytürk əlifbası ilə bir dildə – türk dilində yazırdılar. Səvrəy abidəsinin iki dildə – türk və soğd dillərində yazılması onu göstərir ki, abidə qoyulduğu dövrdə Uyğur xaqanının sarayında soğd dili də müəyyən rol oynayırmış. Mütəxəssislər bunu yalnız manixey (Mani) dininin qəbul edilməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu dini isə uyğurlar 762-ci ildə qəbul etmişlər.

Abidənin türk mətninin yeddinci sətirində İni Yağlağar ifadəsinə rast gəlirik. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Uyğur xaqanı Yağlağar tayfasına mənsub olmuş və İni ləqəbi daşmışdır. Uyğur tarixində bu ləqəbi iki xaqan daşmışdır: Quançjou əyalətinin Uyğur hökmdarı Yanmey İni xaqan (924-cü ildə vəfat etmişdir) və İtikən Böğü xaqan (759-779-cu illərdə xaqan olmuşdur).

Deməli, Səvrəy abidəsi 762-ci ildə Çindən zəfərlə qayıdan Uyğur xaqanı İtigən Böğü xaqanın şərəfinə qoyulmuşdur. Həqiqətən də Uyğur ordusu Çin imperatoru əleyhinə Çin sərkərdələrindən An Luşan və sonra Şi Çao-i tərəfindən qaldırılmış və 755-ci ildən 762-ci ilədək davam etmiş güclü üsyanın yatırılmasında iştirak etmiş, üsyanın darmadağın edilməsində mühüm rol oynamışdır. 762-ci ildə müzəffər Uyğur ordusu vətənə qayıtmışdır. Abidə də həmin bu vaxt Uyğur xaqanlığı ilə Çin imperiyasının sərhədində qoyulmuşdur.

İXİ-XANIN-NOR ABİDƏSİ

Abidə İxi-Xanın-Nor gölünün qərb tərəfində tapılmışdır. Baş daşı tiplidir. Sözlər bir-birindən, Yenisey abidələrində olduğu kimi, ⚡ işarəsi ilə ayrılır. Sözlər ayrı-ayrılıqda aydın olsa da, tərcümədə rəbitəli mətn alınmış. Qərribə olsa da tədqiqatçılar kitabədə aydın görünən birinci iki işarəni heç transkripsiya belə etmirlər.

MƏTN

Transkripsiya

... azığ (a) siz keyin (a) bədizinizin (a) bunça kazğanu (a) bir[diñiz]

Tərcümə

... siz keyin (?) naxışınızı bunca qazandınız.

Qeydlər:

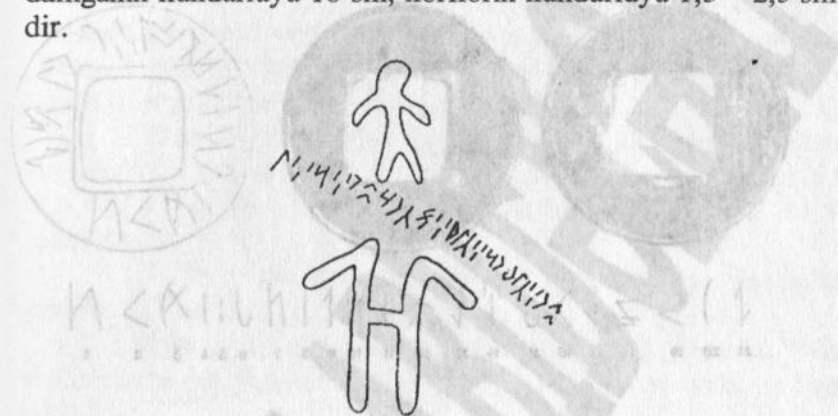
1. Mətni əvvəlcə yuxarı tərəfdən oxumaq lazımdır; sətirin sonuna çatdıqda mətni yavaş-yavaş fırladıb (ikinci) sətirin oxusuna keçmək lazımdır.

2. Mətnin əvvəlində ... *azığ* sözünü tərcümə etmədim; *azığ* sözü qədim türk yazısı abidələrinin dilində *azı dişi*, *köpək dişi* mənasında işlənir (bax: İrk bitig, 10-cu sətir), lakin bu mətnədə həmin mənanı vermir.

3. Mətnədə *siz* sözündən sonra işlənən KUN işarələrini mən *keyin* kimi oxudum; *keyən*, *kəyəən* kimi də oxumaq olar. Lakin hər üç şəkildə sözün mənası mənə aydın deyil. Belə sözə ilk dəfə rast gəldiyim üçün tərcüməsiz saxladım.

XOVD-SOMON ABİDƏSİ

Abidə 1949-cu ilin avqust ayında A.P.Okladnikov tərəfindən Monqolustanın Cənubi-Xanqay aymağının Xobd-somon sumon mərkəzindən 20 metr qərbdə tapılmışdır. Abidə üzərində 23 Orxon-Yenisey işarəsi yazılmış mətndən, mətnin üstündə adam fiqurundan, altında H şəkilli damğadan ibarətdir. Mətnin uzunluğu 32 sm, adam şəklinin hündürlüyü 11 sm, damğanın hündürlüyü 18 sm, hərflərin hündürlüyü 1,5 – 2,5 sm-dir.

^ 4 4 4 > 2 4 > 1 4 4 4 4 > 2 1 4 4 > 2

Transkripsiya

Tuğçı borgıçı yağız çor tuğrağı

Tərcümə

Bayraqdar şeypurçu Yağız çoron damğası (nişanı).

Qeyd

M.Kaşğarlının lüğətində *tuğrağ* sözü «xanın möhürü» kimi mənalandırılır.

SİKKƏ ÜSTÜNDƏ YAZI

N.Sər-Ocavın yazdığına görə, sikkə 1961-ci ildə Monqolistan Respublikasının Şərq aymakında tapılmışdır. Başqa məlumatda göstərilir ki, sikkə Suxə-Bator aymakında tapılmışdır.

Sikkədə hündürlüyü 4-5 mm olan 21 Orxon-Yenisey işarəsi vardır.

↓) > z l > j ' l ^ k n m | n j : i x > n
21 20 19 15 17 16 15 14 13 12 11 10 9 9 7 6 5 4 3 2 1

(a) bix[di]piz

Transkripsiya

Kumaş baxşı kutluğ bolzun

Tərcümə

Kumaş baxşı xoşbəxt olsun

Qeyd

Qədim uyğur dilində budda dinini təlim edən adam *baxşı* adlanır.

1961-ci ildə Turpanda tapılmışdır. M. Turanov tərəfindən 1918-ci ildə tapılmışdır. Amma bu sikkənin 1961-ci ildə tapıldığına dair məlumatlar vardır.

Sikkənin diametri 25 mm, qalınlığı 4-5 mm-dir. Sikkənin bir tərəfində qədim uyğur dilində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

Sikkənin bir tərəfində yazılmışdır. Digər tərəfində isə qədim türk dilində yazılmışdır. Sikkənin ortasında bir əlaqə yoxdur.

TURPAN ABİDƏSİ

TURFAN ABİDƏSİ

Bü abidə Turfanda tapılmışdır. V.Tomsen onu Le Kok vasitəsilə əldə edərək 1910-cu ildə nəşr etmişdir. Abidə İdi-Kut şəhərinin 15 kilometr şərqində Toyok vadisində tapılmışdır.

Vərəqlərin uzunluğu 25 sm, eni 13,3 sm-dir. Vərəqlərin bir tərəfinə göytürk əlifbası ilə türkçə, o biri üzünə Çin heroqlifləri ilə çincə mətn yazılmışdır. Türk və Çin mətnləri arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Mətndəki hərflər bəzi xüsusiyyətlərinə görə digər mətnlərdəki hərflərdən fərqlənir. Digər bir fərqli xüsusiyyət budur ki, mətndə türkçə olmayan sözlər mövcuddur. Tomsenin fikrincə, əsər təxminən 800-cü illərdə yazılmışdır.

Mətn 21-ci sətərdə aşağıdan yuxarı yazılmışdır, sətirlərin ucları bir qədər əyilir, sonrakı 8 sətir düzgün və müntəzəmdir. 19, 20, 21-ci sətirlərin sonu qoparılmışsa da, bərpa etmək mümkündür.

Görünür, vərəqə əvvəlcə çincə yazı yazılmış, boş qalan yerlərə türkçə mətn yazılmışdır.

Mətndə anlaşılmayan yerlər yox dərəcəsidir. Bəzi yerlərdə mənası qaranlıq olan sözləri V.Tomsen təxmini izah edir.

Əvvəlcə Turfan kitabəsi mətninin foto-surətini, sonra mətnin transkripsiyasını, daha sonra mətnin tərcüməsini təqdim edirəm.

Transkripsiya

1. Başlandı yiti pağarlımı-
2. n yəmə türlük mun -
3. çukun taşların ərdəmi
4. belgilig sablar...
5. yəmə kök yürün taş t-
6. ir tözlüg ol intiz
7. yürük taş urmızt tö-
8. zlüg ol. Sarıq taş na-
9. ğıd tözlüg ol. Kara
10. taş kivan tözlüg ol...
11. tig taş mağ tözlüg ol
12. ... yəmə kamuğ taş-
13. ların kəntü kəntü ərdə-
14. mi belgüsi bar yəmə kalt-
15. ı yürün taşığ alsar kızı-
16. l sığ sub yönəsər ol taş-
17. ığ özi üzə tutsar, k-
18. opka utğay. Yəmə nə iş y-
19. arlığ yarlıkasar kon(da)
20. işi yorık bolğay... (yür-)
21. ün taşığ alım kök (ürü-)
22. n sub yönəsər ... ol taşığ
23. özintə tutsar... yat ki-
24. şı adartu umaz. Uçın-
25. a bəğdəməke təgir yəm-
26. ə ol ok taşın subı y-
27. aşıl bolsar, kem özin-
28. tə tutsar, ağuluğ ku-
29. rt konuz adartu ıma-
30. z kara taşın taş
31. şn

Tərcümə

1. Başlandı yeddi səyyarənin
2. yenə beş dürlü mun-
3. çuğunun daşların fəzilətini

4. bildirən sözlər
5. yenə mavi açıq daş Ta-
6. hir (Merkuri) əlamətidir
7. açıq daş Hürmüzd (Yupiter) əlamə-
8. tidir. Sarı daş Nağid (Vene-
9. ra) əlamətidir. Qara
10. daş Kivan (Saturn) əlamətidir
11. Sarı-qırmızı daş Mağ (Ay) əlamətidir
12. Yenə bütün daş-
13. ların özü-özü fəzilə-
14. ti, əlaməti var. Yenə əgər
15. açıq daşı alsa, qırmızı
16. təhər su çıxarsa, o da-
17. şı özü üstündə tutsa,
18. hər şeyə qələbə çalar. Yenə nə iş
19. buyuruq buyurulsu, hər şeydə
20. işi uğurlu olacaq. Açıq
21. daşı alıb mavi açıq (açıq-mavi)
22. su çıxsa, o daşı
23. özündə tutsa, yabançı
24. adam təhlükəli olmaz, ucbatın-
25. dan cənnətə çatır (gedir). Ye-
26. nə eyni daşın suyu ya-
27. şıl olsa, kim özün-
28. də tutsa, zəhərli qurd
29. böcəklər təhlükəli olmaz
30. Qara daşın daş...
31.

Qeydlər

1. *Tözlüg* sözünü Mahmud Qaşğari «əlamət» kimi izah edir.
2. *Tözlüg* sözündən sonra gələn *ol* əvəzliyini mən əvəzlik kimi yox. xəbərlilik şəkilçisi kimi qəbul edir və elə də (-dir) tərcümə edirəm.
3. *Tig* sözünü «sarı-qırmızı» kimi tərcümə etdim.
4. Planetlər: Tir – Merkuri, Urmızt – Yupiter, Nağid – Venera, Kivan – Saturn. Qədim türklər Ayı (Mağ) da planet hesab edirdilər.

MİRAN ABİDƏLƏRİ

1907-ci ildə macar tədqiqatçısı Aurel Steyn Şərqi Türküstanda Bin Buda, yəni Tun-Huanq məbədlərində tədqiqat aparmış, həmin məbədlərin mühafizəçisi taoist rahib Vanq ilə uzun alver edəndən sonra ondan iyirmi dörd sandıq əlyazması və beş sandıq şəkil alıb Londona – Britiş Muzeyinə göndərir.

Tun-Huanq Şərqi Türküstanın indi Çinin Kan-si vilayətinə daxil olan Tanq-hodan qərbdə yerləşir. Çinin Xan sülaləsindən olan imperator Vu buranı miladdan əvvəl 111-ci ildə təsis etmişdi. Bu, Hiunq-nudan Tibetə gedən yolun üstündəki dörd məntəqədən biri idi. Bin Buda məbədləri Tun-huanqdan on beş kilometr aralı qayaların içində düzəldilmiş beş yüzə qədər mağaranı əhatə edir.

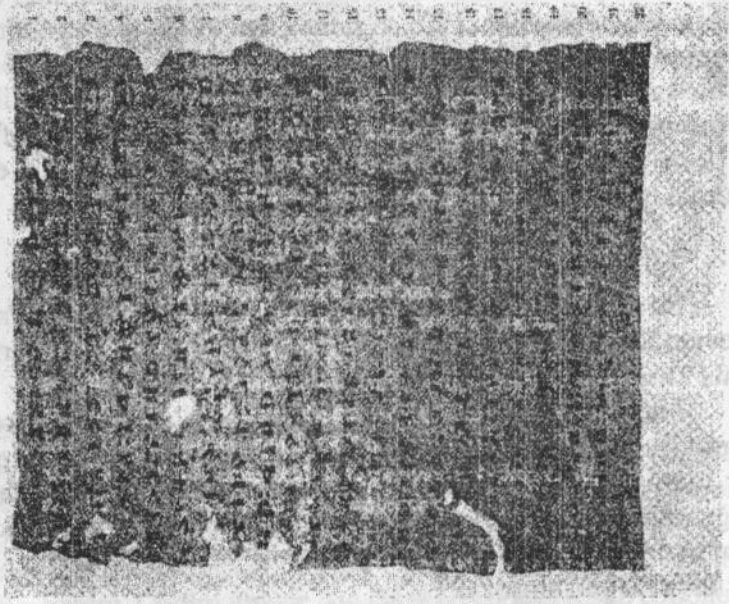
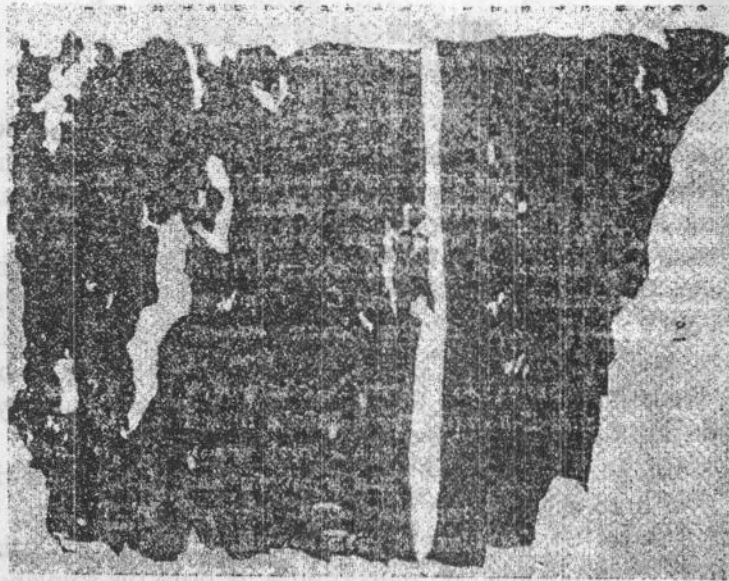
Bin Buda məbədləri yoldan uzaq olduğu üçün müharibələrin, hərbi yürüşlərin təcavüzünə məruz qalmamış, Tanqut istilasından əvvəl Sunq sülaləsi dövründəki vəziyyətini mühafizə etmişdir. Avropalılardan bu məbədlərdə ilk dəfə rus səyyahı Prjevalski olmuşdur. Ondan sonra bir neçə səyyahın əsərində də bu məbəddən bəhs edilir. 1907-ci il may ayının 20-də Steyn bir neçə qiymətli əşyalarla birlikdə göytürk əlifbası ilə yazılmış dörd əlyazmasını da əldə edir. O bu yazıları Danimarka alimi Vilhelm Tomsenə göndərir. Həmin əlyazmalar V.Tomsen tərəfindən 1912-ci ildə ingilis dilinə tərcümədə Londonda çap edilən «Jornal of the Royal Asiatic Society» jurnalında nəşr edilir.

I ƏLYAZMA

Bu əlyazma Miran qalasının xarabalıqlarında tapılmışdır. Steynin yazdığına görə, bu qala Tun-huanqa gedən yolu qorumaq üçün Tarım çayının cənub tərəflərində tikilmişdir.

I nömrəli əlyazma kimi götürülən bu əlyazma üç parçadan ibarətdir. **A** parçasının uzunluğu 22-23 sm, eni 26 sm-dir. Kağızın bir tərəfində göytürk əlifbası ilə yazı yazılmışdır. **B** parçasında kağızın hər iki tərəfi yazılmışdır. Mətnin bir çox yeri silindiyindən oxumaq çətindir. **B** parçasında bəzi yerlər silinmişdir. Yazılar fırça ilə yazılmışdır.

Bu əlyazmanı ilk dəfə 1912-ci ildə V.Tomsen (ingilis dilində), sonra H.N.Orkun (türk dilində) nəşr etmişdir.

Birinci əlyazmanın foto-surəti

A Transkripsiya

1. Törtinç ay tokuz otuzka
2. ulağan çor yarıkı uruñu tudu-
3. n çigşikə yarlığ boltı.
4. alanı içirəki yarıkı çik
5. bilgə çigşikə yarlığ doltı.
6. otka könmüş kılıç özikə
7. yarlığ boltı. Külük uruñu-
8. ka bir yarlığ boltı. Kürə
9. yarlığ üçün bir yarık yar-
10. lığ boltı. Alanı içirəki südə
11. kəlürmiş. Üç yarıkda ögəkə
12. bir yarlığ boltı. Kedim uruñu-
13. ka, ed(ç)ü sañun Tirəkə,
14. suğçu balıkda kirmiş yarı-
15. kda bayırkularka, altı yarık
16. tiginkə, Bars kan sañunka,
17. kutuz uruñuka, Kül çigşi i-
18. nisinə çarığçırka, kənsig k-
19. a, Tönlig apaka, kutluğka,
20. süçürkə uruñu sañunka,
21. beçə ala içirəkinə bir yarık yo-
22. suk birlə...

Tərcümə

1. Dördüncü ay iyirmi doqquzunda
2. Unağan Çor işıqlı bayraqları Tudun
3. Çigşiyə fərman oldu.
4. alaçı içirəki işıqlı Çik
5. Bilgə Çigşiyə fərman oldu.
6. Ota könmüş(?) Qılınc özüyə
7. fərman oldu. Külüg (məşhur) Urunu-
8. ya bir fərman oldu. Kürə
9. fərman üçün bir işıqlı fər-

10. man oldu. Alanı daxili qoşundan
11. gətirmiş. Üç yarıqdan ögəyə
12. bir fərman oldu. Gedim urunu-
13. ya, Edçü sanun Tirəyə,
14. Suğçu şəhərinə girmiş işıq-
15. da bayırkulara, altı işıqlı
16. tiginə, Bars xan sanuna,
17. Kutuz Urunuya, Kıl çığşinin ki-
18. çik qardaşı Sarıqçıra, kənsigə,
19. Tənlik apaya, Kutluğa,
20. Süçürə urunu sanuna,
21. Beçə apa içrəkiyə bir işıqlı ku-
22. bok (H.N.Orkun: yay konulan kap) ilə...

B. Üzü

Transkripsiya

1. Inal urunu yarıkı maska
2. yarlıq boltı yurta at üçün
3. gəlmiş yarıq yağımış tutuk-
4. ka yarlık boltı. Bindir-
5. kə yar(ık y)arlıq boltı.
6. yolta at kögürmiş ərkə y-
7. arık yarlıq boltı. Külüg sa-
n-
8. unka yosuk yarlıq boltı
9. kurəbir urunu saunuka
10. kılıç barduk yarlıq bolt-
11. ı. Koçu balıkda gəlmiş kıl-
12. iç küç karaka yarlıq boltı

Tərcümə

1. Inal urunu işığı Masa
2. fərman oldu. Yurda at üçün
3. gəlmiş işıq yağımış Tutuka
4. fərman oldu. Bindirə

5. işıqlı fərman oldu.
6. Yolda ot saxlayan adama
7. işıqlı fərman oldu. Külüg sa-
8. nuna kubok fərman oldu
9. Kürəbir urunu sanuna
10. qılınc verərək fərman oldu.
11. Koçu şəhərindən gəlmiş Qı-
12. İnc Güc Qaraya fərman oldu.

B. Arxası

Transkripsiya

1. ki
2. ...kdı yol(uk) urunu yar
3. .. yırı ... kə urunuka yar(lıq)
4. boltı. Laç Bayduk...
5. ıkı Bars urunuka yarlıq bo-
6. ltı...rkin saun tir...
7. yarıkm mal u(r)unuka yar-
8. lıq boltı
9. ut saun yarıkm kıyağan ur-
10. unuka berdi.

Tərcümə

1.
2. yoluk bayraqdarı işıq
3. bayraqdarına fərman
4. oldu baylıq
5. Bars bayraqdara fərman ol-
6. du Sanun Tirəyə,
7. yarıkı Inal bayraqdara fər-
8. man oldu.
9. sanun yarıkı Kıyağan bay-
10. raqdara verdi.

Transkripsiya

1. buçurka yarık
2. bir ögəkə bir yarık bardı.
3. tüzmişkə yarık Kıyağanka bir
4. yarık Kul apa uruñuka yarı(k...)
5. koŷçı ərəkə, yarık tay ö(gəkə)
6. bir köküzmək yarı(k yarlığ)
7. boltı. Eləkül (..... yarı-)
8. k mançu
9. ur

Tərcümə

1. Buçura işıq
2. bir biliciyə bir işıq getdi (çatdı).
3. Düzmüşə işıq, Qıyağana bir
4. işıq, Qul apa bayraqdarı işıq
5. qoyunçu adamlara nitq Tay biliciyə
6. bir işıq fərman
7. oldu. Eləkül İşıq
8. mançu
9.

Qeyd

Koçu şəhəri Turfandakı Hoço şəhəridir.

(IRK BİTİĞ)

Bu əlyazmanı macar tədqiqatçısı Aurel Steyn 1907-ci ildə Şərqi Türküstanda Tun-huanq budda monastrında tapmışdır. Bu əlyazması göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmışdır və indiyədək tapılmış əlyazmaların ən mükəmməlidir. Bu abidənin VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir. Əlyazması kiçik bir kitab həlmdadır. Səhifələrin uzunluğu 13,6 sm, eni 8 sm-dir. Vərəqlər bir-birinə tikilməmiş, yapışqanla yapışdırılmışdır. Yapışqan o qədər keyfiyyətli ki, min ildən çox keçməsinə baxmayaraq hələ də vərəqləri möhkəm tutur. Kitabın cildi yoxdur. Çox oxunduğundan vərəqlərin alt hissələri və birinci və sonuncu vərəqlər qırılmışdır. Kağızın keyfiyyəti o qədər yaxşıdır ki, əlyazmasının son zamanlarda yazılması təsiri oyadır. Əsərin türkce mətni beşinci vərəqin arxasında (10-cu səhifə) başlayır. Əlyazmanı ilk dəfə oxuyan V. Tomsen türkcənin başladığı səhifəni birinci səhifə kimi götürmüşdür. Mətn 57-ci vərəqin birinci səhifəsində bitir. Beləliklə türk mətni 104 səhifəni əhatə edir. Son iki səhifə (103-104-cü səhifələr) xətimədən ibarətdir. İlk doqquz və son üç səhifə əvvəllər boş olmuşdur, lakin sonralar həm bu səhifələrə, həm də türk mətni olan 102-104-cü səhifələr arasındakı 3 səhifə ilə birinci səhifənin kənarları Çin heroqlifləri ilə o qədər doldurulmuşdur ki, türk yazısını güclə oxumaq olur. Çin mətninin türk mətni ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

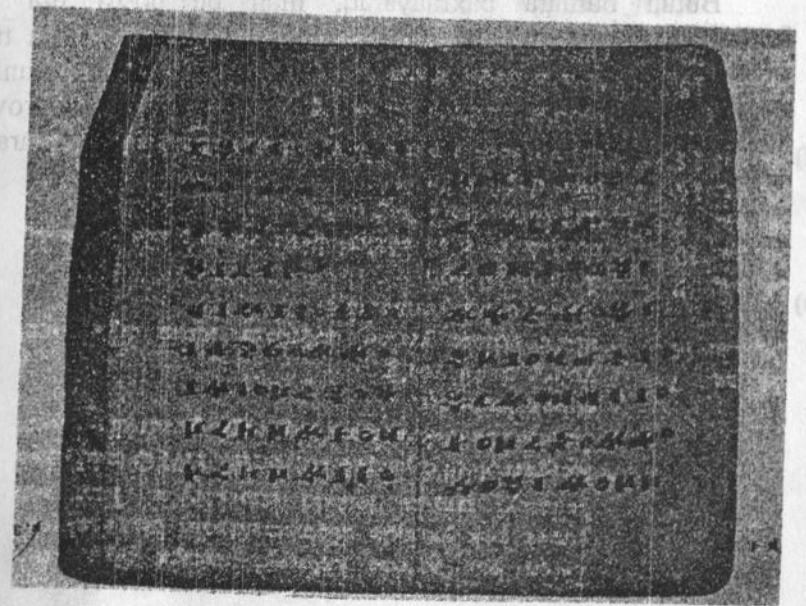
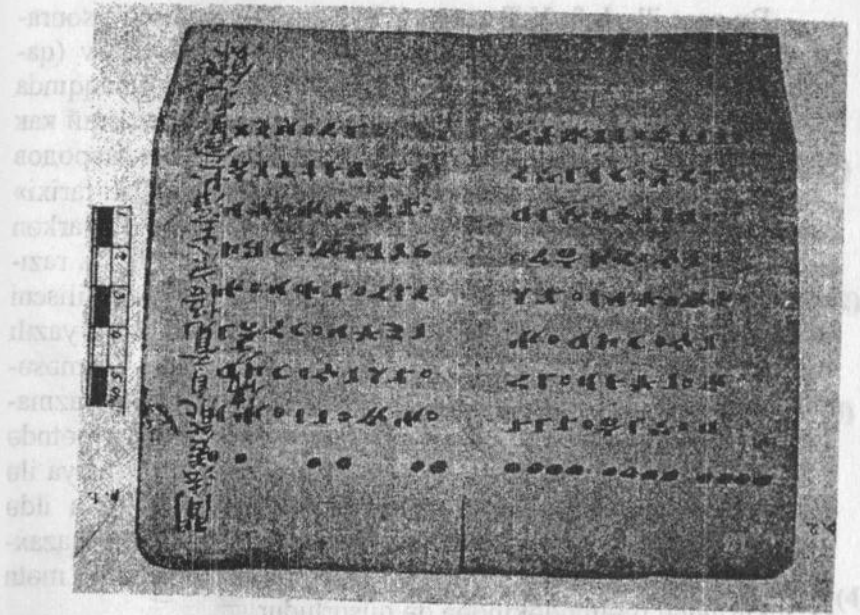

«İrk bitig» əsərinin son səhifəsi

İrk bitig 65 paraqrafdan ibarətdir. Hər paraqrafın başında birdən dörd qədər içləri qırmızı mürəkkəblə doldurulmuş qara dairələr vardır. Bu dairələrin mahiyyəti son zamanlar açılmışdır: onlar zərlərin göstərəcəyi rəqəmləri göstərir. Bir zəri üç dəfə atırlar. Məsələn, birinci dəfə atanda bir, ikinci dəfə üç, üçüncü dəfə dörd rəqəmi çıxarsa, bu kitabın bir, üç, dörd yuvarlaqlı paraqraflarına baxılır. Yuvarlaqların bu yerində izahı verilməsəydi, kitabın ideyası qaranlıq qalardı. Deməli, taleyini yoxlamaq istəyən adam zəri üç dəfə atır və onun göstərdiyi paraqraflara müraciət edərək fəalına baxır. Hər paraqrafın sonundakı «bu yaxşıdır», «bu pisdir», «bu çox yaxşıdır» ifadələri bu məqsədə xidmət edir.

Kitabın adı 101-ci səhifədə yazılmışdır: *İrk bitig* «bəxt yazısı, fəalnamə». Əsər İsig sanun və İtəçük adlı iki şagird üçün yazılmışdır. Əsər bars ili ikinci ayın on beşində yazılmışdır. O qədər də dəqiq tarix deyildir. Lakin hər halda Şərqi Türküstanda uyğur dövlətinin parlacağı, uyğur ədəbiyyatının şöhrət tapdığı bir dövrdə yazılmışdır.

Mən əsərin orijinalının səhifələrini ərəb rəqəmləri, paraqrafların nömrələrini isə rum rəqəmləri ilə göstərdim. Əlyazmanın bir sətirində hətta bir hərf qaldıqda yaxud o biri sətərə hətta bir hərf keçdikdə bu, transkripsiyada öz əksini tapmışdır.

«İrk bitig» əsərindən bir neçə səhifə

= 123: 123456789 = 123456789 = 123456789
 = 123456789 = 123456789 = 123456789
 = 123456789 = 123456789 = 123456789 (30)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XX)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (31)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (32)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXI)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789 (33)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXII)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789 (34)

= 123456789 = 123456789 = 123456789
 = 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXIII) (35)

= 123456789 = 123456789 = 123456789
 = 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXIV) (36)
 = 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (37)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXV)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (38)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXVI)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (39)

= 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXVII) (40)

= 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (41)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXVIII)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (42)

= 123456789 = 123456789 = 123456789

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (43)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (XXIX)

= 123456789 = 123456789 = 123456789 (44)

= 123456789 = 123456789 = 123456789

32 = 124 = 142 > 20 = 132 > = 12 > 2 >
 = 23X = 2Y + 12Y + 2 = 23 = 2Y = 2Y
 = 12
 2 = 2H 2 2 2 2 = 12 > = 2 = 2 2 1 (XXX)
 2 = 12 > 2 = 12 > 2
 2Y + 2 = 2H + 2 = 12 > 2 = 12 > 2
 = 12 > 2 = 2Y + 12Y + 2 = 23 = 2Y =
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXI)
 12 > = 2Y + 12 > 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 12 > 2 = 2Y + 2
 12 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 12 > 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (48)
 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXII)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (49)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXIII)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (50)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXIV)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (51)

2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXV)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (53)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (54)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXVI)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (55)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXVII)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (56)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXVIII) (57)
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2
 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 = 2Y + 2 (XXXIX) (58)

528
 (XL) (59)
 (60)
 (XLI)
 (61)
 (62)
 (XLII)
 (63)
 (64)
 (XLIII)

(65)
 (XLIV) (66)
 (67)
 (68)
 (XLV)
 (69)
 (XLVI)
 (70)
 (XLVII) (71)

Q.Aydarovun versiyasi

... (1)
 ...
 ...

... (2)
 ...
 ...

... (3)
 ...
 ...

... (4)
 ...
 ...

... (5)
 ...
 ...

...
 ... (100)

... (LXIV)
 ... (101)

...
 ... (102)

... (103)
 ... (104)

: JHDH : EYB'YNY : H'X'Y'N :)X'X' : JT'X'D'X' : YNY (64)
 : J'HN : H'Y'X'X' : X'J'X'D' : H'X'Y'NY'Y'HN' :)J'X'X'
 : NEX : X'X' : Y'Y'Y'X' : J'X' : Y'X' : H'X'Y'X'D'J'DD : H'Y'HN
 : J'X'

: H'X'X' : N'X'X' : N'X'X' : X'X'X' : X'X'X' : X'X'X' (65)
 : H'X'X' : X'X'X' : J'X' : H'X'X' : Y'Y'Y'X' : J'X' : Y'X'
 : NEX : E'X'X'X'X' : X'X' : Y'Y'Y'X' : J'X' : X'X'X'X'
 : X'X'X' : J'X' : E'Y'X'X' : N'X'X' : H'X'X'X' : X'X'X' : X'X'X' : J'X'
 X'X'X' : H'X'X'X' : J'X'X'X'X'X' : X'X'X'X' : E'X'X'X' : X'X'X'X' : J'X'
 : X'X'X'X' : H'X'X'X' : B'X'X'X' : H'X'X'X' : E'X'

1. I. Tensi mən. Yarın-kiçə altun örgin üzə olurıpan mənjləyir mən. Ança bilinlər: edgü ol!
2. II. Ala atlıg yol teñri mən. Yarın-kiçə eşür mən. Utru eki aylıq kişi oğlın sokuşmuş. Kişi
3. korkmuş. Korkma – timiş, kut birgəy mən,- timiş. Ança bilij: edgü ol!
4. III. Altun kanatlıg talım kara kuş mən. Tanım tüsi takı tükə-məzkən taluyda yatıpan tapladı
5. kımın tu – tar mən, sebdükimin yiyür mən. Andağ küçlüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!
6. IV. Örüñ əsri toğan kuş mən, çıntan ıgıç üzə olurıpan, mənjləyür mən. Ança bi –
7. –linlər!
- V. Bəg ər yontunaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuğ-luğ adğırılıg yarağ –
8. ay. Təbəsinəri barmış, örüñ ingəni butulamış, altun budluğuş buğralıg yarağay. Ebiñeri
9. kəlm – iş. Üçünç kunçuy urılanmış, bəglik yarağay, - tir. Məñjilik bəglər ər ermiş. Ağıg edgü ol!
10. VI. Adıgılı toğuzlı art üzə sokuşmuş ermiş, adıgılı karnı yarıl-mış, toğuzun azıgı sını –
11. VII. iş, - tir. Ança bilij: yablak ol! Ər tərkləyü gəlir, edgü söz sab elti gəlir, - ti –
12. r. Ança bilinlər: edgü ol!
- VIII. Altun başlıg yılan mən. Altun koruğsakımın
13. kılıçın kəsipən özürm yol intin, başımın yol ebintin, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!
14. IX. Uluğ eb örtənmiş, katıña təgi kadmaduk, böginə təgi kodm(ad)-uk, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!
15. X. Əsnəgən bars mən. Kamuş ara başım, andağ alp mən, ər-dəmlig mən. Ança bilinlər!
16. XI. Sarıg atlıg sabçı, yağız atlıg yabalaç edgü söz sab elti gəlir, - tir. Ança bilij: ağıq edgü ol!
17. XII. Ər abka barmış, tağda kamlamış teñridə erklig, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!
18. XIII. Teñrilig kurtğa yurtda kalmış, yağlıg kamıç bulıñın yal-ğayu tirilmış, ölümdə ozmuş, -tir.
19. Ança bilinlər!

- XIV. Kuzğumuğ ığaçka barmış, katıqtı ba, edgüti ba, - tir. Ança bilinlər!
20. XV. Üzə tuman turdı, asra toz turdı, kuş oğ(l)ı uça aztı, kiyik oğlu yökü –
21. rü aztı, kişi oğlu yoriyu aztı, yana teñri kutınta üçünç yıltı kop əsən tükəl
22. körüşmiş, kop ögürər, sebinir, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
23. XVI. Turuk at səmrıtı yirin ötən yükünü barmış, utru yirdə oğru sookuşup tut –
24. ıpan minmiş, yiliñə, kudursuğ ıñrıña təgi yağrıpan kamsayı umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol!
25. XVII. Özlük at on yirdə arıp onup turu kalmış. Teñri küçinə tağ üzə yul sub körüpən, yış üzə
26. yaş ot görüpən, yoriyu barıpan, sub içipən, yaş yipən ölümdə ozmış – tir. Ança bilinlər: edgü ol!
27. XVIII. Kərəkü içinə təg ol, tügünüki nə təg ol, közünükki nə təg körüglük ol əgni nə təg edg –
28. ü ol, bağışı nə təg? Bar ol, - tir. Ança bilinlər: aýıǵ edgü ol!
- Ak at karş –
29. XIX. ısn üç boluğta talulapan ağanda ötügkə ıdmış, - tir. Korkma, edgüti ötüñ, ayınma ed –
30. gü – ti yalbar, - tir. Ança bilin: edgü ol!
- XX. Titir buğra mən. Örüñ köpükümin saçar
31. mən, üzə teñrikə təgir, asra yirkə kirür, - tir, udığmağ odğur(u), yatıǵlıǵ turğuru
32. yoriyur mən, antağ küçlüg mən. Ança bilinlər: edgü ol!
- XXI. Kara öpgüg yıl yarumazkan tidi,
33. ödmən, körmən ürkitin, - tir. Ança bilin.
- XXII. Uzunonlıǵ küzürjüzin kölgə
34. ıçğınmış, yarın yanrayur, kiçə kənreyür, -tir. Ança bilinlər: munluq ol, aýıǵ yablak ol!
35. XXIII. Oğlan kəkük təzkin bultı, çuk tin kutluğ bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
36. XXIV. Təglük kulun ırkək yonda əmig tiləyür küñ ortu yütürük, tün ortu kanta nəgüdə bol –
37. ğay ol, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!
- XXV. Eki öküzün bir bokarsıka
38. kolmış kamsayı umatın turur, - tir. Ança bilin: yablak ol.
- XXVI. Tan tanlardı, udu yir

39. yaradı, udu küñ toğdı, kamuğ üzə yaruk boltı, - tir. Ança bilin: edgü ol.
40. XXVII. Bay ər koñı ürüpən barmış, bōrikə sokuşmış, böri ağzı əmsimiş, əsən tükəl bolm –
41. mış, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
- XXVIII. Kan olurıpan ordu yarmış, il –
42. i turmış, tört buluqtaki edgüsi uyarı tirilipən mənilyur, bədizləyür, -tir. Ança
43. bilinlər: edgü ol!
- XXIX. Oyma ər oğlanın, kişisin tutuğ urıpan usıç oyuğ
44. alupbarmış, oğlin, kişisin utuzmaduk yana tokuzon baş koñ utmış, oğlı, yutuzı kop ög-
45. irər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.
- XXX. Çıǵay ər oğlı kazğançka barmış, yolu
46. yaramış, ögürə sebinü gəlir, -tir. Ança bilinlər: edgü ol!
- XXXI. Bars kiyik.
47. əñkə mənçə barmış, əñjin mənjin bulmış, bulıpan uyasıñaru ögürə sebinü gəlir, - tir. Ança
48. bilin: edgü ol!
- XXXII. Bir tabıku yüz boltı, yüz tabıku miñ boltı, miñ,
49. tabıku türnən boltı, - tir. Ança bilinlər: asuǵı bar, edgü ol.
- Ki(d) izig
50. XXXIII. subda sokmuş, takı ur, katıǵdı ba, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!
- XXXIV. Kan süke b-
51. armış, yağıǵ sançmış, köçürü, konturu kəlir, özi süsi ögürə, sebinə ordusıñaru kəlir, -
52. tir. Ança bilinlər: edgü ol.
- XXXV. Ər süke barmış, yolta atı armış, ər koñu kuşka
53. sokuşmuş, koñu kuş kanatına urıp(an a)nın kalıyu barıpan öginə, karına təkürmiş, ögi, karı
54. ögürər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.
- XXXVI. Üküş athğ ögrünçün, yook kobı
55. athğ korkınçın yook, uçruǵluğ kutun yook, - tir. Ança bilinlər: aýıǵ yablak ol.
- XXXVII. Bir kartı
56. öküzüg bilin biçə komursğa yimiş kamsayı umatın turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol.
57. XXXVIII. Kamış ara kalmış teñri unamaduk abınçu katun bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

- 58.XXXIX. Tağığ (Tomsen: atığ) tərtrü kişəmiş, kamşayu umatın, turur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!
- 59.XL. Talım urı yarıncə yazıçım yalım kayağ yara uruupan yalrusun yoriyur, - tir. Antağ
60. alp ermiş. Ança bilinlər: edgü ol!
- XLI. Örüñ əsri ingəg bozağulaçu b-
- 61.olmış, ölgəy mən, - timiş. Örüñ əsri irkək bozağu kəlürmiş, idukluk yarağay ülükdə ozmış,-
- 62.tir. Ança bilin: edgü ol!
- XLII. Uzuntonluğ idişin, ayakın kodupan barmış, yana edgüt
-
- 63.i sakınmış: idişimtə, ayakımta öni kamıça barır mən, - tir, yana gəlmiş; idişin, ayakın əsən tükəl bulmuş,
- 64.öğirər, sebinür, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
- XLIII. Toğan ügüz kuşu
- 65.kuşayu barmış utru talım kara kuş kopupan barmış, tir. Ança bilinlər: yablak ol!
- 66.XLIV. Toğan kuş tərvidin kodı tabışğan tipən kapmış, toğan kuş tınakı suçulunmuş yana
- 67.tıtmış, toğan kuşın tınakı ögüşüpən kalıyu barmış, tabışğan tərisi ögüşüpən yükürü b –
- 68.armış, antağ tir. Ança bilinlər: yabız ol!
- XLV. Kiyik oğlu mən, otsuz, subsı –
- 69.z kaltı uyğın nəşük yoriyin, - tir. Ança bilinlər: yabız ol!
- XLVI. Təbə titi –
- 70.gkə tüşmiş başınu yimiş, özün tilkü yimiş, -tir. Ança bilinlər: yablak ol!
71. XLVII. Ər ömələyü barmış tərrikə sookuşmuş, kut bolmuş, kut birmiş, ağılmta yilkın bo–
- 72.lzun, özün uzun bolzun, - timiş. Ança bilinlər: edgü ol!
- XLVIII. Kara yol
- 73.tərri mən. Sınukının səpərmən, üzükünün ulayur mən, ilig itmiş mən. Edgüsi bolzun, - tir.
- 74.Ança bilinlər.
- XLIX. Bars kiyik ənləyü mənəyü barmış, ortu yirdə mağaka sookuşmuş.
- 75.əsri mağ yalım kayaka ünüp barmış, ölümətə ozmış, ölümətə ozupan ögirə sebinü yoriyur, -
- 76.tir. Ança bilin: edgü ol.
- L. Tığ at kudruukın tükün tikrət yazığ

- 77.kodı yadrat tookuz kat üçürgüp, topı uluğ ança tərirtün, -tir. Ança bilinlər: yablak ol.
- 78.LI. Talım kara kuş mən. Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım. Ol tağda
79. turupan mənəyləyür mən. Ança bilinlər.
- LII. Ər busuşluğ, tərri bulıtıg.
- 80.bolıtı, ara gün toğmuş bosannəç ara mənəi kəlmiş, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.
81. LIII. Boz bulıt yorıdı, bodun üzə yağdı, kara bulıt yorıdı kamığ üzə yağdı, tərri bişdi.
82. yaş ot ündi, yilkıka, kişikə edgü bolıtı, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.
- 83.LIV. Kul sabı bəğinərü ötünür, kuzğun sabı tərriğərü yalbarur, üzə tərri eşitdi, asra kişı
84. bilti, - tir. Ança bilin: edgü ol.
- LV. Alp ər oğlu sükə barmış, sü yirintə eriklig
- 85.sabçı türtimiş, - tir. Ebinərü kəlsər, özi atanmış, ögrinçülüg atı
86. yitiglig kəlır, - tir. Ança bilinlər: ayığ edgü.
- LVI. Ögrinə kutluğ adğır mən, yağak ığaç yaylağım, kuşluğ ığaç kışlağım.
- 87.anda turuupan mənəyləyürmən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.
- LVII. Kanğı ölmiş, könəki
- 88.tonmuş, kanğı nəlük ölgəy ol, bəglig ol, könəki nəlük tonğay ol, künəşkə olurur ol. Ança
- 89.bili – nələr: bu ırk başmta az əmgəki bar, kin yana edgü bolur.
- LVIII. Oğlu ögintə, kañmta
- 90.öbkələpən təzipən barmış, yana sakınmış kəlmiş, ögüm ötin alayın, kañın sabın tınlayın, - tip, gəlmiş, - tir.
91. Ança bilinlər: edgü ol!
- LIX. Yılka təgmışig yıdıtmayın, ayka təgmışig artatmayın
- 92.edgüsi bolzun, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
- LX. Tokuz aralı sığın kiyik mən, bəd –
- 93.iz tiz üzə önüpən, minrəyür mən,üzə tərri eşitdi, asra kişı bilti, antağ küçlüg mən, - tir.
- 94.Ança bilinlər: edgü ol!
- LXI. Turuyaya kuş tüşnəkinə konmuş tuymatın.
- 95.tozka ilinmiş, uça umatın, olurur, - tir. Ança bilinlər: yablak ol!
96. LXII. Yarıgun kiyik mən, yaylığ tağıma ağıpan yaylayur turur mən, mənəyilg mən, - tir. Ança bilinlər: edgü ol.

97. LXIII. Kanlıg süsi abka ünmiş, sağır içrə əlig kiyik kirmiş,
kan əlgin tutmuş, kara kamıg süsi
98. ögürər, - tir. Ança bilinlər: edgü ol!
LXIV. Kök buymul toğan kuş mən,
99. körüglüg kayaka (konuupan közləyir) mən, yağaklıg toğrak
üzə tüşüpən yaylayur mən, - tir.
100. Ança bi-linlər: aynıg edgü ol!
LXV. Səmiz at ağzı katıg boltı, idisi umaz, - tir. An-
101. ça bilinlər: yablak ol!
Amtı, amrak oğlanım, anca bilinlər: bu ırk bitig edgü ol, mçp
alku, kən –
102. tü ülügi erklik ol!
103. Bars yıl ekinti ay biş yigirmikə Taygüntan manıstantaku
kiçik dıntar Burua-ğuru eşidsiçimiz İsik sarjun
104. İtəçük üçün bitidim.

TƏRCÜMƏ

1. I. Tensiyəm (Çin imperatoru). Gündüz-gecə qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram. Onu bilin: o, yaxşıdır.
2. II. Ala atlı yol (bəxt) tanrısıyam. Gündüz-gecə çapıram. Qarşıda iki aylıg insan oğlu ilə rastlaşmış
3. İnsan qorxmuş. Qorxma, - demiş, bəxt verirəm, -demiş. Onu bilin, o, yaxşıdır.
4. III. Qızıl qanadlı arxam qara quşam. Vücudum görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tu-
5. taram, sevdiyimi yeyirəm. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.
6. IV. Parlaq xalxal şahin quşam, səndəl ağacı üstündə otu-
rub zövq alıram. Onu bi-
7. lin!
- V. Bəy ər ilxısına tərəf getmiş. Ağ madyanı qulunlamış, qızıl nallı ayqırlığa yara-
8. yar. Dəvələrinə tərəf getmiş. Parlaq mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yararar. Evinə tərəf gəl-
9. miş. Üçüncü xanımı nəsil vermiş (doğmuş), bəyliyə yarayar, -
deyir. Bəxtiyar bəy igid imiş. O, yaman yaxşıdır!
10. VI. Ayılı donuzlu dağ keçidində qarşılaşmış imiş. Ayının qamı yarılmış, donuzun köpək dişi sını-
11. VII. miş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir. Ər çapıb gəlir, yaxşı söz, xəbər gətirərək gəlir, - deyir.

12. Onu bilin: o, yaxşıdır.
- VIII. Qızıl başlı ilanam. Qızıl qursağımı
13. qılıncla kəsib özümü tulladım, başımı evə göndərdin, -
deyir. Onu bilin: o, pisdir.
14. IX. Böyük ev yanmış (örtən-alov), mərtəbələrinə tək qal-
mamış, bünövrəsinə tək qoymamış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.
15. X. Xailı barsam. Qamışlar arasında başım, o qədər igi-
dəm, cəsuram. Onu bilin.
16. XI. Sarı atlı çapar, qonur atlı elçi yaxşı söz, xəbər gətirərək
gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaman yaxşıdır.
17. XII. Ər ova getmiş, dağda dua etmiş, tanrıdan qüdrət, -
deyir. Onu bilin: o, pisdir.
18. XIII. Göylərlik (göyə getməli, həddindən artıq qoca) qarı
yurdda qalmış, yağlı (bir) qaşiq qırağını yalayaraq dirilmiş, ölümdən
qurtulmuş, - deyir.
19. Onu bilin.
- XIV. Quzğunu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yax-
şıca bağla, deyir. Onu bilin.
20. XV. Yuxarıda duman durdu, aşağıda toz durdu. Quş balası
uçaraq azdı, keyik balası qaça –
21. raq azdı, insan oğlu yürüş edərək azdı. Yenə tanrı nəzə-
rində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv
22. görünmüş, hamu şadlanır, sevinir, - deyir. Onu bilin: o,
yaxşıdır.
23. XVI. Arıq at kökəldiyi yeri xatırlayıb qaçaraq getmiş, qar-
şı yerdə (bir) oğru zorla onu tu-
24. tub minmiş. Yalına, quyruq ucuna tək sürülüb yara oldu-
ğundan (at) hərəkət etməyi bacarmayıb durur, - deyir. Onu bilin: o, pis-
dir.
25. XVII. Minik atı şərq (günəşli) yerdə arıqlayıb zəifləyib
duraraq qalmış. Tanrı gücünə dağ üstündə bulaq su görüb, orman
üstündə
26. tər ot görüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən
xilas olmuş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
27. XVIII. Çadırın içi necədir? Tüstü yeri (bacası) necədir?
Pəncərələri necə görünüşlüdür? Damı necə yaxşı-
28. dır. Bağları (ipləri) necədir? Vardır, - deyir. Onu bilin: ya-
man yaxşıdır o. Ağ at qarşı-
29. XIX. sını üç varlıqda gözəlləşib qalxanda duaya getmiş, -
deyir. Qorxma, yaxşıca dua et, çəkinmə yaxşı-
30. ca yalvar, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

- XX. Titir¹ buğrayam. Parlak köpük saçaram, üstə göylərə deyir, aşağıda yerlərə girir, - deyir.
31. Uyuyanları oyadaraq, yatanları durğuzaraq
32. qaçırım. O qədər güclüyəm. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXI. Qara şanapipik il dəyişməz, - dedi.
33. (məne) nəsihət vermə, (məne) baxma, hürkütdün, - deyir. Onu bilin.
- XXII. Uzunonlu (rahib) güzgüsünü gölə
34. düşürmüş, gündüz yana-yana ağlayır, gecə sıtqıya-sıtqıya ağlayır, - deyir. Onu bilin: dərdlidir, o, yaman pisdir!
35. XXIII. Oğlan ququ quşu lələyi tapdı, kaş ki xoşbəxt olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
36. XXIV. Kor qulun erkək atdan əmmək diləyir, günorta iztirabda, gecəyarısı qanda – nə gündə
37. olar, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.
XXV. İki öküzü bir boyunduruğa
38. qoşmuş, hərəkət etməyi bacarmayaraq durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.
- XXVI. Dan söküldü, ardınca yer
39. işıqlandı, ardınca gün doğdu, hamının üzü işıq oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
40. XXVII. Varlı kişinin qoyunu hürkü getmiş, canavara rast gəlmiş, canavarın ağzı susamış, keyfi çağ ol-
41. muş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXVIII. Xan oturub ordu yarmış, el-
42. i durmuş, dörd tərəfdəki yaxşısı, ağıllıları toplaşib zövq alır, süsləyir, - deyir. Onu
43. bilin: o, yaxşıdır.
XXIX. (bir) qumarbaz adam oğlunu, adamlarını girov qoyub (usta) oyunçu
44. tapmış, oğlunu, adamlarını uduznamaq bir yana, doxsan baş qoyun udmuş, oğlu, gəlini çox fərəhlənər,
45. lənər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXX. Fağır adam oğlu qazanca getmiş, yolu
46. uğurlu olmuş, fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXXI. Bars-heyvan
47. ov aramağa getmiş, ovunu ovlamış, ovlayıb yuvasına tərəf fərəhlənərək, sevinərək gəlir, - deyir. Onu

¹ Titir – dəvə cinsi – Baktriya – ərəb cinsi.

48. bilin: o, yaxşıdır.
XXXII. Bir tobulka yüz oldu, yüz tobulka min oldu, min
49. tobulka on min oldu, - deyir. Onu bilin: faydası var, o, yaxşıdır!
Keçəni
50. XXIII. suya soxmuş, daha vur, möhkəmcə bağla, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.
XXXIV. Xan qoşuna g-
51. etmiş, yağmı məğlub etmiş, köçürərək, yerləşdirərək gəlir, özü, qoşunu fərəhlənərək, sevinərək ordasına tərəf gəlir, -
52. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXXV. Ər qoşuna getmiş, yolda atı xəstələnmiş, ər qu-
53. şu ilə qarşılaşmış, qu quşu qanadına vurub onunla yuxarıya qalxaraq anasına, atasına çatdırmış. Ana-
54. sı, atası fərəhlənər, sevinər, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.
XXXVI. Çoxlu atın olmağa təminat yox. Az
55. atlı (olmağın) qorxusu yox. Ucalan bəxtin yox, - deyir. Onu bilin: o, yaman pisdir.
XXXVII. Bir qoca
56. öküzü balaca qarışqalar yemiş, hərəkət etməyi bacarmadığı üçün durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.
57. XXXVIII. Qarı arasında qalmış tanrı razı olmadığından təsəlli tapıb xatun olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!
58. XXXIX. Atı tərsinə bağlamış, hərəkət etməyi bacarmadığından durur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!
59. XL. Arxam igid yarıncə toppuzla sərt qayanı yararaq yalnız yürüyür, - deyir. O cür
60. igid imiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!
XLI. Parlaq xallı inək buzovlayası ol-
61. muş, öləcəyəm, - demiş. Parlaq xallı erkək buzov gətirmiş, qurbanlığa yarayacaq bəxtindən qurtulmuş, -
62. deyir: Onu bilin: o, yaxşıdır!
XLII. Uzunonlu (uzunətək, rahib) kasasını, qədəhini qoyub getmiş, yenə yaxşı-
63. ca düşünmüş, kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gədirəm, - deyir, yenə gəlmiş: kasasını, qədəhini
64. sağ, salamat tapmış, fərəhlənər, sevinir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!
XLIII. Doğan çay quşu

65. ova getmiş, qarşısına yırtıcı qara quş çıxmış, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

66. XLIV. Doğan quş (şahin) göydən ada dovşanı deyib şığı-mış, şahinin caynağı açılmış, yenə

67. yığılmış. Doğan quşun (şahinin) caynağı (dovşana) batıb yuxarı qalxmış, dovşanın dərisi yırtılıb qaçaraq g-

68. etmiş, - belə deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLV. Maral balasıyam. Otsuz, susu-

69. z qaldım, necə dolanım, necə qaçım? - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

XLVI. Dəvə bataqlı-

70. ğa düşmüş, əvvəlcə (ətrafdakı otu) yemiş, özünü tülkü yemiş, - deyir. Onu bilin: o, pisdir!

71. XLVII. Ər iməkləyərək getmiş, tanrı ilə qarşılaşmış, bəxti olmuş, bəxt vermiş, ağılında ilxın o-

72. lsun, özün (ömrün) uzun olsun, - demiş. Onu bilin: o, yaxşıdır!

XLVIII. Qara yol

73. tanrısiyam. Sınıqlarını birləşdirərəm, üzülmüşlərini calaşdıraram. El düzəltmişəm. Yaxşısı olsun, - deyir.

74. Onu bilin:

XLIX. Bars-heyvan ov ovlamağa getmiş. Orta yerdə (yolun ortasında) ilanla qarşılaşmış.

75. Xallı ilan sərt qayaya çıxıb getmiş, ölümdən qurtulmuş, ölümdən qurtulub fərəhlənərək, sevinərək gedir, -

76. deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır..

L. Kürən atın quyruğunu düyüb yel kimi yazı (düzen)

77. boyu çapdır, doqquz qat bağla, böyük (başamız) eləcə tər-ləsin, - deyir. Onu bilin: o, pisdir.

78. LI. Yırtıcı qara quşam. Yaşıl qaya yaylağım, qızıl (qır-mızı) qaya qışlağım. O dağda

79. durub zövq alıram. Onu bilin.

LII. Ər kəderli, göy buludlu

80. oldu. Arada gün doğmuş. Kəder arasında səadət gəlmiş, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

81. LIII. Boz bulud yürüdü, xalqın üstünə yağdı. Qara bulud yürüdü, hımanın üstünə yağdı. Taxıl (danı) yetişdi,

82. cavan (tər) ot qalxdı, ilxıya, adamlara yaxşı oldu, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

83. LIV. Qulun xahişi (nitqi) bəyə müraciət edir, quzğun xa-hişi (nitqi) tanrıya yalvarır. Üstdə tanrı eşitdi, aşağıda insan.

84. bildi, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LV. İgid ər oldu, qoşuna getmiş, qoşun yerində olan

85. natiqlər toplanmış, - deyir. Evinə tərəf gəlsə, özü ad qa-zanmış (şöhrətlənmiş), öyrəncəli ati

86. cilovlu (cilovundan tutulmuş halda – zəfərlə qayıdan sər-kərdənin atının cilovunda tutub şəhərə daxil edərildilər) gəlir, - deyir. Onu bilin: yaman yaxşıdır.

LVI. Nəsil verən xoşbəxt aygıram. Qoz ağacı yayla-ğım, quşlu ağac qışlağım.

87. orada durub zövq alıram, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LVII. Xan oğlu ölmüş, köynəyi

88. donmuş. Xan oğlu nə üçün ölməlidir? Bəylikdir. Köynəyi nə üçün donmalıdır. Günəşdə oturur¹. Onu bi-

89. lin: bu fal başında az əziyyəti var, ancaq sonra yaxşı olur.

LVIII. Oğlu anasından, atasından

90. küsüb qaçıb getmiş, yenə fikirləşib gəlmiş (qayıtmış), ana nəsihəti alım, ata sözü dinləyim, - deyib gəlmiş, - deyir.

91. Onu bilin: o, yaxşıdır.

LIX. İlinə çatmışı (yaşı çatmışı, qocalmışı) yürütmə-yim, ayına çatmışı (azyaşlı) məhv etməyim,

92. yaxşısı olsun, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LX. Doqquz sıx meşədə sığın keyikəm. Qə –

93. şəng diz(im) üstə qalxıb böyürürəm. Üstdə tanrı çitdi, aşağıda insan bildi. O qəder güclüyəm, - deyir.

94. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXI. Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadan

95. toza ilişmiş, uçmağı bacarmadan oturur, - deyir. Onu bilin: o, pisdir?

96. LXII. Yarıqun-heyvanam. Yaylaq dağıma qalxıb yaylayır dururam, şənəm, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

97. LXIII. Xanlıq qoşunu ova çıxmış, çayırın içinə əlig, keyik girmiş, xan əliyi tutmuş. Bütün qoşun əhli

98. fərəhlənir, - deyir. Onu bilin: o, yaxşıdır!

LXIV. Mavi ala şahinəm.

99. Gözəl qayaya qonub gözləyirəm. Yarpaqlı qovaq ağacına qonub yaylayıram, - deyir. Onu bi-

100. lin: o, yaman yaxşıdır!

¹ S.Y.Malov bu hissəni belə tərcümə edir: *Водоём иссяк, а водосток замерз. Каким образом может иссякнуть водоем, когда он княжеский. Как может замерзнуть канал, когда он находится на солнце.*

LXV. Kök atın ağzı sərt oldu, sahibi idarə edə bilməz
(hərfən: göndərməz), - deyir. Onu bi-

101. lin: o, pisdır!

İndi, sevgili oğullarım, onu bilin: bu fal yazısı yaxşıdır. Beləcə müxtəlif, ö-

102. zü bəxtinin sahibidir.

103. Bars ili ikinci ayın on beşində Tayqüntan manistandakı (məbədindəki) kiçik dindar Burua - quru, eşidənlerimiz İsik sarjun

104. İtəçük üçün yazdım.

QEYDLƏR

1. İlisu uyğurlarının yuxu yozmasına görə, yuxuda Çin imperatorunu görmək varlanmaq və uzun ömür xəbər verir.

2. İlisu uyğurlarının fikrincə, yuxuda qaranquş görmək varlanmaq əlamətidir.

23. İlisu uyğurlarının inamınca, yuxuda arıq və xəstə ata minmək pis əlamətdir.

25-26. İlisu uyğurlarına görə; yuxuda tox ata minmək varlanmaq əlamətidir

30-32. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda tox dəvə görmək və ona minmək arzuya çatmaq əlamətidir.

44-45. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda qoyun görmək rifahı göstərir.

47-48. İlisu uyğurlarının inamına görə, yuxuda pələng (bars) görmək yaxşılıq əlamətidir.

51. İlisu uyğurlarına görə, yuxuda padşah görmək xeyir əlamətidir.

53. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda uçmaq xeyir əlamətidir.

81-82. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda yağış görmək xeyir, bərəkət deməkdir.

92. Uyğurların təsəvvürünə görə, yuxuda maral görmək bütün ağrıların, çətinliklərin azalması əlamətidir.

III ƏLYAZMA

Bu əlyazma dörd parçadan ibarətdir. V.Tomsenin yazdığına görə, o, qəsdən parça-parça edilib büzülmüşdür.

Bu abidə də Tun-huanq məbədində tapılmışdır. Fəlsəfi mətndən ibarətdir.

İlk dəfə V.Tomsen (1912-ci il, ingilis dilində), sonra H.N.Orkun (türk dilində) tərəfindən nəşr edilmişdir.

A

Transkripsiya

-
1. zinin ölməz
 2. tanukluğ sab tamğalıq
 3. bitig iştmişə görü
 4. görmüş yik ... min kişi yü-
 5. zin biliginçə bir kişi at-
 6. 1.....bilig o.....azmazun tip
 7. yırçı yaratı yañılmazun t-
 8. ip bilgəg urtı....azmaz, y-
 9. i(r)çi yañılmaz, bilgə unıt-
 10. maz, ötüğçi yañılmaz, bitgə
 11. çi.....bilgəlik yañılmaz, yi-
 12. rçilig azmaz,yañılmasar,
 13. bilgə bol(ğay?), azmasar, yi-
 14. (rçi balğay? yañı)lma

Tərcümə

-
1. ...ölməz
 2.şəhadət edilmiş söz möhürlü
 3. yazı eşitmişdən görərək
 4. görmüş yaxşı min adam yü-
 5. zü ilə bilincəyə bir adam adı
 6. bilik almasın deyib

7. bələdçi qoydu. Yamlımasın (səhv etməsin)
8. deyib hakim təyin etdi azmaz,
9. bələdçi yamılmaz, müdrik unut-
10. maz, məsləhətçi yanılmaz, yazı ya-
11. zan müdrik olan yanılmaz, bə-
12. lədçisi olan azmaz, yanılmasa,
13. müdrik olacaq, azmasa, bə-
14. lədçi olacaq yanılma

B

- yi-
1. rçi bolmaz
 2. itgiçi yok a.....
 3. yok.....tütünc s.....
 4. ni kəni ökm
 5.m arıtayok

Tərcümə

-bə-
1. lədçi olmaz.....
 2. edən yox
 3. yox
 4.
 5.

CÇ

Transkripsiya

1.pılını tut
2.gü tutmaz
3.ır subnarı b
4.glər arğa bolu
5.lığu ersər aldı

D

IV ƏLYAZMA

Bu əlyazma da Tun-huanq məbədində tapılmışdır. Mətn çox yaxşı qorunub saxlanmışdır, lakin müəllifinin xətti çox səliqəsiz və qarmaqarışq olduğundan hərflər bir-birinə bənzəmir.

Əlyazma ilk dəfə V.Tomsen (1912-ci il, ingilis dilində), sonra H.N.Orkun (türk dilində) tərəfindən nəşr edilmişdir.

Transkripsiya

1. Yəmə bisinç ay səkiz yig-
2. irmikə Bilig kögül
3. saşun başlar kəlti. Yabaş
4. tutuk, Bazañç tutuk, Ög-
5. ə Bört tutuk, Altun t-
6. ay saşun yarımlıq erur. Atı
7. Öz apa tutuk. Ulatı kam-
8. ıg athğ yüzlük otuz ər
9. kəltimiz. Bir gün bir koğ,
10. iki küp bəgni bitgəçi
11. isiz yabız kul bitidim.
12. Atım Bağatur Çigşi.

Tərcümə

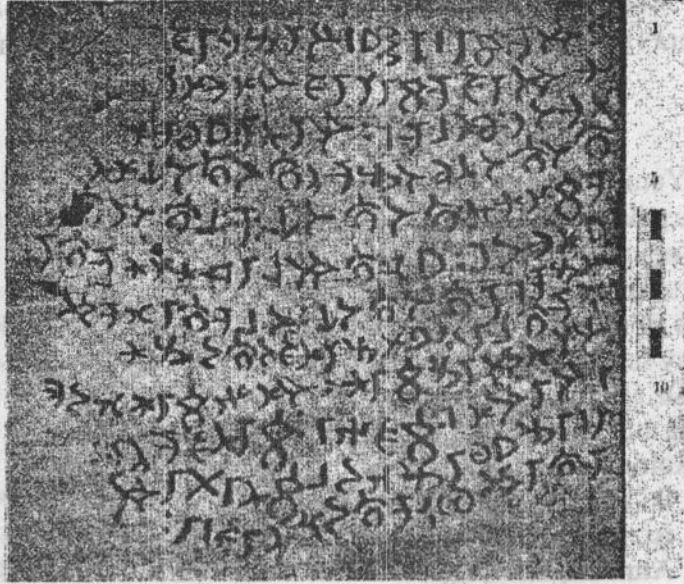
1. Yenə beşinci ay on sək-
2. kizində Bilig Könül
3. sanun başçılığı ilə gəldi. Yabaş
4. tutuk, Buzanç tutuk, Ögə
5. Bört tutuk, Altun
6. Tay sanun yardım edir. Adı
7. Oz Apa tutuk. Ardınca ha-
8. mı adlı (məşhur) üzlü otuz igid
9. gəldik. Bir gün bir qoyun,
10. iki küp çaxır yazan (xidmətçi)

11. pis qul yazdım. 256

12. Adım Bahadır Çığışi.

Qeyd

On birinci sətirdəki *isiz* sözünü başa düşmədim.

IV əlyazma

1. Yemə həmcini və on sek-
2. kizimə Bilic Könlü
3. sanın başlığı ilə gönlü Yığcaz
4. tutuk, Buzanç tutuk, Ögə
5. Dört tutuk, Aınan
6. Təy sanın yarıdır edir. Adı
7. Qz Aoz tutuk, Ardıncı ha-
8. m adı (məşhur) özli onuz igid
9. Gəldik. Bir gün bir doymu,
10. iki kəp çaxır yasan (xizməti)

LONDONDA SAXLANAN BİR MƏTN

Banq, Qabən və Rəhmətinin 1934-cü ildə Türfan türk mətnləri seriyasında aşağıda təqdim edilən mətn də vardır:

Həmin müəlliflər mətni belə oxuyurlar:
[İrid(i)m] körüg

Fin türkoloqu M.Rəsənen isə onu belə oxuyur:
kör(ü)g bitid(i)m.

Həm M.Rəsənen, həm də H.N.Orkun *körüg* sözünü xüsusi isim – yazının müəllifinin adı kimi qəbul edir. *Körüg* sözünün xüsusi isim olub-olmamasından asılı olmayaraq o, qədim türklərin dilində «xəbərçi, casus» deməkdir (sözün kökü *kör* «görmək» felidir; *körüg*, yəni *görən*).

İfadənin tərcüməsi belə olar:

(Mən) körüg (xəbərçi, casus) yazdım.

DİVAR YAZISI

Klements 1898-ci ildə Turfanda Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış divar yazısı tapmış və onları 1899-cu ildə nəşr etdirmişdir. Mətnləri ilk dəfə V.V.Radlov oxumuşdur. Sonralar V.V.Radlovdan asılı olmayaraq mətnləri türk dilçisi H.N.Orkun da oxumuş və nəşr etmişdir.

Birinci mətnin şəkli

Birinci mətn

✱XΓhQYΛΓ

Birinci mətnin transkripsiyası: İsar bitidim.
Mətnin tərcüməsi: (Mən) İsar yazdım.

İkinci mətnin şəkli

İKİNCİ MƏTN (H.N.Orkanın versiyası)

YIǃNǃYŦKŦΓHŦNǃQŦΛ

İkinci mətnin transkripsiyası: H.N.Orkanın versiyası
Eşkeymü ini s til kök s 1

Daha sonra H.N.Orkun yazır: «Fəqət bu oxumağı son dərəcə ehtiyatla qəbul etmək gərəkdir. Çünki buradakı *k* hərfi incə səslı hərflərlə deyil, qalın səslı hərflərlə oxunur. *İni* kiçik qardaş deməkdir. Bundan sonra gələn hərflər arasında yalnız *kök* kəlməsi oxuna bilindir». Türk dilçisi tamamilə haqlıdır: birinci işarə (ş) həm incə, həm qalın saitlərlə işlənə bilər, ikinci işarə (k) yalnız qalın, üçüncü işarə (y) yalnız incə saitlərlə işlənir. Göytürk orfoqrafiyasına görə, *k* işarəsi *ş* işarəsinə qoşulub bir söz əmələ gətirə bilər, *y* işarəsinə qoşula bilməz; hər üç işarənin bir sözdə işlənməsi isə qeyri-mümkündür. Beləliklə, üç işarə üç söz əmələ gətirməlidir. Buna görə də müəllifin oxuşu, yumşaq desək, qəribə alınır, tərcümə isə heç alınmır. Şəklə diqqətlə baxsaq, ikinci işarənin «qalın» *k* səsinı yox, ö, ü səslərini bildirən işarə olduğunu görürük. Onda mətn belə olur:

YIǃNǃYŦKŦΓHŦNǃQŦΛ

Transkripsiyası

Eşiyümün istilükü kəsil(məzun)

Tərcümə

Eşiyimin istiliyi kəsilməsin

Qeydlər

1. *eşig* «eşik» sözüne biz Talas çubuğunda da rast gəlirik.
2. *istilük* «istilik» sözüne göytürk abidələrinin dilində birinci dəfə rast gəlirəm. Bu mənada, adətən, *işik* (Y43) sözü işlənir.

BAŞLIQLAR

Oxucuma	3
Ön söz	5
Giriş	7
Qədim türklər	9
Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin kəşfi və öyrənilməsi tarixindən	62
Göytürk abidələri dilinin təsnifi	93
Göytürk yazısı abidələrinin lokallaşdırılması	117
Göytürk yazısı abidələrinin tarixi-siyasi təsnifi	130
Janr xüsusiyyətlərinə görə göytürk yazısı abidələrinin təsnifi	140
Göytürk dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun öyrənilməsi tarixindən	142
Qrafika	155

ORXON ABİDƏLƏRİ

Ongin abidəsi	257
Kül tigin abidəsi	275
Bilgə xaqan abidəsi	324
Tonyukuk abidəsi	361
Küli çor abidəsi	386
Moyun çor abidəsi	394
İhe-Ashete abidəsi	417
Hoytu-Təmir abidələri	421
Birinci abidə	421
İkinci abidə	422
Üçüncü abidə	423
Dördüncü abidə	424
Beşinci abidə	424
Altıncı abidə	425
Yeddinci abidə	425
Səkkizinci abidə	426
Doqquzuncu abidə	427
Onuncu abidə	428

Süci abidəsi	429
Üçüncü Orxon abidəsi	431
Ulan-Bator kirəmid abidəsi	448
Kürbelçin abidəsi	449
Çoyra abidəsi	450
Terxin abidəsi	457
Təs abidəsi	474
Böğü xaqan abidəsi	474
Qurvaljin-Ula abidəsi	493
Xəntəy abidəsi	494
Xanqıta-Xat abidəsi	496
Səvrəy abidəsi	498
İxi-Xanın-Nor abidəsi	502
Xovd-somon abidəsi	503
Sikkə üstündə yazı	504

TURFAN ABİDƏLƏRİ

Turfan abidəsi	507
Miran abidələri	511
I əlyazma	511
Falnamə (İrk bitig)	517
III əlyazma	559
VI əlyazma	561
Londona saxlanan bir mətn	563
Divar yazısı	564

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİ**

4 CİLDDƏ

I CİLD

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

I hissə

Kompüter dizayneri: Dürdanə Mirtağızı

Yığılmağa verilmiş 01.07.2009.

Çapa imzalanmış 06.08.2009.

Şərti çap vərəqi 35,5. Sifariş №221.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.